

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN ƏSƏRLƏRİ

№ 2

**«Elm və təhsil»
Bakı – 2018**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 01 iyul 2016-cı il tarixli (protokol №7) qərarı ilə çapı tövsiyə edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR: akademik *Möhsün Nağısoylu*

REDAKSIYA HEYƏTİ: fil.ü.f.d., dos. Baba Məhərrəmli (*redaktor müavini*), fil.ü.e.d. Mayıl Əsgərov (*məsul katib*), fil.ü.e.d., prof. Roza Eyvazova, fil.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, fil.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, fil.ü.e.d., prof. Qara Məşədiyev, fil.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, fil.ü.e.d., prof. Sayalı Sadıqova, fil.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, fil.ü.e.d., prof. İsmayıl Kazımov, fil.ü.e.d. İlhami Cəfərsəy, fil.ü.e.d. İlham Tahirov, fil.ü.e.d. Kamilə Vəliyeva, fil.ü.e.d., prof. İdris Abbasov, fil.ü.f.d., dos. Aynel Məşədiyeva, fil.ü.f.d., dos. Vahid Adilov, fil.ü.f.d., dos. Gülşən Axundova.

Buraxılışa məsul: Vəfa İbişova

Dilçilik İnstitutunun Əsərləri
Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 384 səh.

Ünvan: Bakı şəh., H.Cavid prospekti 115, 5-ci mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Dilçilik İnstitutunun Əsərləri” əlaqə:537-04-46

© «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2018

MÜNDƏRİCAT

Dil tarixi və dialektologiya

Möhsün Nağısoylu. Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsini zənginləşdirən qaynaqlar haqqında (ikinci məqalə)	6
Qəzənfər Kazımov. İlk məsnəvilərin dilində fonomorfoloji arxaizmlər	21
Nadir Məmmədli Azərbaycanlıların soykökü və xalq kimi formalaşması	34
Kifayət İmamquliyeva. Azərbaycan dili və onun dialektlərində novlaşma prosesi	47
Könül Səmədova. Qıppaq dil qrupunun fonetik sistemində içlənən uzun saitlər və Azərbaycan dilinin eimal ləhcəsində izləri	56
Aysel Qəribli. “Türk dili” anlayışının mənşəyi.....	66
Xədicə Heydərova. Orta əsr ərəb lüğətçiliyinin tərtibi prinsipləri	76
Aynurə Əliyeva . “Bürhani-qate” lüğətində hidronimlər.....	88
Könül Sadıqova. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində çoxmənalılıq	96
Səkinə Şərifova. M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsi	112

Müasir Azərbaycan dili və terminologiya

Tünzalə Baxşıyeva. Azərbaycanın paletoponimləri	126
Elçin Məmmədov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil siyasəti	133
Fizuli Mustafayev. Kino dilində saitlərin tələffüzü haqqında bəzi mülahizələr	145
Gültəkin Əliyeva. İsmnin mənsubiyyət kateqoriyası.....	159
Pərviz İsmayilov. İslamaqədərki türk dastanlarının antroponim mənzərəsi haqqında.....	166
Arzu Aslani. Azərbaycan 100x adları.....	173

Ləman Həsənova. Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının bəzi məsələləri haqqında	179
Maya Heydərova. Azərbaycan dili elektron məkanda	187

Nəzəri dilçilik məsələləri

İdris Abbasov. Linqvistikaya postmodernist baxış.....	201
Aytən Bəylərova. Linqvokulturoloji kontekstdə konnotativ məna ..	212
Fikrət Əlizadə. Dil və təfəkkür (çoxaspektli yanaşma).....	226
Гюльшен Ахундова. Этнические эпитеты в современном английском языке и их коннотация	235
Lalə Qurbanova. Cümləfövqü vahidlərin emosional-intonativ xüsusiyyətləri (Eksperimental təhlilin nəticələri).....	240
Aysel Səfərova. Elmi-kütləvi diskursun formalaşmasında metaforlaşma tiplərinin funksiyaları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında).....	250
Aytac Həsənova. Sözün semantik strukturunun inkişafında sosial amillərin rolu	264
Aytən Bünyatova. Linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası ünsiyyət.....	271
Dilarə Kərimova. Azərbaycan və ingilis dillərində idiomatik ifadələr	278
Elnurə Abbasova. Hal nəzəriyyələri	284
Günəl Bayramova. Ritorik fiqurlar koqnisiyanın başlanğıcı kimi	291
Гюнель Мамедова. Особенности отражения субстантивов без соотносительных прилагательных в толковых словарях русского языка.....	301
İlhamə Sadıqlı. Entonim komponentli frazeologizmlərin emotiv səciyyəsi.....	310
Sədaqət Cüməyeva. Müasir alman dilinin sait fonemlərinin kombinator variantlarının nəticələri.....	317

Türk dilləri

İslam Sadiq. Şumer və türk dillərində hecaların təkrarlanması yolu ilə söz yaradıcılığı	327

Айнель Мешадиева. Историческое развитие некоторых деепричастных аффиксов прошедшего времени в тюркских языках и диалектах	335
Baba Məhərrəmli. İlkən sözlərin yaranma mexanizmi haqqında	347
Vüsalə Ağayeva. Akademik Tofiq Hacıyev və türk xalqları üçün ortaql dil problemi	358

Resenziya

İsmayıl Məmmədli. Türkoloql alimin növbəti uğuru	366
Sənubər Abdullayeva. “Türk dillərinin qədim leksikası” monoqrafiyası haqqında	370
Fidan Salayeva. Lüğətçiliyimizə yeni töhfə	376
Məqalə müəlliflərinin nəzərinə.....	378

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA

Möhsün Nağısoylu
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
akademik
dr_mohsun@yahoo.com

Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsini zənginləşdirən qaynaqlar haqqında (ikinci məqalə)

Açar sözlər: dilin zənginləşməsi, tərcümələr, lüğətlər, “Kəvamilüt-təbir”, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: обогащение языка, переводы, словари, “Кавамил ат-табир”, словообразование

Key words: enrichment of the language, translations, dictionaries, "Kavamil at-tabir", word formation

Azərbaycanda milli ədəbi dilin zənginləşməsində ilkin klassik Farsca-türkcə lüğətlərin də mühüm rolu olmuşdur. Qeyd edək ki, orta yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda lüğətçilik geniş inkişaf etmiş, bir sıra izahlı və ikidilli lüğətlər tərtib olunmuşdur. (bax: 10). Bu dövrün ən məşhur ikidilli lüğətlərindən biri Fəxrəddin Hinduşah bin Səncər Naxçıvaninin “Sihahül-əcəmiyyə” əsəridir. Orta əsr qaynaqlarında daha çox “Sihahül-əcəm” kimi təqdim olunmuş XIII əsrin sonlarına aid bu dəyərli klassik lüğət nümunəsi (bax:10, giriş, səhifə nömrəsiz) farsca-türkcə sözlükdür. Fars dilinin morfoloji qaydalarını, xüsusilə də feil bəhsinin özəlliklərini də özündə ehtiva edən lüğətdə 5117 fars sözü və onların qarşılığı kimi verilmiş 10 000-ə yaxın türkmənşəli leksem yer almışdır.

Türkcənin dil varlığının zənginliyini özündə ehtiva edən “Sihahül-əcəm” lüğəti XIII əsr Azərbaycan-türk dilində söz yaradıcılığının müxtəlif vasitələrini öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Lüğətin bu yöndə öyrənilməsi onu Azərbaycan türkcəsini zənginləşdirən bir qaynaq kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

“Sihahül-əcəmiyyə” lüğəti ərəbcə yazılmış ənənəvi kiçik bir dibaçə ilə başlanır və burada onun “Sihahül-ərəbiyyə” üslubunda tərtib edilməsi

vurğulanır. Lüğətin əsas məzmunu iki hissədən (“qism”) ibarətdir. Birinci hissədə adlar, eləcə də feildən başqa digər nitq hissələri və ayrı-ayrı ifadə və söz birləşmələri verilmişdir. Bu hissə ərəb əlifbasının müvafiq hərfləri üzrə qurulmuş 20 babdan ibarətdir. Ərəb dili üçün səciyyəvi olan *se, he, ayn, zad, ta, za* hərfləri ilə başlayan sözlər lüğətdə yer almamışdır ki, bunun da səbəbi ərəb əlifbasının bu hərfləri ilə başlayan farsmənşəli sözlərin olmamasıdır. Bundan əlavə lüğətdə ərəb əlifbasına farsların əlavə etdiyi *pe, çe, je, gaf* hərfləri ilə başlayan sözlər də yoxdur. Bu hərflərlə başlayan farsmənşəli sözlər məxrəclərinə görə müvafiq hərflərə (*be, ce, ze, kaf*) qoşulmuşdur.

Lüğətin ilk babı ərəb əlifbasının birinci hərfinə əsasən “Babül-ələf” adlanır və 20 fəslə bölünür. Babın ilk fəsli də “Fəslül-ələf” adlanır və burada *ələf* hərfi ilə başlayıb bu hərflə də bitən farsmənşəli sözlər və söz birləşmələri, eləcə də onların türkcə qarşılıqları verilmişdir. Məsələn: *Ey bar-e Xodaya – Ey çələbim Tanrı; əz an-e şoma – sizün; əz an-e ma – bizüm* və s. Babın ikinci “Be” fəslində isə *be* və *pe* hərfləri ilə başlayıb, *a* ilə bitən sözlər yer almışdır: *ab – su; atəşbab – külxan və külxancı; əsb – at* və s.

Lüğətin ikinci qismi isə “Babün-nun” adlı bir babdan ibarətdir ki, o da bütövlükdə fars mənşəli feilləri (məsdər formasında) və onların türkcə qarşılıqlarını özündə birləşdirir. Bu bab da öz növbəsində 20 fəsildən ibarətdir.

Lüğətin sonunda fars dilinin qrammatikası (ərəb dilində) əlavə kimi verilmişdir. Bütövlükdə götürdükdə, lüğət ərəbcə kiçik bir müqəddimə, farsca-türkcə lüğət və fars dilinin qrammatikası ərəbcə şəklində qurulmuşdur. Azərbaycan alimləri Cəmilə Sadıqova və Teyyibə Ələsgərova Hinduşah Naxçıvaninin “Sihahül-əcəmiyyə” lüğətinin üç əlyazma əsasında elmi-tənqidi mətnini kitaba əlavə şəklində verilmiş farsca sözlüklə birgə nəşrə hazırlamışlar (10).

“Sihahül-əcəmiyyə” XIII əsr Azərbaycan-türk ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini, xüsusilə də leksik tərkibini və söz yaradıcılığını öyrənmək baxımından zəngin material verən dəyərli bir yazılı qaynaqdır. Bu baxımdan lüğət müəllifinin bir sıra sözləri fars dilindən kalka vasitəsilə düzəldərək ədəbi dilə gətirilməsi, bununla da onu yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirməsi diqqətçəkici məqamlar sırasındadır. Bundan əlavə H.Naxçıvani bir sıra hallarda ayrı-ayrı fars sözlərinin türkcə qarşılıqlarını təsviri üsulla, yəni onların mənasını açıqlama yolu ilə bir neçə sözlə vermişdir ki, bu da xüsusi maraq doğurur. Məsələn:

Pəjğul – yeri* dökülmüş buğdaydan bişən aş,
Lok – kəndözünü bəzəyib kişilənmək;

Məğuşək – oda tapanlar keşişi və s.

Qeyd edək ki, bu birləşmələrdən heç birinin farsca qarşılıqlarına müasir farsca izahlı lüğətlərdə rast gəlmədik. Bu fakt isə H.Naxçıvaninin lüğətinin fars dilinin əski qatını öyrənmək baxımından da dəyərli bir qaynaq olduğunu sübut edir. İndi isə H.Naxçıvaninin lüğətdə tərcümə zamanı ədəbi dilin zənginləşməsi istiqamətində söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinə dair nümunələrlə tanış olaq.

Öncə lüğətdəki morfoloji üsul əsasında yaranmış türkcə leksik vahidlərə nəzər salaq. Bu qəbildən olan leksik vahidlər, təbii ki, quruluşca düzəltmə sözlərdir və daha çox isim və sifətlərdən ibarətdir. Lüğətdə adlardan ad (isim və sifət) düzəldən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçiləri qeydə almışıq:

-cı, -ci şəkilçisi: *aşcı, aynacı, başmaqçı, bıçaqçı, boyacı, cövşənci, çölməkçi, dəgirmənci, dəmürcü, dəvəçi, düdükçi, ədikci, əkinçi, falcı, gəmicici, görkci, gözci, gürəşci, hünərçi, xəbərci, ignəci, işçi, qapucı, qulluqçı, quyumcu, miyanəci, oyuncu, ötəci, parscı, pinəci, toğancı, topçı, yağcı, yaycı, yılandı, yolçı, zindancı* və s. Əsasən, peşə, sənət bildirən bu sözlərdən *ədikçi, toğancı, quyumcu* və *cövşənci* müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyır, digərləri isə kiçik fonetik dəyişikliklə çağdaş dilimizdə də işlənir. *Ədikçi* sözü əski türk mətnlərində geniş yayılmış *ədik/ədük* (çəkmə) ismindən düzəlmişdir. Qeyd edək ki, *ədikci* sözü kitabda ərəb əlifbası ilə səhv yazılmışdır: ikinci hərf (dal) *vav* kimi getmişdir. (10,69) Lüğətdə *ədik* (çəkmə) sözü də işlənmişdir. *Toğancı* – şahin ovlayan, *quyumcu* – zərgər, *cövşənci* isə zirehli deməkdir. Yuxarıdakı sözlər sırasında *yaycı* da arxaik səciyyə daşıyır. Bu söz lüğətdə farsmənşəli *kəməngər* lekseminin qarşılığı olaraq işlənmişdir, qədim silah növü olan *yay* hazırlayan usta anlamındadır. *Xəbərci* sözünə gəldikdə isə, o, burada *peyğəmbər* mənasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, *peyğəmbər* farsmənşəli sözdür – *xəbəraparan* deməkdir. *Xəbərci* sözü də məhz bu anlamda işlənmişdir. H.Naxçıvani lüğətdə eyni mənada *elçi* sözünü də işlətməmişdir.

Yuxarıdakı sözlərdən *aşcı* müasir ədəbi dilimizdəki *aşpaz* mənasında işlənmişdir. *Gürəşci* isə *güləşci* sözünün əski formasıdır.

Lüğətdə yer almış -cı (-çi) şəkilçili sözlərdən biri isə feildən düzəlmişdir. Bu, *dilənci* sözüdür. Maraqlıdır ki, müasir ədəbi dilimizdə də -cı, -çi, -cu, -cü şəkilçisi yalnız isimlərə qoşulur və *dilənçi* sözü bu baxımdan istisnadır.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi: *alçaqlıq, aydınlıq, ayıqlıq, aylıq, bükiçilik, coğanlıq, çoraqlıq, dilküçilik, dirlik, ərəklik, əsənlik, əyülik, gecəlik,*

göğçəklik, güllük, iplik, issilik, kölgəlik, qaqmaqlıq, qamışlıq, qaranuluq, qonaqlıq, qovanlıq, qozluq, muştuluq, narlıq, oqlıq, oyanıqlıq, samanlıq, sarımsaqlıq, səbrlülük, səbrlülüq, şəfəqətlülük, tağlıq, taşlıq, tatlılıq, tərslik, tonluq, tuzluq, ululuq, varlıq, yağmurluq, yaraşıqlıq, yarılıq, yaşıllıq, yeklik, yıllıq, yoğunluq, yüklülük və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu sözlərin bir qismi yer anlayışı bildirən isimlərdir, digərləri isə mücərrəd anlayışları ifadə edir. Burada da arxaik səciyyəli sözlər vardır ki, onlar sırasında *alçaqlıq, gecəlik, qovanlıq, yüklülük, dirlik, çoraqlıq, əyülik* xüsusilə diqqətçəkicidir. *Alçaqlıq* sözü farsca *forutəni* (sadəlik, təvazökarlıq) lekseminin qarşılığı kimi verilmişdir. Məlum olduğu kimi, *alçaq* sözü tarixən dilimizdə *sadə, təvazökar* anlamında işlənmişdir. *Gecəlik* söz üsə lüğətdə gecə qalmaq yeri anlamını daşıyır. Maraqlıdır ki, XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”də isə *gecəlik* sözü gecə paltarı anlamında işlənmişdir (18,88). Fikrimizcə, istər Hinduşah Naxçıvaninin, istərsə də “Kəvamilüt-təbir”in mütərcimi Xızır Bəvazicinin işlətdiyi *gecəlik* leksemini hər iki qələm sahibinin söz yaradıcılığı sahəsindəki səmərəli yaradıcılığının məhsulu kimi dəyərləndirmək olar. Yuxarıda qeyd olunan *qovanlıq* isə *bal arısı pətəyi* mənasını daşıyır. *Yüklülük* sözünə gəldikdə isə, H.Naxçıvani onu *hamiləlik* mənasında işlətməmişdir. Lüğətdə *yüklü* sözü də *hamilə* anlamını daşıyır. Qeyd edək ki, bu söz şivələrimizdə indi də *hamilə* mənasında öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Arxaik səciyyəli *dirlik* isə *varlıq* anlamındadır. Bu söz XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizdə *dirlik* şəklində işlənmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan sözlərdən *əyülik* leksemi *yaxşıluq* anlamındadır. Lüğətdə *əyü* sözü də yaxşı mənasında işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, *əyü* sözü müasir türk dilində *iyi* şəklində işlənir. *Çoraqlıq* sözü də arxaik səciyyəli leksik vahiddir. *Çoraq* – şor deməkdir, *çoraqlıq* isə şoran yer anlamında işlənmişdir. Lüğətdə yer almış *yılancı* sözü isə *ilantutan* mənasındadır.

-lu, -lü şəkilçisi: *adlu, ağrulu, altunlu, andlu, arzulu, bəzəklü, borclu, çıqıllu, dəmirlü, dərtli, dövlətlü, əqllü, əsllü, gizli, hörmətlü, xəşməli, köyli, qayğılu, quyuqlu, qüssəli, sulu, taşlu, tükülü, udlu, uslu, üzli, yadaqlu, yaşlu, yüklü* və s. Bu sözlərdən *adlu, yadaqlu* və *tükülü* farsca *namzəd* (*adaxlı*) sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Qeyd edək ki, lüğətin Bakı nəşrində əsas götürülmüş Sankt-Peterburq nüsxəsində *namzəd* lekseminin qarşılığı *tükülü*, Bratislava nüsxəsində isə *yadaqlu, adlu* şəklindədir (10,40). Bu sözlərdən *adlu*, müəyyən mənada farsca *namzəd* sözünün hərfi tərcüməsidir, *yadaqlu* müasir ədəbi dilimizdə *adaxlı* şəklində işlənir.

Tükülü isə *arxaik* səciyyəli türkmənşəli sözdür. *Ağıllı* mənasını daşıyan *uslu* (*ağıllı*) sözü də müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyır. Maraqlıdır ki, H.Naxçıvani lüğətdə *əqllü* sözünü farsca *xirədmənd* sözünün, *uslu* sözünü isə *fərremənd* və *huşmənd* sözlərinin qarşılığı kimi işlətməmişdir. Farsmənşəli yuxarıdakı sözlərin hər üçü *ağıllı, bilikli* deməkdir ki, onlardan *fərremənd* fars dili üçün arxaik səciyyə daşıyır.

Yuxarıdakı sözlərdən *udlu* xüsusilə diqqətçəkicidir: lüğətdə bu söz *abırlı, həyalı* anlamında işlənmişdir. H.Naxçıvani lüğətdə *ud* sözünü də farsca *şərm* (*abır, həya*) sözünün qarşılığı kimi işlətməmişdir. Lüğətdəki *köylü* isə müasir ədəbi dilimizdə *kəndli* şəklində işlənir. Türkiyə türkcəsində isə bu söz olduğu kimi qorunub saxlanılmışdır. Lüğətdəki *çıqıllı* və *taşlı* sözləri isə *çınqıllı* və *daşlı* sözlərinin əski fonetik variantlarıdır.

Lüğətdə yer almış adlardan isim düzəldən şəkilçilər sırasında *-daş, -dəş* şəkilçisi də diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə yalnız *-daş* şəklindədir və məhdud sayda sözlərin tərkibində işlənərək oxşar əlamətləri daşıyan şəxs anlayışını bildirir. Maraqlıdır ki, XIV əsrə aid “Töhfətüz-zəkiyyə” əsərində də bu şəkilçi cəmi dörd sözün tərkibində işlənmişdir: *yol+daş, boy+daş* (boyları eyni olan, yaşıd), *əmik+daş* (süd qardaşı) və *öy+dər* (bir evdə – *öydə* olanlar) (26,80). XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”də bu şəkilçi *yoldaş* və *əmikdaş* sözlərinin tərkibində işlənmişdir. H.Naxçıvani isə bu şəkilçini cəmi dörd sözdə işlətməmişdir: *yoldaş, bəkdəş, dildəş, razdaş*.

Lüğətdəki *adaş* sözü də, fikrimizcə, *-daş* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözdür: *ad+daş*. Türk dillərinin əski qaları üçün eynicinsli qoşa samitlərin işlənməsi səciyyəvi olmadığı üçün *d* samitlərindən biri yazıda və tələffüzdə düşmüş və bu söz *adaş* şəklində qəbul olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, *-daş, -dəş* şəkilçisi orta əsr yazılı abidələrində, əsasən, türkmənşəli sözlərə qoşulmuşdur. Sonralar isə bu şəkilçi ərəb və fars dillərindən alınma sözlərlə də işlənmişdir: *məsləkdaş, sirdaş, vətəndaş* və s. H.Naxçıvani də *-daş* şəkilçisini farsmənşəli *raz* (*sirr*) sözünə qoşaraq *razdaş* düzəltmə sözünü yaratmışdır. Bununla belə, bu söz vətəndaşlıq hüququ qazanmamış və dilimizdə onun əvəzinə *sirdaş* sözü işlənmişdir. *Sirr* sözünün isə ərəbmənşəli olduğunu nəzərə alaraq düşünmək olar ki, H.Naxçıvani bu anlayışın qarşılığını doğma ana dilində tapmadığı üçün *razdaş* sözünü işlətməmişdir. Qeyd edək ki, *razdaş* sözü lüğətdə dəmtan sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. *Dəmtan* sözünə isə bizə məlum farsca lüğətlərdə rast gəlmirik.

Hüsaməddin Xoyi də “Töhfeyi-Hüsam” mənzum lüğətində *bəkdəş* sözünü *həmta* (*oxşar, bənzər, bir-birinə tay olan*) lekseminin (7,15), *adaş* sözünü isə *həmnəm* (*eyniadlı*) fars sözünün qarşılığı kimi işlətməmişdir (7,16).

Qeyd edək ki, *bəkdəş* sözü lüğətin bir əlyazmasında *bəktəş* şəklində yazılmışdır. Maraqlıdır ki, *bəkdəş* sözü lüğətdə *manənd* və *hamal* sözlərinin türkcəsi kimi verilmişdir. Həmin sözlər isə fars dilində *oxşar, bənzər* mənalarını daşıyır. Bu fakta əsasən *bəktəş* sözünün də lüğətdə *bir-birinə oxşayanlar* mənasında işləndiyini düşünmək olar.

Maraqlıdır ki, *bəktəş* sözü əsərlərdə fars dilində tayfa başçısı anlamında işlənmişdir (8, I, 358). Lüğətdəki *yoldaş* sözü müasir ədəbi dilimizdə eynilə, *razdaş* isə *sirdaş* şəklində işlənir (farsmənşəli *raz* sözü sirr deməkdir).

Lüğətdə cəmi iki sözün tərkibində işlənmiş *-ğ* şəkilçisi də diqqətçəkicidir: *ardıncağı* (*ardıncağı*), *sonrağı*. Göründüyü kimi, bu şəkilçi zərf mənasını bildirən sözlərə qoşulmuşdur. Müasir ədəbi dilimizdə olan *-kı, -ki, -ku, -kü* şəkilçisi də, əsasən zərflərə qoşulur: *axşamkı, qabaqkı, dünənki, gecəki, gündüzkü* və s. Buna əsasən *-ğ* şəkilçisini müasir ədəbi dilimizdəki *-kı* şəkilçisinin əski variantı kimi qəbul etmək olar.

Lüğətdə işlənmiş bir sözdə *-kən*, digərində isə *-cıl* şəkilçili bu sözləri də qeydə almışıq: *yelkən, tovşancıl* (qartal).

“Sihahül-əcəm” lüğətində feildən ad düzəldən şəkilçilər daha geniş və çeşidli şəkildə təmsil olunmuşdur. Onlar sırasında *-ıcı, -ici, -yıcı, -yici* sözdüzəldici şəkilçiləri sayına görə birinci yerdədir. Bu şəkilçilərin köməyiylə düzəlmiş aşağıdakı sözlər arxaik səciyyə daşıyır və məhz bu baxımdan diqqətçəkicidir. *Bəkləyici* (*bağban*), *ısıricı* (*dişləyən*) *çalıcı* (*tarçı, tarzən*), *saqlayıcı* (*gözetçi*), *yarlıqayıcı* (*bağışlayan*), *yıldırıcı* (*parlaq*). Həmin sözlərə eynilə bu şəkildə ortaçağa aid türkcə qaynaqlarda rast gəlmirik. Buna görə də onların H.Naxçıvanının özü tərəfindən düzəldilib ədəbi dilə gətirildiyini düşünmək olar. Lüğətdə *-ıcı, -ici* şəkilçisinin köməyiylə düzəlmiş *bükici, istəyici* (*axtaran* mənasında), *gülüci, təcici, yaradıcı* (*yaradan*), *umıcı* (*uman, istəyən*) sözləri də işlənmişdir.

Lüğətdə feildən ad düzəldən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçiləri də qeydə almışıq:

-aq, -ək, -q, -k: *qorqaq, bəzək, ödək, ölçək, ovaq* (*ovuntu*), *otlaq, oturaq, tolaq, yaylaq* və s. Bu sözlərin çoxu eynilə ədəbi dilimizdə işlənir. Yalnız *qorqaq* (*qorxaq*) və *tolaq* (*dolaq*) sözləri azacıq fonetik dəyişikliyə uğramışdır. *Ödək* sözü isə *ödəmək* feilindən düzəlmişdir, *borc* anlamında işlənmişdir.

-ıq, -ik, -uq, -q: *açıq, bölük, buyuruq, dəlik, oyuq, ulaşıq, tanıq* və s. Qeyd edək ki, bu sözlərdən *oyuq* farsca *təndis* (*büt, heykəl*) lekseminin türkcə qarşılığı kimi verilmişdir. Həmin sözün burada *qayada və ya taxta üzərində oyma* şəklində düzəldilmiş *kiçik heykəl* anlamında işləndiyini düşünmək olar. *Oyuq* sözü XIV əsrə aid “*Töhfətüz-zəkiyyə fil-lüğətüt-türkiyyə*” əsərində *oyulmuş, dəşilmiş* anlamlarında qeydə alınmışdır (26,354). Sıradakı *gədik* və *tanıq* sözləri isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşısa da, bu leksik vahidlərdən birincisi *sınıq, dəşik*, ikincisi isə *şahid* anlamında əski türk mətnlərində geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. *Ulaşiq* sözü də qədim türk sözü *ulaşmaq* feilindəndir. *Ulaşiq* sözü lüğətdə *çalaq, peyvənd* anlamında işlənmişdir.

Gədimək (*dəşilmək, korlanmaq*) feilindən düzəlmiş *gədik/gədik* sözü əski türk mətnlərində, eləcə də “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da göstərilən mənada işlənmişdir: *Qara polataz qılıcı gədik oğlan* (4,247-9). Maraqlıdır ki, *gədik* sözü dilimizin Bakı şivəsində *naqis* anlamında öz varlığını qoruyub saxlamışdır (2,280).

Tanımək feilindən düzəlmiş *tanıq* ismi çağdaş Türkiyə türkcəsində *tanık* şəklində işlənir (29,825).

-ış (-yış), -iş (-yiş), -ş: *bəzəyiş, biliş, dəprəniş, dinləniş, dürüsiş, inləyiş, qaynamış, qızış, qucuş, örtiş, oqsayış, otlayış, ögiş, veriş, sınayış, yaradış, yeyiş, yıldırış, yeriş* və s.

Yıldırış, dinləniş və *dürüsiş* sözləri istisna olmaqla bu leksik vahidlərin hər birinin mənası aydın olsa da, onların çoxu müasir ədəbi dilimizdə lüğətdə qeyd olunmuş şəkildə işlənir.

Bunu nəzərə alaraq onların hər birini ayrılıqda qısaca olaraq nəzərdən keçirək. Bu sözlərdən yalnız *yeriş* müasir ədəbi dilimizdə də olduğu kimi işlənir. *Bəzəyiş* sözü lüğətdə farsca *arayeş* (*bəzək*) sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu söz *bəzək* şəklində işlənir. Sözün *bəzəyiş* şəklində işlənməsində, bircə, onun fars dilindəki qarşılığının sonundakı *-eş* sözdüzəldici şəkilçisi də öz işini görmüşdür. *Dəprəniş, oqsayış* sözləri isə azacıq fonetik dəyişikliklə bu gün də ədəbi dilimizdə işlənir.

Qeyd edək ki, bu sözlərin farsca qarşılıqlarında *-eş* şəkilçisi vardır: *conbeş* (*hərəkət, tərpəniş*), *nəvazeş* (*nəvaziş, əzizləmə*). Yuxarıdakı sözlərin çoxu isə müasir ədəbi dilimizdə *-ış* şəkilçisi ilə deyil, *-ma* və *-tı* şəkilçiləri ilə işlənir: *qaynayış-qaynama, qızış-qızma, qucuş-qucma* (*qucaqlama*), *inləyiş-inilti, otlayış-otlama, ögiş-öymə, sınayış-sınama* və ya *sınaq, yeyiş-yemə, veriş-vermə* və ya *verim* və s. Lüğətdəki *örtüş* sözü müasir ədəbi dilimizdə *örtük, inləyiş* isə *inilti* şəklində işlənir. Siyahıdakı

sözlərdən *yeriş* olduğu kimi qalmış, *yaradı*ş isə *yaradılış* şəklində düşmüşdür. Arxaik səciyyəli *dinləniş*, *dürüşiş*, *yıldırış* sözlərinə gəldikdə isə onlardan birincisinin kökü sağır nunla yazılan *dinmək* sözüdür. Bu söz əski türk mətnlərində *sakitləşmək*, rahat olmaq mənasında işlənmişdir (30, III, 1758). H.Naxçıvani də *dinləniş* sözünü fars dilindəki *asayəş* (*rahatlıq*, *dinlik*) lekseminin qarşılığı kimi işlətməmişdir. *Dürüşiş* sözü isə lüğətdə *çalışqanlıq*, *səy* anlamını daşıyır. Qeyd edək ki, *dürüşmək* feili türkcəyə dair məşhur qaynaqlarda *çalışmaq*, *səy göstərmək* anlamlarında qeydə alınmışdır (30, III, 1806). *Yıldırış* sözünə gəldikdə isə *parlaqlıq* mənasını daşıyan bu söz əski türkcə lüğətlərində *yıldırıq* (*parlaq*, *parıldayan*) şəklində qeyd olunmuşdur (30, III, 490). H.Naxçıvani *biliş* sözünü isə farsca *aşena* (təniş) sözünün qarşılığı kimi işlətməmişdir (10,3). *Biliş* sözünə eyni mənada klassik türk mətnlərinin çoxunda rast gəlirik.

Aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər isə, əsasən, bir (bəzən də iki) sözün tərkibində işlənmişdir: *-gəc*: *süzgəc*; *-ğu*: *bıçğu*; *-ğan*, *-gən*: *inrəğan*, *dökülğan*; *-acaq*: *baqacaq*; *-id*: *keçid*; *-unc*: *qorqunc*; *-kin*: *kəskin*; *-cək*: *bürüncək*, *təkyəcək* və s. Bu sözlərdən *inrəğan* arxaik səciyyə daşıyır və farsca *jiyan* (*vəhşi*, *qəzəbli*) sözünün qarşılığı kimi işlənmişdir. *Təkyəcək* sözü isə ərəbmənşəli *təkyə* (arxa, hamı) sözündən düzəlmişdir və himayəçi anlamını daşıyır. *Dökülğan* (tökülən) və *baqacaq* (müşahidə yeri) sözlərinin farsca orijinalına əsasən onların Naxçıvani tərəfindən kalka şəklində tərcümə edilərək ədəbi dilə gətirildiyini düşünürük.

H.Naxçıvanının “Sihahül-əcəm” lüğətində söz yaradıcılığı sahəsində səmərəli fəaliyyəti mürəkkəb quruluşlu bir sıra sözlərin nümunəsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu qəbildən olan sözlərin çoxu fars dilindən kalka şəklində tərcümə olunmuşdur. Onlar sırasında ikinci tərəfində *-ıcı* şəkilçisi işlənmiş sözlər üstünlük təşkil edir. Həmin sözlər aşağıdakılardır: *Artcagedici*, *boyunçəkici*, *biləolucı*, *buyruqdutucı*, *cançəkici*, *çanaqbağlayıcı*, *dəgirməndəşici*, *diləkdiləyici*, *diləkyetürücü*, *dilkülakedici*, *dinsaqlayıcı*, *ədledici*, *gəcədurucı*, *ipdəoynayıcı*, *işbuyrucı*, *işdutucı*, *işdüzücü*, *karedici*, *kərpickəsici*, *kəndingörici*, *küləhedici*, *qanalıcı*, *qiyəməbilici*, *qılıcoynadıcı*, *muradsürücü*, *oqatıcı*, *öncəgedici*, *tasoynadıcı*, *tonyuyucu*, *sığırgüdücü*, *sinqazıcı*, *üzəngidutucı*, *yükçəkici* və s.

İndi isə bu sözlərdən bir neçəsini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Onlardan üçünün birinci tərəfində *iş* sözü işlənmişdir. Bu sözlərdən *işbuyrucı* xüsusilə diqqəti çəkir. H.Naxçıvani bu sözü farsca *karfərmay* mürəkkəb sözünün tərcüməsi kimi işlətməmişdir. *Buyrucı* bu farsmənsəli mürəkkəb sözünün tam qarşılığıdır: *kar-iş*, *fərmay-buyuran*, *əmr edən* deməkdir. Maraqlıdır ki, Hinduşah Naxçıvanının sələfi Hüsəməddin Xoyi

də bir müddət öncə tərtib etdiyi “Töhfeyi-Hüsam” adlı mənzum lüğətində *karfərmay* fars sözünün türkcə qarşılığını *işə buyruqedici* şəklində işlətməmişdir (bax: 7. 81). Bu faktın özü hər iki müəllifin bu məsələyə fərqli yanaşdığını və sözügedən farsmənşəli mürəkkəb sözü bir qədər fərqli şəkildə dilimizə çevirdiyini sübut edir. Qeyd edək ki, H.Xoyinin *karfərmay* sözünü qafiyə xatirinə bu cür tərcümə etməsi də istisna olunmur. Ümumiyyətlə götürdükdə H.Naxçıvaninin variantını (işbuyrucu) daha uğurlu hesab etmək olar. Bununla belə, bu variantların heç birinə bizə məlum tarixi qaynaqlarda bu şəkildə rast gəlmirik. Deməli, istər *işbuyrucu*, istərsə də *işəbuyruqedici* hər iki lüğət müəllifinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin nəticəsidir.

Lüğətdəki *işdütücü* və *işdüzücü* sözləri də fars dilindən kalka yolu ilə tərcümə edilərək ilk dəfə ədəbi dilə gətirilmişdir. Bu iki sözün farscası *kardar* və *saxtkar* sözləridir. Onların lüğəvi mənalara elə H. Naxçıvaninin işlətdiyi mürəkkəb sözlərə tam uyğun gəlir, deməli, hər iki söz lüğət müəllifinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsuludur. Bununla belə, bu sözlər yazılı ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış və zaman keçdikcə unudulmuşdur.

H.Naxçıvaninin tərcüməçilik fəaliyyətinin nəticəsi olan digər mürəkkəb sözlər də eynilə bu tiplidir, fars dilindən kalka yolu ilə dilimizə tərcümə olunmuşdur. Bu baxımdan *peyro* (ardıcıl; davamçı) və *pişrov* (irəlidə gedən; qabaqcıl; başçı) sözlərinin lüğətdəki qarşılıqları kimi işlənmiş *artcagedici* və *öncəgedici* sözləri xüsusilə diqqətçəkicidir. Belə ki, bu iki sözün ikinci tərəfi (gedici) ilə fars mürəkkəb sözlərinin ikinci tərəfi (rov) eyni sözlərdir. H.Naxçıvani həmin fars sözlərinin birinci tərəflərini (pey-arxa, dal, piş, irəli, ön) artca və öncə şəklində çevirmişdir. Yuxarıdakı mürəkkəb sözlərdən üçü də edici sözünün köməyi ilə düzəlmişdir: dildülük edici, karedici, yardımedici. Bu sözlərdən birincisi yaltaq, ikiüzlü mənasına daşıyır. Göründüyü kimi, H.Naxçıvani dildülük (tülkülük) sözünü məcazi mənada işlətməmişdir.

Yuxarıdakı sözlərdən *ipdəoynayıcı* da diqqətçəkicidir. Belə ki, fars dilində rəsənbaz sözünün qarşılığı olan bu ləksə müasir ədəbi dilimizdə kəndirbaz şəklində işlənir. Qeyd edək ki, *rəsənbaz* mürəkkəb sözünün birinci tərəfi ip, kəndir; ikinci tərəfi isə oynayan anlamındadır. H. Naxçıvani də bu mürəkkəb fars sözünü elə bu cür də tərcümə etmişdir: ipdəoynayıcı. Maraqlıdır ki, XVI əsr mütərcimi Bəvazici də “Kəvamilüt-təbir” adlı tərcümə əsərində *rəsənbaz* sözünü ipdəoynayıcı kimi çevirmişdir (18,85). Deməli, bu mürəkkəb söz XVI yüzillikdə də ümumişlək səciyyəsi daşmış, sonralar onun əvəzində *kəndirbaz* işlənmişdir.

Lüğətdəki *yolurucu* sözünə isə Bəvazinin adı çəkilən tərcümə əsərində *yolkəsici* şəklində rast gəlirik (18,79). Maraqlıdır ki, *yolurucu* və *yolkəsici* sözlərinin farsca qarşılığı farsmənşəli *rahzən* sözüdür. Bu sözün lüğəvi mənası isə *yolvuran* deməkdir. Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə, o sıradan Nəsiminin dilində bu leksem *yolurucu*, *yoluran* şəklində qeydə alınmışdır (30, VI, 4661). Bununla belə, müasir ədəbi dilimizdə bu anlayış *yolkəsən* (quldur) şəklində işlənir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta əsrlərə aid türk mətnlərində ikinci tərəfi -ıcı şəkilçili bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin ikinci tərəfində müasir ədəbi dilimizdə feli sifətin morfoloji əlaməti olan -an şəkilçisi işlənir. Məsələn: *kərpickəsici* – *kərpickəsən*, *oqatan* – *oxatan*, *qılıncoynadıcı*, – *qılıncoynadan*, *yükçəkici* – *yükçəkən*, *yükdaşıyan* və.s.

Yuxarıdakı siyahıda verilən mürəkkəb sözlərin bir neçəsində birinci tərəflər arxaik səciyyə daşıyır: *Biləoluci*, *kəndingörici*, *külahdikici*, *sinqazıcı*, *sığırğüdüci* bu qəbildəndir. Bu sözlərdən birincisi lüğətdə farsca *həmdəm* sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Məlum olduğu kimi, *həmdəm* sözü müasir Azərbaycan dilində də dost, həmsöhbət anlamında işlənir. Bununla belə, H.Naxçıvani farsmənşəli bu sözün kalka edərək *biləoluci* şəklində vermişdir. Lüğətdəki *külahdikici* sözü isə papaqtikən deməkdir. Maraqlıdır ki, bu söz klassik Azərbaycan ədəbiyyatında elə lüğətdəki kimi *külahduz* şəklində işlənmişdir. *Kəndingörici* sözünə gəldikdə isə bu leksem lüğətdə farsca *xodbin* (xudbin, eqoist, xudpəsənd) sözünün türkcə kalka şəklində olan qarşılığıdır. Farsmənşəli *xodbin* sözünün lüğəvi mənası *özündənrazı*, *özünübəyənen*, *eqoist*, *xudpəsənd* deməkdir. Yuxarıdakı sözlərdən *sinqazıcı* və *sığırğüdüci* sözlərinin birinci tərəfi sıra ilə *qəbir* və *inək* deməkdir. Qeyd edək ki, *sin* (qəbir) sözü əski türk mənbələrində, hətta Sarı Aşığın bir bayatısında qəbir anlamında işlənmişdir. *Sığır* sözünə gəldikdə isə, bu leksem dialektlərimizin çoxunda öz varlığını qruyub saxlamışdır.

H.Naxçıvaninin lüğətdə işlətdiyi mürəkkəb sözlərin bir qisminə isə ikinci tərəfdə -lu, -lü şəkilçili sifətlər işlənmişdir. Aşağıdakı sözlər bu qəbildəndir: *Açıqyüzlü*, *ayağıbağlı*, *dörtayaqlı*, *qırqayaqlı*, *tathüişlü*, *tazbaşlı*, *tonuqyüzlü*, *yaramazdinli*, *yaramazişli*, *yaramazkөнüllü*, *yaramazəsllü*, *yassiburunlu*, *uzunəlli*, *ikiyüzlü* və s. Bu sözlərdən *uzunəlli* farscadan kalkadır: *zirək*, *mahir* mənasında işlənmişdir. *Tonuqyüzlü* də farscadan – *torşruy* sözündən kalka edilmişdir. *Yaramaz* sözünün köməyilə düzəlmiş *yaramazdinli*, *yaramazəsllü*, xüsusilə də *yaramazkөнüllü* bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərdir. *Dört* və *qırq* saylarının köməyilə düzəlmiş mürəkkəb sözlərə (*dörtayaqlı*, *qırqayaqlı*)

isə klassik türkcə mətnlərdə rast gəlirik. Həmin sözlər müasir ədəbi dilimizdə də azacıq fonetik dəyişikliklə işlənir. *Tazbaşlu* sözü də müasir dilimizdə *dazbaşlı* şəklində işlənir.

Lüğətdəki mürəkkəb sözlərin bir qisminə isə ikinci sözdə -acaq, -əcək şəkilçiləri işlənmişdir. Məsələn: *çölməktutacaq, dikənçıqaracaq, gecəörtəcək, qələmqoyacaq, quyurıdacaq, taxılqoyacaq, tonqoyacaq, üzümşığacaq* və s. Qeyd edək ki, bu sözlər də fars dilindən kalka şəklində tərcümə olunmuşdur. Onların əksəriyyətinin mənası anlaşılsa da, lüğətdə verilmiş şəkilləri müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyil. Həmin sözlərə əski türk mətnlərində və digər qaynaqlarda da rast gəlmirik. Bu fakt isə onların H.Naxçıvani tərəfindən farscadan kalka yolu ilə düzəldilərək yazılı ədəbi dilə gətirildiyini sübut edir.

Maraqlıdır ki, oxşar quruluşlu sözlərə XV əsr lüğətçisi Rüstəm Mövləvinin “Töhfeyi-əxəvan” lüğətində də rast gəlirik. Məsələn, o, farsmənşəli *abdan* (suqabı, vedrə) sözünü hərfi şəkildə *suqoyacaq* şəklində tərcümə etmişdir (14,14). H.Naxçıvani isə bu sözün qarşılığı kimi *qavuş* leksemindən istifadə etmişdir. (10,109). “Töhfətüz-zəkiyyə” əsərində isə bu söz *koğa* şəklində qeydə alınmışdır (26,344). Bəvazici də “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində *vedrə* anlamında *qoğa* sözünü işlətməmişdir (bax: 18,116).

Bununla belə, H.Naxçıvanının söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsulu olan və ədəbi dilimizin yeni anlayış və sözlərlə zənginləşməsinə xidmət edən bu sözlər vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və zaman keçdikcə unudulmuşdur. Hazırda həmin sözlərin bir qisminin ikinci tərəfində -an fəli sifət şəkilçisi işlənə bilər. Məsələn: *üzümşığacaq – üzümşıxan, dikənçıqaracaq – tikançıxaran* və s. Yuxarıdakı mürəkkəb sözlərin bir neçəsində isə hazırda ikinci tərəfdə *qabı* sözü işlənir: *qələmqoyacaq – qələmqabı, suqoyacaq – suqabı* və s. Bütövlükdə H.Naxçıvanının ayrı-ayrı farsmənşəli sözlərin qarşılığında işlətdiyi bir qrup türkmənşəli düzəltmə və mürəkkəb sözlər yazılı ədəbi dilimizin zənginləşməsi işinə xidmət etmişdir.

H.Naxçıvanının lüğətdə farsmənşəli *kalive* sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi *nəsnəbilməz* mürəkkəb sözü xüsusilə maraq doğurur. Qeyd edək ki, müasir fars ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyan bu söz quruluşca sadədir və vaxtilə bir neçə mənada işlənmişdir: 1. dəli, ruhi xəstə; 2. pərişan, həyəcanlı; 3. kar. Bu sözün türkcəsi kimi Naxçıvanının işlətdiyi *nəsnəbilməz* leksik vahidi quruluşuna görə mürəkkəbdir və çox güman ki, onun farscasının birinci mənasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, lüğətdə ikinci tərəfində -məz şəkilçisi işlənmiş bu tipli digər bir mürəkkəb sözə rast gəlmirik.

H.Naxçıvanının lüğətdə işlətdiyi aşağıdakı mürəkkəb sözləri də fars dilindən kalka şəklində hərfi-hərfinə tərcümə etməsi heç bir şübhə doğurmur: *gərdənkeş* – *boyunçəkici*, *ğəmxar* – *qəmyeyici*, *kamran* – *muradsurücü*, *həmdəm* – *biləolucı*, *dindar* – *dinsaqlayıcı*, *çərbdəst* – *uzunəllü*, *dadgər* – *ədledici* və s. Bu leksik vahidlərdən farsmənşəli *gərdənkeş* məcazi mənə daşıyır: lüğəvi mənası *boyunçəkən* olsa da, sözə qulaq asmayan, inadcıl, tərs mənalarında işlənir. *Ğəmxar* sözünə gəldikdə isə, bu söz birincisi, *qəmxar* şəklində müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. İkincisi isə, bu sözün lüğəvi mənası *qəmyeyən* olsa da, onun həqiqi mənası *dost* deməkdir.

Yuxarıdakı *həmdəm* və *dindar* sözləri də müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənir. Bununla belə, Hinduşah Naxçıvani onları həfi şəkildə dilimizə çevirmişdir. *Çərbdəst* sözü məcazi mənəli mürəkkəb sifətdir: *zirək*, *cəld* anlamlarında işlənir.

Lüğətdə qeydə aldığımız *suvbaşı* və *çəribaş* mürəkkəb sözləri də arxaik səciyyə daşıdığı üçün diqqətçəkicidir. Bu sözlərin hər ikisi *qoşun başçısı* anlamında işlənən farsmənşəli *sepəhsalar* və *sepəhbod* sözlərinin qarşılığı kimi işlənmişdir.

Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, H.Naxçıvanının “Sihahül-əcəm” lüğətində işlətdiyi düzəltmə sözlər sırasında da kalka yolu ilə farscadan tərcümə edilmiş leksik vahidlər vardır. Bununla belə, bütövlükdə götürdükdə H.Naxçıvani bu olduqca dəyərli klassik lüğət nümunəsində söz yaradıcılığı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərərək yazılı ədəbi dilimizin bir sıra türkmənşəli yeni söz və ifadələrlə zənginləşməsi işinə öz töhfəsini vermişdir.

Beləliklə, orta əsrlərin istər tərcümə mətnləri, istərsə də farsca-türkcə lüğətləri üzərindəki müşahidələr onların ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən dəyərli qaynaqlar olduğunu açıq-aşkar şəkildə sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Akademik Tofiq Hacıyev Seçilmiş əsərləri 1. I hissə. Bakı, Elm, 2016
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1964
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV cildlər.
4. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı. I cilt, Ankara: 1958.
5. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlus. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Ərəbcədən tərcümə edən: akademik Ziya Bünyadov). Bakı, Azərənşr, 1992

6. Ələsgərova Teyyibə, Sadıqova Cəmilə. Hüsəməddin Xoyi. Təhfeyi-Hüsəmə. Bakı: Elm, 1996.
7. Fərhang-e feşorde-ye Soxən. Be sərpərəsti-ye doktor Həsən Ənvəri I-II cildlər. Tehran, 1382/2003
8. Hacıyeva Zəminə. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı, Maarif, 1991
9. Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyibə Əsgərova. Bakı: Şərq-Qərb, 1993.
10. Hübeyş Tiflisi. Kamilüt-təbir. Əlyazma. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: B-4246
11. Xızır Bəvazici. Kəvamilüt-təbir. Əlyazma. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: D-13
12. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990
13. Mövləvi Rüstəm. Təhfətül-əxvan. Çapa hazırlayan: Firuz Refahi Ələmdari. Tehran, 2016.
14. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 2000
15. Nağısoylu Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, Nurlan, 2003
16. Nağısoylu Möhsün. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, Nurlan, 2004.
17. Nağısoylu Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”. Bakı, Elm və təhsil, 2011
18. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlər Azərbaycan lüğətçiliyinə bir baxış/ AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2016, №1, s. 5-18.
19. Nişəti. Şühədanamə. Əlyazması. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: M-259
20. Şühədanamə. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, əlyazma: M-259.
21. Zərinəzadə Həsən. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963
22. Абдуллаев Т.А. Тюркоязычный памятник XVI века “Кавамил ат-табир” Хызыра ибн Абдулхади ал-Бавазиджи и его лексика. Канд. дисс. Баку, 1991
23. Будагов Л.Э. Сравнительный словарь тюркских наречий. Т. I-II, Санкт-Петербург, 1869-1871
24. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969

25. Изысканный дар тюркскому языку. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Е. И. Фазылова и М.Т. Зияевой. Ташкент: Фан, 1978.
26. Наджип Е. Н. Историко-справнительный словарь тюркских языков. XIV века. Книга I, Москва; Наука, 1979.
27. Персидско-русский словарь (под редакцией Ю.А. Рубинчика). т I-II, Москва, 1970
28. Турецко-русский словарь. Москва, Наука, 1980
29. XIII Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. I-VI ciltler. Ankara, 1941-1945.

Мохсун Нагисойлу

**Источники обогащения лексики азербайджанского языка
(средние века)**

Резюме

Среди важных источников обогащения азербайджанского языка новыми словами и терминами в средние века важное значение имеют переводы произведений с персидского языка и классические арабо-турецкие и персидской турецкие словари. С этой точки зрения особо важным источником является «Кавамилют-тябир» («Самый совершенный сонник») Бявазиджи (XVI в.). Путём калькирования с персидского языка Бявазиджи создал ряд новых составных и сложных слов, а также впервые использовал их в письменном литературном языке. Эти слова созданы при помощи аффиксов -ісі, -ісі и в современном азербайджанском языке эта группа слов, относящаяся к архаизмам, привлекает особое внимание. В статье анализируются некоторых составные и сложные слова тюркского происхождения, созданные Бявазиджи в процессе словотворчества.

Mokhsun Naghisoylu

**Enrichment sources of the Azerbaijani language vocabulary
(The Middle Ages)**

Summary

Among the most important sources of enrichment of the Azerbaijani language words and terms in the Middle Ages, works translated from Persian in this age and classical Arabic-Turkish and Persian-Turkish dictionaries are especially have great importance. From this point of view, the book “Kavamilut-tabir” (“The most perfect dream interpretation”), translated from Persian language by the interpreter Bavazici of 16th century is a valuable source. In this classical translation model on dream interpretation, Bavazici has created a number of derivative and compound words by loan translation from Persian and for the first time he has brought them into written literary language. Inside that words, formed with the affix -ıcı, -ici and a group of words carried archaic character for modern Azerbaijan literary language is especially draw attention. In the article some Turkic origin derivative and compound words being the productive result of Bavazici’s word-formation activity were analyzed.

Qəzənfər Kazımov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru, professor

İlkin məsnəvilərin dilində fonomorfoloji arxaizmlər

Açar sözlər: arxaizm, qrammatik arxaizmlər, şühudi keçmiş, **idi** köməkçi sözü, **ı** bağlayıcısı

Ключевые слова: архаизм, грамматические архаизмы, прошедшее время, служебное слово «idi», связка «ı»

Key words: archaism, grammatical archaisms, Past simple tense form, functional word idi, conjunction ı

“Dastani-Əhməd Hərami” əsərinin dilində (XIII əsr), Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” (1218), Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” (1368), İsanın “Mehri və Vəfa” (1371 /72) məsnəvilərində bir sıra maraqlı fonomorfoloji arxaik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Bu vaxta qədər nəzəri o qədər də cəlb etməmiş həmin xüsusiyyətlər, əslində, morfoloji xüsusiyyətlərdir, lakin onların yaranmasında müxtəlif səs hadisələrinin də rolu var. Dil tarixi baxımından xüsusi maraq doğuran həmin hadisələrin ayrıca tədqiqata ehtiyacı var. Burada onların bir qismini nəzərdən keçiririk.

1. Tarixən, adəti üzrə, 3-cü şəxs cəmin şəxs şəkilçisi məqamında işlənən **-lar, -lər** şəkilçisi **idi** köməkçi sözünün ixtisarından sonra işlənmişdir (*gəlirdilər*). Aparıcı bir şivə xüsusiyyəti kimi, “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində vəziyyət əksinədir:

Ol aradan yolu *kəsmişlər idi*,
Ey neçə qafilə *basmışlar idi*. (Ə, 17)
Gecə-gündüz *şikar edərlər idi*,
Gerü ol qalaya *girərlər idi*. (Ə, 17)

Y. Məddahın poemasında **-lər** şəkilçisi **idi** köməkçi sözünün ixtisar şəklindən də əvvəl işlənmişdir:

Evə *gəlirlərdi* ikisi belə,
Gecə *girirlərdi* döşəgə belə. (YM, 150)

Bu xüsusiyyət dildə güclü olmuşdur, odur ki, hələ müasir şivələrimizdə də onun bu cür işləndiyi hallar var.

İdi köməkçi sözü (zaman ədatı) və onun ixtisar şəkli müasir Azərbaycan dilində şühudi və nisbi keçmişdən (**-dı** və **-ib** şəkilçilərindən) başqa, bütün zaman şəkilçilərindən sonra işlənə bilir. Tarixi faktlar göstərir ki, birinci minilliyin ortalarında formalaşmış ümumxalq Azərbaycan dilində həmin köməkçi söz şühudi keçmiş şəkilçisindən də sonra işlənmişdir:

Xəzinəyə bunlar kim **girdilərdi**,

Qumaş, altunü aqça **aldılardı**. (Ə,22)

Gərəyincə bulardan **aldılardı**,

Gerü getməgə niyyət **qıldılardı**. (Ə,22)

Suli Fəqihin əsərində **idi** zaman ədatı şühudi keçmişdə olan feildən ayrı da işlənmişdir:

Nitməyə **qıldılar idi** şunlar sənə. (Suli.78)

Bu xüsusiyyətə Qazi Bühranəddinin, Yusif Məddahın dilində də rast gəlirik:

Giribən çadırlara oturdular,

Ol gün andə **qıldılar idi** qərar. (YM,153)

Tapuna can irişəm deyü **düzdi idi** yarax

Bu ortalıxdə, nədələm, həqarət oldı bizə. (QB,92)

Daha çox 3-cü şəxsin cəmində müşahidə olunan bu xüsusiyyətə Qazi Bühranəddinin dilində 1-ci şəxsin təkində də rast gəlirik:

Şaftalusına əl **uzatdım idi**, alma dedi. (QB,127)

Suli Fəqihin dilində bunlardan da arxaik formaya rast gəlirik. Şühudi keçmiş şəkilçisinin qapalı hecalı variantından sonra işlənmişdir:

Biz anı qul deyibən **satduğ idi**,

Şöylə, ucuz bəyanə **andug idi**. (Suli,256)

Dediyimiz kimi, **idi** köməkçi sözü başqa zamanlarla iki cür işlənə bilir:

Alırdılar – alırlardı

Almışdılar-almışlardı

Alardılar – alarlardı

alacaqdılar – alacaqlardı

Müasir dilimizdə şühudi keçmişlə bunların heç biri mümkün deyil. Lakin tarixən **gəldilərdi**, **aldılardı** formalarının olması göstərir ki, dilimizdə mürəkkəb zamanın bu forması da olmuş, lakin erkən orta əsrlərdə sıradan çıxmışdır.

2.Müasir dilimizdə nisbi keçmişin **-ib** şəkilçisi də **idi** zaman ədatı ilə birlə işlənir. "Dastani-Əhməd Hərami"nin verdiyi faktlardan aydın olur ki, bunlar da tarixən birlikdə işlənmişlər:

Haman dəm dayəsini *dərib idi*,

Alın, gəlin anamı bura, - dedi. (Ə,61)

Atan *verib idi* biz qullarını,

Xəzandan saxlasın haqq güllərini. (Ə,35)

İdi ədatı 3-cü şəxsin tək və cəmində nisbi keçmişdən sonra bitişik də yazılmışdır:

Dedilər Xoca sizə *veribidi*. (YM,179)

Ol yənədən *veribidilər* ani,

Bu yənədən ilədürlər həm buni. (YM,171)

Müasir dildə *-ib* şəkilçisi *ikən* ədatı ilə də işlənir. Lakin tarixi abidələrin dilində işlənmişdir:

Yəqub əvdə xəlvət *oturub ikən*,

Gözinin yaşı ilə yüzün *yüüyü ikən*

Girdi əvə ol qəraş ansızın. (Sul,251)

Deməli, *idi* və *imış* ədatları bir vaxtlar (ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə) bütün zaman formalarını əhatə etmiş, lakin sonralar tədricən şühudi və nisbi keçmişlər üzrə məhdudlaşmışdır.

3.Tarixi inkişaf gedişində mənasında əmələ gələn dəyişikliklə əlaqədar təsirli feil təsirsizə, təsirsiz feil təsirliyə çevrilə bilmişdir. *Get(mək)* feli müasir dilimizdə təsirsiz feildir. Lakin sözün sonundakı *t* səsi göstərir ki, bu söz tarixən təsirli feil olmuşdur - şumer dilində sözün kökü *gi* şəklindədir, həm getmək, həm də ayaq mənasında. *Gi* feli ilkin mərhələdə *-t* şəkilçisi ilə təsirli fele çevrilmişdir; *-t* şəkilçisi söz kökünə daşlaşmış, feil (*get* feli) tədricən təsirlilik keyfiyyətini itirmişdir. Müasir dildə bu sözü yalnız *-dir* şəkilçisi ilə, həm də az hallarda təsirli fele çevirmək olur: *Getmir, mən onu getdirərəm*. “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində işlənmiş aşağıdakı faktlar göstərir ki, ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə həmin feil *-ır* və *-ar* şəkilçilərinin iştirakı ilə “aparmaq”, “yox etmək” mənalarında təsirli feil kimi işlənmiş, sonralar bu forma arxaikləşmişdir:

Məgər bir gün göründü şəhri-Bağdad,

Gedərdi qayğısın, oldu könül şad.

Anın şeşdi əlini, ayağını,

Dükəli *gedərir* bəndi-bağını.

Gedərməzdi dilində kibri, kini,

Kin əhlidir yıxanlar mülki, dini.

Dedi ki, ey kərim, xeyr et işimi,

Könüldən sən *gedirgil* təşvişümi.

Gedirərdi sözünə Füzulidə də rast gəlirik: Gözdən **gedirərdi** sürməsin yaş. ("Leyli və Məcnun")

4. **Yüzünü günəş görürsə, tuturlanır** (M,59) - cümləsində də yuxarıdakına bənzər vəziyyət var. **Tuturlanır** sözünün kökü **tut** sözüdür, təsirli feildir. Çünki bu sözün sonundakı **t** tarixən sözə daşlaşmış təsirlik şəkilçisidir. Lakin, görünür, arxaikləşdiyi və ya daha əvvəllər olduğu kimi, məsnəvilərin yazıldığı dövrdə də təsirliliyi faktlaşdırmaq üçün sözə **-ur** təsirlik şəkilçisi artırılmışdır. Bir sıra başqa faktlardan da hiss olunur ki, dil felin təsirli olmasını morfemlə əsaslandırmağı tələb etmişdir. Dildə mürəkkəbləşmə ilə yanaşı, tədricən sadələşmə də olduğundan sonrakı inkişaf mərhələsində artıq təsirlik şəkilçisinə ehtiyac olmamış, **-ur** şəkilçisi düşdüyü üçün qayıdış növün **-lan** şəkilçisi də atılmış, sözün ahənginə uyğun qayıdış şəkilçisindən (**-ul**) istifadə edilmişdir: **tut-ur-lan-(maq)** – **tut-ul-(maq)** - söz eyni mənanı saxlamaqla qısalmışdır.

5. "Dastani-Əhməd Hərami"nin dilindəki:

Dedi: Ey, xubların cananı sənsən,

Gəlin edinirəm səni, nə dersən?

Bən axrətlik səni **qardaş edindim**,

Könüldən yarü həm **yoldaş edindim**.

Şunun kibi yer etdi şaha ol ər,

Keçirdi yanına **edindi sərvər**.

Dedi ki, bən bunu **qardaş edinəm**

Verəm bir yigidə **yoldaş edinəm** –

beytlərdə işlənmiş **gəlin edinirəm, sərvər edindim, qardaş edindim, yoldaş edindim** sözlərində **-in** qayıdış növün şəkilçisidir. Lakin qayıdış növ feillər təsirsiz olur. Bu sözlərin isə cümlədə obyekt var (**səni, onu, bunu** sözləri), odur ki feillər təsirli feil kimi çıxış edir. **Edinmək** felində işin bilavasitə subyektin özünə aid olduğunu, yəni işi onun özünün icra etdiyini bildirmək məqsədi var. Ona görə belə cümlələrə **özüm** sözünü də artırmaq olar. M.Kaşğaridə, "Kudatku biliq"də *hazırlaşmaq, özü üçün qurmaq, özünü aparmaq, özünü bəzəmək* mənalarında **etinmək** feli var¹, bizim məsnəvidəki sözlərlə eyni qrammatik mənalıdır. İndi bu cür cümlələrdə qayıdış növün şəkilçisinə ehtiyac duyulmur, **edindim** əvəzinə **etdim** deyilir. Bu hal göstərir ki, söz mənacə daha da mücərrədləşmiş, formaca sadələşmişdir. Görünür, şəkilçilərin də vəzifəsində dəyişiklik – bir istiqamətdə sabitləşmə, xüsusiləşmə olmuşdur.

Suli Fəqihin:

Ay əcəb ol gün olmadı bənə

Kim, atamun **bağindum** yüzinə (Suli,207) –

misralarındakı *bağ-in-dum* (baxdım) sözündə də bu hal var. Bu sonrakı misalda işin müddətli icrası mənası - tərz mənası da duyulur.

Fikrimizcə, mənsubiyyət şəkilçisi *-in*, yiyəlik və vasitə hallarının *-in* şəkilçisi, felin növ şəkilçisi və şəxs şəkilçisi *-in* bir mənşədənir və bunların hamısında hərəkətin özünə qayıdış mənası var; *n* hər yerdə *özü* anlayışını ifadə edir. *Qardaş edindim* dedikdə *-in* şəkilçisi hadisənin mütləq danışan şəxsin özünün təşəbbüsü olduğunu nəzərə çarpdırır. Təsirlik sonrakı təkamülün nəticəsidir. Ona görə də *gəlin edinirəm* tipli misallarda *-in* şəkilçisi ixtisar olunduqda feil yenə də təsirli olaraq qalır və eyni fikri ifadə edir.

6.Məsnəvilərin dilində həmcinsləri əlaqələndirmək üçün arxaik *-ı* bağlayıcısı işlənmişdir.

"Dastani-Əhməd Hərami"də:

Qova-qova könül dünyaya irdi,
Ömür keçdi *saqalı saç* ağardı.
Dəlim mal yığladılar anda olar,
Hesabı yox *qumaşı simü zərlər*.
Cəbə cövşən silahı geydi anlar,
Qəza yoluna qoyub *başı canlar*.
Xəzinəyə bular kim girdilərdi,
Qumaş, *altunu aqca* aldılardı.
Suli Fəqihdə:
Şol saat *kürkü tünun* çıxardılar.

Bu misallardakı *saqalı saç*, *qumaşı simü zərlər*, *başı canlar*, *altunu aqca*, *kürkü tünun* sözləri arasındakı *ı, ü, u* ulu dildən, kök dildən gələn bir bağlayıcıdır. Fars dilində daha çox *ü* şəklində sabitləşən bu bağlayıcı rus dilindəki *i (i)* bağlayıcısı ilə bir kökdəndir. İndi bizim dilimizdəki *və* bağlayıcısını ərəb dilindən alınma hesab edirlər. Əslində isə, həmin bağlayıcının ilkin forması – *ı, i, u, ü* şəklində bizim dilimizdə çox-çox qədim dövrlərdən işlənmiş, lakin orta əsrlərdə saitlə bitən sözlərin sonunda həmin şəkilçinin *vü* şəklinə düşməsi və *ü* saitinin açıq saitə çevrilməsi ilə yaranan *və* bağlayıcısı dilimizdəki təbii *ı, i, u, ü* bağlayıcısını unutdurmuşdur. "Dədə Qorqud"dən sonrakı mərhələdə həmin bağlayıcı *vü* bağlayıcısı ilə paralel işlənməli olmuşdur:

İçini od dutdu, istərdi qızı,
Ovavü dağivü meşəvü yazı
Aradı çox, nə buldu və nə duydu. (Ə)
Can ilə həm cahanı tərh etməyən bu yolda,
Dünafü axirətdə bielmü biəməldir. (Nəs.)

Əgərçi *müflisü məstü mühəqqərü dunəm*,

Dəmadəm öylə xəyal eylərəm ki, Qarunəm. (Füz.)

-*ı* bağlayıcısı arxaikləşmiş, onun törəməsi kimi *və* bağlayıcısı ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir.

T.Onay maraqlı bir xüsusiyyət müşahidə etmişdir. Yazır ki, iki ərəb, yaxud iki fars *və* ya bir ərəb, bir fars kəlməsi həmcinsləşdirildikdə «vav» («v») hərfindən, yəni «və» bağlayıcısından istifadə edilmişdir; lakin iki türk sözü bu cür həmcinsləşdirildikdə «*ya*» hərfi («v») işlənmişdir: *turmağ-ı gitmek*. Görünür, burada həm də köklü bir şey duyduğu üçün əlavə etmişdir: «Her halde, qramer noktasından diqqətə dəyər»¹. Bu, həqiqətən, köklü məsələdir. Məsələ burasındadır ki, bizim dilçilər «və» bağlayıcısını da, «ü» bağlayıcısını da alınma hesab edirlər və ərəb dilindən alındığını göstərirlər. Ərəblərin isə bizimlə sıx əlaqəsi ən tezi VII əsrdən hesab olunur. Bəs nə cür olur ki, alınma kəlmələrdə «və», xalis türk sözlərində «ü» bağlayıcısı işlənir? «Və» də, «ü» də yalnız olaraq ərəb mənşəli sinonim bağlayıcılar hesab olunur. Bunların Azərbaycan dilində işlənmə tarixi bu vaxta qədər diqqətlə araşdırılmayıb. «Və» bağlayıcısı, güman ki, həqiqətən islam dininin yayılmağa başladığı dövrdən yazılı ədəbi dilimizdə yer eləməyə başlayıb. Amma onun sinonimi və əcdadı olan «ü» bağlayıcısının tarixi çox qədimdir. Biz bu bağlayıcıya hələ e.ə. III minilliyin sonlarında şumer və akkad yazılarında rast gəlirik. Şumerlərin isə bilavasitə varisi Azərbaycan türkləri sayılır. Beləliklə, bu bağlayıcının dilimizdə 1500 illik yox, azı 5000 illik tarixi vardır və sonralar ədəbiyyatımızda sıradan çıxsada da, uzun müddət Azərbaycan dili daşıyıcıları bu bağlayıcını özününkü kimi işlətmişdir. Onun xalis Azərbaycan-türk sözləri arasında özünə yer eləməsi də bununla bağlıdır. "Dastan"ın dilində ahəngə tam uyğunlaşmış formada işlənmişdir:

Qova-qova könül dünyaya irdi,

Ömür keçdi, saqal-ı saç ağardı.

Cəbə cövşən silahı geydi anlar,

Qəza yoluna qoyub baş-ı canlar.

Məsnəvinin dilində müvafiq nümunələrdə elə belə də işlənmişdir: 'saqal-ü saç' yox, 'saqal-ı saç' kimi, 'baş-ü can' yox, 'baş-ı can' kimi.

"Mehri və Vəfa"-da işlənmiş *Ayduluğun assısı yok, bilü bil* - cümləsindəki *bilü bil* sözlərindən (həm də T.Onayın misalından) aydın olur ki, bu bağlayıcı feilləri də əlaqələndirmişdir. Cümlənin mənası: *Bil və bil (ki) danışığın faydası yoxdur*.

7. Atanız sizi ana **veribəndir**,

Quzum dəxi nə der, bir görəyin der (Θ) –

misralarından birincisində **veribəndir** sözündə feli bağlama kimi öyrəndiyimiz **-ibən** şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənmişdir. Bu hal göstərir ki, **-ib** ilə yanaşı, digər feli bağlama formaları (bəlkə də ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə bütün qədim feli bağlama formaları) həm də zaman şəkilçisi kimi işlənmiş, şəxs şəkilçisi qəbul etmişdir. Bu cəhət böyük bir türkoloji problemə - tərkib və budaq cümlə məsələsinə işıq salır. Yəni misaldan aydın olur ki, feli bağlama ilə şəxslə feil bir mənşədəndir və onların arasına indiki qədər kəskin sərhəd qoymaq düz deyil, daha doğrusu, **feli bağlama şəxs şəkilçisiz predikatdır**.

Buradan aydın olur ki, cümlənin ilkin polipredikativlik dövründə indi feli bağlama kimi nəzərdə tutduğumuz hər bir söz şəxslər üzrə dəyişmiş, şəxslənmişdir. Cümlə monopredikativ quruluşa keçərkən şəxs şəkilçiləri əvvəlki sözlərdə ixtisar edilmiş, sonuncuda saxlanmışdır. Nəticədə feli bağlama adlandırdığımız sözlər özlərinə tabe etdikləri sözlərlə birlikdə cümlə daxilində söz birləşməsinə çevrilmişdir.

8. *Qoma anı kim, yanura kəndözin* (YM,181) – cümləsindəki **yan(maq)** felinin kökü təsirsiz olduğu üçün (sözün sonundakı **n** qayıdış növün daşlaşmış əlamətidir) söz **-ir** şəkilçisi ilə təsirli fele çevrilmiş (**yanırmaq**), sonralar bu forma da arxaikləşmiş, **-ir** şəkilçisi bu sözdə **-dir** şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur.

Geymək feli müasir dilimizdə təsirlidir. Tarixən təsirsiz olmuşdur (**y** - səsi **n** səsinin allafonudur) və təsirsiz olduğu dövrdə təsirli etmək üçün ona **-ir** şəkilçisi artırılmışdır:

İçildi şərbət anda, yendi çün xon,

Ululara **geyirdi** xələti don. (Θ)

Sonralar həmin forma arxaikləşdikdə **-ir** şəkilçisi **-dir** ilə əvəz olunmuşdur.

9. **Bu** işarə əvəzliyi yiyəlik halda **ilə** qoşması ilə bitişik də işləyə bilər, ayrı da: **bununla – bunun ilə**. Lakin **bu** sözü cəmləndikdə bu cür əlaqə müasir dildə mümkün deyil: **bunlarınla – bunların ilə** demirik. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, tarixən bu forma da olmuş, lakin arxaikləşmişdir:

Ata, ana **bunlarınla** oldu şad,

Qıldılar bir-birinə namizad. (YM,149)

Buna bənzər hala hələ daha əvvəllər Suli Fəqihin məsnəvisində **an** işarə əvəzliyində də rast gəlirik:

Gördi on qərdaşı dəxi həbilə,

Birini görmədi *anların ilə*. (Suli,173)

10. Qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərində sözlərin inkişafı müxtəlif üsullarla, müxtəlif formalarda baş verir. Söz sait səslə bitdikdə, şəkilçi saitlə başladıqda dilin ən qədim inkişaf mərhələlərində yığcamlığa güclü meyil olmuş, saitlərdən biri – şəkilçinin saiti ixtisar edilmişdir. *Gəlib həmmam içində yundılar xoş* (Ə,66) - cümləsindən göründüyü kimi, *yu* sözünə qayıdış növün *-un* şəkilçisinin yalnız samiti artırılmışdır. *Sunmaq* (vermək), *qonmaq*, *sunmaq*, *sinmək* tipli sözlər də bu yolla əmələ gəlmişdir.

Bu şəkilçi (*-n* şəkilçisi) qayda üzrə təsirli fələ artırılır, söz təsirsiz fələ çevrilir. *Sunmaq* fəlindən başqa, digər feillər təsirsizdir. Düşünmək olur ki, *sunmaq* feli çox uzun yol keçərək təsirli fələ çevrilmişdir.

Sonrakı inkişaf mərhələlərinin birində *yun* (yuyunmaq) feli arxaik rəng almış, *yu* sözü əsasında şəkilçinin saiti saxlamaq və *y* bitişdiricisinin iştirakı ilə söz genişləndirilərək qayıdış növ mənası yeni formada bərpa olunmuşdur: *yu-y-un(maq)*.

Bu xüsusiyyət *yendi* – *yeyildi* fəlinə də aiddir:

İçildi şərbət anda, *yendi* çün xon,

Ululara geyirdi xələtə don. (Ə,31)

Daha qədim - ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə:

ye-n-di

Sonrakı dövrdə:

ye-y-il-di

Kök arxaikləşdikdə başqa üsuldan da istifadə edilmişdir. Bulun, *istən, aran* əğyarü yarıda (Ə,27) – cümləsində nəzərə çarpdırılan sözlərin kökü (*is, ar*) məna vermir. Görünür, arxaikləşmə prosesində feillər təsirsiz olmuşdur. Ona görə də həmin sözlərə *-tə (-ət), -a* təsirlik şəkilçiləri artırılmış (*istəmək, aramaq*), yenidən təsirli feillər yaranmışdır. Bu məqamda o cür sözləri *-ın* şəkilçisinin qısa forması ilə də qayıdış növ fələ çevirmək mümkün olmuşdur: *istə-n(mək), ara-n(maq)*.

Dediyimiz kimi, *-n* şəkilçisinin ilkin mənası *özü* sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun olmuşdur. Məsələn, allah adı *An* – *o özü* mənasındadır: *a = o, n = qayıdış növ*. Bu xüsusiyyət *-l* şəkilçisində də olmuşdur. Belə fikir var ki, ağız samitləri burun samitlərindən əvvəldir. Lakin ilkin mərhələlər üçün, fikrimizcə, burun samitləri daha xarakterik olmalı idi. Odur ki *an* sözü *ol* sözündən əvvəldir. *l* samitini *n* samitinin allafonu hesab etmək olar. Ona görə də Əvvəl *oldur, kimsənədən doğmadı* (M, 12) – cümləsində *ol* sözü də *o özü* mənasını verir. Nişanı *şol* qapudan akar sudur (M,19) – cümləsində *şol (şu ol)* sözü də belədir və s.

Başqa şəkilçilərdə də qısa və uzun formaya rast gəlirik. *Rəvan ol qırx ayaqlı nərdibandan İtər Həramiyi yayaq andan* (Ə,80) – cümləsində *itər* sözü arxaik *itə(mək)* (*itələmək* mənasında) felindən və *-ar,-ər* şəkilçisinin ixtisar şəkildən ibarətdir: *itə-r*. Sonrakı inkişaf mərhələsində *itəmək* feli arxaıqlaşmaya başladıqda *-la,-lə* şəkilçisinin artırılması ilə feilin ilkin mənası qorunmuşdur. Bu məqamda söz *y* bitişdiricisi vasitəsilə *-ər* şəkilçisini bütövlükdə qəbul etməklə fonetik tərkibini və mənasını genişləndirmişdir (*it-ə-lə-y-ər*). Bu məna həm əvvəlkidir, həm də əvvəlki deyil.

11. 13.-*ğır,-gir, -ğur, -gür; -qır,-kir,-qur,-kür* şəkilçisi tarixən çox işlək bir şəkilçi olmuşdur: *asqırmaq, öskürmək, çımırmaq, çəmkirmək, çığırmaq, fınırmaq, bağırmaq, bəyirmək, hayqırmaq, anqırmaq, hıçqırmaq, püşkürmək, muşqurmaq, fısqırmaq, hönkürmək* və s. saysız sözlərin tərkibində daşıyaraq qalıb. Bunların hamısında kök təqlidi sözlərdən ibarətdir. E.V.Sevortyan göstərir ki, bu şəkilçinin geniş saitli variantı *-qar,-kər* qeyri-məhsuldar olmuşdur və geniş saitli variantı ilə Azərbaycan dilində yalnız metateza nəticəsində düzəlmiş *axtarmaq* (*at-karmaq*) felinə rast gəlmək olur¹. Deməli, bu şəkilçi daha çox təqlidi sözlərdən feil düzəltmişdir. Lakin "Əhməd Hərami"də işlənmiş *Qızın vəsfən* ana *bir-bir degirdi* (Ə,60) – cümləsindəki *degirdi* sözü göstərir ki, bu şəkilçi feil əsaslarından da feil düzəltmişdir. E.V.Sevortyan əsas nitq hissələrindən feil düzəldən *-qır* şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən feil düzəldən *-qır* şəkilçisini fərqləndirmişdir. Hiss olunur ki, bunlar həqiqətən də müəyyən dərəcə fərqli olub. Bəlkə də bu fərq söz əsaslarından gəlir, çünki şəkilçinin artırıldığı təqlidi sözlərdən düzələn feillər əksəriyyət etibarilə təsirsiz olduğu halda, *degirdi* sözü təsirlidir. Bu şəkilçi feil düzəldən *-ir* şəkilçisi ilə yaxındır, hiss olunur ki, ilk samitini itirməklə *-ir* şəkilçisi düzəlmişdir.

-qır şəkilçisinin *-qı* şəkilçisi ilə feil düzəldən *-r* şəkilçisinin birliyindən düzəldiyi güman olunur².

12. Biqərar oldu bu gün, yandı canı,

Nə *dünün* aram edər, nə *gündüzün* (YM,180)

Gördü Gülşah anı kim, düşdi *yüzün*. (YM,164)

Vərqə aydur: Ya *nigarin*, çarə yox. (YM,161) -

misralarında *dünün, gündüzün, yüzün, nigarin* sözlərində *-in* şəkilçisi vasitə halının şəkilçisidir. Bu şəkilçi sonrakı inkişaf mərhələlərində tədricən işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırmış və arxaıqlaşmışdır. Odur ki, məsələn, ilk misalda ikinci misranın səlis forması sonrakı

inkişaf mərhələsində **-in** şəkilçisinə ehtiyac olmadan: *Nə gecə, nə gündüz aram edər* – şəkildə formalaşır.

Bu misallardakı **dünün, gündüzün, yüzün** sözlərində olduğu kimi, aşağıdakı misallarda **oğurlayın, dizin, yavaşın** və eyni zamanda tarixən bu üsulla yaranmış **arxayın, ərköyün** tipli sözlərdə tərz, bəzən də zaman (**dünün, gündüzün**) mənaları var:

Oğurlayın yigit qırmaq necədir? (Ə,47) Ayağınə başı qodi, **dizin** çökər. (Suli,261) Bir-birinə söylədilər **yavaşın** (Suli. 220) – cümlələrindəki **oğurlayın, dizin, yavaşın** sözlərində bu yolla aydın şəkildə tərz mənası yaranmışdır.

13. "Mehri və Vəfa" məsnəvisində işlənmiş:

Çəkdi qılıc, öylə çaldı **ortara**,

Eylədi ol cadunı iki para (M,52) –

misralarındakı **ortara** sözündən aydın olur ki, hələ 14-cü yüzillikdə də yönük halın **-a,-ə** şəkilçisi ilə yanaşı, arxaik **-ra** şəkilçisi işlənməkdə davam etmişdir.

14. **Dökülmədik** dürür yüzüm suyu hiç. (Ə,58) Kimsəsimi öldü **sevdik** sultanın? (M,39) - misralarındakı **dökülmədik, sevdik** sözlərini müəssir dildə **tökülmədən (tökülməmiş), sevilən (sevimli)** şəkillərində işlətmək olar. Bunlar göstərir ki, hər iki məsnəvinin yarandığı dövrdə **-dik,-dik** şəkilçisi müstəqil şəkildə feli bağlama və feli sifət məqamlarında işlənməkdə davam etmiş, tədricən arxaikləşmə işini başa çatdırmışdır.

15.Suli Fəqihin, İsanın, Yusif Məddahın dilində,"Dastani-Əhməd Hərəmi"də feil şəkillərinin birinci şəxs tək və cəmində tədqiqatçıların nəzərini cəlb etməmiş maraqla şəxs şəkilçilərinə rast gəlmək olur:

1-ci şəxsin təkində:

Şəhər kətxudasına der **bilirvən**. (Ə,30)

Neçün yox **deyəvən** nə kim desə xan. (Ə,33)

Lütf edib bəni oğulluğa qəbul

Gər qılalar, **oluvən** öluncə qul...

Dünü gün xidmətlərində **oluvən**. (YM,179)

Bu misallardan birincisində **-vən** şəxs şəkilçisi indiki zamanın **-ir** şəkilçisi ilə işlənmişdir: **bil-ir-vən**. İkinci misalda **-vən** şəkilçisi arzu şəkildədir: **de-yə-vən**.

Sonrakı iki misalda indiki zamanı və ya qeyri-qəti gələcəyi bildirən **-u(r)** şəkilçisindən sonra işlənmişdir. **-ur** şəkilçisi daha qədim dövrlərdə həm indiki, həm də gələcək zamanı bildirmiş, açıq (gen) saitli variantı yaranmışdan sonra **-ir** və **-ar** diferensiasiyaya uğramış, müstəqilləşmişlər.

Beləliklə, birinci şəxsin təkində daha əvvəllər *mən*, sonralar *-m* şəkilçiləri ilə yanaşı, məsnəvilərin yarandığı mərhələdə *-vən* şəkilçisi işlənmişdir. Heç şübhəsiz, bu şəkilçi də *mən* sözü ilə bağlıdır, *m>v* keçidi və şivə xüsusiyyəti kimi təşəkkül tapmışdır.

M>v keçidi birinci şəxsin cəmində də baş vermiş, *biz* sözünün qoşadodaq samiti sürtünən samitə keçmişdir:

Ol ucdan mənzilə *irəməyəvüz*,

Ögümüz, usumuz *dərəməyəvüz*. (Ə,23)

Mübarək dügün edib *başlayavuz*,

Ana görə işimiz *işləyəvüz*. (Ə,32)

Xəlv yaticaq bağ qapusın *açavuz*,

Dəxi yarar ata minüb *qaçavuz*. (M,48)

Gətirəvüz anı sultan *qılavuz*. (Ə,68)

Vəqtidir kim, zövqü işrət *sürəvüz*,

Bir neçə gündür ki, səni *görəvüz*. (YM,176)

Bu misallarda *-vüz* şəkilçisi *-aq,-ək* şəkilçisinin sinonimi kimi işlənmişdir. Əvvəlki beytdə bacarıq tərzindədir: *irə bilmərik, dərə bilmərik*. Sonrakı cümlələrdə arzu şəklinin birinci şəxs cəmindədir: *başlayaq, işləyək, açaq, qaçaq, gətirək, qılaq, sürək, görək* mənalarında.

Tarixən birinci şəxsin təki əksərən *mən* əvəzliyi və *-m* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. *-m* şəkilçisinin *mən* sözünün ixtisarı ilə yarandığına heç kəs şübhə etmir. Bunlarla yanaşı, 1-ci şəxsin təkində tarixən *-məm* şəxs şəkilçisi də işlənmişdir. *-məm* şəkilçisi (məs.: *bilməm* sözü) assimilyasiya ilə əmələ gəlmiş, sonralar son samit saxlanmaqlı *-m* şəkilçisi yaranmışdır. Lakin *mən* sözünün bütövlükdə şəxs şəkilçisi kimi işləndiyi dövrdə şəkilçidə *m>v* keçidi olmuş, kipləşən samit sürtünən samitə keçmişdir ki, bu da canlı nitq üçün daha əlverişlidir. Eyni vəziyyət şəxs şəkilçisi kimi işlənən *biz* sözünə də aiddir.

H.Mirzəzadənin göstərdiyi kimi, 1-ci şəxs təkin *-an, -ən* şəxs şəkilçisi ilə ifadə olunduğu hallar da olub: Zəhmətin canımə minnət *bilürən*. (RƏİF, №5182)¹ (HM,147) Bu şəkilçinin 1-ci şəxsin cəminə aid qapalı saitli daha qədim variantına Suli Fəqihin əsərində rast gəlirik:

Biz *bilürün* didilər, suç eylədün,

Səninçün qülüşübən söylədün. (Suli,109)

MƏNBƏLƏR

QB - Bühranəddin Qazi. Divan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988 (Tərtib, ön sözün və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli)

Ə - "Dastani-Əhməd Hərami", Gənclik, Bakı, 1978 (Ön söz, tərtib və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərlidir).

Suli - Fəqih Suli. "Yusif və Züleyxa", Bakı Universiteti, 2008 (Transliterasiya, tərtib, lüğətin, şərhlərin müəllifi Sənan və Səbuhi İbrahimovlar).

M - İsa. Mehri və Vəfa, Bakı, Nurlan, 2005 (Tərtib, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Aysel Şərifova).

YM - Məddah Yusif. "Vərqa və Gülşah", XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, Bakı, "Elm", 1984, s.148-207.

ƏDƏBİYYAT

Sevortən G.V. Affiksı qlaqoloobrazovaniə v Azerbaydjanskom əzike, Moskva, 1962.

Kaşğari M.Divanü luğat-it-türk, I, Bakı, 2006.

Kaşğari.Divanü luğat-it-türk, II, Bakı, 2006.

Kaşğari M.Divanü luğat-it-türk, IV, Bakı, 2006.

Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1990.

Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, "Maarif", 1979.

Dastani-Ahmet Harami, İstanbul, 1946.

Gazanfar Kazimov

The fonomorfological archaisms in the language of old masnavis Summary

The article gives information on the grammatical archaisms that have not been paid attention till now. The use of the functional word "word" after the suffix of the Past Simple tense form and its archairation, the development way of the conjunction "ı" and its gradual transition to the conjunction "ə" and archaization have been considered in detail. The article also includes information on the origin of some personal suffixes.

Газанфар Кязимов

**Фономорфологические архаизмы в языке первоначальных
месневи
Резюме**

В статье даны сведения о ряде грамматических архаизмов, оставшихся до сих пор вне поля зрения. Исторически употребление и архаизация служебного слова *idi* после аффикса прошедшего категорического, принятие аффиксами деепричастия аффикса лица, путь развития союза *i* и его переход в архаичный фонд по мере превращения в союз *və* и др. – интересные факты грамматических архаизмов. В статье имеются сведения и о происхождении некоторых аффиксов лица.

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

**Azərbaycanlıların soykökü və
xalq kimi formalaşması**

Açar sözlər: Atropatena, Arran, Albaniya, səlcuq, sefevi, Midiya, Xəzər, uti, qarqar, massaget.

Ключевые слова: Атропатена, Арран, Албания, селджуг, сефеви, Мидия, Каспи, ути, гаргар, сак, массагет.

Key words: Atropatena, Arran, Albania, saljug, sefevi, Midiya, Kaspi, Whtie, gargar, sak, massaget.

Azərbaycan türk tayfaları Urmiya gölünün sahillərindən Dərbəndə-dək tarixi ərazidə yaşamış, əsrlər boyu davam edən ictimai-tarixi, coğrafi, etnik hadisələrlə əlaqədar qaynayıb-qarışmışlar. Xüsusilə Əhəmənilər dövründən Azərbaycanda İran təsiri güclənmiş, eyni zamanda həmin ərəfədə buraya türk etnoslarının Şimali Qafqaz və Orta Asiyadan axını artmışdır. Ləhcə fərqlərinə baxmayaraq, erkən orta əsrlərdə yerli və gəlmə türk etnoslarının vahid xalq kimi formalaşması prosesi başlamışdır.

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan türklərinin formalaşmasında hansı qəbilə və tayfaların olmasına aydınlıq gətirir: *paratak, struxat, arizant, budi, mağ, qas, qassit, xəzər, sak, skif, hun, suvar, qıpçaq*. Onun fikrincə, elm aləmində dəqiqləşdirildiyi kimi bu qəbilə və tayfalar türkdilli olmuşlar. Ə.Dəmirçizadə bu qəbilə və tayfaların qaynayıb-qarışması, vahid xalq halında formalaşmasında müxtəlif tarixi hadisə və şəraiti üç mərhələ ilə üzvi şəkildə bağlayır:

1. Kiçik Midiya əsasında Atropaten – Azərbaycan dövlətinin yaranması və buradakı qəbilələrin qaynayıb-qarışmasının güclənməsi; eləcə də müstəqil Alban dövlətinin yaranması, bu ərazidəki qəbilələrin qaynayıb-qarışmasının güclənməsi və çox müxtəlif dilli tayfalar mərhələsi;

2. Atropatena və Alban ərazisinin, yəni Azərbaycanın cənub və şimal hissələrinin bir dövlət daxilində olması, iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni cəhətdən bu ərazidəki qəbilələrin, tayfaların arasında əlaqələrin artması və yaxın qohumdlilik mərhələsi;

3. Xaricilərə qarşı mübarizədə müttəfiqliyin güclənməsi, türkdilli qəbilə və tayfaların qaynayıb-qarışmada üstünləşməsi və vahid Azərbaycan xalqının, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması mərhələsi.

Bu mərhələlərin hamısında başqa dillərdə danışan qəbilə və tayfalar türk dilli qəbilə və tayfalarla qaynayıb-qarışmışlar, beləliklə də, türk dillərinə mənsub bir sıra dil vahidləri, xüsusən sözlər həmin dillərin lüğət tərkibində getdikcə çoxalmışdır. Xüsusilə sonuncu - üçüncü mərhələdə Qafqaza və İrana oğuz, qıpçaq tayfalarının kütləvi surətdə gəlmələri və bu ərazidə əsrlər boyu yaşayan türkdilli tayfalarla qaynayıb-qarışmaları türk dillərinə mənsub vahid ümumxalq dili halında Azərbaycan dilinin hələ V-VI əsrlərdən formalaşması prosesini, demək olar ki, daha da sürətləndirmiş və tamamlamışdır (1, 49).

Antik qaynaqlarda Azərbaycanın cənub hissəsi Atropatena, şimal hissəsi Albaniya, ərəb qaynaqlarında Atropatenadan Dərbəndədək ərazi **Azərbaycan** adlandırılmışdır. Y.Yusifov bu ərazidə e.ə. III-I minilliklərdə türk etnoslarının yaşadığını bildirir. Bunu o dövrün türk etnoslarının dilinə məxsus toponim, etnonim, şəxs adları ilə əsaslandırır (bax: 2, 78, 209-213). Bu o deməkdir ki, qədim Azərbaycan, Ön Qafqaz oğuz Albaniyası ərazisində prototürk etnoslar yaşamış və ümumtürk leksikası əsasında bu onomastik vahidlər meydana gəlmişdir. Müəllif həmçinin bu ərazidə *Aratta* adlı bir dövlətin olması barədə məlumat verir. *Kuti*, *lullubi*, *su*, *turukki* və s. tayfaların bu dövlətin ərazisində yaşadığını konkret faktlarla əsaslandırır. Onun fikrincə, *turukki* «türk» etnoniminin qədim formasıdır. Turukkilər *lullubi* tayfa ittifaqına daxil olmuşlar. *Aratta*, türk dillərindəki «dağ silsiləsi, dağ» mənası verən *Alataa//Alatan* sözü sonralar fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *Alateye* şəklinə düşmüşdür. Müəllif, hətta mannalıları *lullubi-turukki* türk etnoslarının xələfləri hesab edir. Qeyd edir ki, qədimdə *turukki* türk əhalisinin öz adı olmuşdur, *lullubi*, *kuti*, *mannalı* və s. onlara verilmiş kənar adlardır; lakin bu adlar eyni dilli tayfaların arasında da yarana bilərdi (2, 78). Y.Yusifov etnoqrafik yazımla güman edir ki, qədim Azərbaycan sakinlərinin dilində *lulu* (yaxud *lo-lo*) sözü müəyyən məqsədlə tez-tez işlənirmiş və buna görə də müvafiq ifadə kənar əhali tərəfindən Azərbaycan sakinlərinə ümumi ad kimi verilmişdir (2, 78-79). Tədqiqatçının fikrincə, qədim *utilər* də *turukki* etnosuna aid olmuşlar. *Su* tayfaları Zaqros dağları və Urmiya gölünün cənubunda e.ə. III-II minillikdə yaşamış, bu etnonimin ilkin forması *suv/sub* olmuş, güman edilir ki, bu, *sabir/ suvar* tayfalarının eynidir. *Kutilər* Urmiya gölünün cənub və qərb regionlarında məskunlaşmış, *turukku*, *su* tayfaları ilə ittifaqda olmuşlar (2, 79-82).

Qədim Şərqdə türklərin müxtəlif adları elmə məlumdur: *kimmer*, *skit*, *massaget*, *sak* və s. Bizans qaynaqlarında bunlar hun-türk tayfalarının qədim adları kimi göstərilir. Bu tayfaların geniş ərazidə yaşayan farsdilli etnoslarla yaxın təmasda olması və birgə yerdəyişməyə məruz qalmaları istisna olunmur. Təbii ki, yerdəyişmə zamanı hər bir tayfa etnik və dil cəhətdən qohum etnoslarla qaynayıb-qarışıb. Tarixdə bir neçə türk axını məlumdur: 1) e.ə. VIII-VII əsrlərdə *skit* və *sak* tayfalarının Ön Asiyaya gəlişi; 2) e.ə. II-V əsrlərdə *hunların*; 3) XI-XII əsrlərdə Oğuz-Səlcuqların axını. Hər üç köç və axında türk etnosları Azərbaycanda da məskən salmış və yerli türk əhalisi ilə qaynayıb qarışmışlar. Şimaldan gələn *sak* adlı *skit* tayfaları da Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Azərbaycan türklərinin etnoslarının bu sələflərinin adı antik qaynaqlarda çəkilsə də, *türk* etnonimi işlədilmir (ətraflı bax: 2, 209-213).

Parf imperiyası zamanı azərbaycanlılar bir xalq kimi birləşməyə başlayır və türkdilli tayfalar vahid bir etnos kimi Azərbaycan ərazisində formalaşırlar. Hətta III əsrdə Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi, farsdilli hakimiyyətin siyasi üstünlüyü də Azərbaycanda türk etnik birliyinin formalaşmasına, sonralar möhkəmlənməsinə mane ola bilmədi. Bizans imperiyasının xristian dini Albaniyaya yol açır. Sasani şahları hər vaxt bu dinin Azərbaycanda yayılmasına mane olmağa çalışır, Azərbaycanda məskən salan *hunlar*, *xəzərlər* dildəşlərini xristianlaşmadan qorusalar da, Albaniya hakim dairələri əhaliyə xristianlığı zorla qəbul etdirmişlər. Bəzi hun tayfaları da xristianlığı qəbul etmişlər.

Albaniya coğrafi anlayışı Kürün sağ və sol hissəsi ərazisidir. Strabon Albaniyanın ərazi sərhədləri ilə bağlı qeyd edir ki, cənubdan Kür çayı boyunca Kolxidaya, daha dəqiq desək, İberiya və Xəzər dənizi, şimalda Qafqaz dağlarına qədər sahəni tutur (3, 17, 19). Strabonun yazdığına görə, Albaniya ərazisində müxtəlif dillərdə danışan 26 tayfa olmuşdur. Dyakonov Strabona əsaslanaraq qeyd edir: “Onlara indi bir hökmdar hakimdir. Əvvəllər öz dili olan hər bir dövlətin öz hökmdarı var idi. Onların arasında kifayət qədər ünsiyyətin olmaması üzündən 26 dili (yaxud ləhcələri) vardır” (4, 70). M.İ.Dyakonova görə, Midiya ərazisində irandilli midiyalılarla yanaşı, qeyri-irandilli tayfalar da yaşamışlar. Qədim Azərbaycan ərazisində müxtəlif etnosların ünsiyyət vasitəsi də fərqli dillər olmuşdur (ətraflı bax: 4, 70). T.Hacıyevin araşdırmalarının nəticəsi belədir ki, dillərin dəyişməsi, yerli-köklü əhalinin sıxışdırılıb çıxarılması hələ izsiz-ələmətsiz itib getməsi deyildir. Tarix həmin torpağın tarixini yaşadanların, müasir dövrə gətirib çıxardanlarıdır. Qədim midiyalıların və albanların hansı dildə danışmalarından asılı olmayaraq, indiki azər-

baycanlılar Midiya və Albaniya tarixinin birbaşa varisləridirlər (5, 12-13). M.İ.Dyakonov da belə qənaətə gəlir ki, tarix yalnız torpağın, coğrafi koordinatların hesaba alınması deyil, həmin koordinatlarda baş vermiş ictimai təkamülün, etnik inkişafın, maddi və mənəvi mədəniyyətin tarixidir. Ulu babaları (*azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – red. N.M.*) müxtəlif dillərdə danışmışlarsa da, onların yaratdığı mədəni, tarixi irsə yiyələnən, tarixin keşməkeşlərindən keçirib yaşadan müasir xalqlar bu torpağın həm də qədim sakinlərinin törəmələri, həqiqi varisləri sayılırlar (4, 70). Tofiq Hacıyev “Azərbaycan tarixi” kitablarına (6) əsaslanaraq qədim dilimizin azəri və Arran olması fikrini irəli sürür. Erkən orta əsr qaynaqları Azərbaycanda mövcud olan dillər barədə heç bir məlumat vermir, lakin əhalisinin hunlardan ibarət olması barədə təsəvvür yaradır. Qaynaqlarda *sovde, girdman, qarqar* türk mənşəli etnoslar Arrana aid edilir. Alban tayfa ittifaqından danışarkən T.Hacıyev bildirir ki, hər tayfanın öz dili olmuşdur, ancaq müxtəlif vaxtlarda bu tayfalardan biri siyasi cəhətdən güclənmiş və dili aparıcı mövqeyə qalxmışdır. Ola bilsin ki, bu tayfanın dili məhz ölkənin – siyasi-inzibati toponimin özü ilə adlandırılmışdır. Onun fikrincə, Arran dili anlayışı da belə başa düşülməlidir. Yəni alban və Arran konkret etnosla bağlı deyil, coğrafi-inzibati ərazi adlarıdır (ətraflı bax: 5, 12). Albaniyada siyasi hakimiyyət türk tayfalarının əlində olmasa idi siyasi-inzibati titullar, adlar, türk mənşəli sözlərlə adlandırılmazdı. T.Hacıyev bu siyasi mövqeyi türklərin ölkədə kəmiyyətcə üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqələndirir (5, 32-34).

Yanlış olaraq bəzən *uti* və *albanların* mənşəyini Azərbaycan türklərinin soykökünə aid etmir, onları *udin* və *udilərlə* eyniləşdirirlər. T.Hacıyevin yanaşmasına görə, türk mənşəli Azərbaycan dilinin formalaşdığı ilk dövrlərdə Albaniyada vahid ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərən alban dili olmamışdır. Bu dil xəyali xarakter daşıyır. Sual edir: “Bu necə dildir ki, əlimizdə türk mənşəli Azərbaycan dilində yazılı nümunələr olan XIII əsrdən onun heç bir elementinə təsadüf olunmur?” Fikrini belə əsaslandırır ki, X – XII əsrlərdə türk tayfaları tərəfindən assimilyasiya olunan bu dilin qalib dildə mütləq müəyyən izləri qalmalı idi. Halbuki, Azərbaycan dilində türk tayfa dillərinə, həmçinin alınma ünsür kimi ərəb və fars dillərinə aid olandan əlavə heç bir dil xüsusiyyətinə, substrat nişanəsinə rast gəlinmir. Yəni, alban dili hegemon vəziyyətdən düşərkən ya mövqeyini daraldıb, məhdud şəkildə fəaliyyət göstərməli, yaxud müəyyən substrat faktlarla özünü gələcək nəsillərə təqdim etməli idi (5, 11). Bu fikrin həqiqiliyini faktlar da sübut edir. Məsələn, 1222-ci ildə Cəbə və Sabutayın başçılığı ilə monqol qoşunları

Azərbaycana girib, ölkənin ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına böyük zərbə vurur. İqtisadi və siyasi qüdrətini itirmiş Atabəylər dövləti ölkədə vəziyyəti nizama sala bilmir, Şamaxı, Qəbələ, Gəncə şəhərləri talan olunur. Monqolların 1231-ci ildə ikinci və 1250-ci illərdə üçüncü yürüşləri, Hülakülər dövlətinin yaranması Azərbaycanın işğal tarixlərindəndir. Təxminən 800 il üstündən ötən bu hakimiyyətdən dilimizdə çoxlu sayda monqol sözü miras qalıb: *ər, bal, ayaq, şor, mal, çiçək, quda, qabırğa, balta, saqqal, qayçı, ələk, çöl, torpaq, toz, buz, bulaq, xurma, al, göy, kömək, çağ* və s.

Q.Kazımov da albanların ölkə ərazisində geniş yayılmış tayfa olduğunu bildirir, belə əhalinin izsiz yox olmasına şübhə edir. Onun fikrincə, dilimizdə xüsusi qafqazdilli alban tayfa izlərinin (substrat) olmaması göstərir ki, albanlar türk olmaqla başqa türk tayfaları ilə qarışmış, başqaları kimi, onlar da etnik adını tədricən unudaraq Azərbaycan xalqının etnik tərkibində mühüm yer tutmuşlar. Bu tayfanın heç bir iz qoymadan məhv olduğunu iddia edənlərə də cavabı belədir ki, onlar daha çox qədim Arsax ərazilərini nəzərdə tuturlar; guya Dağlıq Qarabağ ərazisində xristian albanlar erməniləşmiş və məhv olmuşlar. Bu fikrin tərəfdarlarından olan F.Məmmədovanın fikirlərində ziddiyyəti aşkarlayan tədqiqatçı bildirir ki, F.Məmmədovanın fikrincə, Arsaxda - Dağlıq Qarabağda alban əhalisi uzun müddət - 1836-cı ilədək adda-budda yaşamaqda davam edir, özünün milli mövqeyini, ərazi, dini və siyasi birliyini, eləcə də alban etnik özünüdərkini saxlayır. Q.Kazımov bu fikrin yanlışlığını sübut edərək yazır: “Bizə görə, burada söylənilən fikir, xüsusilə 1836-cı ilə qədər Qarabağda albanların adda-budda yaşaması və sonra birdən-birə yox olması əsassız fikirdir. Bunlar kim idi, hansı dildə danışmışdılar? Nə üçün yazıları qalmayıb? Əgər həmin dövrdə deyildiyi şəkildə tayfa elementləri olmuşsa, şəxsiz, onlar hələ də öz etnik adını unutmamış türk-albanlar olmuşlar. Digər tərəfdən, müəllif albanların bir etnos kimi Kürün sağ və sol sahil vilayətlərindəki geniş ərazilərdə yaşadıklarını müəyyən edəndir. Halda, onların məhvini kiçik bir ərazidə - Dağlıq Qarabağda axtarır” (7, 355).”

Başqa bir fakt: Azərbaycanın şimalında *xınalıq, qırız, hapıt, buduq, avar, ləzgi* etnosları yaşayırlar. Bu tayfalar müxtəlif dövrlərdə bu ərazilərdə məskunlaşmışlar. Əsrlər keçsə də onlar öz dillərini, etnik mənsubiyyətlərini saxlamışlar. *Kürd* etnosları, *tatlar* erkən orta əsrlərdən öz ana dillərini qorusalar da, ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. Deməli, dil tamamilə assimilyasiya oluna bilməz. Hər halda ərəblərin gəlişinədək mövcud olan bir dövlətin dili belə asanlıqla

silinməz. Akademik Z.Bünyadov məşhur şərqşünas alim P.K.Jüzeyə əsaslanaraq yazır ki, vaxtilə Göyçə gölündən Dərbəndədək böyük bir ərazidə yaşayıb, öz kilsəsi, padşahları, knyazları, özünəməxsus mədəniyyəti olan albanlar kimi böyük bir xalqdan indi Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan və bilavasitə albanların nəslə olan bir neçə min udin istisna olunmaqla, demək olar ki, heç bir iz qalmamışdır. Q.Kazımov bu fikrin tamamilə əleyhinədir. Əsası olmayan bu ideyanı ilk dəfə İ.P.Petruşevskinin söylədiyini qeyd edən Q.Kazımov Z.Bünyadovdan savayı, S.T.Yeremyan, Z.İ.Yampolski, Q.A.Klimov, A.Q.Şanidze, İ.Əliyev, V.L.Qukasyan, F.Məmmədovanın da qəbul və təkrar etdiyini bildirir (7, 352-353). Yazır: “Dağıstandilli udinlər alban tayfa ittifaqının bir üzvü olmuşdur. Strabon Atropatenada Xəzərin cənub-qərbində alban və uti tayfalarının yanaşı yaşadığını göstərir. Bu ərazidə udinlər ola bilməzdi. Deməli, bir tərəfdən utilərlə udinlər, o biri tərəfdən də udinlərlə albanlar eyniləşdirilmişdir. E.ə. IV əsrdən eramızın VII əsrinədək dövləti olan, ən gec V əsrdən yazısı olan albanlarla kiçik bir tayfa olan udinlərin eyniləşdirilməsi heç bir məntiqə sığmır. Bu cür köklü bir səhvə nəticəsidir ki, S.T.Yeremyan, və A.Şanidze alban dilini udin dili hesab etmiş, albanları udinlərin əcdadı saymışlar” (7, 353). F.Məmmədova Albaniya üçün ünsiyyət dilini alban dili hesab etsə də, onu Nax-Dağıstan qrupuna (dillərinə) aid edir. Q.Kazımov bu fikri təkzib edir, tarixçilərin mülahizələrinə əsaslanaraq bildirir ki, Nax-Dağıstan dillərindən heç biri Azərbaycan ərazisində heç vaxt ümumünsiyyət vasitəsi olmamışdır (7, 354).

İstilaçı ərəblər və yerli Arran knyazları tədricən yaxınlaşmışlar və nəhayət, bu knyazlar o qədər ərəbləşmişlər ki, xalis ərəb, müsəlman adları daşımağa başlamış, ərəb dili və mədəniyyətini qəbul etmişlər, belə ki, bu və ya digər feodalın hansı millətə və ya dinə mənsub olduğunu müəyyən etmək çətin olmuşdur (8, 170-171). N.Əliyeva VII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda islam mədəniyyətindən danışarkən qeyd edir ki, xilafətin şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük sayda ərəb əhalisinin köçürülməsi və burada məskunlaşması ilə müşayiət olunurdu. Digər fəthlər kimi ərəb xəlifələri də zəbt olunmuş yerlərdə möhkəmlənmək üçün bu siyasətdən istifadə edirdilər. Hazırda 96 faizi müsəlman olan Azərbaycanda əhalisinin islam yönündə maariflənməsində bu ölkəyə köçürülmüş ərəb qəbilələrinin rolu böyük olmuşdur. Ərəb - xəzər müharibələrində Azərbaycan ərazisində hərbi-nəzarət məntəqələrinin yaradılması və ərəb qəbilələrinin bu məntəqələrdə və yaxın ərazilərdə yerləşdirilməsi, burada məscidlərin tikilməsi, ərəblərlə yerli əhalinin qarışması islamın yayılmasında öz rolunu oynamışdır. Hətta qala

bürcələrində tikilmiş məscidlər də əhalinin islam yönündə maarifləndirilməsini nəzərdə tuturdu (9, 304). Lakin ərəblərlə Azərbaycan və Arran əhalisi arasında başlanan yaxınlaşma prosesi əvvəlcə səlcuqların, sonra isə monqolların hücumu ilə çox tez dayandırılmışdır.

Azərbaycandakı ərəblər ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra yerli türk əhalisinin dilində danışmağa başlamış və yerli əhalinin həyat tərzini, yemək, geyim və s. mədəniyyətini qəbul etmişlər. Tarixən Azərbaycana ərəblərdən savayı, farsların, monqolların kütləvi axınları məlumdur. Lakin bu axınlar kəmiyyətcə çoxluq təşkil edən Azərbaycan türklərinin xalq birliyini, fiziki varlığını poza bilməmiş, gəlmə tayfalar burada assimilyasiya olunmuşlar. Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında, həm etnik, həm də funksional vəhdətində, ümumiliyində din birliyinin – İslam amilinin rolu danılmaz, xidməti əvəzsizdir. Ərəb - islam işğalları yerli tayfa və xalqların yenidən birləşməsini, əlbir olmasını tələb etmiş, bu mənafe uyğunluğundan gələn əlbirlik etnik yaxınlaşma və qovuşmalara qədər çatmışdır. Yad hakimiyyətə qarşı mübarizə prosesində xalq birliyinin və deməli, dil birliyinin təşəkkülü başa çatmışdır. Daha sonrakı illərdə ərəb və fars işğalçı siyasəti unudulmuş, dilləri «mədəniyyət göstəricisi» olmuşdur. Ərəblər yerli əhali ilə o dərəcədə qarışmışlar ki, Azərbaycanda ərəb dilində danışan heç bir yaşayış məntəqəsi qalmamışdır.* T.Hacıyevin fikrincə, Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III-VII əsrlərdən başlayaraq VIII əsrdə, demək olar ki, başa çatmışdır. Məhz bu əsrlərdə həm tarixi – siyasi şərait, həm etnik inteqrasiya xalq birliyini yaradır və ona xidmət edən xalq dili müəyyənləşir (5, 32-34). Azərbaycan ərəb xilafəti tərkibində ərəzi bütövlüyünü, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, qonşu xalqlarla iqtisadi, siyasi münasibətlərini saxlaya bilər. Əgər belə olmasaydı, həmin istila dövründə xalqın taleyi tamamilə ayrı istiqamətdə gedərdi. T.Hacıyev doğru olaraq əsaslandırır ki, əgər bu ərazidə yalnız kiçik tayfalar mövcud olsa idi, həm ağır təsir şəraitində, həmin zaman müddətində onlar asanlıqla assimilyasiya edilərdilər. Azərbaycanda ərəb dilinin olduğu şəraitdə danışmaq-ünsiyyət sferasında ərəbləşmə gedə

* Lakin vaxtilə ərəblərin məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin adında **ərəb** sözü qalmaqdadır: Qubada – Ərəbli, Ərəbkeymurax, Ərəbdəhnə, Ərəbhacı; Şamaxıda – Ərəblər, Ərəbşalbaş, Ərəbuşağı, Ərəbqədim, Ərəbşanlı, Ərəbşahverdi; Kürdəmirdə – Ərəbqiyaslı, Ərəbçəltikçi, Ərəbsarvan; Göyçayda – Ərəbcərbirli, Ərəbxana, Ərəbmehdibəy, Ərəbşahverdi; Salyanda – Ərəbbəbirxan, Ərəbqardaşxan; Lənkəranda – Ərəb; Ağdaşda – Ərəb, Ərəbkukel, Ərəbbəsə, Ərəbocaq, Ərəbşəkil, Ərəbşeyx; Laçında – Ərəb, Ərəli; Gədəbəyda – Ərəbli və s.

bilərdi. Bütün bu fakt və göstəricilər alban dilinin qədim Azərbaycan türklərinin dili olmasını təsdiqləyir. Məhz türk etnoslarının siyasi və fiziki üstünlüyü sayəsində Arran və başqa dillərin adları sıradan çıxmış, **türk dili** anlayışı yayılmışdır. Erkən orta əsrlərdə – VII-VIII əsrlərdə türk etnoslarının birləşməsi nəticəsində ümumxalq Azərbaycan dili yaranmış və Azərbaycan türkləri vahid xalq kimi formalaşmışlar (5, 32-34).

Azərbaycana türklərin nə vaxt məskunlaşması, Azərbaycan etnogenezini məsələlərinin aydınlaşdırılması çox mürəkkəb məsələdir. Azərbaycan xalqının mənşəyi uzun müddət, bilərəkdən yanlış izah edilmişdir; güya azərbaycanlılar farslardan dönmədir, XI-XII əsrə qədər Azərbaycanda türk etnosları yaşamamışlar. Lakin, bütün tarixi mənbələr təsdiq edir ki, bu ərazilərdə türk tayfaları qədim dövrlərdən məskunlaşmış, Səlcuq və Səfəvilər dövründə onların hərbi-siyasi mövqeyi güclənmişdir. Azərbaycanlıların midiyalılarından, albanlardan törəməsi müddəasının cavabı budur ki, *alban, midiyalı, kaspi, uti, qarqar, sakasen, matian, sak, massaget* və başqa tayfalar müasir azərbaycanlıların uzaq əcdadları olmuşlar. Azərbaycan türklərinin mənşəyi dil mənsubiyyətinə uyğun Azərbaycanda yaşamış qədim türk etnoslarının tarixi ilə bağlıdır. Qərbdə Egey dənizi, Anadoludan başlamış şərqdə Çinə, şimalda Rusiyanın tayqa meşələrindən, Qafqazdan tutmuş İran yaylasının cənubuna kimi çox geniş ərazidə türk xalqları məskunlaşmışlar. Hər bir türk xalqı bu ərazilərdə müxtəlif ad altında formalaşmışdır; türklərin qədim kökləri əsasında özünəməxsus adla xalq kimi formalaşması erkən orta əsrlərdən başlamışdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında da Azərbaycanda yaşamış, müxtəlif dövrlərdə qaynayıb-qarışmış türk etnosları əsas olmuşdur. V əsrdə Azərbaycan ərazisinə – Muğana köç etmiş *ağ hunlar* Balasaqun şəhərini salmışlar. 576-cı ildə xeyli sayda *sabir hun* tayfaları Gəncə ətrafına köçürülmüşdü. Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə türk tayfalarının intensiv şəkildə məskunlaşması *xəzər* basqınları ilə də bağlıdır. A.Sumbatzadə Moisey Xorenatsiyə əsaslanaraq yazır ki, 193 və 213-cü illər arasında *xəzər* və *bas* tayfalarının birləşmiş kütləsi *Cor* qapılarından daxil olaraq Kür çayını keçmiş və bütün ölkəyə yayılmışlar (10, 77). Türk tayfalarından biri olan *xəzərlər* Xəzər xaqanlığında mühüm yer tutublar. Müaviyə ilə bağlı bir rəvayətdə deyilir: «Bir gün Müaviyə Azərbaycana qoşun göndərmədən qabaq müşaviri Ubeyd ibn Səriyədən soruşur: Azərbaycan nə yerdir? Ubeyd cavab verir ki, bura qədimdən türklərin ölkəsidir». Xəzərlər Qafqazda yerləşəndən sonra Göy Türk imperatorluğuna tabe olmuş, VII əsrdə bu imperatorluq çökdükdən sonra müstəqilləşərək özləri imperatorluq qurmuşlar. Rəsmi dilləri də *xəzər*

türkcəsi olmuşdur. Sasanilərdən Qubadın səltənətinin sonuna qədər Arran, Gürcüstan, Vaspurakan və Sisecan xəzərlər və türk ellərinin əlində qalmışdır. Ona görə də bütün Azərbaycana “Xəzər ölkəsi” də deyirdilər (11. 163). Xəzərlərin hərbi-siyasi təsiri uzun sürüb. Hətta ərəblər Dərbənddək əraziyə sahib olduqda xəzər və başqa türk tayfalarını buradan uzaqlaşdırmağa cəhd etmişlər. Ərəblərin birinci uğursuz döyüşü 653-654-cü illərdə baş vermişdir, bu da xilafətin içərisindəki qalmaqallarla izah olunur. Bundan istifadə edən xəzərlər Zaqafqaziyada möhkəmlənmiş, Albaniyanı tabeliyinə keçirmiş və ağır vergilər təyin etmişlər.

Ziya Bünyadov da bir çox rus və ərəb mənbələrinə istinadən məlumat verir ki, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olar; türklərin Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlməsi də qəbul edilməzdir. Çünki XI əsrə qədər bu coğrafi ərazidə çox böyük türk tayfaları yaşayırdı. Türkləşmə prosesi yalnız türk aborogenlərinin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib Alban və Arran ərazisində müasir azərbaycanlıları əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül forması ilə nəticələndi (8, 172-173).

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda məskunlaşan türklərin (qıpçaqların) etno-coğrafi mövqeyini IX-XI əsrlərdə tədricən intensivləşən oğuz-səlcuq yürüşləri möhkəmləndirir. Mərkəzi Asiyadan başlayıb Xəzərin cənubundan keçməklə Anadoluya doğru istiqamətlənən (və orta əsrlərin sonlarına qədər mərhələlərlə davam edən) bu yürüşlər, hun-qıpçaq axınlarından fərqli olaraq, daha çox hərbi-siyasi xarakter daşıyır. E.Bertelsin fikrincə, səlcuqlar islamın ideallarını həyatda canlandıırmağa, ədaləti və ədalət məhkəməsini təcrübədən keçirməyə çalışırdılar (13, 13).

Əsas fərq bu idi ki, oğuz-səlcuqlar artıq islam dinini qəbul etmiş, yaxşı təşkilatlanmışdılar. Onların saraylarında türk dili ilə yanaşı fars, ərəb dilləri də böyük nüfuza malik idi. Çünki oğuz-səlcuq əsilzadələri özlərini yalnız türk yox, həm ərəb, həm fars kimi hiss edir, yəni bütövlükdə müsəlman dünyasının övlad-varisləri sayırdılar. Kenan Çetin yazır: “Səlcuq hökmdarları bir Türk-islam hökmdarı olduğu üçün hər bir İslam hökmdarı kimi, Abbasi xilafətinin dini liderliyini tanıyır və ona mənəvi yöndən bağlı olurdu. Abbasi xəlifələri də Böyük Səlcuqlu hökmdarlarını din və dünya üşlərində özlərini hər zaman qüdrətli yardımçıları olaraq təqdir edirdilər” (13, 17).

Azərbaycanda Atabəylər dövlətini yaradan oğuz-səlcuqlar tədricən Anadoluya - Bizansa öz passionar güclərini göstərməyə başlayır,

XI-XIII əsrlərdə böyük bir ərazini zəbt edərək dövlətlərini qururlar. Anadolunun fəthi XIII əsrdən sonra osmanlılar dövründə də davam edir. Səlcuq türkləri islamın sünni – hənəfi və maliki məzhəblərinə mənsub olsalar da, heç zaman dini təəssübkeş olmamış, hər cür dini inanca və düşüncəyə geniş yer vermişlər. Səlcuq imperiyasının idarəsi altında qeyri-müsəlman əhali belə rahat yaşamış, hətta Anadolu xristianları Bizans yerinə Səlcuq üsul-idarəsinə üstünlük vermişlər (ətraflı bax: 14, 211). Şimalda qıpçaq türklərinin o qədər də davamlı olmayan hücumlarından savayı, oğuz-səlcuq türklərinin Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında yayılması əhəmiyyətli bir maneə ilə qarşılaşmır. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, oğuz-səlcuq yürüşlərinin əsas istiqaməti Qərbə - Anadolunun içərilərinə doğru olduğundan nə Cənub-Qərb, nə də Şimal-Qərb istiqamətləri strateji əhəmiyyət kəsb edirdi (15).

Səlcuq türklərinin gəlməsi ilə sürətlənən türkləşmə Elxanilər dövründə təkmilləşir. İslam tarixçisi İbn əl Əsirin yazdığına görə, monqol ordularının əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Rəşidəddin “Cəmeət-təvarex” əsərində monqol hakimi Hülakü ilə İrana iki milyon türkün köçdüyünü bildirir. Tat tayfalarının da diskriminasiyası, Azərbaycana köçürülməsi Elxanilər dövrünə təsadüf edir.

Oğuz-səlcuq yürüşləri XIII əsrdən başlayaraq Anadoluda - Kiçik Asiya yarımadasında, sonralar isə Balkanlarda digər bir oğuz-türk xalqının osmanlıların (Türkiyə türklərinin) əsasını qoyur.

Azərbaycanda məskunlaşan və Azərbaycan xalqının formalaşmasını təmin edən oğuz-səlcuqların arxasınca regiona digər türk etnoslarının da axınları XVI əsrə qədər davam edir. Monqol-tatarların, Əmir Teymurun, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların yürüşləri Azərbaycan xalqının etnik tərkibini gücləndirir. Və eramızın ilk əsrlərindən başlayan proses orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə qədər kəsilmədən davam edir.

Biri digərinə çox yaxın olan türkmənlər, Azərbaycan və Türkiyə türklərinin etnik-coğrafi əsasları müxtəlif dövrlərdə qoyulsa da, onların müstəqil bir xalq kimi formalaşması, demək olar ki, eyni dövrə – XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Müasir türkmən, Azərbaycan və türk xalqlarının orta əsrlərin sonlarına doğru müstəqil xalqlar kimi meydana çıxmalarının etnik-coğrafi, siyasi, dini və s. səbəbləri vardır ki, bunlar bir kompleks halında oğuz türklərinin həmin xalqlara bölünməsinə şərtləndirir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının eramızın ilk əsrlərindən başlayan təşəkkül-formalaşma tarixi orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində – XVI-XVII əsrlərdə başa çatır.

Azərbaycan xalqının Cənubi Qafqazda əsas etnik qüvvəyə çevrilməsi, səlcuq axınları nəticəsində:

- 1) türk tayfalarının yeni dəstələri Şimali Azərbaycanda məskən salır;
- 2) Azərbaycan türk xalqının təşəkkülü prosesi qəti olaraq başa çatır;
- 3) oğuz – türk tayfaları Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başlıca etnik və siyasi qüvvəyə çevrilir;
- 4) bu türk – oğuz qüvvələri Yaxın və Orta Şərqlin bütün sonrakı tarixində mühüm rol oynayır (16).

Ədəbiyyat

1. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, "Maarif", 1979
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
3. К.Алиев. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986.
4. М.И.Дяконов. История Мидия. М., 1967.
5. Т.Насиёв, К.Вəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Maarif", 1983.
6. Azərbaycan tarixi. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1960; Azərbaycan tarixi. Azərb. EA nəşri, Bakı, 1961.
7. Q. Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. "Teas nəşriyyat evi", İstanbul, 2017.
8. Z. Bünyadov. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989.
9. N. Əliyeva. Azərbaycanda islam mədəniyyəti (VII – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
10. А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формировании народа. Баку, «Елм», 1990.
11. С. Нейзат. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
12. Е.Э.Бертельс. Великий Азербайджанский поэт Низами. Баку, Изд. АзФан, 1940.
13. Kenan Çətin. Selcuklu medeniyeti tarihi. İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2011.
14. O. Turan. Selcuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti. İstanbul, "Ötüken", 2009.
15. N. Cəfərov: <http://www.aznews.az/news/siyaset/10273>.
16. Səlcuq türklərinin Azərbaycana yürüşləri tarixdə türkdilli tayfaların Azərbaycana III axını adlanır.
<https://www.facebook.com/362358207167015/posts/s%C9%99lcuqlar-v%C9%99-az%C9%99rbaycana-z%C9%99rbaycan-b%C3%B6y%C9%99>

C3%BCk-s%C9%99lcuq-imperatorlu%C4%9Funun-t%C9%99rkibind%-C9%99-s%C9%99lcu/386957311373771

Надир Мамедли

Этногенез азербайджанцев и их формирование как народ

Резюме

Азербайджанский народ как и все народы мира сформировался на определенной исторической территории и по разным причинам. Азербайджанцы расположились на следующих исторических территориях: на севере – Дербент, на юге – до Газвина и Занджа, на западе – Иреван, Гекча, Тифлис, до берегов озера Урмия. С прототюркского времени говорят на тюркском языке. Азербайджанский народ образовался от тюркских этносов и объединений соседних этносов, говорящих на других языках, на протяжении истории были в культурных отношениях с разными соседними этносами, персами по происхождению на Кавказе. Всех их объединяла одна черта – религиозная идеология. Местные народы сохранили веру и убеждение в огнепоклонство и язычество, подчинялись власти того или иного государства. В период Ахеменидов усилилось влияние Ирана на Азербайджан, а также в это же время увеличился наплыв тюркских этносов с Северного Кавказа и Средней Азии. Несмотря на различие диалектов, в средние века началось формирование как единого народа местных и приезжих тюркских этносов.

В старых источниках территория южного Азербайджана Атропатена, северной части – Албании, в арабских источниках до Дербента называлась **Азербайджан**.

Происхождение азербайджанского народа долгое время и специально объяснялось ошибочно: якобы азербайджанцы – это персы, в Азербайджане до XI-XII вв. жили тюркские этносы. Однако все исторические источники утверждают, что на этих территориях расположились тюркские племена, и в период Сельджуков и Сефевидов усилилось их военно-политическое положение. Ответ на высказывание о том, что азербайджанцы произошли от мидий, албанцев таков, что *албанские, мидийские, каспийские, утийские, гаргарские, сакасенские, матианские, сакские, массагетские* и другие племена были далекими предками современных азербайджанцев.

Nadir Mammadli

**Ethnogenesis of Azerbaijanis and their formation as a people
Summary**

The Azerbaijani people, like all nations of the world, have been formed in a certain historical territory and for various reasons. Azerbaijanis are located in the following historical territories: in the north - Derbent, in the south - to Qazvin and Zanj, in the west - Iravan, Gokcha, Tiflis, to the shores of Lake Urmia. From the Proto-Türkic time they speak Turkish. The Azerbaijani people were formed from Turkic ethnic groups and associations of neighboring ethnic groups speaking in other languages, throughout history they have been in cultural relations with various neighboring ethnic groups, Persians by origin in the Caucasus. All of them were united by one feature - religious ideology. Local peoples retained the faith and conviction in the fire-worship and paganism, were subject to the authority of a particular state. During the Achaemenid period, Iran's influence on Azerbaijan increased, and at the same time the influx of Turkic ethnic groups from the North Caucasus and Central Asia increased. Despite the difference in dialects, in the Middle Ages, the formation of a single people of local and visiting Turkic ethnic groups began.

In the old sources, the territory of southern Azerbaijan Atropaten, the northern part - Albania, in the Arab sources to Derbent was called Azerbaijan.

For a long time the origin of the Azerbaijani people was specially explained erroneously: allegedly Azerbaijanis are Persians; Turkic ethnic groups lived in Azerbaijan until the 11th-12th centuries. However, all historical sources claim that Turkic tribes settled in these territories, and during the Seljuk and Safavid period, their military-political position increased. The answer to the statement that Azerbaijanis were descended from mussels, Albanians is such that Albanian, Median, Caspian, Utii, Gargar, Sakasen, Matian, Saki, Massaget and other tribes were distant ancestors of modern Azerbaijanis.

Kifayət İmamquliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
k.imamquliyeva@mail.ru

**Azərbaycan dili və onun dialektlərində
novlaşma prosesi**

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin dialektləri, anlaut, novlaşma, təqlidi söz, qanun və hadisə.

Ключевые слова: Дialeкты азербайджанского языка, анлаут, фрикатизация, имитационное слово, закон и событие.

Key words: Dialects of Azerbaijani language, anlaut, frication, imitation word, rule and event.

Dilin aktiv məxrəclərində kipləşən samitlərin ($q-k'$, $d-t$, $b-p$ cütlüklərinin, n , η sonorlarının) müvafiq olaraq novlu samitlərə ($\check{g}$, z , z , s , j , $\check{s}$, y , x' , v , f ağız səslərinə, h udlaq səsinə) doğru istiqamətinə nəzər saldıqca belə bir sual yaranır: dildəki novlaşma prosesi hadisə, yoxsa qanundur? Bunun müəyyənlişməsi üçün üç istiqamətdə: anlautda, auslautda və kombinator vəziyyətdə araşdırma aparılması vacibdir.

Kipləşən, dilarxası cingiltili q samiti anlautda öz məxrəcindəki novlu x , $\check{g}$, h səslərinə keçid ala bilir. Müasir Azərbaycan dili və onun dialektləri ilə müqayisədə əvəzlənmə kimi tədqiq olunan ($q > x$, $q > \check{g}$, $q > h$, $x > q$ və s.) novlaşma prosesi tarixi baxımdan daha güclü homogen əlamətlərə malik $q-k'$ cütlüyünün novlu törəməsi kimi qəbul edilməlidir.

Q səsinin və onun novlaşmaya meyil etməsi nəticəsində yaranan $x, \check{g}, h$ səslərinin bir əlaməti onun təqlidi xarakterə malik olmasıdır. Maye qəbul edərkən udlaqda yaranan səsin ($qurt / qort / xurt / xort$ və s.), yumurtaların üstündə yatıb cücə çıxartmaq istəyən toyuğun səsinin ($qirt / qirt / \check{g}irt / xirt$ və s.), yonulan, qazılan, bir-birinə sürülən əşyalardan çıxan səsin ($qirt / xirt / qart / xart$ və s.), yatan zaman, yaxud boğularkən qırtlaqda çıxan səsin ($xor / xır / hor$ və s.) və digər səslərin təqlidi ilə yaranan sözlər səs təqlidi $\rightarrow$ hərəkət $\rightarrow$ ad istiqamətində formalaşan ad-morfemdir – yamsılamanın danışiq səsləri ilə ifadə olunmuş adıdır.

Əsasən, $q / k' / x / \check{g} / h + a / ə / ı / i / o / u + r + t$ səs birləşmələri əsasında formalaşan təqlidi morfemlər bir çox sözlərin – ad, əlamət, hərəkət bildirən nitq hissələrinin leksik, morfoloji, sintaktik yolla yaranmasında rol oynamışdır.

Yonulan, qazılan, bir-birinə sürtülən əşyalardan çıxan səsin təqlidi ilə bağlı novlaşma prosesinə diqqət yetirək: “Bülöv, yeyə, hər hansı bir əşyanı itiləmək üçün alət” mənasında işlənən qart (Dərbənd, Xaçmaz, Quba) [1, s.284] / xart (Borçalı, Şərur) sözü səs təqlidi yolu ilə hərəkət → ad istiqamətində formalaşan (xa+r+t) ad-morfemdir. Bu ad-morfem əsasında adlardan feil düzəldən -la şəkilçi morfemi ilə “itilə-” mənasında işlənən *xartda-* (Borçalı, Şəki) feili də yaranmışdır: – *Xart çalğını itiləyən daşdı* (Borçalı). – *Xartı ver pıçağımı itilədim* (Şərur). – *Ot çalanda çalğu:n ağzını xartdi:llər* (Şəki). – *Baltıyı yaxşı xartdadım* (Borçalı).

İtiləyici alət metaldan olsa belə, Naxçıvan dialektində ilkin əlaməti ilə – daşdan düzəlmə əlaməti ilə diqqəti cəlb edir: *xartdaşı*.

Həmçinin dialektlərdə “yeyə” mənasında *xirtəx* (Zəngibasar) / *xirtix* (Kəlbəcər, Şərur), sürtülüb nazikləşmə əlaməti ilə “nazik daş” mənasında *xirt* (Qax), balaca əlaməti ilə “çinqıl” mənasında *xitz* (Qax), “dovşan balası” mənasında *xirtix* (Borçalı, Gədəbəy), “əriyib balacalaşmış sabun” mənasında *kirtix* / *kirtik* (Ağcabədi, Bərdə, Borçalı, Çənbərək, Göyçay, Hamamlı, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Sabirabad, Salyan, Ucar, Yevlax), “hanada ipləri nizamlayan alət” mənasında *girgid* (Qax), “təzə əyirilmiş ipin çıxıntılarını sıyımaq, hamarlamaq üçün alət” mənasında *qirtız* (Laçın) / *xılın* (Kürdəmir) / *kirtiş* (Cəbrayıl), “yunun çıxarı” mənasında *xılxa* (Kürdəmir), ədəbi dildə də işlənən *xırda* sözü, “qabarıq səthli <parça>” mənasında *qirt-qirt* (Kürdəmir), “balaca, xırda” mənasında *qıvrax* (Bərdə), “qaşımaq” mənasında *qartdamax* (Kürdəmir, Şəmkir, Tovuz) / *xartdamax* (Beyləqan) və s. sözlər eyni kök-morfemdən törəmişlər. Anlautda *k*, *g* ilə işlənən sözlərin də bu sırada verilməsi təbiidir, çünki dilortası *k*, *g* və dilarxası *q*, *k'* səslərinin bir-birinə keçid alması Azərbaycan dili dialektlərini səciyyələndirən əlamətlərdəndir.

Yuxarıdakı nümunələrdən məlum oldu ki, sürtülmə, xırdalaşma, qazılma, nazikləşmə, yonulma və s. kimi əlamətlər *q* samitinin təqlidi semantikasından irəli gəlir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *qirt-*, *qır-*, *qopart-*, *qaşı-*, / *qazı-* / *qaz-*, *qırx-*, *qaşıq*, *qazıq*, *qırıq*, *qırxıq* və s. sözlər də bu qəbildəndir.

Səs təqlidi zamanı qırtlaq və udlaqla bağlı olaraq yaranan sözlərə nəzər salaq: *qırtlaq* / *qırtlax* / *qırt dax* / *xirt dax* (ədəbi dil və dialektlərdə) / *xirttavuk* (Qax) / *xılx* (Cəlilabad), *qurtum* (ədəbi dildə) / *hortum* (Çənbərək), *xortum* (Culfa, Naxçıvan, Şərur), *qurtdatmax* / *hortdatmax* (Şahbuz) / *xortdatmax* (Naxçıvan) <ichmək>, *hortdama* (Şahbuz) <süd və çörəkdən hazırlanan duru yemək>, *xirtdammax* <boğazı tutulmaq, boğazı gəlmək> (Zəngibasar), *qurtdatmax* <tərifləmək> (Böyük Qarakilsə), *qışqırmaq*

<banlamaq> (Dərbənd, Tabasaran) və s. Bəzi sözlər törəmə mənalarından uzaqlaşaraq omonimlərin də yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *xortum* sözü “qurtum” mənasından başqa, “dəvədabarı”, “filin və s. xortumu” mənasında da işlənir. “Dəvədabarı” mənasında işlənən *xortum* (Goranboy) sözü *xotu* (Borçalı) variantı ilə də müşahidə olunmuşdur.

Anlautda *q* səsinin novlaşması ilə yaranan söz variantlarını yalnız səs təqlidi ilə bağlamaq doğru olmaz. Məsələn, *qəlbir* (Naxçıvan) / *qərvir* (İraq) / *xəlbir*, *qodux* / *xotux* / *xodux* (Çənbərək) <eşşəyin balası>, *qotazdammax* (Babək, Naxçıvan) / *xotazdammax* (Çənbərək) <lovğalanmaq>, *xuşun* (Tabasaran) <qoşun>, *xapıb* (Dərbənd) <qapıb> [3, s.28], *xol* (Lerik) <qol, ağacın budağı, qolu mənasında>, *xısas* (Lerik) <qisas> [4, s.32], *qonça* (Naxçıvan) / *qonca* / *xonça* (Çənbərək) / *xonca* (Kərkük) [2, s.92] / *qönçə* və s. bu kimi sözlər *q*→*x* novlaşmasının variantlarıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə nəzər saldıqca anlautda *q*→*x*→*ğ* novlaşması ilə bağlı sözləri daha çox müşahidə etmək olur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *hansı* sözünün ilkin variantları olan *qa* / *xa* / *ha* / morfemlərində bunu görmək mümkündür: *qanqı* / *qansı* / *xansı* / *hansı*, *qanda* / *xanda* / *harda* və s.

Azərbaycan dili ilə yanaşı, digər türk dillərində də belə bir novlaşmanı müşahidə etmək mümkündür: *xaqan* (Azərbaycan) / *ka:ğan* / *ha:kan* (türk), *xılis* (xakas), *xıl*, *xılış*, *xou* (tuva), *xurt* (çuvaş) və s.

Anlautda *q*→*ğ* novlaşması Azərbaycan dialektlərində özünü göstərsə də, bu, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil. Kərkük dialekti üçün səciyyəvi olan bu dil hadisəsi, əsasən, alınma sözlərdə (*ğafil*, *ğeybət* / *ğiybət*, *ğəzəb*, *ğeyrət*, *ğərib*, *ğərb* və s.) qeydə alınmışdır [2, s.81]. A.Vəliyev Ağdaş (Kükəl, Küşün, Ərəb, Ərəbocağı, Ərəbşəki kəndlərində) və Göyçay (Ərəbcəbirli kəndində) keçid şivələrində *ğərib*, *ğonça*, *ğeyrətli* və s. sözləri müşahidə etmişdir [5, s.157-158]. Təbriz dialektində də bu kimi sözlər işlənir [12].

Şamaxı, Göyçay, Ağdaş şivələrində vaxtilə ərəblərin məskən saldığı kəndlərdə *ğ* səsinin hətta yerli sözlərdə işlənməsi (*ğəri*, *ğız*, *ğarğa*, *ğasığ*, *ğarış* və s.) ərəb dilinin təsiri hesab olunur. [2, s.81-82]. Dərbənd dialektinin tədqiqatçılarından olan M.İslamov isə burada *ğapi*, *ğaz*, *ğara*, *ğatirib*, *ğız*, *ğardaş*, *ğart* variantı ilə tələffüz edilən Azərbaycan mənşəli sözləri qeydə alaraq yazmışdır: “Türk dillərində söz əvvəlində *ğ* səsi yoxdur. Dərbənd dialektində belə bir hadisənin baş verməsini Qafqaz dillərinin təsiri kimi izah etmək olar” [3, s.29].

Söz ortasında örtülü hecanın *q* / *x* / *ğ* variantları ilə işlənməsi də diqqətdən yayınmır: *qırğavul*, *furğun*, *yalğuz* (Dərbənd) [3, s.29], *bayğuş*,

quşğun, moğal / moğul / monğol, siğara, telğraf, fotoğraf [2, s.88], *tura^oxa^oy* [6, s.131], *axıl* <ağıl> (Lerik, Qarabağ), *taxalax* (Dərbənd) [3, s.28], *saxılmax* <sağılmaq>, *alxış, oxarta / oxartan* <o qədər> (Çənbərək, Karvansaray) [11, s.66] və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ğ*, *x* novlu samitlərinin işləndiyi sözlərdə tarixən kipləşən *q* samitinin müşahidə olunması bu səsin dominantlıq xüsusiyyətini bir daha üzə çıxarıb, onun törədici qabiliyyətə malik olduğunu göstərir. Məsələn: “Oğuznamə”də: *çıqmaq, çoq*; “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *yoq, baq, qaqırdı* <çağırdı>; – *Ağam Beyrəg gedəli yayladım yoq. – Baybörə bəgin yüzünə baqdı*.

Abidələrin dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *çoq* sözünün müqabilində *çox* variantı işlənir. Demək olar ki, *çoq* və *çox* variantlarında *q* və *x* səsləri auslaut mövqeyindədir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *çox* sözü kombinator vəziyyətdə dəyişməz qaldığı halda (*çoxu, çoxumuz, çoxları, çoxdan*), şərq və şimal-şərq dialektlərində *ğ* samiti ilə işlənməsi (*çoğu, çoğumuz, çoğları, çoğdan*) diqqəti cəlb edir.

Anlautda *x* novlu səsinin müqabilində udlaq *h* novlu səsinin işlənməsi müasir türk ədəbi dili üçün səciyyəvi haldır: *hala, hançer, hoş, haber* və s. Bu xüsusiyyət Meğri şivələrində (*halx, Haspulat, hurtum*) [6, s.55] və Ordubad dialektinin Nüsnüs şivəsində (*hırda, həncəl, huncun, heyir, hərəx'* və s.) [7, s.53], Qubadlı şivələrində (*hortum*) [10, s.38] də müşahidə edilmişdir.

Azərbaycan dilinin dialektlərində, bu səs dəyişiminin əksini (*h*→*x*) də görmək mümkündür: *xıs* <his> (Şərur), *xana* <hana>, *xumay* <humay> (Qubadlı).

Söz ortasında örtülü hecalarda *g* ilə işlənən sözlərin dialektlərdə kipləşən *q* ilə qeydə alınması Naxçıvan qrupu şivələrinin əksəriyyəti üçün təbii haldır: *damqa, sırqa, yorqun, yorqan, qərqa, qarqa-quzqun, qızqın, durqun, vırqın* və s.

Bu dil hadisəsi, əsasən, sonor *r*, bəzən də *m* səslərindən sonra baş verir. Lakin *z* samitindən sonra baş verməsini *r*→*z* münasibətləri ilə bağlamaq olar. Adətən, çoxhecalı sözlərdə söz sonunda kombinator vəziyyətlə bağlı olaraq baş verən *q*→*x*→*ğ* novlaşması bir növü qanun səciyyəlidir.

Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialektlərin əksəriyyətində (qərb, cənub, şimal-qərb dialektlərində) sonu *q* ilə bitən çoxhecalı milli sözlərdə həmin *q* səsi *x* kimi tələffüz olunur. Həmin sözün ardınca samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gələrsə, yenə də *x* kimi tələffüz olunduğunu görürük. Lakin belə sözlərin ardınca saitlə başlayan şəkilçi və ya söz gələrsə, *q* səsi *ğ* səsinə keçir. Saitlə başlayan şəkilçi

variantı yalnız orfoepik deyil, həm də orfoqrafik normalarla tənzimlənir. Bu prosesi beş variantda izləyək:

– ardınca heç nə işlənmədikdə: *qonax, qalax, başmax, papax, donnux* və s.

– ardınca samitlə başlayan şəkilçi işləndikdə: *torpaxdan, yeylaxlar, qabıxlı* və s.

– ardınca samitlə başlayan söz gələrsə: *papax toxuyur, bulax suyu, balıx sümüyü* və s.

– ardınca saitle başlayan şəkilçi gəldikdə: *analığı, qatığa, donnuğum* və s. (bu, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin həm orfoqrafik, həm də orfoepik norması kimi qəbul edilir)

– ardınca saitle başlayan şəkilçi işləndikdə: *uşağ arabası, bulağotu, fındıq ağacı* və s.

Şimal-şərq və şərq dialektlərində isə yalnız sait variantları deyil, həmçinin samit variantları da *ğ* samiti ilə işlənir: *qunağ, sanduğ, qaşuğ, öldürəcağ səni, çaltığdan* [3, s.29, 428-429].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qaydalarla bağlı novlaşmadan fərqlənən digər bir cəhəti Zaqatala və Ağdam rayonlarının bəzi kənd şivələrində də görmək mümkündür: *papaxın, papaxa, saxsaxan, so:ruxa, so:ruxu* [s. 92].

Qoşadodaq kipləşən *b* samitinin anlautda *v* səsinə doğru novlaşması Azərbaycan dilinin dialektləri üçün o qədər də səciyyəvi deyil, lakin bəzi şivələrdə məhdud şəkildə özünü göstərir: *vələt* <bələd>, *vayış* <bais> (Çənərbək, Karvansaray, Meğri) söz ortasında örtülü hecanın əvvəlində də *b→v* novlaşması müşahidə olunur. Lakin bu Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialektləri üçün səciyyəvi hadisədir: *şorva, torva, qıyvat, durva, Ələx'vər, qəlvi* <hündür>, həmçinin söz ortasında iki sait arasında da *b→v* keçidi qabarıq şəkildə özünü göstərir: *çivan, qavıx, bava, qavırğa/qavırqa* <qabırğa>, *davan, kavaf, gəvə, savın, govut, arava / harava, yavi, baravan* və s.

Təkhəcalı sözlərin sonunda da bu proses baş verir: *qav* <qab>, *div* <dib>, *civ* <cib>.

Bəzən bu fonetik dəyişmələr dialektlərdə omonimlərin yaranmasına səbəb olur: *qav* (qab, qov-), *qavırqa* (qovurğa, qabırğa).

Ümumiyyətlə, *b-p* cütlüyünə novlaşma baxımından *v, f, y, h* samitləri uyğun gəlir. Bu tipli novlaşmanı ədəbi dildən dialektə, dialektdən ədəbi dilə baxış yolu ilə nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı səs keçidlərini izləmiş oluruq:

v→b: xəlbət, qabal (Meğri) <qaval>, çarçuba, <çərçivə>, döbrüş (Bakı) <dərviş>, bafasız (Kərkük) və s.

Əsasən, örtülü hecanın əvvəlində baş verən bu hadisəyə, bəzən qapalı hecanın sonunda da təsadüf olunur.

b→f: kəlfətin (Naxçıvan) <kəlbətin>, kəfin (Qazax) <kəbin>. Söz ortasında örtülü hecanın əvvəlində baş verən bu dil hadisəsi Azərbaycan dialektəri üçün o qədər də səciyyəvi deyil. Lakin qapalı hecaların, yaxud sözün sonunda baş verərsə, bu cingiltiriləşmə qanununa uyğunlaşacaqdır. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində sonu b ilə bitən çoxhecalı sözlərdə həmin samit (b) kar qarşılığı (p) ilə tələffüz olunur. Samitlə başlayan şəkilçi və ya sözlə işləndikdə də həmin proses baş verir. Lakin özündən sonra saitlə başlayan şəkilçi və ya söz işlənersə, b samiti öz mövqeyində cingiltili olaraq qalır. Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialektləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri budur ki, həmin b samiti öz kar qarşılığına (p) deyil, novlu f samitinə keçid alır: kitaf, coraf, coraflar, coraf toxuyur.

Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda f samiti öz cingiltili qarşılığına (v), keçəcəkdir: kitabın, kitava, kitav oxuyur, corav aldım və s. Bu prosesi qərb və şimal-qərb dialektləri üçün dil qanunu hesab etmək olar.

Azərbaycan dilinin dialektlərində kipləşən d-t samit cütlüyünün birbaşa novlaşma prosesini görmək mümkün deyil. Yalnız dialekt → ədəbi dil istiqamətinə nəzər salınsa, d→y keçidini görmək olar: dumuru, dumurux, damarramax <yumalamaq>, damalax <yumalaq> (Çənbərək)[11, s.62].

Amma d-t cütlüyünün affrikat samitlərin yaranmasında rolu olduğunu bildiyimiz üçün g, k, c, ç, dz, ts səslərinin z, s, y, x', j, s novlu samitləri ilə novlaşması prosesini kipləşmədən → novlaşmaya istiqamətində izləmək olar. Anlautda bu səs keçidləri çox zəif şəkildədir. Məsələn, c→ş: şöfdə <cəftə> (Şəki), Şümşat <Cəmşid> (Çənbərək), k→x: xeci <keçi> (Karvansaray), ç→ş: şəmən <Çəmən, ad mənasında işləndikdə> (Çənbərək). Söz ortasında da bəzi novlaşma hadisəsinə təsadüf edilir. Məsələn: c→z: damzı <damcı>, c→y: cüyə <cücə> (Şəki). Əslində bu tipli səs keçidləri digər dialektlərlə əlaqədə izoqlos yarada bilmir.

Affrikat samitlərlə bağlı novlaşma daha çox heca və ya söz sonunda baş verir. Qərb və şimal-qərb qrupu dialektlərində söz ortasında və ya sözlər arasında g→y keçidi güclü olduğu halda (əysi, Yedyar, onöyrə <ona görə> və s.), şərq və şimal-şərq qrupu dialektlərində y→g keçidi güclüdür (dügi, egri <əyri>, igirmi və s.).

Bəzi novlaşma hadisələrini də nəzərdən keçirək.

ç→ş: qaşqın, hışqırmax, işməx', uşdu, kəşmir, qoş bıynızı, üş gün, heş nə və s.

c→ş: kərpişdən, oruşdux, ağaşdix, çöküş / kəküş (çəkic), nadiş, qazaş, xəşdix' / xərclik / və s.

Nadiş, qazaş, xəşdix' sözlərində n, r samitləri düşmüş, c samiti isə novlaşaraq ş səsinə çevrilmişdir. c→ş hadisəsini birbaşa qəbul etmək də doğru olmaz. Burada iki proses baş vermişdir: c→ç→ş.

c→j: qıjqırmax, əjdat, məjlum (məcnun), məjbur, vıjdan, ajdix, gəjdəməx', gıjdix', bıjdix', güjdü, bıj budax və s.

Bu c→j hadisəsindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialektində sait səsdən əvvəl də c səsi j səsinə keçir: / ajı, bajı, deyəjəm, həjət və s. Burada bərpaedici saitin rolu olmadığı üçün bu hadisəni qanun çərçivəsinə sığışdırmaq olmur və səs keçidi mövqeyində durur.

k→x': məx'dəp, iməx'ləməx', kəpəx', köməx'lix', çəx'məx', kəx'lix' və s.

g→x': qəşəx', əhəx', pələx', tufəx', rəx' <rəng>, həvəx'dəsdə və s.

Sonu ng ilə bitən bu sözlərdə n samiti düşmüş, g samiti isə g→k→x' istiqamətində novlaşaraq x' səsinə çevrilmişdir. Həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda həm n, həm də g samiti öz yerinə bərpa olunur. Bu proses cingiltiriləşmə qanunu ilə bağlıdır. Novlu x' səsi Azərbaycan dilinin qərb, cənub və şimal-qərb dialektləri üçün xarakterikdir, şərq və şimal-şərq dialektlərində isə cingiltili y və ya g samiti üstünlük təşkil edir (inég, inegin, kömeg, çöreg / çörey və s.).

Sonu k ilə bitən çoxhecalı milli sözlərdə son samitin novlaşması qanun şəklində təzahür edir. Bunun əsas cəhəti odur ki, k ilə bitən çoxhecalı sözlərə kombinator vəziyyətdə samitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda k→x' dəyişməsi baş verir (çörəx' – çörəx'lər – çörəx' pişirir). Belə sözlərə saitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda k→y dəyişməsini görürük (çörəyin – çörəy aldı). Əslində bərpaedici sait k samitinin deyil, x' samitinin cingiltili qarşılığını bərpa etmişdir. Ağac→ağac/ağaş→ağacın, balınc→balınc/balış→balıncın, pələng→pələnk/pələx'→pələngin dəyişmələrindəki cingiltiriləşmə qanunu ilə k-x'-y novlaşma qanunu arasında fərq vardır. Bu proses sonu q ilə bitən çoxhecalı milli sözlərlə bağlı novlaşma prosesi ilə eynidir. Sadəcə olaraq, samit+sait ahənginə uyğun olaraq, q→x→ğ dəyişməsi qalın saitli sözlərlə bağlı olub dilarxası mövqedə baş verir. Çünki həmin samitlərin özü də dilarxası yumşaq-damaq səsləridir. K→x'→y dəyişməsi də samit-sait ahənginə uyğun olaraq, dilönü saitlərlə işlənir. Çünki bu samitlər dilortası sərt-damaq səsləridir. Düzdür, hər iki səs axınında cingiltiriləş-

mə müşahidə olunur. Lakin bu cingiltişmə qanununun bir növü kimi qəbul edilə bilər.

Sonor *n*, *ŋ* səslərinin söz ortasında kombinator vəziyyətdə *ğ*, *y* samitləri ilə novlaşması da müşahidə olunur: *mağ*a <mənə>, *sağ*a <sənə> (Qubadlı, Şəki), *məy*i <məni>, *səy*i <səni>, *soy*ra <sonra>, *dilğ*a <dilinə> (Şərur), *do:yit*di <donutdu / donmuşdur> (Şəki) və s.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında novlaşma ilə bağlı hadisələr assimilyasiya kimi də verilir. Unutmaq olmaz ki, assimilyasiyada bir səs digər səsi öz məxrəsinə gətirir, onu özünə uyğunlaşdırır. Novlaşmada isə səs öz məxrəcində qalaraq, novlu samitə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 səh.
2. Paşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı: Elm, 2003, 212 səh.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 səh.
4. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 176 səh.
5. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 səh.
6. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 səh.
7. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1962, 327 səh.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 səh.
9. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 275 səh.
10. Abbasova R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı: Çinar-çap, 2006, 204 səh.
11. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 səh.
12. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: 2007, 240 səh.

Кифаят Имамгулиева

**Азербайджанский язык и процесс фрикатизации в его
диалектах
Резюме**

Процесс фрикатизации в диалектах азербайджанского языка является одновременно событием и законом. Роль парных q-k', d-t, b-p, сонорных согласных n, ŋ и аффрикативных звуков велика в процессе перехода закрытых звуков во фрикативные звуки. Активизация фрикативных звуков (ğ, x, z, s, j, ʃ, y, x', v, f) уменьшает напряжение в языке. Если переходный процесс обладает восстанавливаемую силу, это считается законом. Фрикатизацию можно рассматривать как одну из форм законаозвончения.

Kifayat Imamquliyeva

**Azerbaijani language and process of frication in its dialects
Summary**

Frication process in the dialects of the Azerbaijani language is both a law and an event. The role of pairs q-k', d-t, b-p, sonorous consonants n, ŋ and affricative sounds is important in transition process of closed sounds into fricative ones. Activation of fricative sounds (ğ, x, z, s, j, ʃ, y, x', v, f) reduces tension in the tongue. If transition process has renewable power this is considered a law. Frication can be considered as one of forms of voicing laws.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EİF /MQM/ Elm-Təhsil -1-2016-1(26)-71/07/5

Könül Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
samedovakonul74@mail.ru

**Qıpçaq dil qrupunun fonetik sistemində işlənən uzun saitlər və
Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsində izləri**

Açar sözlər: qıpçaq, sait, şimal qrupu dialekti, Azərbaycan dili.

Ключевые слова: кипчак, гласные, северные групповые диалекты, азербайджанский язык.

Key words: kipchack, vowels, Northern group dialects, Azerbaijani language.

Türk dillərinin saitlər sistemində səkkiz qısa, səkkiz uzun saitin mövcud olması türkologiyada artıq qəbul olunmuşdur. Qıpçaq qrupu türk dillərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, qıpçaq qrupuna daxil olan dillərin ümumi fonetik formasında saitlərin sayı ondur: *a, ʼe, ʼe, ɪ, e, i, u, ü, o, ö*.

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, şimal qrupu dialekt və şivələrində də dilimizdə mövcud olan 9 saitin hamısının uzun tələffüz edilən variantı vardır.

Türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərinin də saitlərin uzanması mənşə etibarı ilə iki qismə ayrılır: ilkin və sonrakı uzanma [2, s.17-21]. Azərbaycan dili şivələrində sait səslərin uzanması məsələsindən ilk dəfə N.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926- ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində Nuxa şivələrində bəzi sözlərdə saitin uzun tələffüz olduğunu göstərmişdir. N.İ.Aşmarin uzun saitlərə aid verdiyi nümunələr arasında *sarii*., *qarii*., *barii*., *morii*., *xarii* kimi sözlər də vardır. Oğuz rayonu şivələrində ikihecalı sözlərin ilk hecasında *a* saitin uzanma xüsusiyyətini A.Hüseynov da qeyd etmişdir: *a:ri*, *qa:ri*, *sa:ri*, *da:ri*, *ma:rix-moruq*, *ya:zı-çöl* və s.

Bir çox dialektoloqlar – A.Vəliyev, R.Rüstəmov, M.İslamov, A.Axundov və başqaları müxtəlif bölgənin dil sistemində işlənən uzun saitlər haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. M.Şirəliyev əvvəllər saitlərin ilkin uzanmasının çox zəif halda bəzi şivələrdə (Şəki) saxlandığını qeyd etsə də,

sonralar bu fikrindən uzaqlaşmış, Azərbaycan dilçiliyində ilkin uzanma olmadığını qeyd etmişdir [7, s. 14].

Şimal qrupu dialekt və şivələrində uzun saitlərin uzanmasını yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki formada-sonrakı uzanma və fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma forması geniş yayılmışdır. Şimal qrupu dialektlərində qeyd etdiyimiz kimi ilkin uzanma yox, sonrakı uzanma daha fəaldır. Yerdə qalan hissə isə ikinciə fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmaya daxil olur, uyğun gəlir. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma Şəki şivələrində birinci hecası açıq və yarımaçıq, ikinci hecası isə qapalı saitlərdən ibarət olan ikihecalı sözlərdə $\bar{a}$, $\bar{ə}$, $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{ö}$ saitlərinin uzun tələffüz olunması halı yayılmışdır. Uzanma xüsusiyyəti daha çox sonor samitlərdən (r, l) əvvəl müşahidə olunur: $q\bar{a}:ri$, $s\bar{a}:ri$, $\bar{a}:ri$, $d\bar{ə}:rin$, $s\bar{e}:rin$, $g\bar{e}:ri$, $q\bar{o}:pux$, $m\bar{o}:rux$ və s. lakin fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma samitlərin sözdəki mövqeyi və yeri ilə əlaqədardır.

M.Resenin bu növ uzanmanın türk dillərindən başqırd, qazax, qırğız, qaraçay dillərində və xakas dilində müşahidə edildiyini qeyd etmişdir [6, s.42-58]. Sadaladığımız türk dillərində şimal qrupundan fərqli olaraq, açıq və yarımaçıq saitlər uzanır. Şimal qrupu türk dillərində isə yalnız açıq hecada özünü göstərir [4, s.6-10]. Dialekt və şivələrimizin vokalizm xüsusiyyətlərindən biri də burada uzun saitlərin geniş yayılmasıdır. Burada elə bir sait tapılmaz ki, onun uzun variantı olmasın. Bu qrup dialektlərdə Azərbaycan dilində olan 9 saitin hamısı uzanır.

Dilin ən qədim dövrlərinə aid hadisə olan ilkin uzanma çuvaş və yakut dillərində daha çox özünü göstərir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ilkin uzanma çox zəif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir. Bu xüsusiyyəti bir neçə sözdə Şəki dialektində ($sa:ri^i$, $qa:ri^i$, $ba:ri^i$, $mo:rux$ və s. sözlərdə) görə bilərik. Bəzi dilçilər ilkin uzanmanın saitlərin etimoloji yox, fonetik mövqeyindən asılı olduğunu qeyd etmişlər. M.Reseninə görə saitlərin fonetik uzanması oğuz qrupu dillərilə bərabər Volqaboyunda yaşayan qıpçaq mənşəli xalqların şivələrində də vardır. Sadəcə oğuz mənşəli sözlərdə fonetik uzanma həm açıq, həm də qapalı hecada, qıpçaq mənşəli sözlərdə yalnız açıq hecalarda və sonor samitlər olan *l* və *r* səslərindən sonra daha çox baş verir.

E.Əzizov Azərbaycan dilinin Şəki, Oğuz, Göyçay, Başkeçid və Quba şivələrində daha çox yayılmasını bu hadisənin mərkəzinin məhz şimal bölgəsində olduğunu qeyd etmişdir. Lakin E.Əzizov bəzi hallarda bu bölgədə göstərilən sözlərdəki ilkin uzanma halları ilə razılaşmır. O, S.Mollazadənin Qax rayonu şivələrindəki ilkin uzanmaya aid verdiyi 80 sözün ilkin uzanma səbəblərini fonematik səciyyə ilə əlaqələndirir. Bu ləhcədə belə sözlərin sistemli şəkildə müşahidə edilməməsi, bunların başqa türk dilləri ilə

(türkmən, yakut) paralellik təşkil etməməsi Qax rayonu şivələrində ilkin uzun saitlərin mövcudluğunu şübhə altına alır [3,s.14]. E.Əzizovla hardasa razılaşmaq olar, ona görə ki, Mollazadənin verdiyi sözlər içərisində ləzgi və ingiloy sözləri çox verilmiş və qarışdırılmışdır. Məsələn, *O, xıdl* sözünü rus dilində “nəvə” deyər qeyd edir. Əslində bu söz tamamilə başqa mənada “qardaş və ya bacı uşağı” kimi işlənir.

Bəzi türk dillərində, məsələn, qırğız türkcəsində uzun saitlər fonetik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, sait səslərin fonetik uzanması mənə fərqi yaradır: *er* “kişi, ər” və *e:r* “eyer, əgər”; *suq* “qısqanclıq, həsəd” və *su:q* “soyuq”; *toq* “tox” və *to:q* “toyuq”; *can* “yan, yön” və *ca:n* “yağış”; *en* “en, // genişlik və *ē:n* “kimsəsiz, tənha”; *uq-* “dinləmək, eşitmək”, *ū:q-* “zəhərlənmək”; *sök-* “sökmək” və *sō:k* “sümük” və s.

Yuxarıda gördüyümüz kimi ilkin uzanma şimal ləhcələrindən yalnız müəyyən qisim sözlərdə Qax və Şəki dialektlərində özünü göstərir. Ümumiyyətlə götürdükdə isə ilkin uzanmanı şimal ləhcələrinə o qədər də şamil etmək olmaz.

Türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilinin şimal qrupu ləhcələrində də sonrakı uzanma daha geniş yayılmışdır. Saitlərin sonrakı uzanması hadisəsi şivələrdə tarixən mövcud olmuş yazılı abidələrin faktları ilə də təsdiq olunur. Sonrakı uzanma müəyyən samitin düşməsi nəticəsində meydana gəlir. Şimal qrupu dialekt və şivələrində də sözlərdən *b, ğ, d, z, k, y, n, l, r, h* səslərinin birinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu hal iki cür olur.

1) Hec bir xarici təsir olmadan, sözdən bu və ya başqa samitin düşməsi nəticəsində sait uzanır.

2) Səs düşülməsi və uzanma sözlərə müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi ilə əlaqədar olur.

Sonrakı uzanmaya şimal qrupu dialektlərində aşağıdakı formalarda rast gəlinir.

a: a səsinin aşağıdakı formada uzanan hallarına rast gəlinir:

1. Səslərdə *ğ, n, l, r* samitlərindən hər hansı biri düşərsə, bu zaman *a* səsi uzanır. Məs.: Şəki şivələrində *xanım-xa:m*, *fağır-faa:r*, *çağır-ça:r*, (Aş.G, Zun), Qax-Zaqatala şivələrində *dağlıq-da:lıx*, *aşağı-aşa, axtarır - axta:r* (Çob, Baz.) *bağırır//baarı* (Qəb. Tik., Oğ.Bux). Qax, Balakən, Qəbələ, Oğuz rayonlarında *uşağı-uşā:*, *qabağında-qavā:nda*, *qırā:ğ-a-qıra:*, *axtā:rır-axtā:r-* və s. formalarına rast gəlmək olur.

2. Sözlərə şəkilçi artıran zaman *l və r* səsinin zəifləməsi nəticəsində *a* səsi uzana bilir. Bu hal daha çox Şəki dialektlərində, Qaxın Marsan kəndində və Zaqatalanın Bəhmədli kəndlərində də eyni fonetik formada deyilir. Məs.: *alıbdı-a:ıtdı//galıtdı*, *qalıbdı-qa:ıtdı// qalıtdı*, *gəlibdi*, *ga:ıtdı//galıtdı*, *yuxarı-da-oxa:da* və s.

3. Bir qrup ərəb və fars mənşəli sözlərdə və bəzi sözlərin ortasında və sonunda *h* səsinin düşməsi nəticəsində *a* səsi uzanır: *bahadır-bā:di*, (Şəki) *məsləhət-maslā:t*, (Zaq. Qım), *İbrahim- İvrā:m* (Zaq.Qım), *günah-günā:*, (Bal. Mah.) və s.

4. Bəzəndə sadəcə sözlərin sonunda uzun tələffüz olunur. Bu daha çox Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz-Qəbələ şivələrində daha çox baş verir. Sadəcə sözlərin sonunda *a* saiti uzun tələffüz olunur, məs.: *galsaa:*, *baxsaa:* *qoysaa:* *disaa:* və s.

Saitlərin uzunması halları şimal qrupu dialektlərinə yaxın olan şərq qrupu dialektlərindən Dərbənd dialektlərində də eyni formada baş verir. Bəlli samitlərin düşməsi nəticəsində saitlər uzanır (*u,e,i* saitlərindən başqa). Qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilinin fonetikasında da *a* səsi (və həmçinin *o,u,i,e* saitləri də uzun tələffüz edilir.) Məs.: anlautda *ba:ru- getmək*, *ka:ykı- əyilmiş*. İnlautda *bila:mık – sıyix*, *tırnauiş-oğurluq*: postlautda- *tırna:k – ayaq*, *jılısta:r- yığıncaq* və s.

i: i səsinin aşağıdakı şəraitdə uzanma halları baş verir:

1. Sözlərdə *n, r, y* səslərindən biri düşərsə, *i* səsi uzanar. Bu hal həmçinin sözə şəkilçi qoşularkən də baş verir. Şəki dialektlərində digər rayonlardan fərqli olaraq *j* səsinin düşməsindən əvvəl başqa bir fonetik hadisə baş verir. Belə ki, *j* səsi qarşısında işlənən *a, ə, e* səsləri əvvəlcə *i* səsi ilə əvəzlənir, sonra isə *j* səsinin düşməsi ilə *i* səsi uzanır. Bu zaman uzanma həm anlautda, həm də inlautda müşahidə olunur, məs.: *dayımın-dayī:n*, *keçinin-keçī:n*, *cijinin-cijī:n*, *dədəsinin-dədəsī:n*, *işləyir-işlī:r*, və s. (Şə. Lək., Göy..) . Bu formaya şimal qrupu dialektlərinin digər bölgələrində də, (məs.: Zaq, Qax, Bal, Qəbələ rayonun Nic, Oğuzun bəzi kəndlərində də) rast gəlmək olur. Məs.: *xarablayıb-xarablī:*, *olmayıb-olmī:tdi*, *bilirəm-bī:ləm*, *gətiririk-gəfī:rik*.

2. Digər bir forması sözün tərkibində *l* və ya *r* səsinin zəifləməsi nəticəsində *i* səsinin uzanmasıdır. Bu xüsusiyyətə əsasən *l* və *r* səsləri ilə bitən feillərin nəqli keçmiş zamanının III şəxs tək və cəmində işləndikdə rast gəlmək mümkündür. Məs. , *deyibdi-deyi:tdi*, *bilibdi-bilī:di* (Ş), *yediribdi-yedirī:di*. *Nənəm hindicə uşā: yidiri:di* (Zaq. Bəh.).

3. Musa İslamov *i* saitin digər uzanma formasına Şəki dialektlərinin söz köklərindən *n* və *y* səslərinin düşməsi ilə də baş verdiyini göstərmişdir. Məs.: *insan-ī:sa:n*, *cijī-cī:i*, *ıynə -ī:nə* və s. [4, s. 9].

4. Bu səsin uzun tələffüzünə ədəbi dildə olduğu kimi, ərəb-fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək olur. Bu tip sözlər ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də xduzun tələffüz olunur, məs.: *zi:nət*, *nī:zə*, *vi:ran* və s.

ı: ı səsinin uzun tələffüzü.

1. Bu səsin uzanması halları da sözlərdən *ğ, n, r* samitlərindən birinin

düşməsi nəticəsində *ı* səsinin uzanma hallarıdır. Bu uzanma hadisəsi həmçinin sözə şəkilçi qoşulması nəticəsində də baş verir. Məsələn, *Otin hamsı:n ata verdx*, (cığır-cı:r) (Qax, Bal., Zaq., Mux.,Uzun tala). *Qocalar o biri otaxda i:kindi namazı qıllar* (qılırlar) (Şə.,Qax, Zaq.). *Havların hamsı:n tutdurcaxdı, yoxsə ho dincalmaz* (Qəb., Nic).

2. Bəzən nəqli keçmişin III şəxsinin tək və cəmində I samitinin zəifləməsi nəticəsində *ı* səsi uzana bilər. Bu həm Şəki şivələrində, həm Oğuz-Qəbələ, həm də Qax-Zaqatala şivələrinin bəzi kəndlərində işlədilir. Məs., *dağılmışdır//dağıl:tdı, qırılmışlar//qırıldılar* (Şə., Zəy., Baq.) *baxılıbdı – baxılı:tı* və s.

ə: ə səsinin uzanması aşağıdakı kimi formalaşır:

1. Söz köklərindən **y, z, l** səslərindən birinin düşməsi nəticəsində *ə* səsi uzanır. Məs.: *qayır- qā:r, əziz- ā:z, dəyirmi- dā:rmi. Havı mənın qonşu dünyada en ə:zz adamdı* (Zaq., Bal.,), Xə:l (Xəlil) baba havnı alıf maa: (Zaq.Qım).

2. Sözlərdə **ğ, m, n, r** səslərindən birinin düşməsi nəticəsində *ə* səsi uzanır. Bu hal digər saitlərdə oduğu kimi şəkilçi artırıldıqda baş verir: *əmim-ā:m, xəstələnirəm-xəstā:nəm, hərlənmək-hərrānu:x*, (Şə., Zaq., Bal ., Oğ., Qəb.).

3. Bu xüsusiyyət *mən, sən* şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik, yönük, təsirlik hallarında və mənimki, səninki yiyəlik əvəzliliklərində də özünü göstərir. Məs.: *mā:m. sā:n. mā:, sā:mā:ki, sā:k*, (Şə., Qax, Bal., Qəb., Oğ.)

4. Ərəb mənşəli sözlərdə *h* səsinin düşməsi nəticəsində *ə* səsi uzanır, məs.: *səhər-sā:r, şəhər-şā:r, vəhşi-vā:şi*. Və ya *Gece heyete düşməğa qorxiysənki və:şi heyvanlar oliv*. (Zaq. Baz)

Uzun *ə* saiti qıpçaq qrupu türk dillərindən qırğız, noqay, qazax türkcəsində də özünü biruzə verir. V.V.Radlov, qırğız türkcəsinin Şimal dialektlərindən yığdığı materiallara əsaslanaraq, qırğız türkcəsinin sait sistemində doqquz sait müəyyən edir: *a, ā, e, o, ö, ı, i, u, ü*. Halbuki V.V.Radlovun göstərdiyi doqquzuncu sait olan */ā/* saiti, yalnız Cənubi Qırğız dialektlərində Alay, Oktyabrsk, Nokat rayonları dialektləri kimi özünü biruzə verir.Məsələn, Oktyabrsk royonu dialektində *kāllā*“kəllə”, *salla* “sarıq”, “*tāştāgan*”“ buraxmış” və s; no:qay dialektində *kāttā*“böyük”, *tākā*“təkə” və s. Daha çox alınma sözlər tərkibində iştirak edən */ā/* saiti, qazax türkcəsində ilk hecadan əvvəldə gəlir, lakin qırğız türkcəsinin cənub dialektlərində, özbək türkcəsindəki kimi ikinci hecada da görünməkdədir. */ā/* saiti isə qıpçaq qrupunun şimal dialektlərində müşahidə olunmur.

Samitin düşməsi ya da diftonqlaşmasıyla iki sait səslənmə (Artikulation) və eşitmə (Akustik) cəhətdən tam yaxınlaşaraq uzun saitə çevrilir. Beləcə iki heca yerinə yalnız bir heca qalmış olur: Ortaq türkcə, *ayır*

>qırğızca oːr; Ortaq türkcə, *yegen*>qırğızca *ce:n*; Ortaq türkcə *oyul*>qırğızca uːl. Qırğız türkcəsi uzun saitlərin ortaya çıxmasına görə şimali-şərqi Türk ləhcələri sahəsindən Altay, Tuva, Xakas, Şor türkcəsi ilə birlik ifadə edir: Ortaq türkcə *yoyan*>Qırğızca *co:n*, Altay türkcəsi *yo:n*. Qırğız türkcəsindəki uzunluqlar, xüsusiyyətə bağlı olaraq dodaqlanmayan /a:/, /e:/ və dodaqlanan /o:/, /u:/, /ö:/, /ü:/ şəklində ikiye ayrılarsa, tarixi baxımdan dodaqlanmayan uzun saitlərin dodaqlanan uzun saitlərdən əvvəl ortaya çıxdığı ifadə edilmişdir. Qırğız türkcəsinin uzun saitləri ortaqlıq dillərinin şimal və cənub dialektlərində də özünü büruzə verir. Lakin Talas və Çatkal kimi bəzi cənub dialektlərində tək hecalı köklərdə və bəzən az miqdarda başqa mövqələrdə /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/ uzun saitləri /ow/, /öw/, /uw/, /üw/ diftonqlarına dəyişir. Bundan başqa bir neçə dialektə, məsələn /eː/-nin ən qədim formada qarşılığı *eye, ege* “sahib” mənasında saxlanmışdır [5, s. 34].

e: e səsinin uzanması halları aşağıdakı kimi baş verir.

1. Sözlərdə **d, k, y, r** samitlərindən birinin düşməsi nəticəsində **e** səsi uzanır. məsələn: *çiyə-lək-çe:lex*, *dəyişmək-de:ş*, *reyhan-ire:han*, *dərman-de:rman*, *kəklək-ke:hlix*, *verir-ve:r* *ceyran-ce:ran*, *getməyir-getme:rəm* (İsm.) və s. *Stolun üstə ire:yhan yığıf düzsax bidee olsa civin olmuyasıdı* (Zaq.,Qım).

Uzun **e** saiti qıpçaq qrupu dillərində də öz əksini tapmışdır. Burada **e, ə** saiti ilə müqayisə edilir. Onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi izah olunur.

V.Radlov da Qazax türkcəsi üçün iki cür **e** saiti təsbit etmişdir: /e/ və /ə/. Bunlarda: birinci yalnız kök hecadada görünə bilər və xüsusilə ön səs vəziyyətində ikən az qala *iə* tərzində bir diftonq kimi tələffüz edilir: şəkilçisi = *iəki*.

İkincisi isə ilk hecadan sonra, ya da şəkilçilərdə görünən nisbətən açıq /ə/ saitidir. Diqqət edilməsi lazım olan əsas meyar bu gün qazax türkcəsi qrammatikalarında və Sovet Türkologiyasında qazax türkcəsi üçün fonem olaraq təyin olunan /ə/ ilə V.Radlovun göstərdiyi /ə/-nin tam fərqli saitlər olmasıdır. /e/ saiti qazax türkcəsində örnək səs (*anlaut*) vəziyyətində ikən daima /ⁱe-, /^ye/ tərzində açıq bir diftonq halında tələffüz edilir, daxili səs vəziyyətindəki /e/ də kök hecadada ikən irəli hecalardakı vəziyyətinə görə nisbətən qapalı tələffüz olunur. V.Radlovun ifadə etdiyi əsas fikir budur. Halbuki söz əvvəlindəki, ya da ilk hecadakı /e/ ilə sözün başqa yerindəki /e/ saiti arasında fonem dəyərinə bir fərq yoxdur. Buna görə bu gün qazax qrammatikalarında /ⁱe-, /^ye/ diftonqu /e/ saitinə söz əvvəlində qazandığı bir tələffüz xüsusiyyəti olaraq görülür. Bugünkü qazax türkcəsi qrammatikalarında fonem olaraq qiymətləndirilən /ə/ isə tamamilə fərqli bir

saitdir, bu səs qazax türkcəsində əsl sait deyil, alınma bir səsdır.

Qazax, qaraqalpaq və noqay türkcəsində alınma sözlərdəki /ə/ əvvəllər /a/-nın incə bir fonetik variantı kimi çox güman ki, istifadə olunmuşdur. /ə/ saiti qazax, qaraqalpaq və noqay türkcəsində məhdud sayda türkcə sözlərdə də olduğu üçün fonem dəyəri qazandığı iddia edilsə də, bu səsin türkcənin səs tarixi baxımından etimoloji bir təməli yoxdur. Aje “nənə, ata tərəfdən”, *məñgi* “bəngü”, *təñir* “tanrı” kimi az miqdarda sözdə isə eyni samitlərin bu dəfə artırıcı təsiri olduğu düşünülə bilər. “*Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov*”da qazax türkcəsinin Koşayaş mahalı dialektindəki *bətir* “qəhrəman” kimi nümunələrdəki vəziyyət, iki hecalı sözlərdəki *i*-umlaut hadisəsi olaraq qiymətləndirilmişdir. Yazı dilində də *tətti* “dadlı, şirin; ləzzətli”, *bəybişe* “Kuma olan arvadlardan böyük olanı, böyük xanım”, *bəyterek* “çox uzun”, *təñerteñ* “sabah” kimi az sayda nümunə vardır. *əy* “ah”, *əyt* “dayandırmaq, ya da çağırmaq” mənalarında iribuynuzlu heyvanlar üçün səslənir”, *əri-beri* “elə-belə, aşağı-yuxarı” və s.

o: o səsinin uzanması halları aşağıdakı formada baş verir:

1. Sözlərdə *v*, *b*, *ğ*, *y*, *l*, *n*, *r* samitlərindən birinin düşməsi ilə *o* səsi uzanır. Məsələn, *tovlamaq-tō:la*, *ovmax-ō:r*, *ovlamaq-ō:lamaq*, *ovçu-o:çu* (Şə, Baş.G), *sovrurmaq-sō:rur*, *hovuz-hō:uz* (Oğuz), *boğmaq-bō:urux*, *qorxur-qō:xii* (Zaq., Çob., Baz., Qım.), *toyux-to:ux*, *soyux-so:uxvə s. Ho uşaxlar havı qoca kişidan neteri qoxiylər bi allah biliy* (Bal., Mah.).

2. Nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində *l* səsinin zəifləməsi nəticəsində *o* səsi uzana bilir. Məs.: *olubdu-ō:ltdi*, *dolubdu-dō:ltdi*. (Zaq. Bəh)

3. M.Şirəliyev *o* saitinin uzanması haqqında qeyd edərkən *nə* sual əvəzliyi və *ol* köməkçi feilinin birləşməsi nəticəsində uzandığını da göstərmişdir: *no:lar*, *no:oldu*, *no:lar* və s.

u: u səsinin uzanması:

1. Əksər hallarda sözlərə müəyyən şəkilçilərin artırılması nəticəsində uzanır. Bu daha çox sonu *r* samiti ilə bitən indiki zaman fellərində *r* samitinin düşməsi nəticəsində baş verir. Məs.: *oturur-otū:r*, *vurur-vū:r*, *durur-dū:r*. *Hayndı qonaxları yola salıf biz də du:rux* (Şəki, Layski).

2. Şəkilçidə *n* səsinin düşməsi nəticəsində *ū*: səsi uzun tələffüz oluna bilir. Məs.: *gəlırsūz*, *dimisūz*, *gördūz*, *hammūz*, *qonsūn* və s.

3. *O* və *bu* işarə əvəzlilikləri yiyəlik halda, öz əvəzliyi isə II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndikdə *u* səsi uzana bilir. Məs.: *onun-ū:n*, *humun-hū:n*, *bunun-bū:n*, *özünü-özüūz*. (Zaq., Şə., Qax, rayonlarının müxtəlif kəndlərində) *Humun uşax bilmiyif gəlif bizin toogu aparıfdi* (Zaq. Qım.).

4. Bəzi sözlərdə *r* səsinin zəifləməsi nəticəsində *u* səsi uzanır. Bu

hadisəyə ancaq *r* ilə bitən feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində işləndikdə təsadüf olunur. Məs.: *vurmuşdur-vu:utdu, oturubdu-otu:uddu, vurubdu-vu:utdu* və s. (Şə., Qax, Zaq., Bal., Oğ.).

ü: ü səsinin uzanması halları:

Sözlərdən *y, n, r* səslərindən birinin düşməsi nəticəsində *ü* səsinin uzanması baş verir. Bu hal iki formada baş verir:

1. Heç bir şəkilçi artırmadan söz kökündəki *y* düşür, *ü* uzanır. Məs.: *şüyüd-şü:t, diyyü-düü:, cüyür-cüü:r*.

2. Sözlərə yiyəlik hal və indiki zaman şəkilçisi artırarkən *n* və *r* səsi düşür və *ü* səsi uzanır. Məs.: *günün-gü:n, üşüyür-üşü:r, gözləyir-gözdü: və s.*

ö: ö saitinin uzanma halları aşağıdakılardır:

1. Sözlərdən *b, h* və *y* səslərindən biri düşərsə, *ö* səsi uzun tələffüz olunur. Məs.: *Bənövşə-bənö:şə, dövrə-dö:rə, dövlət-dö:lət; möhkəm-mö:kəm, köhnə-kö:nə;* (Şə., Zaq, Bal, Qax.) (*Qonşuu dörəsinə iki qanfit qoyuf vermax lazımdı.* (Zaq., Qım,) *Qı, ho yeşihdeyi kö:nə paltalları qapıya gelən kişiya nimağa vermişən.* (Zaq., Beh.), *höyüş-hö:ş, döyüş-dö:ş, söyüş-sö:ş; Hava yağışdidi ho ipdeyi donnar höyüşdü. Yığıf götürmax lazımdı* (Zaq. Qım.).

2. Uzun *ö* səsi *l* və *r* səslərinin zəifləməsi nəticəsində də meydana çıxı bilər. Bu, tekhecalı feillərdə nəqli keçmiş zamanın III şəxsində özünü göstərir. Məs.: *ölübdü-ö:ltü, bölübdü-bö:ltü, götürdü-gö:rütdü və s.*

3. Uzun *ö* səsi gör feili indiki zamanda işləndikdə kökdəki *r* səsinin düşməsi nəticəsində də meydana çıxı bilər: *gö:r, gö:rəm, gö:rsən və s.*

Qərb qrupu dialektlərində bəzən *g* səsinin düşməsi nəticəsində də *ö* səsinin uzanması baş verir. Məs.: *ona görə/ onö:rə və s.*

N.İ.Aşmarin Şəki dialektlərində səsin dərəcəsinə görə uzun saıtları növlərinə tətbiq etmişdir. Onun fikrincə, həmçinin bu səsi *ö* saıtlarında da görmək olar.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən nümunələrə diqqət yetirək: Qırğızca: *ba:* “baha”, *nasa:t* “nasi:hat”, *co:p* “cəva:b”, *şa:r* “şəhr”, *to:p* “tava:f”, *ba:na* “baha:nə”, *kö:r* “gövhər” və s.

Beləliklə, aydın olur ki, şimal qrupu dialekt və şivələrində uzun saıtların uzanması iki formada-sonrakı uzanma və fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma formasında geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ilkin uzanma çox zəif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir. Türk dillərində olduğu kimi şimal qrupu ləhcələrində də sonrakı uzanma daha geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1958. Azərbaycan Universiteti. 481 s.
2. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 252 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Az.SSR.EA. Bakı, 1968, 273 s.
5. Батманов И. А. Грамматика киргизского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология. Фрунзе. 1987.
6. Расанен М. Материалы по исторической фонетике тюрских языков. Тер. А. А. Юлдашева. М. Издательство иностранной литературы, 1955, с 48
7. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Пед. А. Щербак. Баку, ЭЛМ, 1983, с. 14, 196 с. [3]

Konul Samedova

Long vowels used in the phonetic system of the Kipchak language group and traces in the northern dialect of the Azerbaijani language

Summary

The article is about long vowels that are used in the phonetic system of the Kipchak language group. According to our research, the extension of the long vowels in the North group dialect and pole is widespread in two forms - the form of lengthening, which depends on the subsequent length and phonetic position. Initial of the long vowels in dialects and accents of Azerbaijani language are observed very weak, in some words. In the Azerbaijani language as in the Turkic languages, the subsequent extension of vowels is spread in the northern group dialects widely.

Конуль Самедова

**Длинные гласные, используемые в фонетической системе
кипчакской языковой группы, и следы на северном диалекте
азербайджанского языка**

Резюме

В статье речь идет о длинных гласных, которые используются в фонетической системе кипчакской языковой группы. Согласно нашим исследованиям, расширение длинных гласных на диалекте и акценте Северной группы широко распространено в двух формах - форме удлинения, которая зависит от последующей длины и фонетического положения. Иными словами, начальные длинные гласные в диалектах и акцентах азербайджанского языка очень слабы. На азербайджанском языке, как и в тюркских языках, последующее расширение гласных широко распространено в диалектах северной группы.

Aysel Qəribli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel-qerib@hotmail.com

“Türk dili” anlayışının mənşəyi

Açar sözlər: türk dilləri, lingvonim, dil ailəsi, anlayış

Ключевые слова: тюркские языки, лингвоним, языковая семья, концепция

Key words: turkic languages, lingvonym, language family, concept

Türk dili barədə təsəvvür türk etnosunun tarix səhnəsinə çıxdığı dövrlərdən başlayır. Ancaq metodoloji texnologiyalar, hələ ki, etnosu dilə (dil materiallarına) görə müəyyən etdiyindən bu qənaətə gəlmək olar ki, türk etnosunun genezisini türk dilinin mənşəyi təyin edir. Bu barədə araşdırmalar isə ümumiyyətlə dünya dillərinin materiallarına əsəlləndiyinə görə kifayət qədər obyektiv nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Məsələn, deyək ki, “Altay dili” adlı bir dil praktik olaraq heç bir yazılı mənbədə öz əksini tapmamışdır. Lakin türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqi, necə adlanmasından asılı olmayaraq, belə bir dilin mövcudluğu barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Doğrudur, bir sıra araşdırıcılar həmin müqayisələrin formal xarakter daşdığı, mövcud oxşarlıqların isə qədim dil əlaqələrinin nəticəsi olduğunu iddia edirlər. Bununla belə Altay nəzəriyyəsi kifayət qədər ciddi arqumentlərə əsaslanır.

Etnosu bütün dövrlərdə müəyyən edəcək yeganə “lakmus kağızı” varsa, o da dildir... Dil etnosun doğurduğu elə bir fenomendir ki, onun özündən də güclü olub mahiyyətini təyin etmək iddiasındadır.

Əlbəttə, istənilən dil adı (lingvonim) bu və ya digər dil varlığını təyin edir və ya işarələyir. Ona görə “türk dili” anlayışının tarixi də həmin anlayış arxasında dayanan dilin tarixi ilə bir başa bağlıdır.

“Türk dili” anlayışının tarixi, əsasən, üç dövrə bölünür:

I. Tarixəqədərki dövr və ya “türk dili” anlayışının mənşəyi.

II. Ümumtürk dili dövrü və ya “türk dili” anlayışının normalaşması.

III. Türk dilləri dövrü və ya “türk dili” anlayışının diferensiasiyası.

Birinci dövr onunla səciyyələnir ki, təxminən e.ə. III minillikdən başlayıb eramızın I minilliyinin ortalarına qədər davam edən həmin dövrdə türkcənin mövcudluğu təkzib olunmaz faktlar əsasında rekonstruksiya olunur. İkinci dövr türkcənin zəngin yazılı abidələrdə təmsil olunduğu orta əsrləri (I minilliyin ortalarından II minilliyin ortalarına qədər) əhatə edir ki, “türk dili” anlayışı məhz bu dövrdə meydana çıxır. Üçüncü dövr isə orta əsrlərin sonlarından etibarən ümumtürkcə kimi “ türk dili” anlayışının da diferensiasiyası ilə başlanır.

Prinsip etibarilə, dördüncü dövrdən də bəhs etmək olar ki, bu, ortaq türkcə təsəvvürlərinin formalaşması ilə bağlıdır.

“Türk dili” anlayışı (və linqvonimi) türk etnosunun tarixinin sonrakı dövrlərində “türk” etnoniminin meydana çıxması ilə yaranmışdır. “Türk” sözü isə ilk dəfə I minilliyin ortalarında Göytürk dövlətinin (552-745) adında işləndiyindən “türk dili” linqvoniminin tarixini həmin dövrdən başlamaq, prinsip etibarilə, şübhə doğurmamalıdır.

uncər Bayqara “ Türklüyün ən qədim dövrləri” məqaləsində yazır:

“Günümüzdəki Türkiyədəki durumu, tarixi keçmiş açıqca göstərməkdədir ki, türklərin qopub gəldikləri iç Asiyada onlar bir böyük kütlə olmuşlar. Həmin bu böyük kümədən yerdə qalanlar ayrı gəlməşlərin təsiri ilə özlərinə fərqli adlar vermiş və ya verdirmişdir. Qazaxlar, özbəklər, qırğızlar, türkmənlər, tatarlar, uyqurlar, başqırtlar, altaylar, sakalar, tuvalar, xakaslar və b. Bu adlar vaxtilə onlara hakim olan başqa böyük siyasi güclərin də uyğun gördükləri adlardır. Ancaq hamısının danışdıqları dilin eyni olduğunu dilçilər qəti şəkildə təsbit etmişlər. Bunların hamısına “türk” deyilməsə də, “türkdilli (türkcə danışan) xalqlar” deyilməkdədir” (7,s. 278).

“Türk dili” anlayışının, müxtəlif xalqlara diferensiasiyasından sonra da türklər arasında “ən mühüm birləşdirici, bütövləşdirici ünsür” olduğuna diqqət çəkən müəllif göstərir ki, “türk dedikdə e.ə. IV minillikdən etibarən ortaq bir dildə danışan insanlar anlaşılmalıdır.

... Türkcə ilə bağlı araşdırmalar bu dildə danışılmasının tarixini, nəticə etibarilə, türkün varlığını daha qədimlərə aparmaqdadır...

I.Türk dilinin qonşu yaxın dillərlə birlikdə olduğu Altay dövrü: e.ə. IV-III minilliklər;

II. Ən qədim türkcə dövrü ;

Erkən dövrlər: e.ə. III minillik- V əsr,

Sonrakı dövr: e.ə. V əsr- III əsr.

III. Qədim türkcə dövrü: III-XIII əsrlər.

IV.Orta türkcə dövrü: XIII əsrdən sonra” (7,s. 291).

Bu dövrləşdirmədən aydın olur ki, “türk dili” linqvonimi ortaya çıxana qədər həmin linqvonimlə ifadə olunan dil təxminən dörd min illik bir inkişaf yolu keçərək qədim türk (run, eləcə də uyğur) yazılı abidə-mətnlərində təzahür edən həm fonetik (qrafik) , həm leksik, həm də qrammatik mükəmməlliyə gəlib çatmışdır.

E.ə V-III minilliklərdə türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin ümumi bir Altay dili tərkibində olduğunu müdafiə edən məşhur nəzəriyyəyə əsaslanıb Altay dövrünü türk dili tarixinə münasibətdə “tarixəqədərki dövr” hesab etsək, belə bir suala da cavab verməliyik ki, “türk dili” linqvonimi meydana çıxana qədər, yəni dörd min il ərzində, haqqında bəhs olunan dilin adı necə olmuşdur ?

Məsələ burasındadır ki, həmin sual müəyyən qeyd-şərtlə türk etnosunun adına da aiddir. Belə ki, türk etnosu da özünün ilk orta əsrlərdən populyar olan “ türk ” adı ilə təşəkkül tapdığı dövrlərdən çox-çox sonralar tanınmağa başlamışdır.

İbrahim Kafesoğlu “Tarixdə “türk” adı” məqaləsində göstərir ki, “türk” adı ilk dəfə 542-ci ildə Çin səlnaməsi “ Cou-Şu”da Göytürk birliyini bildirmək üçün işlədilmişdir. Bu isə onu sübut edir ki, Göytürk dövlətinin 552-ci ildə yaranması barədəki geniş yayılmış məlumat, əslində, dövlətin yarandığı yox, Bumının xaqan seçildiyi tarixi əks etdirir (8,s. 308).

“Türk” adı meydana çıxana qədər türklərin necə adlanması məsələsinə gəldikdə isə Çin mənbələri onları “hsiyunq-nu” (syunnu/ xunn/ hun) kimi tanıdığından (7,s. 308) və bu ad müxtəlif fonetik variantlarda həm Şərqdə, həm də Qərbdə geniş yayıldığından “türk dili” anlayışına (linqvoniminə) qədər təxminən eyni mənada “hun dili” anlayışından (linqvonimindən) bəhs etmək olar.

Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar eramızdan əvvəlki minilliklərdə “hun” yox, “türk” adının izlərinə rast gəlirlər (8,s. 308-310). Lakin bu “iz”lər nə qədər çox olsa da, onların məhz “türk” anlayışını ifadə etdiyini dəqiqləşdirmək hələ ki mümkün olmamışdır.

M. Kaşğari “ Divani-lügət-it-türk”də yazır:

“Türk- əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu, adı Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır”.

... “ Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir” dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn- Xəfif əl Kaşğari dedi. Ona da ibn əl-Fərqi adlı bir zat... rəvayət etmişdir. Həmin hədis belədir: “Ulu Tanrı mənim bir ordum vardır, ona “türk” adı vermişəm , onu şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acıgım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət

edərəm” deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “ öz ordum” demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər bir saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur” (4,s. 357-358).

İ.Kafesoğlu “Türk” nə deməkdir? sualına belə cavab verir:

“Türk adının izahında ilk elmi təcrübənin A.Vamberi tərəfindən verildiyi qəbul edilir. Ona görə, “türk”- türk dilində “törəmək” mənasında olan “türə” və ya “törü”dən nəşət edib “yaradılmış, məxluq” mənasına gəlir. Bizdə Ziya Göyälpa görə isə , “türk” – “törəli” deməkdir”. L.Bazen “türk” adının “törümək”dən (Anadolu ləhcəsində “törəmək”) çıxdığını qəbul edərək , onun son tələffüz tərzinə doğru inkişaf etdikcə mənə etibarilə aşağıdakı nüanslara ayrıldığını söyləmişdir: “türk” adı ilk şəkli ilə “var olmuş, şəkil qazanmış” mənasında ikən sonra “inkişaf etmiş” , daha sonra “tamamilə inkişaf etmiş” məfhumlarını bildirmiş, nəhayət, tələffüz “türk” formasını aldığı zaman “qüvvə, güc” mənasını qazanmışdır” (8,s. 311-312).

Qədim dünya tarixində türk etnosunun oynadığı geniş miqyaslı mədəni rol müxtəlif millətlərdən olan tanınmış mütəxəssislər tərəfindən etiraf edilməkdədir.

Reha Oğuz Türkkanın fikrincə , “ türk” kəlməsinin nüvəsini əks etdirən “T+R” , bəzən də “T+R+K” (və ya sadəcə “T+K”) səsinin (əslində, səs birləşməsinin- A.Q.) daha qədim qeydlərdə kəşf edilməsi bu adın VI əsrdən əvvəl də işlədilməkdə olduğunu göstərir” (9.s.410).

Müəllif yazır:

“... E.ə. 1400-cü illərdə... misirlilər onlardan (türklərdən-A.Q.) tarixlərində” “başlarına tüklər taxılmış “ turuşka” dəniz döyüşçüləri” deyə bəhs etmişlər. Hindlilər bu gün belə türklərə “turuşk” və “turuška” dediklərinə görə misirlilərin ... “turuşka” adının “türk” kəlməsinin bir forması olduğunu qəbul edə bilərik...

.... Turuşkaların bir başqa köçü İtaliyanın Şimal-Qərb bölgəsində məskunlaşan və eramızdan əvvəl 800-cü illərdə ad-sanları geniş yayılacaq olan “etrusk”lardır” (9,s. 410).

Etnos adı olaraq “türk” sözünün hansı qədim dövrlərdən gəldiyini müəyyənləşdirmək, əlbəttə, əhəmiyyətli və vacibdir. Lakin məsələnin mübahisəsiz tərəfi ondan ibarətdir ki, I minilliyin ortalarından etibarən həm “türk”

etnonimi, həm də “türk dili” və ya “türklərin dili” linqvonimi təşəkkül tapmışdır.

“Türkologiyaya giriş” kitabının müəllifi yazır:

“ Ən azı üç min illik şifahi ənənədən sonra eramızın I minilliyinin ortalarında türk dili özünün zəngin yazı mədəniyyətini təqdim edir ki, bu, bir sıra nüfuzlu tədqiqatçıların güman etdiklərinin əksinə olaraq, təsadüfi deyil. Çünki olduqca mükəmməl qədim türk (run) yazısı bir neçə əsrdə təşəkkül tapa bilməzdi. Və qədim türk yazı dilinin yüksək fonetik, leksik və qrammatik normativlik səviyyəsini , üslub imkanlarını da nəzərə alsaq, etiraf etməliyik ki, bu nitq təzahürünün bir neçə min illik tarixi vardır” (2,s.81).

N.A.Baskakov türk dillərinin inkişaf və formalaşması tarixindən bəhs edərkən görkəmli türkoloqun “türk dili” anlayışının mənşəyi barədəki təsəvvürlərini əks etdirən Altay dövrünü təqdim edir (10,s.28-32). B.Y.Vladimirsovun “monqol dili türk və tunqus dilləri ilə birlikdə eyni ümumi əcdada malikdirlər ki, onu şərti olaraq Altay dili adlandırmaq olar. Altay dili məlum deyil, əvəzində isə Altay dilinin inkişafı prosesində meydana çıxmış Altay dilləri, yəni monqol, türk və tunqus dilləri məlumdur” şəklindəki məşhur fikrini misal gətirdikdən sonra N.A.Baskakov əlavə edir ki, Altay dövründə iki dialektədən 1) türk-monqol 2) tunqus-mancur dialektlərindən danışmaq olar (10,s.29-30). Lakin türk dili ilə monqol dilinin bir-birindən ayrılması prosesi də, müəllifin fikrincə, məhz Altay dövründə başa çatır 10,s.32).

Türk tarixşünaslığında Altay dövrü ilə hun dövrü arasında “yerləşən” bir Turan dövrü anlayışı vardır ki, nə qədər “mifoloji örtüyə” bürünmüş olsa da türk etnosunun (və dilinin) tarixində eyni zamanda konkret faktlarla zəngin bir epoxadır. Bolqar turanşünası Stoyan Dinkov bu epoxa-tarixini saklardan başlasa da, hun, hətta türküt və bolqar dövrlərinə qədər davam etdirir. Əsas məqsədi müasir bolqarların mənşəyini müəyyənləşdirmək olsa da, müəllif turanlıların həm etnik-mədəni bütövlüyü və Altay dövründə I minilliyin ortalarına qədərki varisliyi, həm də bu bütövlük və varislikdə türk dilinin xüsusi rolunu göstərir (12,s. 61-63).

“Çar skiflər” kitabının müəllifi Zaur Həsənov çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi problemini qaldırmış, çoxsaylı dil, eləcə də dünyagörüşü (etnoqrafik, siyasi, ədəbi-bədii və s.) fakt-məlumatlarını müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “ 1. “Çar skiflər”in dili və türk dilləri genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır. 2. Türk dilləri “çar skiflər”in dilinin varisidir...” (3,s. 416)

N.A.Baskakov türkcənin tarixi dövrləşməsində “hüdudları qeyri-müəyyən olan” Altay dövründən sonra Hun dövrünə keçir. E.ə. III əsrdən b.e. IV əsrinə qədər davam edən həmin dövrün başlanğıcında möhtəşəm Hun imperiyası yaranır, eramızın I əsrinin sonlarından isə Şərqi və Qərbi hun birliklərinə ayrılır. “Türk dilləri”nin müəllifinin fikrincə, “Hun dövründə bu gün türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin müvafiq qruplarını təşkil edən müxtəlif formalaşma və qarışma prosesində Çin və sanskrit dilləri, eləcə də slavyan və qədim İran ləhcələri iştirak etmişlər... Belə ki, Çin və sanskrit dillərinin təsiri əsasən Şərqdə məskunlaşmış türk tayfalarının dillərində özünü göstərir, qədim İran və slavyan elementləri isə daşıyıcıları Qərbdə yerləşən türk dilləri üçün səciyyəvidir” (10,s. 34-35)

Əlbəttə, Hun birliyinin bölünməsi ilə “türkcə”nin Şərq və Qərb “ləhcə”lərinə bölünməsi nə nəzəri, nə də praktik baxımlardan elə bir şübhə doğurmamalıdır. Lakin təsəvvürə gətirmək çətindir ki, Çin, sanskrit, qədim İran və slavyan təsirləri “türkcə”nin Şərq və Qərb “ləhcə”lərinə ayrılmasında hansısa əhəmiyyətli rol oynamış olsun. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Hun imperiyasının həm Şərqində, həm Qərbində məskunlaşmış türk tayfaları, yaxud tayfa ittifaqları özlərinin “passionarlıq” (L.Qumilyov) dövrünü yaşadıklarından kənar təsirləri hiss olunacaq səviyyədə qəbul etməyə ehtiyac duya bilməzdilər və görünür, əks təsirdən danışmaq daha doğru olardı.

N.A.Baskakov “bütün türk dilləri hun ittifaqının Qərbi və Şərqi hunlara parçalanması ilə əlaqədar olaraq iki budağa- Qərb və Şərq budaqlarına ayrıldılar” (10,s. 37) fikri elmi-metodoloji baxımdan strateji əhəmiyyətə malik olub görkəmli türkoloqun çoxsaylı araşdırmaları ilə təsdiq edilərək ümumtürkoloji nüfuz qazanmışdır. Sadəcə olaraq, yuxarıda gətirdiyimiz sitatda “türk dilləri” ifadəsi Hun dövrü üçün özünü heç cür doğrultmur. Çünki bu məqamda ən uzağı “türk ləhcələri”ndən danışmaq mümkündür.

Əlbəttə, “Türk dilləri” müəllifinin türk dillərinin tarixinin Hun dövründən bəhs edərkən “türk dilləri” linqvonimindən istifadə etməsinə təsadüfi və ya mexaniki hadisə kimi baxmaq olmaz. Görünür, o, bunu Mahmud Kaşğari “terminologiya”sının təsiri ilə, daha doğrusu Hun dövründə “türkcə”nin ləhcə diferensiasiyası vəziyyətini Mahmud Kaşğari “Divan”ındakı vəziyyətlə müqayisə edərkən linqvonimləri uyğunlaşdırmaq məqsədilə etmişdir. Həmin müqayisə bundan ibarətdir ki, Mahmud Kaşğari qıpçaq və oğuz “dillər”ini uyğur “dil”i ilə qarşı-qarşıya qoyur, halbuki əvvəlki dövrdə -Hun dövründə “həmin dillər hələ

diferensiaslaşmamışdı və vahid oğuz-karluq-qıpçaq ümumiliyini təşkil edirdi ki, sonra karluq (uyğur) və oğuz-qıpçağa ayrıldı, sonuncu isə daha sonra oğuz və qıpçağa bölündü” (10,s. 37).

N.A.Baskakov istər “Türk dillərinin inkişafının ümumi sxemi”ndə (10,s. 220-221), istərsə də “Türk dillərinin geneoloji təsnifində” “Qərbi hun “dilləri”, “Şərqi hun (dilləri)”, eləcə də “türk dillərinin Qərbi hun budağı”, “türk dillərinin Şərqi hun budağı” anlayışlarını inamla tətbiq edir. Eyni zamanda bu fərqliliklərin fonetik arqumentasiyasını göstərir:

1. Qərbi hun (dilləri): r-l // z-ş

2. Şərqi hun (dilləri): z-ş (10,s. 221-222).

Hunların etnik mənsubiyyəti kimi, “hun dili”nin müasir dillərdən hansının əcdadı olması barədə də müəyyən mübahisələr vardır.

Bir sıra tədqiqatçılar, xüsusilə G.Dörfer hunların etnik tərkibinin bilinmədiyi kimi, onların hansı dildə danışdıqlarının da məlum olmadığı iddiasındadır. Onun fikrincə, “1. Biz xunların hansı dildə danışdıqlarını bilmirik. 2. Biz syunnuların hansı dildə danışdıqlarını bilmirik. 3. Biz Avropa hunlarının hansı dildə danışdıqlarını bilmirik. 4. Bizim əsasımız var güman edək ki, Avropa hunlarının dili syunnuların dilindən fərqlənmişdir, yəni Avropa hunları, görünür, syunnuların varisləri deyillər, hər halda onların bilavasitə varisləri deyillər” (1,s.16).

Nəticə etibarilə, belə bir qərara gəlir:

“Bizim əsasımız var güman edək ki, nə syunn dili, nə də Avropa hunlarının dili heç bir məlum və ya hazırda mövcud olan dil ailəsinə aid deyil, ən azından (Şumer, uqarit hadisələrində olduğu kimi) söhbət ölmüş dil qruplarından gedir” (1,s.16).

Lakin hun tarixinin türk tarixi ilə sələf-xələflik münasibəti bir sıra ciddi araşdırmalarda etiraf olunur. “Hunlar”kitabının müəllifi yazır:

“Hunların etnik mənsubiyyəti və dil problemi elmi ədəbiyyatda geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçıların bir qismi (Baskakov, Malov, L.N.Qumilyov) onları türklərin, başqaları (Biçurin, Şmidt, Dorjsuren, Suxe-bator və b.) monqolların birbaşa əcdadları hesab edirlər. “Türk” nəzəriyyəsi daha tutarlı dəlillərə söykənir” (6,s.9). Və tədqiqatçılardan bir çoxu belə bir fikirdə həmrəydirlər ki, “bizə məlum olan hun sözləri türk mənşəlidir” (6,s.9).

“Türk milli kulturu”nın müəllifi İbrahim Qəfəsoğlu hunşünaslıq sahəsində mövcud araşdırmalarının nəticələrini ümumiləşdirərək göstərir ki, “Çin qaynaqlarının hiunq-nularla (söhbət “Şimal barbarları” xanədanından gedir- A.Q.) ilgili olaraq verdikləri örf, adət və iqtisadi fəaliyyətlərə aid yaxşı incələnməmiş bilgi diqqətə alınmış, son zamanlarda

isə xeyli irəliləyən dil və kultür araşdırmaları əsas təşkil etmişdir. Bunlara görə, hiunq-nular türkdür (J. De Guignes, 1757; J.Klaproth, 1825; F.Hirth, 1899; J.Marquart, 1903; P.Pelliot, 1920; O.Franke, 1930; Gy.Nemeth, 1930; Mc Govern, 1939; R.Grousset, 1942; W.Eberhard, 1942; B.Szasz, 1943; L.Bazin, 1949; F.Altheim, 1953; H.V.Hausssing, 1954; W.Samolin, 1960 və b.) (8,s. 61). Və müəllif belə bir əsaslı qərara gəlir: “Hiunqnu dövlətində idarəçi zümrənin və xanədanın dili türkcə idi” (5,s. 62).

Hunlar Şərqdən-Çinin Şimalından Qərbə köç edərkən, təbii ki, türkcə də Avropaya yayılırdı. “Geniş Hun imperatorluğu torpaqlarında başda qotca olmaq üzrə müxtəlif german ləhcələri, slavyan, irani və fin-uqor dilləri, latınca və yunanca danışılmaqda idi... Fəqət hökmdar sülaləsinin sayca türk olduğuna və hun kütləsinin türkcə danışdığına şübhə yoxdur” (5,s. 76).

Son dövrdə araşdırmaların metodologiyası və gəldiyi çoxsaylı elmi nəticələr nə qədər geniş polemika doğursa da, L.N.Qumilyov etnogenez sahəsində ən nüfuzlu sima hesab olunur. Və onun türk tarixinə dair sistemli tədqiqatları içərisində “Xunnu xalqının tarixi” xüsusi yer tutur ki, həmin əsərdə xunların dili haqqında danışılarkən deyilir:

“Xunların danışdıqları dil barədəki məsələyə çox sayda əsərlər həsr edilmişdir ki, onların əksəriyyəti artıq əhəmiyyətini itirmişdir... Xunların türkdilliliyinə olan şübhə əsassızdır, belə ki, mənbələr xunn və teles, yəni uyğur dillərinin yaxınlığını göstərir ki, burada ikinci fikrə yer qalmır” (11,s. 54).

Lakin görkəmli etnosşünasın “türk” anlayışını tarixən “istisnasız olaraq linqvistik anlayış” sayaraq onun etnik, yaxud irqi məzmun daşıması barədəki qeydi (11,s. 273) mübahisə doğurmaya bilməz. İlk növbədə ona görə ki, “türk” sözü dil anlayışı ifadə etməzdən əsrlərlə əvvəl məhz etnos mənasında işlənmiş, hətta ilk orta əsrlərdə həmin sözün etnik-siyasi mənası geniş əks olunduğu (məsələn, Orxon yazılarında) halda, dil mənasına Mahmud Kaşğarının “Divan”ına qədər rast gəlinmir.

Beləliklə, “türk dili” anlayışının e.ə. III minillikdən başlayan kifayət qədər qədim tarixi vardır, lakin “türk dili” linqvonimi həmin anlayışın ifadəsi kimi ilk orta əsrlərdən sonra stabilləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov N. Türkologiyanın müasir problemləri, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2017,204 s.

2. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2016, 248 s.
3. Həsənov Z. Çar skiflər, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2005, 480 s.
4. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk, I c., Bakı, “Ozan” nəş., 2006, 512 s. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər.
5. Qəfəsoğlu İ. Türk milli kulturu, Bakı, 2017, 474 s. Türkcədən uyğunlaşdıran R.Əskər.
6. Məmmədov İ.M. Hunlar, 1977, Bakı Universiteti nəş. 1977, 98 s.
7. Baykara T. Türklüğün En Eski Zamanları.- Türkler, I, Ankara, 2002, s. 277-307.
8. Kafesoğlu İ. Tarihte “Türk” adı. Türkler, I, Ankara, 2002, s. 308-315.
9. Türkkan R.O. Türk Tarih Tezleri. Türkler, I, Ankara, 2002, s. 409-423.
10. Баскаков Н.А. Тюркские Языки, Москва, изд. ЛКИ, 2008, 248 с.
11. Гумилев Л. История народа Хунну, Москва, изд. Асмрель, 2010, 700 с.
12. Динков С. Туран-от скитите и хуните до тюрките и българите, София, Сиела Норма АД, 2013, 168 с.

Айсель Гарибли

Происхождение концепции тюркского языка

Резюме

Представления о тюркском языке зародились с момента выхода тюркского этноса на историческую арену. Однако методологические технологии все еще определяют этнос по языку (языковым материалам), откуда можно сделать вывод о том, что генезис тюркского этноса определяется источником тюркского языка. А исследования об этом в целом основываются на материалах мировых языков, что позволяет делать достаточно объективные выводы. Понятие «турецкий язык» имеет довольно древнюю историю, начинающуюся с третьего тысячелетия до н.э., но лингвоним «турецкий язык» как выражение этого понятия стабилизировался после раннего средневековья как выражение.

Aysel Garib

Origin of Turkic language concept

Summary

Representations about the Turkic language originated from the moment the Turkic ethnos came to the historical arena. However, methodological technologies still determine the ethnos by language (linguistic materials), from which it can be concluded that the genesis of the Turkic ethnos is determined by the source of the Turkic language. And research on this in general is based on the materials of world languages, which allows us to draw fairly objective conclusions. The concept of "Turkish language" has a fairly ancient history beginning with the third millennium BC, but the linguist "Turkish language" as an expression of this concept stabilized after the early Middle Ages as an expression.

Xədicə Heydərova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
heyderova73@mail.ru

Orta əsr ərəb lüğətçiliyinin tərtibi prinsipləri

Açar sözlər: Predmet-tematik prinsipli lüğətlər, “ayn” məktəbi, təqlibat, əbniyə, bab, qafiyə məktəbi.

Ключевые слова: Предметно-тематические словари, школа «айн», таклибат, абния, баб, школа «рифмы»

Key words: Subject-thematic dictionaries, the school of "ayn", tagleebat, abniya, bab, the school of "rage"

Ərəb leksikoqrafiyası tarixində VIII əsrdən etibarən müxtəlif lüğət məktəbləri və buna müvafiq tərtibi üsullar tətbiq edilməyə başlandı. Bu məktəblər, qəribə də olsa, mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Çünki ərəb lüğətçiliyinin banisi, ilk ərəb lüğətinin müəllifi Xəlil ibn Əhməd Əl-Fərahidi “Kitəbu-l-ayn” lüğətinə elə bir mürəkkəb tərtibat vermişdi ki, sonrakı leksikoqraflar uzun əsrlər boyu lüğət istifadəçilərinin işini asanlaşdırmaq məqsədilə hər dəfə daha asan üsulları tapıb lüğətlərinə tətbiq etməyə çalışmışlar. Beləliklə, müxtəlif məktəblər yaranmışdır.

Ərəb lüğətçiliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri lüğətin qrammatika ilə vəhdət təşkil etməsi idi. Hər bir lüğətin içində qrammatik, fonetik, sintaktik izahlara rast gəlmək mümkündür. “Ərəb leksikoqrafiyasında qrammatik prinsipə əsasən lüğət vahidləri onların nitq hissələrinə ad qrupu (أسماء), feil qrupu (أفعال), köməkçi nitq hissələri (حروف) və başqa qrammatik kateqoriyalara (hal, təsrif və s.) aidiyyəti nöqtəyi nəzərdən qruplaşdırılır” [4, s. 168].

İlkin ərəb qlossarilərində işlək sözlərdən çox, köhnəlmiş və arxaikləşmiş və ya qrammatik cəhətdən qeyri adi və nadir sözləri toplayaraq izah etmək məqsədi güdüldü. Adi sözlər izahlı lüğətə salınırdısa, çox qısa izah edilir, bəzən isə sadəcə üzərinə işlək söz olduğu (mə'ruf) haqqında işarə qoyulurdu [10, s. 148]. Əksər ərəb lüğətlərinin ümumiləşdirici xüsusiyyətlərindən daha biri tərtibatında fərqli üsullarla da olsa, təqlibat və kök-yuva prinsiplərinin tətbiq edilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar ərəb leksikoqrafiyasının ilkin dövrlərində tematik və

fizioloji-fonetik prinsipə üstünlük verildiyinə görə antik və sanskrit lüğətçiliyin təsirini göstərilir. “Çünki Ərəb Xilafətində yunan və hind elmi ədəbiyyatının ərəb dilinə tərcüməsinə böyük fikir verildirdi” [2, s.13]. Əslində yunan məntiq və fəlsəfəsi daha çox ərəb qrammatikasına nüfuz edə bilmişdir. Ərəb leksikoqrafiyası olduqca mürəkkəb və zəngin inkişaf yolu keçdiyinə görə, zənnimizcə, yunan lüğətçiliyi ilə müqayisəyə gələ bilməz. Sanskrit leksikoqrafiyasının təsirini isə, predmet-tematik prinsipdə, “ayn” və “qafiyə” üsullarında görmək mümkündür.

Beləliklə, ərəb lüğətçiliyində lüğətlər sözlük tərtibatına görə iki qismə bölünür: predmet-tematik lüğətlər və söz lüğətləri [13].

Predmet-tematik qlossarilər

Orta əsr ərəb lüğətçiliyində predmet-tematik prinsipli lüğətlər – Quran və hədislərdəki “qəribə sözlər” (qloslar) və dialektizmlər, tayfaların dialekt leksikası, alınma sözlər, morfoloji cəhətdən nadir sözlər, insan və onu əhatə edən təbiətlə bağlı leksika, heyvanlar, həşəratlar, bitki və tərəvəzlər, toponimlər, etnonimlər, antonimlər, sinonimlər, təbiət hadisələrinin adları (külək, yağış, gündüz, gecə və s.), həmzəli sözlər və s. mövzularda kiçik həcmli və adları çəkilən qlossarilər özündə cəmləşdirən böyük həcmli lüğətləri ehtiva edir. Predmet-tematik qlossari növlərinin adları ərəb lüğətçiliyində aşağıdakı şəkildə tanınır: “qarib əl-Quran” (“Quran”da çətin anlaşılan sözlər), “qarib əl-hədis” (hədislərdə çətin anlaşılan sözlər), “luğət əl-Quran” (“Quran”da rast gəlinən dialektizmlər), “luğət əl-qabail” (qəbilələrin dialekt leksikası), “muarrab və daxil” (ərəbləşdirilmiş və alınma sözlər), “nəvadır” (nadir söz-formalar), “kitab əl-xeyl” (at və atçılıqla bağlı sözlər), “kitab əl-ibil” (dəvə və dəvəçiliklə bağlı sözlər), “kitab əl-həşərat (həşəratlarla bağlı sözlər) və s.

Tematik prinsiplə lüğətlər tərtib etmiş ərəb leksikoqraflarından Əbu Səid Aban Əl-Cərir, İbn Kutaybi, Əs-Siccistani (...-941), Əl-İsfəhani (...-1108), Əl-Musənni (728-825), Əz-Zəməxsəri (1075-1144), Yunus ibn Həbib (...-798), Əbu Əmrə Əş-Şeybani (719-826), Əbu Übeyd (774 — 838), İbn Sidə (1007-1066) və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Söz lüğətləri

Söz lüğətləri aşağıdakı məktəblərə ayrılır: “Fonetik tərtibat” və ya “ayn” məktəbi, “əl-Cəmhəra” məktəbi, “qafiyə” məktəbi, “Müasir əlifba prinsipli” məktəb [13]. Bu məktəblər mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf yolu keçmişlər. Hər məktəbin nümayəndələri əvvəlki lüğətlərin tərtibatındakı mürəkkəb quruluşu sadələşdirməyə çalışmışlar.

“Fonetik tərtibat məktəbi” və ya “ayn məktəbi”

Bu üsul ilk dəfə olaraq Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi məşhur grammatik, fonetist, ərəb ərüz elminin banisi, riyaziyyatçı və musiqişünas Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidinin (718-791) tərtib etdiyi “Kitab əl-ayn” adlı izahlı lüğətində öz ifadəsini tapmışdır. Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi Xəlil ibn Əhməd bir çox ilklərə imza atan alim olmuşdur. O, ərəb dilçiliyinin (qrammatika və fonetika), ərüz vəzninin və musiqişünaslığın banisi hesab olunur. Bundan başqa, həm də riyaziyyatçı olmuş Xəlil ilk ərəb lüğətinin müəllifidir.

Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi “Kitab əl-ayn” lüğətini VIII əsrin sonunda yazmışdır. Lüğətinin əsli günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Onun yalnız ispan leksikoloqu Əbu Bəkr Əz-Zubeyd tərəfindən köçürülmüş xülasəsi qorunub saxlanmışdır. Həmin xülasəni 1914-cü ildə alim-rahib Karmelita Anastasi İraqda aşkar edərək çap etdirmişdir. Uzun illər əsərin Xəlilin şagirdinə, yoxsa özünə aid olması haqqında mübahisələr davam etmiş, Qahirə Universitetinin professoru Əhməd İbrahim Dərviş lüğətin müəllifinin həqiqətən Xəlilə aid olduğunu sübuta yetirmişdir [10, s. 68].

Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi “Kitab əl-ayn” lüğətinin sözlüyünü əlifba sırası ilə deyil, fonetik-fizioloji prinsiplə tərtib etmişdir. Ərəb lüğətçiliyində onun qoyduğu yol “ayn məktəbi” adlanır.

Xəlil lüğətinin sözlüyünü əlifba sırası ilə deyil, fonetik-fizioloji prinsiplə

tərtib etmişdir. O, əvvəl hərflərin tələffüz məxrəcinə görə bölgüsünü aparmış və söz tərkibində hərflərin riyazi hesabını – əbniyalar (الأبنية) qurmuşdur: iki hərflilər, üç hərflilər, dörd hərflilər və beş hərflilər. Əbniyalar (الأبنية) bablara bölünür, bablar Xəlilin fonetik-fizioloji prinsiplə tərtib etdiyi əlifba sırasına uyğun təqlibat formalardan – hər hərfə aid kökün tərkibindəki hərflərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarətdir. Beləliklə, bu sistemin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Birinci xüsusiyyət – hərf sırası: Lüğətin tərtibatı hərflərin əlifba sırası ilə deyil, fonetik-fizioloji məxrəcinə görə sıralanması ilə başlayır.

Ərəb dilində səslərin ilk təsnifatını verən Xəlil onları artikulyasiya (məxrəc) prinsipi üzrə aşağıdakı doqquz qrupa bölür [2, s. 25]:

- 1) quttural səslər (أ، ع، غ، ح، خ);
- 2) uvulyar səslər (ق، ك);

3) damaq səsləri (ض، ش، ج);

4) dilönü səslər (ز، ص، س);

5) ön damaq səsləri (ط، د، ت);

6) yuvaq səslər (ظ، ث، ذ);

7) dilucu-kakuminal səslər (ن، ل، ر);

8) dodaq səsləri (م، ف، ب);

9) hava səsləri (ا، و، ي).

Bu təsnifat Xəlilin “Kitab əl-ayn” lüğətinin hərf sıralamasında eyni şəkildə öz əksini tapmışdır [7, s. 52; 4, s. 157; 18, s. 23]:

ع ح خ غ / ق ك / ج ش ض / ص س ز / ط د ت / ظ ث ذ / ر ل ن / ف ب م / و ي ا / همزة

Burada “ayn” boğaz hərfi ilə başlayan boğaz səsləri, damaq səsləri, fişiltılı səslər, dil, dodaq səsləri, yarımşaitlərə qədər ardıcılıqla düzülmüşdür. Bunu əsas gətirən V. Zvegintsevin fikrincə, Xəlilin tətbiq etdiyi fonetik-fizioloji prinsip Sanskrit fonetik qaydalarının eynilə təkrarıdır [9, s. 46].

İkinci xüsusiyyət - əbniya strukturu: Hüseyn Nəssar əbniya prinsipini ترتيب الابنية (hərfiyyə: quruluşa görə üsul – sözlərin tərkibindəki samitlərin sayına görə prinsip) adlandırır. Bu prinsipə əsaslanan ərəb leksikoqrafiyasının birinci məktəbində sadə (kök) və ya düzəltmə sözlər onların tərkibindəki samitlərin sayına görə nəzərə alınır. [4, s. 163].

Hər bir hərf tərkibində təsriflənən sözlər olan bablara ayrılır [13]:

a) ikisamitli səhih (tərkibində əlif, vav, yə hərfi olmayan) bab;

b) üçsamitli səhih bab;

c) üçsamitli, hərfi-illətli (əlif, vav, yə) bab: iki səhih hərf və bir hərfi illətli sözlər;

ç) ləfif bab: bir səhih hərfli və iki hərfi illətli sözlər;

d) dördsamitlilər babı;

e) beşsamitlilər babı.

Üçüncü xüsusiyyət – sözlərin təqlibat formaları. Xəlil ərəb lüğətçiliyində ilk dəfə olaraq təqlibat üsulunu tətbiq etmişdir. “Təqlibat” – “devirmə, çevirmə, astarını üzünə çevirmə” anlamına gəlir. Lüğətçilik işinə musiqişünas ruhu ilə yanaşan Xəlil istər əlifba sistemində, istərsə də təqlibat üsulunda hərflərdə yerdəyişmə etməklə, sanki, ahəng yaratmağa çalışmışdır. O, bir lüğət məqaləsində bir söz kökünün tərkibindəki hərflərin yerlərini dəyişdirərək müxtəlif söz kombinasiyaları yaradır.

Beləliklə, hər bir hərfin altında bəzi uyğun hər hansı bir sözün tərkibindəki hərflərin bütün yerdəyişmə kombinasiyaları qurulur.

Məsələn, ayn (ع) hərfinin altında lə'ibə (لعب) kökünün lüğət məqaləsində təqalib (dönüş, dəyişmə) formalar düzülmüşdür [13]:

'abilə, ləbi'a, bələ'a, bə'alə, 'alibə, lə'ibə لعب, لبع, عبل, بلع, بعْل

Bu fərqli mənalar ifadə edən kök-sözlər yalnız ayn (ع) hərfinin altında yer almışdır (ayn hərfi *lə'ibə* sözünün ikinci hərfi olmasına rəğmən), çünki Xəlilin səs məxrəcinə görə sıraladığı əlifbada *ayn* başda gəlir.

Xəlilin təqlibat üsulunu bəzi ərəb dilçiləri anaqrammatik metod adlandırırlar [4, s. 164]. V.Məmmədəliyev göstərir ki, Xəlil anaqrammatik metoddan istifadə edərkən köklərin modifikasiyasının nəzəri imkanları ilə onların dildə real işlənən vahidlərini bir-birindən fərqləndirir [2, s. 26]. Beləliklə, belə aydın olur ki, Xəlil ibn Əhməd təqalib üsulunu nəzəri cəhətdən riyazi hesablama olaraq tətbiq etmişdir. Xəlilin lüğətində sözü tapmaq üçün onun hərflərinə, sonra kökündəki samitlərin sayına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, şəddə (شَدّ) sözü şin (ش) hərfinin ikisamitli babında yerləşir. Bu kökdən törənən fail və məf'ullar da həmin əbniyada yer alır.

Xəlil ibn Əhmədin lüğətində illüstrativ material kimi əsasən poeziya nümunələri, atalar sözləri, Qurandan ayələr və hədislərdən istifadə olunmuşdur. Xəlil ön sözündə qeyd edir ki, poeziyada, ata sözlərində və danışqda olan ərəb dilinin lüğətdə necə göründüyünü bilmək istəmişdir [10, s. 13]

"Ayn məktəbi" təxminən 300 il ərzində davam etdirilmişdir. Xəlil ibn Əhməd Əl-Fərahidinin başçılıq etdiyi bu məktəbin davamçıları, əsasən, aşağıdakı leksikoqraflardır [13]: 1) Əl-Qali ("Əl-Bare"); 2) Əl-Əzhəri ("Təhzib əl-luğət"); 3) Sahib ibn Əbbad ("Kitab əl-mühit"); 4) Əbu Bəkr Əz-Zübeydi ("Muxtəsar əl-ayn"); 6) İbn Sidə ("Əl-Muhakkəm").

"Əl-Cəmhərə" məktəbi

"Ayn" üslubunun özünəməxsus əlifba sıralanmasının çətinliyini nəzərə alan dilçilər lüğətdən istifadəni asanlaşdırmağa cəhd göstərdilər. İbn Düreyd "Əl-Cəmhərə" lüğətinin tərtibi prinsipinə dəyişiklik tətbiq etməklə lüğətçilikdə yeni cığır açmış oldu. Bu məktəbdə, əsasən, iki müəllifin adı çəkilir: İbn Düreyd və İbn Fəris.

I. Əgər Xəlil "Kitabu-l-Ayn" lüğətində əvvəl hərflərin tələffüz məxrəcinə görə bölgüsünü aparmış və hər hərfin riyazi strukturunu – əbniyalar qurmuşdusa, **İbn Düreyd (838-933 m.)** isə əksinə, "Əl-Cəmhərə" lüğətini ilk öncə əbniyalar üzrə bablarla başladı [13]:

- a) qoşa samitli feillər və ona aid olanlar;
- b) üçhərflilər və ona aid olanlar;
- c) dördhərflilər və ona aid olanlar;
- ç) beşhərflilər və ona aid olanlar.

Daha sonra isə bütün təqalib formaları *əlif* ilə başlayaraq *yə* hərfinə qədər adi ərəb əlifbası sırası ilə düzülmüşdür [13]

ط / ظ / ع / غ / ف

ق / ك / ل / م / ن / هـ / و / ي

İbn Düreyd Xəlildən bəhrələnərək təqalib üsulunu lüğətinə tətbiq etmişdi, yəni söz kökünün hərflərini müxtəlif kombinasiyalara salmışdı. Lakin o bunu əlifba sırasına uyğun düzülmüşdü. Məsələn, qa'ada (قعد) sözü üçün əvvəl üçhərflilər babını tapırıq, orada *qaf* hərfinə deyil, *dəl* hərfinə baxmaq lazımdır, çünki əlifba sırasında *dəl* əvvəldə gəlir, sonra *ayn*, daha sonra *qaf*. Beləliklə, qa'ada (قعد) sözünü də'ıqa (دعق) kökünün altında tapırıq. Elə oradaca bütün təqlibatları verilib: qada'a, qa'ada, 'aqada, dəqi'a (دفع, قعد, عقد, عدق, دفع) [13].

II. Bu məktəbin ikinci klassik nümayəndəsi **Əhməd ibn Farisin (...-1004) “Mu'cəmu muqayisi əl-luğa”** (معجم مقاييس اللغة) və **“Mucməl əl-luğa”** (مجمّل اللغة) əsərlərinin quruluşu müəyyən fərqlərlə “Əl-Cəmhərə” lüğətinin tərtibi prinsipinə bənzəyir.

İbn Farisin lüğətləri aşağıdakı tərtibi quruluşa malikdir [13]:

1) lüğət adi ərəb əlifbası sırası ilə kitablara bölünür: “*həmzə* kitabı”, “*bə* kitabı”, “*tə* kitabı” və s.

2) hər kitab əbniyalar (riyazi hesabla leksik qruplar) üzrə üç baba ayrılır: ikisamitli mudaaf (şəddəli) feillər, üçsamitli feillər, üçsamitli sadə feillərdən törənənlər;

3) bablardakı sözlər ərəb əlifbası sırası ilə sıralanır.

İbn Farisin lüğətləri ilə “Əl-Cəmhərə” və “Ayn” lüğətləri arasındakı fərqlər bunlardır [13]:

1) İbn Farisin lüğətlərinin tərtibatı “Ayn” lüğətində olduğu kimi əlifba sırası ilə başlasa da, ondan fərqli olaraq səs məxrəcinə görə deyil, adi ərəb əlifbası sırası ilə düzülmüşdür;

2) “Ayn” lüğətində olduğu kimi hər hərfi əbniyalara və qəlib formalarına bölmüş, lakin “Ayn”dan fərqli olaraq cəmi üç bab vermişdir (mudaaf (şəddəli) feillərin ikisamitliləri, üçsamitliləri, üçsamitli sadə feillərdən törənənlər);

3) İbn Faris sözlərin yerləşdirilməsində “Əl-Cəmhərə”nin yolu ilə getməmiş, hər bir sözü ilk hərfinə görə əlifba sırası ilə düzərək elə oradaca təqlibat formalarını göstərmişdir. Məsələn, lə’ibə (لعب) feilini üçsamitlilər babında ləm (ل) hərfinin və sonra ayn (ع) hərfinin altında tapırıq. Yaxud ‘ulab (علب) sözünü üçsamitlilər babında ayn (ع) və ləm (ل) hərflərində görə bilirik.

“Qafiyyə” məktəbi

“Ayn” lüğətinin tərtibatındakı çətinliyi görən ərəb lüğətçiləri öz təkmilləşmə işlərini davam etdirirdilər. İbn Düreydin əlifba islahatından sonra daha bir mühüm addımı mənşəyinə görə türk olan və leksikoqrafiyadakı xüsusi xidmətlərinə görə «dilçiliyin imamı» ləqəbini almış ərəbşünas İsmayıl Əl-Cövhəri (m. 940-1002) atdı. Əl-Cövhəri əslən Qazaxıstanın Fərab bölgəsindən olmuşdur. O, məşhur dilçi və lüğətçi Əbu İbrahim İshaq ibn İbrahim Əl-Fərabinin bacısı oğlu idi. Dayısının məktəbini keçmiş və onun lüğət tərtibatındakı bir çox sirlərinə bələd olmuş Cövhəri daha da irəli gedərək “Dilçiliyin tacı və düzgün ərəb dili” – qısa şəkildə “Ə-Sıhah” adlı lüğətini yaradaraq ərəb lüğətçilik məktəbində inqilab etmişdir. Əl-Cövhərinin əsas islahatı ondan ibarət idi ki, səslərin məxrəcəsinə görə sıralanması və “formalar” (təqlibat) sistemindən imtina etmişdi. Əl-Cövhəri əvvəlcə lüğət vahidlərini seçmək, ancaq doğru-düzgün hesab etdiyi vahidləri öz lüğətinə daxil etmək, özündən əvvəl tərtib edilmiş lüğətlərdəki uydurma ərəb dilində işlənməyən (مهمل) vahidlərə yol verməmək qərarına gəlmiş və məhz buna görə də lüğətini صحاح العربية (ərəb dilindəki doğru-düzgün sözlər) adlandırmağının səbəbini belə izah etmişdir: “Mən bu kitabda ərəb dilində doğru-düzgün hesab etdiyim sözləri toplamışam.” Belə bir məqsəd nəticəsində صحاح العربية lüğətinin sözlüyündə ancaq 40 min lüğət vahidi vardır

[4, s. 123]. Onun lüğətin tətbiq etdiyi əsas prinsiplər bunlardan ibarətdir:

I. Əl-Cövhəri lüğətini hərflərin adları ilə bablara bölmüşdü: həmzə babı, bə babı, tə babı, cə babı və s. Sözləri isə, ikisamitli, üçsamitli, dördsamitli və ya beşsamitli olmasından asılı olmayaraq, axırıncı hərfinə görə lüğətdə yerləşdirmişdi. Yəni sözü axtararkən nə əbniyələr, nə də təqlibat sırasını araşdırmaq lazımdır. Sadəcə sözün son hərfinə və həmin hərfin babına baxmaq kifayətdir. Ona görə də hər babda sözlər eyni hərflə bitir [13].

II. Bablar öz növbəsində hərf sırası ilə fəsillərə bölünür. Maraqlı olan budur ki, fəsillərdəki sözlər ilk hərfinə görə yığılıb və bu sözlər ikinci hərflərinin əlifba sırasına görə düzülüb (“hərf” deyərkən burada samitlər nəzərdə tutulur). Məsələn, *ra* babının altındakı *bə* fəslində:

$b^1ir, b^2r^1r^a, b^2s^2r^a, b^2c^1r^a, b^2hr, b^2x^1r^a, b^2d^1r^a$ (بئر، بتر، بثر، بجر، بحر، بدر...)

Diqqət edin, bu sözlər *r* (ر) samiti ilə bitir [13].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əl-Cövhəri bu üsulu öz dayısı və müəllimi olmuş Əl-Fərabidən əxz edərək lüğətinə tətbiq etmişdir. Mənbələr də göstərir ki, hətta Fərabinin “Divan əl-ədəb” lüğətinin əlyazmasını Əl-Cövhəri öz əli ilə köçürmüşdür [15]. Lakin Fərabinin lüğətinin quruluşu həddindən artıq mürəkkəb olduğundan istifadə etmək çətin idi. Bu səbəbdən əsər məşhurlaşsa bilməmiş və leksikoqraflar onu leksikoqrafiya məktəblərinin təsnifatında nəzərə almamışlar [15].

Əl-Fərabinin “Divanu-l-ədəb” əsəri Mahmud Kaşğarının “Divanu lüğəti-t-türk” lüğətinin prototipi hesab olunur” [10, s. 59]. Sözlərin ilk və ikinci hərfinin əlifba sırası ilə izlənməsi, son hərfinə görə sözlərin sıralanması və Fərabinin əbniyalar sistemi müəyyən fərqlərlə Kaşğaridə təkrarlanır.

Beləliklə, “Əs-sıhah” lüğətində sözü tapmaq üçün aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır: sözün kökü artıq hərf və şəkilçilərdən təmizlənir; kökün son hərfi ilə lüğətin babı, ilk hərfi ilə isə babın fəslə müəyyənləşdirilir. Məsələn, *əkələ* (أكل) feilini *ləm* babının *həmzə* fəslində tapa bilirik [13].

Ərəb lüğətçiliyinin qafiyə məktəbinin davamçıları bunlardır:

1. **İbn Mənzurun (...-1311) “Ərəb dili” (لسان العرب)** adlı 15 cildlik ensiklopedik lüğəti. Bu lüğət 80 000 lüğət məqaləsini əhatə edir. İllüstrativ material olaraq Quran ayələri, hədislər, şeir, məsəllər və hikmətli sözlər əsas götürülmüşdür;

2. **Əl-Firuzabadinin (1329-1414) “Əl-Qamusu-l-muhit” (القاموس المحيط)** lüğəti İbn Mənzurun lüğəti də daxil olmaqla bir çox leksikoqrafik əsərləri özündə birləşdirir. Sadəcə olaraq o, bir çox illüstrativ materialları ixtisara salmış, daha çox baş söz və izaha yer verərək kiçik həcmli praktik cəhətdən işlənməsi rahat olan lüğət yaratmağa nail olmuşdur [10, s. 176]. Nəticədə “Əl-Qamus əl-muhit” lüğəti geniş populyarlıq qazanmışdır. Lüğətdə 11 000 baş söz vardır.

Əsasən *dəniz*, *dəniz suyu* mənasını verən “qamus” sözü Firuzabadinin lüğətindən sonra yeni anlam qazanaraq ərəb dilində “mu'cəm” (lüğət)

leksik vahidinin sinonimi olaraq istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu lüğət çap olunan ilk ərəb lüğətidir. Kəlkütdə 1814-1817-ci illərdə nəşr edilmişdir [7, s. 54].

Firuzabadi əslən Şiraz farsı olmuşdur.

3. **Əz-Zübeydinin (1733-1791) “Tac əl-‘urus” (تاج العروس) lüğəti.** Müəllifin məqsədi Əl-Firuzabadinin lüğətini genişləndirib şərh etmək olmuşdur. Bu məqsədlə öncəki lüğətlərdən, dilçilik əsərlərindən istifadə edərək illüstrativ materialları əlavə etmiş, istinadları göstərmiş, Əl-Firuzabadinin nəzərə almadığı bir çox məsələləri lüğətə daxil etmişdir.

Bu məktəbə görkəmli Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflislinin «Qanunu-l-ədəb» adlı lüğətini də aid etmək olar. Ərəb leksikoqrafiyasının «qafiyə» məktəbinin inkişafında onun çox böyük rolu olmuşdur [1].

Müasir əlifba prinsipli məktəb

Bu mərhələ adi əlifba sıralı lüğətlərin tərtibatını ehtiva edir. Əlifba prinsipli məktəb Mahmud Əz-Zəməxsərinin “Əsas əl-bəlağə” adlı lüğətindən başlamış XIX əsrdən indiyə qədər sürətlə, kütləvi şəkildə tərtib edilən ərəb izahlı lüğətlərini, o sıradan ikidilli (ərəbcədən digər dillərə tərcümə edilən) lüğətləri əhatə edir. Əlifba prinsipli lüğətlərdən ən mühüm olanları müəyyən fərqlər olsa da, aşağıdakı müəlliflərə aiddir [13]:

1. **Məhəmməd ibn Ömər Əz-Zəməxsərinin (...-1143) “Əsas əl-bəlağə” (أساس البلاغة) lüğəti.** Əz-Zəməxsəri «kök-yuva» üsulunu saxlamaqla təqlibat və “qafiyə” üsullarından imtina etmiş, müasir dövrdə ərəb leksikoqrafiyasına xas kök-yuva prinsipinin əlifba sırası üsulunda lüğət tərtibatını həyata keçirmişdir. Əz-Zəməxsəri lüğət tərtibatında diqqətini, əsasən, ibarələr, frazeoloji ifadələr, sözün həqiqi və məcazi mənalarının açılmasına yönəlmişdir;

2. **Məhəmməd ibn Əbu Bəkir Ər-Razinin (...-1267) “Muxtər əs-sihah” (مختار الصحاح) lüğəti** Əl-Cövhərinin “Əs-Sihah” lüğətinin qısaldılmış şəkli [13].

3. **Əbu Əmrə Əş-Şeybani (...-828) “Kitab əl-cim” lüğəti.** Təxminən Xəlil ilə bir dövrdə yaşamış Kufə leksikoqrafi Əş-Şeybani “Kitab əl-cim” lüğəti ilə yanaşı tərtib etdiyi bir çox tematik lüğətlərdə sözləri birinci kök səslərinin əlifba sırası ilə düzmüşdür. Lakin ilk dövrlərdə Xəlil və Cövhərinin leksikoqrafik metodları daha populyar olduğundan Şeybaninin metodu geniş yayıla bilməmişdir. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə X-XII əsrlərdə əlifba prinsipi geniş tətbiq edilməyə başladığı zaman bu prinsip daha da inkişaf etdirilib təkmilləşdirilmişdir. Şeybaninin metodundan, əsasən tematik lüğətlərin tərtibində, xüsusilə

Cəvaliqinin alınma sözlərə həsr olunmuş məşhur əsərində istifadə olunmuşdur [2, s. 160].

Əş-Şeybani lüğətində sözləri əlifba sırası ilə bablara bölsə də, hərflərin bablarında əlifba sırasını tətbiq etməmişdir [7, s.55].

Ədəbiyyat

1. Quliyeva G. Ərəb leksikoqrafiya məktəblərində həmzə samiti haqqında fikirlər // Filologiya məsələləri, 2014, №1, s. 55-65.
2. Məmmədaliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərsliyi. Bakı: Maarif, 1985, 288 səh.
3. Süleymanov Q.R. Ərəb fonetikasında, leksikoqrafiyasında və orfoqrafiyasında həmzə (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 2004, 141 s.
4. Zərinəzadə H. H. Ərəbcə-azərbaycanca lüğətin nəzəri əsasları (filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 1974, 304 səh.
5. Şükrü Haluk Akalın. Sözlüyün Tarihi. Türk Dili dil ve Edebiyyat Dergisi, C. XCVIII, S. 699, Mart 2010, s. 268-279.
6. Ahmet B. Ercilasun. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları / 603, Araştırma - İnceleme / 50. ISBN 975-338-589-7. Baskı I Ankara 2004. 488 səh.
7. Ahmet Kâzım Ürün. Arap Dilinde Sözlükler. III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No:285, 2017. s. 51-58.
8. Fleisch H. İbn Fâris. Çev. Mustafa Kaya, Süleyman Tülücü. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:34, Erzurum 2010. s. 209-219.
9. Звегинцев В. А. История арабского языкознания: Краткий очерк. (Из лингвистического наследия). Изд. 3-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007, 80 с..
10. Рыбалкин В.С. Принципы построения: арабских лексикографических трудов VIII-XVIII вв. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Ленинград-1984. 229 стр.
11. Telman Seidenticker. Lexicography: Classical Arabic. EALL V3_v-vii_new.indd. pp. 30-37.

12. Сусов И.П. История языкознания. (Тверской государственный университет, кафедра общего и классического языкознания) susov@tversu.ru. <http://homepages.tversu.ru/~susov/download-pdf>
13. المعاجم العربية و مدارسها
http://www.angelfire.com/tx4/lisan/lex_zam/dilalahessays/lexicons.htm.
14. İslam Ansiklopedisi.
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=190417>
15. تعريف مختصر بمعجم ديوان الادب
<http://www.alfaseeh.com/vb/archive/index.php/t-35063.html>
16. <http://almaktutat.blogspot.com/2017/02/393.html>
17. معجم ديوان الادب للفارابي [PDF] البحث اللغوي
18. عبد الحميد محمد أبو سكين . المعاجم العربية مدارسها ومناهجها . 1981 . ص. 127

Хадиджа Гейдарова

Средневековая арабская лексикография Резюме

Средневековая арабская лексикография, которая начинается с VIII века, отличается богатством и своеобразным развитием от сложного к простому. Арабские словари по оформлению словника делятся на две части: предметно-тематические словари (معاجم الموضوعات) и словари слова (معاجم الألفاظ). Словари слова в свою очередь делятся на школы "айн", "эл-Джемхара", "рифмы" и современные алфавитные словари. В статье дана информация об основоположниках и выдающихся представителей этих школ и об этапах развития средневековой арабской лексикографии, анализируются особенности вышеуказанных школ и принципы составления арабских словарей.

Khadija Heydarov

**Medieval Arabic lexicography
Summary**

Medieval Arabic lexicography, which begins with the VIII century, is rich and unique development from complex to simple. Arabic dictionaries on the design of the dictionary are divided into two parts: subject-thematic dictionaries (معاجم الموضوعات) and dictionaries of the word (معاجم الألفاظ). The word dictionaries in turn are divided into schools "ayn", "el-Jemhara", "rhymes" and modern alphabetical dictionaries. The article gives information on the founders and outstanding representatives of these schools and on the stages of the development of medieval Arabic lexicography, analyzes the peculiarities of the above schools and the principles of compiling Arabic dictionaries.

Aynurə Əliyeva
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
amea.aliyeva@mail.ru

“Bürhani-qate” lüğətində hidronimlər

Açar sözlər: “Bürhani-qate” lüğəti, onomastik vahidlər, hidronimlər, hidrotermin.

Ключевые слова: Словарь «Бурхани-гате», ономастические единицы, гидронимы, гидротермины.

Keywords: “Burhani-Kati” dictionary, onomastic units, hydronyms, hydrotermins.

Azərbaycan leksikoqrafı “Bürhan” təxəllüslü Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən 1062/1651/52-ci ildə qələmə alınmış farsca izahlı “Bürhani-qate” (“Tutarlı sübut”) lüğəti XVII əsr fars leksikoqrafiyasının qiymətli mənbələrindən biridir. Zəngin söz ehtiyatına malik olan bu klassik lüğətdə toplanmış onomastik vahidlər dəyərli bir məlumat daşıyıcısı kimi maraqlı faktların üzə çıxmasında özünəməxsus rol oynayır.

“Bürhani-qate” lüğətində xüsusi adların bir hissəsini hidronimlər təşkil edir. Belə ki, “Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən xüsusi adlar hidronim, ondan bəhs edən onomalogiyanın yarımsöbəsi hidronimiya adlanır. Bu termin yunan dilindəki hudos (su) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir” (1, 40).

Fars dilçiliyində bu sahədə aparılmış tədqiqat işlərindən biri də doktor Firuz Rəfahi Ələmdarının “هیدرونیم های ایران” (“İran hidronimləri”) adlı kitabıdır. Bu kitabda İran hidronimləri elmi və nəzəri cəhətdən geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, hidronimlərin yaranmasında “dəniz”, “körfəz”, “göl”, “çay”, “bulaq”, “su”, “arx” və s. kimi sözlər iştirak edir. Hidronimlərin yaranmasında iştirak edən sözlərin hidrotermin adlandığını qeyd edən A.Qurbanov bu haqda yazır: “Bu leksik vahidlər bir qayda olaraq hidronimlərin ikinci komponenti kimi çıxış edir. Lakin hidronimlərin birinci tərəfini təşkil edən leksik vahidlər daha müxtəlifdir. Bu onunla əlaqədardır ki, birinci tərəfi təşkil edən sözlər şəxs (antroponim), tayfa, qəbilə, dağ, yaşayış məntəqəsi, bitki, heyvan və s. adlarından və habelə suyun rəng çalarını bildirən sözlərdən ibarət olur.

Ona görə də dilin lüğət təkibində hidronimik leksika mühüm yer tutur” (1, 40).

“Hidrotermin” sözünün farsca qarşılığını “اصطلاح هیدروجرافیایی” (“Estelah-e hidro-coğrafiyayi”) kimi təqdim edən Firuz Rəfahi Ələmdari hidronimləri quruluş və leksik tərkibinə görə “Təktərkibli hidronimlər” (آبنام های تک جزئی), “Cüttərkibli hidronimlər” (آبنام های دو جزئی) və “Çoxtərkibli hidronimlər” (آبنام های چند جزئی) kimi qruplara bölmüşdür (2, 32). Həmçinin müəllif bütün incəlikləri nəzərə alaraq İran hidronimlərini qruplar daxilində daha kiçik bölgələrdə sistemləşdirmişdir (2, 33-49).

“Bürhani-qate” lüğətində hidroterminlərin iştirakı ilə yaranan hidronimləri quruluş nöqtəyi-nəzərdən iki hissəyə bölə bilərik:

I. Birinci tərəfi hidroterminlərdən ibarət olan hidronimlər. Bunlar quruluşca izafət tərkibli birləşmələrdir:

1. Çay adları: بحر اندلس *bəhr-e Əndəlos* (3, 59^a), بحر غمام *bəhr-e Ğəməm* (3, 59^b), نهر ایلاق *nəhr-e İlaq* (3, 409^b), رود آهو *rud-e Ahu* (Qeyd edək ki, bu söz əlyazma nüsxəsinə düşməsə də, M Müinin hazırladığı redaktə variantında vardır (4, 969), رود آورد *Rudavərd* (3, 195^b); 2. Göl adları: بحر چگل *bəhr-e Çegel* (3, 59^a), بحر خوارزم *bəhr-e Xarəzm* (3, 59^a); 3. Dəniz adları: آب کبود *ab-e Kəbud* (3, 9^{a-b}); 4. Bulaq adları: چشمه پاسی *çəşmə-ye Pasi çəmən* (3, 140^b), چشمه سار *çəşmə-ye Sar* (3, 140^b), چشمه سبز *çəşmə-ye Səbz* (3, 141^a), چشمه گلش *çəşmə-ye Qoləsb* (3, 141^a), چشمه کنکله *çəşmə-ye Kənkəle* (3, 141^a) və s.

II. İkinci tərəfi hidroterminlərdən ibarət olan hidronimlər isə quruluşca mürəkkəb sözlərdir:

Bu qəbildən olan çay adlarına “آب”, “رود”, “سو”hidroterminlərinin iştirakı ilə yaranan ارغنداب *Ərgəndab* (3, 25^b), اسپید رود *Espidrud* (3, 29^a); سپید رود *Sepidrud* (3, 218^b), سرخاب *Sorxab* (3, 223^b), شاه رود *Şahrud* (3, 247^a), قراسو *Qərasu* (3, 297^b), کاسه رود *Kaserud* (3, 305^a), کشف رود *Kəşfrud* (3, 320^b), مرغاب *Morğab* (3, 378^b), مرو رود *Mərvrud* (3, 379^b) və s. misal göstərmək olar.

Lüğətdə tərkibində hidrotermin olmayan kifayət qədər *hidronim adları da yer almışdır. Məsələn: اکفوده* *Əkfude* (3, 37^b) – Gilan dənizi; بادخانی *Badxani* (3, 51^b) – Badxani bulağı; بياه *Biyah* (3, 82^b) – Lahor yaxınlığında çay; پرک *Pərək* (3, 94^a) – çay; جون *Cəvn* (3, 134^b) – Hindistanda çay; ارس *Ərəs* (3, 25^a) – Tiflisin kənarından, Azərbaycan və Aranın arasından keçən çay, رس *Rəs* (3, 191^b) – Araz adı ilə məşhur olan çay. Həmçinin qeyd edək ki, İranda nəşr olunmuş tədqiqat işlərinin birində Araz çayı haqqında verilmiş məlumatda, bu çay Xəzərə tökülən hidronimlərdən biri kimi göstərilmişdir (5, 14-15); زم *Zəm* (3, 206^a) –

çay, bulaq; زنده Zende (3, 208^a) – çay; زنگانه Zənganə (3, 208^a) – çay; شلف Şəlf (3, 257^b) – Afrikada çay; وال Val (3, 413^b) – çay; هرند Herənd (3, 423^a) – Cürəcan yaxınlığında çay və s.

“Bürhani-qate” lüğətində tərkibində hidrotermin olmayan adlar içərisində diqqət çəkən faktlardan biri də Xəzər dənizinin bir neçə variantda təqdim edilməsidir. Lüğətdə “خزر” (Xəzər) kəlməsi haqqında məlumat verilərək qeyd edilir ki: “خزر” (Xəzər) Gilan dənizinin ətrafında vilayət adıdır və Gilan dənizi o vilayətin adı ilə adlanır...”. “خزر” (Xəzər)-lə eyni kökdən olan digər variantlar - “خزران” (Xəzran) və “خزروان” (Xəzərvan) kəlmələri də lüğətdə yer almışdır. Bunlardan birincisi: 1. “Xəzər mənasındadır. Gilan və Türküstanda vilayət adıdır”; 2. “Gilan dənizinin adıdır”; 3. “Gilan dənizinin aid olduğu vilayətin adıdır”; 4. “Turandan olan bir pəhləvanın adıdır”; 5. “bir divin adıdır” mənalarda təqdim edilmişdir. Bundan başqa, mənbədə verilmiş آبسکون *Abə(e)skun* (3, 8^b) və اسکون *Askun* (3, 15^a) adları da Xəzər dənizinin adlarındandır. Həmçinin qeyd olunur ki: آبسکون *Abə(e)skun* “Astarabada yaxın kənd və ya ada adıdır ...” (3, 8^b), اسکون *Askun* isə “vilayət adı”nı da bildirir (3, 15^a).

Yer kürəsinin ən böyük gölü olan Xəzər dənizi haqqında N.Məmmədov kitabında mənbələrə istinadən yazır: “ Tarixi mənbələrdə və ədəbiyyatlarda Xəzər dənizinin 100-ə yaxın adına rast gəlinir. Alban, Abşeron, Ağ, Bakı, Dərbənd, İran, Kaspi, Kel, Gülsüm, Gilan, Gürkan, Göy, Mağan, Pəhləvi, Salyan, Saray, Türkən, Təbəristan, Xvalin, Xəzər, Xorasan, Həştərxan, Coşğun, Şirvan və s. Planetimizdə elə bir dəniz və okean yoxdur ki, bu qədər çox ada malik olsun. Bu da dənizin tutduğu coğrafi mövqeyindən, sosial-iqtisadi əhəmiyyətindən, təbiətindən və dənizin sahillərində müxtəlif xalqların və etnik qrupların məskunlaşmasından irəli gəlir” (6, 343). Həmçinin “XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası” adlı kitabda müxtəlif mənbələrə istinadən Xəzər dənizinin 60, bəzən də 70-ə yaxın adının qeydə alınması haqqında məlumat verilmişdir (7, 141).

Doktor Əzizullah Bəyatın Xəzər dənizi haqqında apardığı araşdırmasında bu hidronimin Gilan, Mazandaran, Gürgən, Qəzvin, Təbəristan, Deyləm, Abəskun kimi adlanması qeyd olunmuşdur. Bundan başqa qədim rus və yunan mənbələrinə istinad edən alim Xəzər dənizinin Hirkani və ya Albaniya, Xvalınskoye more kimi adlanması faktlarını önə çəkmişdir (5, 25-26). Xəzər dənizi haqqında aparılmış tədqiqat işləri bu hidronimin bir daha kökləri dərin keçmişə uzanan qədim tarixindən xəbər verir.

“Bürhani-qate” lüğətinə 83-dən çox su obyektləri – çay, dəniz, göl, bulaq, şlalə, hovuz adları daxil edilmişdir. Sadalanan su obyektlərindən bəziləri hidronimin növlərinə görə belə adlanır: Çay – potamonim (yunan mənşəli “potamos” çay və “onoma” ad sözlərinin birləşməsidir) (8, 388; 9, 293), dəniz – pelaqonim (yunan mənşəli “pelagos” sözündən olub, mənası “dəniz” deməkdir), (8, 386; 9, 291), göl – limnonim (yunan mənşəli “lumnas” sözündən olub, “göl” adı deməkdir) (9, 293).

Onomastikanın ən qədim sahələrindən biri olan hidronimlər toponimlər kimi müxtəlif leksik vahidlərin iştirakına görə qruplara bölünmüşdür. Hidronimlərin qruplaşdırılması belə əsaslandırılır: “Su obyektlərinin özlərinin növ etibarilə müxtəlifliyi, bu obyektlərin həm təbii xüsusiyyətlərinə və həm də əhalinin təsərrüfat həyatında roluna və mövqeyinə görə müxtəlif yollarla adlandırılmış hidronimlərdə səciyyəvi cəhət təşkil edir. Ona görə də onları qruplaşdırmaq əsas şərtdir” (8, 386; 9, 274). A.Qurbanov hidronimlərin “antropohidronimlər” (9, 274-277), “etnohidronimlər” (9, 277-281), “topohidronimlər” (9, 281-284), “zoohidronimlər” (9, 285) adlı əsas qruplarını önə çəkir. İran tədqiqatçısı Firuz Rəfahi Ələmdari isə öz kitabında hidronimlərin qrupları haqqında “ترکیب هیدرونی” (“Hidronimlərin quruluşu”) adlı fəsildə bəhs etmiş və hidronimləri təşkil edən leksik vahidlərə əsasən on beş qrupa ayırmışdır (2, 51-58). Kitabda verilmiş bəzi statistik göstəricilərə əsasən (2, 4), İran hidronimlərinin leksik tərkibi müəllifin təqdim etdiyi həmin qrupların sayının çoxluğuna dəlalət edir.

“Bürhani-qate” lüğətində verilmiş hidronimləri isə müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından aşağıdakı qruplara aid etmək olar:

1. Antropohidronimlər – hidronimlərin bu qrupu şəxs adları – antroponimlər əsasında əmələ gəlmişdir (9, 274). Məsələn:

شاه رود *Şahrud* (3, 247^a), شهرود *Şəhrud* (3, 263^a), شهروز *Şəhruz* (3, 263^a).

Qeyd etmək lazımdır ki, رود *rud* sözü fars dilində “çay” mənasını ifadə edir.

2. Topohidronimlər – xüsusi yer adları əsasında əmələ gəlmişdir (9, 281). Məsələn: بحر اندلس *Bəhr-e Əndəlos* (3, 59^a), بحر خوارزم *Bəhr-e Xarəzm* (3, 59^a), رود ژم *rud-e Jəm* (3, 195^b), زنگانه رود *Zənganerud* (3, 208^a), مرورود *Mərvrud* (3, 379^b).

Qeyd etmək lazımdır ki, Dehxodanın “Lüğətnamə”sində, sonuncu söz رود ژم *rud-e Zəm* kimi verilmişdir (10, 120).

3. Zoohidronimlər – hidronimlərin bu qrupu heyvan və quş adları əsasında əmələ gəlmişdir (9, 285). Məsələn: چشمه سار *çəşmə-ye Sar* (3,

140^b), رودآهو *rud-e Ahu* (Qeyd edək ki, “Bürhani-qate”nin nəşrində yer almış bu sözə (4, 969), lüğətin əlyazma nüsxəsinə rast gəlmədik), مرغاب *Morğab* (3, 378^b), və s. Bu adların tərkibində işlənən آهو – ceyrən, مرغ – quş, سار – sığırçın mənasındadır.

Lüğətdə rəng çalarlarının iştirakı ilə yaranan آب کبود *Ab-e kəbud* (3, 9^a), سپید *Sepid* (3, 218^a), رود سپید *Sepidrud* (3, 218^b), سرخاب *Sorxab* (3, 223^b), قراسو *Qərasu* (3, 297^b) adlı çay adları vardır. Göründüyü kimi, bu hidronimlərin yaranmasında ağ (سپید), mavi (کبود), qara (قرا) kimi rənglər iştirak etmişdir.

Görkəmli alim A.Qurbanov təqdim etdiyi hidronim qruplarından başqa “digər qrup hidronimlər” başlığı altında da müəyyən qruplaşmalar aparmışdır. O, əsas qruplaşmadan kənarda qalan və çoxluq təşkil edən bu hidronimləri tərkib etibarilə müxtəlif olması ilə əlaqələndirmişdir (8, 382-384).

İran dilçi-alimi Firuz Ələmdari “هیدرونیم های ایران” (“İran hidronimləri”) kitabında “Hidronimlərin etimologiyası” (“ریشه شناسی”) (2, 59) fəslində konkret olaraq müəyyən adlarla qruplaşmalardan kənarda qalan hidronimləri onların məna şəffaflığı baxımından bölgü və bəndlərdə sistemləşdirmişdir. Firuz Ələmdari apardığı bu təsnifatı A.Qurbanovun “digər qrup hidronimlər” başlığı altında təqdim etdiyi bölgü ilə yanaşı, hidronimlərin məna baxımından irəli gələn əlavə bölgülərini də daxil etmişdir (2, 61-69). Firuz Ələmdarinin təqdim etdiyi təsnifatda yuxarıda rəng çalarlarının iştirakı ilə yaranmış hidronimləri “suyun rəngini göstərən sözlərin iştirakı ilə yaranan hidronimlər” bölgüsünə şamil etmişdir. Bununla bağlı alim yazır: “Bu sözlər suyun rəngini göstərmək mənasında deyil, məcazi mənada işlənir. Burada rəng keyfiyyəti, dadı və həcmi təyin edir...” (2, 65). A.Qurbanov isə rəng çalarlarının iştirakı ilə yaranmış hidronimləri “Axdığı ərazinin süxurlarına və yağış-qar sularından, yeraltı sulardan qidalandığına, tərkibində müəyyən mineral maddələrin olmasına görə adlanmış su obyektləri” bölgüsünə şamil etmişdir (8, 383).

Qeyd etmək istərdik ki, təqdim etdiyimiz hidronimlərin bəzilərinin ifadə etdiyi mənalar yalnız hidronimləri deyil, həm də ümumi və digər onomastik vahidləri əhatə edir. Məsələn: 1. رس *Rəs* (3, 192^b) – çoxmənalı sözlərdən olub, toponim kimi bir dağın adıdır; 2. زم *Zəm* (3, 206^a) – çoxmənalı sözlərdəndir, hidronimlərdən çay və bulaq, toponimlərdən şəhər adını daşıyır; 3. زنده *Zende* (3, 208^a) – dəmir, çaxmaq daşı, dərviş, yoxsul və s. ümumi mənalarla yanaşı, antroponimlərdən Rüstəmin oğlu Söhrabın vəzirli olan turanlı bir pəhləvanın adıdır; 4. زنگنه *Zəngane* (3,

208^a) – çay, həmçinin musiqidə bir pərdə adıdır. Bu sözün digər variantı kimi verilmiş زنگنه رود *Zənganərud* (3, 208^a) – Zəncan şəhərinin yanından axan bir çayın adıdır. Bu, həmçinin zəncilərin döyüş vaxtı çaldığı musiqi alətinin adıdır; 5. سپید *Sepid* (3, 218^a) – Rüstəmin oğlu Söhrab tərəfindən ələ keçirilən Turanda qala adı; Rüstəmin öldürdüyü divin adı və həmçinin çay adıdır; 6. سیاه سنگ *Siyah səng* (3, 240^b) – Cürəcanda həm yer və həm də bulaq adıdır; 7. کړند *Korənd* (3, 316^a) – cıdır meydanı, kürən at mənaları ilə yanaşı, çay adını bildirir. Lüğətdə bu sözün کړنده *Korənde* (3, 316^a), کړنگ *Korəng* (3, 316^a) və کړنگه *Korənge* (3, 316^a) variantları da verilib; 8. گنگ *Gəng* (3, 355^{a-b}) – müxtəlif mənalarda işlənən bu söz hidronim kimi, “Hindistanda böyük bir çay adı”nı ifadə etməklə yanaşı, Çin bütəxanalarından birinin adı, Türkiyədə deyilənə görə Keykavusun qurduğu bütəxananın adı, ada adı, dağ adı, külək adı, Xatayın şərqində şəhər adı, Daşkənd şəhərinin adı (ona “Çaç” da deyirlər), Beytül-Müqəddəsə adıdır. Bu söz “gong” kimi tələffüz edildikdə “lal” mənasını ifadə edir; 9. مهران *Məhran* (3, 390^a) – böyük bir çayın adıdır. Antroponim kimi isə fəzilət sahibi olan kişi, həmçinin bir şahın adıdır; 11. ورز *Vərz* (3, 390^a) – Mavərənnəhr çayının adıdır. Əkin, əkinçilik, sənət, iş mənaları da vardır. Bu adın digər variantı ورز رود (*Vərzrud*)-dur (3, 415^b); 12. هيرمند *Hirmənd* (3, 432^a) – Nimruz vilayətində çay adıdır. Antroponim kimi Gəştəsb şahın ləqəblərindən biridir. Mənası abid, zahid və ibadət edən deməkdir.

Məlum olduğu kimi, hər bir söz müxtəlif onomastik vahidləri özündə əks etdirə bilər. Mənsub olduğu xalqın etnik tarixini, məişət həyatını və qədim dil xüsusiyyətlərini özündə hifz edən onomastik vahidlər mənə cəhətdən açıqlanarkən, həmin dilin leksik tərkibinin zənginliyi də meydana çıxmış olur. Həmçinin əksər onomastik vahidlərin müxtəlif mənalar ifadə etməsi, həmin sözləri etimoloji cəhətdən araşdırarkən məzmun kökünün açıqlanmasına da köməklik edir. Bu baxımdan, hər bir hidronimin tədqiqi sözün yalnız mənaca açıqlanmasını deyil, həmçinin xalqın tarixi coğrafiyasına aydınlıq gətirməklə, regionda qədim zamanlardan başlanan demoqrafik dəyişmələri izləməyə və tutarlı məlumatları ortaya qoymağa yardım etmiş olur.

Ədəbiyyat :

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, “Nurlan”, 2004.

2. هیدرونیم های ایران (پژوهشی در آب نام های ایران)، نویسنده دکتر فیروز رفاهی، علمداری، تهران، 1384.
3. برهان قاطع، محمد حسین بن Өlyazmalar İnstitutu. D-183/10160، خلف تبریزی
4. برهان قاطع، تالیف: محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص ببرهان، باهتمام دکتر محمد معین، جلد دوم، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، 1342
5. کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تالیف دکتر عزیز الله بیات، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، 1367
6. Məmmədov N.G. Toponimika (dərslük), Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
7. İsmayılloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri əsasında) Bakı, “Elm”, 2008.
8. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988.
9. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, “Nurlan”, 2004.
10. لغتنامه، علی اکبر دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین، شماره مسلسل 89، شماره بخش دوم، حرف ر، تهران، آبان 1342 هجری شمسی، چاپخانه دانشگاه تهران.

Айнура Алиева

Гидронимы в словаре «бурхани-гате»

Резюме

В статье исследуются гидронимы, включенные в словарь «Бурхани-гате», являющимся одним из ценнейших источников XVII века. Гидронимам, одному из классу собственных имен, используемым для номинации водных объектов уделяется особое внимание в ономастической литературе. В ходе исследований было установлено, что эти ономастические единицы, зафиксированные в словаре в виде разных лексических единиц имеют древние корни. Актуальность исследования гидронимов заключается в их ценной

лингвистической и историко-культурной информации, которую они содержат в себе, хотя и имеют узкую сферу употребления.

Aynura Aliyeva

Hydronyms in “Burhani-kati” dictionary

Summary

The article deals with the hydronyms, included in the dictionary “Burhani-Kati”, which is one of the most valuable sources of the XVII century. Hydronyms, one of the class of proper names used for the nomination of water objects, is given special attention in onomastic literature. In the course of the research it was established that these onomastic units recorded in the dictionary in the form of different lexical units have ancient roots. The relevance of the study of hydronyms lies in their valuable linguistic and historical-cultural information that they contain, although they have a narrow sphere of use.

Könül Sadıqova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
konul. sadiqova.79@mail.ru

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində çoxmənalılıq

Açar sözlər: çoxmənalı sözlər, nominativ məna, məna çalarlığı, məna köçürmələri, polisemiya, leksik-semantik əsas.

Ключевые слова: многозначные слова, номинативное значение, оттенки значений, перенос значений, полисемия, лексико-семантическая основа.

Keywords: polysemantic words, nominative meaning, shades of meanings, transfer of meanings, polysemy, lexical-semantic basis.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələri leksik-semantik söz qrupları ilə zəngindir. Leksik-semantik söz qruplarına çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər daxildir.

Çoxmənalı və ya polisemantik sözlər eyni fonetik tərkibli sözün müxtəlif məna çalarlığına malik olmasıdır. Polisemiyanın əhəmiyyəti isə dildə ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirməyə gətirib çıxarmasıdır. Çünki M.İ.Adilovun qeyd etdiyi kimi; “dildə çoxmənalılığın səbəbi real aləmin sonsuz müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur” [1, s.113].

İstər ədəbi dildə, istərsə də dialekt və şivələrdə işlənən çoxmənalı sözlərin özünəməxsus semantik quruluşu vardır. Həmin semantik strukturun özəyini nominativ ilkin məna təşkil edir. Bəzən həqiqi, müstəqim, sərbəst, əşyavi-məntiqi məna da adlandırılır. Törəmə mənalar isə həqiqi mənaya tabe olur, sayca bir və ya bir neçə ola bilər. Deməli, polisemiyada leksik-semantik əsasla digər mənaların bağlılığı əsas şərtidir, çünki mənalar arasındakı əlaqə qırılsa, çoxmənalılıqdan danışmaq olmaz. Amma bu baxımdan həqiqi və məcazi məna çalarlıqları arasında mühüm fərq var: Yəni “sözün həqiqi nominativ mənası geniş qrup sözlərlə işləndiyi halda məcazi məna ondan fərqli olaraq öz əlaqələrində bir qədər məhduddur” [2, s.148].

Çoxmənalı sözlərin ilkin, törəmə, məcazi mənalarının arasında fərqlər olsa da, onlar bir mərkəz ətrafında birləşir. Buna səbəb onların ən azından eyni fonetik tərkiblə, oxşar semantik cəhətlərlə ümumiləşdirilməsidir.

Çoxmənalı sözün strukturuna bağlı mənalar da daxildir ki, bağlı mənalar birləşdiyi sözlərlə tərkib yaradaraq cari vəziyyətdə tələb olunan mənanı, başqa sözlərlə əlaqələndikdə isə fərqli mənanı ifadə edir. Frazoloji birləşmələr bu qəbildəndir.

Çoxmənalı sözlərin yaranmasında məcazlaşma vacib şərtidir. Məcazlaşma dedikdə, əşya və ya hadisələrə xas zahiri və daxili keyfiyyət, zaman, məkan, proses və funksiyanın oxşar əlamətlərinin, ilk növbədə ümumiləşdirilməsi, digərinə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Məna köçürülməsi həqiqi mənanın əsasında mümkündür. Məcəzi məna müxtəlif yaxınlıq münasibətləri və yaranma üsulları baxımından metafora, metonimiya, sinekdoxa kimi növlərə bölünür.

Metafora bir əşya, hadisə və ya əlamətə məxsus xüsusiyyətin başqa bir əşya, hadisə və ya əlamət üzərinə köçürülməsidir. Eyni fonetik tərkibə malik sözlə ifadə olunan və metaforik köçürülmə əsasında yaranan çoxmənalı sözlərdə bənzərlik əsas götürülür. Məna köçürülmələri iki isriqamətdə: 1. canlılardan cansızlara 2. cansızlardan canlılara aparılır. Metaforalar özləri də ismi və feili olur, yəni bir qisim metaforalar adlandırmağa, digərləri isə səciyyələndirmə xüsusiyyətinə malik olması ilə fərqlənir.

Beləliklə, çoxmənalı sözlər elə leksik-semantik məna qruplarından biridir ki, əksəriyyəti metaforalar əsasında formalaşır. Bu zaman zahiri bənzərliklə əsas götürülsə də, “metaforaların yaranması dildaxili hadisələrlə də əlaqədardır, yəni dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən asılıdır” [1, s.133].

Zaman, məkan səbəbi ilə sözdəki bir mənanın başqasına köçürülməsi metonimiya adlanır. Eyni sözün üzərində aparılan metonimiya köçürülməsi məkanla əlaqədar olduqda həm məkanın adını, həm də “tərkib”ini əhatə edir. Zamanla əlaqədar metonimiyalarda isə hadisənin adı və nəticəsi bildirilir.

Dilimizin bütün, o cümlədən şimal-qərb şivələrində çoxlu sayda polisemantik sözlərə rast gəlmək və bu çoxmənalı sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Sözün daha çox məna kəsb etməsi, onun mənasının dəyişməsi deməkdir. Bu cür məna dəyişmələri, yəni polisemantiklik əsasən, isim, sifət, feillər üçün səciyyəvidir. Əvəzlik, say, zərf kimi əsas nitq hissələri üçün məna köçürülməsi o qədər də xarakterik deyil.

İsimlərin çoxmənalılığı:

Şimal-qərb şivələrində işlənən çoxmənalı sözlərin əksər hissəsi isimlərdən ibarətdir. İsim əsas nitq hissələrindən biri kimi səciyyəvi

leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Çoxmənalı isimlər hər hansı bir cəhətdən oxşar əşyaları adlandıran sözlərdir. İlk növbədə hər hansı ad bildirən söz konkret və abstrakt olması etibarilə iki qrupa ayrılır. Deməli, isimlərin əlavə mənaları kəsb etmə prosesində əsas və törəmə mənaların müəyyənləşməsində maddilik və mücərrədlik böyük rol oynayır.

Çoxmənalı isimlər əsasən məcazlaşma, müəyyən mənə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Yəni hər hansı bir isim məcazi mənada işlənərək çoxmənalılıq kəsb edir. Bu prosesdə əşyaya aid olan səciyyəvi cəhətlərdən biri maddi əsas kimi götürülür. Amma “İsimlərin məcazlaşmasında nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bir isim bir neçə mənada məcazlaşa bilər. Bu mənalar bəzən bir-birinə yaxın, bəzən uzaq, bəzən isə hətta zidd ola bilər” [3, s.191].

Ağıl (Bal.) - 1. yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer. – *Ramazana inəxləri ağıla salıb darvazanı bərkitdi*; 2. tövlə (Ş.). - *İneyi ağıla bağlı: f qavağına ot töhdü* [ADDL, 14].

Ala (Ş.) - 1. göyərti 2. alaq otu. – *Ala:n doğra, gəlif do:ğa pişircağam. – Eşiyin hər yeri: ala basıtdı, təmizdəmax lazımdı*. Əşyanın müxtəlif cəhətdən oxşarlığı, yəni forma və rəng etibarilə yaxınlığı mənalar arasındakı daxili əlaqənin labüdlüyünü bir daha təsdiq edir. Bu polisemantikliyi yaradan ən vacib amillərdəndir.

Bağanax (Şəki, Gəncə, Qazax, Şuşa) – 1. iki barmağın arası; 2. qoşadırnaqlı heyvanlarda iki dırnağın arası; 3. qılçaların bədənə birləşdiyi yer. Ümumən söz qədim türk mənşəli sözlərdən hesab olunur; *bakanak* fonetik şəklindəki söz M.Kaşğari tərəfindən qoşa dırnaqlı heyvanların iki dırnağının arası və iki dırnaqdan biri mənasında verilmişdir [5, III, s.172].

Dilçilikdə çoxmənalılıq tarixi hadisə kimi dəyərləndirilmişdir: “Dilin mühüm vahidi olan söz həmişə inkişafdadır. Onun forması ilə yanaşı, mənası da dəyişir. Söz uzun və çoxpilləli inkişaf yolu keçir” [2, s.146]. *Bağanax* sözünün ifadə etdiyi “qoşa dırnaqlı heyvanların iki dırnağının arası” leksik-semantik özək olub, digər mənaları semantik mərkəzə birləşdirməsi tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir: “dilə lüğət tərkibində yeni sözlər və ifadələrin əmələ gəlməsi ilə yanaşı, sözlərin semantik quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Bu da köhnə sözlərin yeni mənə kəsb etməsi ilə bağlıdır. Köhnə söz müəyyən ictimai-tarixi proseslərlə əlaqədar yeni mənada istifadə edilə bilər” [2, s.146].

Bərə (Ş.) – 1. su arxının keçməsi üçün çəpər arasında, üzərində və ya altında düzəldilmiş yer, boruşəkili dəşik. - *Qonşudan gələn su bəriyə gedir*. 2. arxda ləkə su buraxılan yer; 3. çəpərin keçid yeri (Ş.). Göründüyü kimi, fonetik tərkib eynidir, ismin ifadə etdiyi predmetə xas

olan oxşar əlamətlər əsasında çoxmənalılığın – polisemiyanın şərti linqvistik baxımdan ödənilmiş, sözün semantikasi genişlənmişdir.

Buracax (Ş.) - 1. ağacdən meyvə dərmək üçün ucu haça, uzun ağac. - *Üsdə olan armutdarı buracaxnan yerə sal*; 2. təndirin odunu qarışdırmaq üçün ağac: - *Buracağı gəti, təndiri qarışdırım* [ADDL, 66]. Yuxarıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir ki, quruluşu etibarilə *-acax* şəkilçisi vasitəsilə yaranan [6, s.72] bu düzəltmə ismin çoxmənalı söz kimi “əsil təbiəti cümlə daxilində, məndə özünü tam şəkildə bürüzə verir” [2, s.154].

Deyə (Ş.) – 1. daxma; 2. talvar – mənalarında konkret çoxmənalı ümumi isimlərdəndir. Sözün nominativ mənası “daxma”dır, ikinci məna soyuqdan, qardan, yağışdan qorunmaq üçün çardaqla üstü örtülmüş, evə bitişik şəkili məkanı, yeri bildirir ki, bu kimi səciyyəvi əlamətlər törəmə mənanı əsas – nominativ mənaya bağlayır.

İsmlər, əsasən, metafora, metonimiya, sinekdoxa adlanan məna köçürülmələri əsasında çoxmənalılıq kəsb edir.

Metaforalar quruluşu etibarilə 2 cür - sadə və mürəkkəb olur. Sadə metaforalar bir leksik vahidin məcazlaşması ilə əmələ gəlir. Mürəkkəb və ya morfoloji-sintaktik metaforalar sözlərin assosiasiyası ilə əmələ gəlir. Bu cür metaforalarda insanlara məxsus əlamətlər cansızların üzərinə köçürülür ki, bunlara da sinestetik metaforalar deyilir [2, s.165].

Deməli, ismləri bu cür qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Metafora əsasında yaranan çoxmənalı ismlər:

Bəbə (Ş.) 1. körpə uşaq, çağa; 2. gəlincik: - *Öyə bəbə gələnən dişdix' yoxdu.* - *Bəbənnən oyniyənnən so:ra yatarsan, nəna: incitmiyəsən.* *Bəbə* ismi məcazi məna əsasında çoxmənalılıq kəsb etmişdir. Sözün ifadə etdiyi nominativ məna “çağa”dır. Çağaya aid olan xüsusiyyət, ilk növbədə, onun çox balaca olmasıdır. Bu əlamət məcazi məna kəsb edərək “gəlincik” mənasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Tam xarici bənzərliyinə əsasən metaforanın ən sadə növlərindən [1, s.131] hesab olunur.

Köynəx [/] (Ş.) – 1. baramaqurdunun üstündəki nazik pərdə. - *Qurdun üsdündə cığara kimi qalır, una diyillər, köynəx* [/]. [ADDL, 262]. 2. paxlanın ikinci nazik üz qabığı: - *Paxla:n köynəyini çıxardıf so:ra diyyü:n suda isladıcam.* Xarici oxşarlığa əsasən yaranan çoxmənalı isimlərdəndir.

O:sallıx (Oğ.) – 1. səhlənkarlıq; 2. tənbellik – oxşarlıq əsasında yaranmış metaforadır. Metaforada ümumi gizli əlamətin mövculuğu özünü göstərir [7, s.38].

Şaqqa (Ş.) – 1. kəsilmiş qoyun və ya malın ortasından yarıya bölünmüş hissəsi. 2. hissə, tərəf anlamlarında işlənir. Ərəb mənşəli bu söz forma

oxşarlığı əsasında (metafora) məcazlaşaraq yeni məna çalarlığı kəsb etmişdir.

Tax (Q.) - 1. üzərinə ot yığıb sürümək üçün istifadə edilən ağac budağı; 2. “kəsilmiş və qol-budağı budanmış kiçik ağac” mənalarında çoxmənalı sözdür. Məna metaforik məcazlaşma - forma baxımından əlamətlərin ümumiləşdirilməsi əsasında yaranmışdır.

Zəngəl (Q., Ş.) – 1. ayağı isti saxlamaq üçün xüsusi meşin boğazlıq mənasında (Q.), 2. keçə ayaqqabı (Ş.). Vəzifə oxşarlığı əsasında yaranmış metaforalardandır.

Kan (Oğ.) - 1. eyvanın sütunları altına üfüqi qoyulan taxta parçası. – *Kan seyvanda olur, sütunnarın altına qoyulur*; 2. suyun dağılmaması üçün arxın yanlarına qoyulmuş ağac. – *Kanı qoyullar ki, arxın suyu kənara dağılmasın*. [ADDL, 242]. *Kan* sözünün yeni məna kəsb etməsini “əşya və hadisələrin vəzifə oxşarlığı”na [7, s.39] əsasən izah edə bilərik.

Osav (Q.) – 1. ütölmüş odun; 2. kösöv mənalarındadır. Yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi, çoxmənalı sözlərin strukturunun tərkib hissəsi olan törəmə mənalar əsas mənadan asılıdır, ona tabedir. Deməli, semantik quruluşun özəyi olan həqiqi və ya ilkin mənanın olması polisemiya üçün əsas şərtidir.

Süysün - 1. onurğa sümüyünün boyunla birləşdiyi yer (Oğ.); 2. peysər (Zaq.). Vəzifə oxşarlığı əsasında formalaşmışdır.

Şunqurux (Oğ.) – 1. lağ; 2. birisi haqqında uydurulan söz (Ş.). Görünür ki, sözün nominativ mənası birinci məna – “lağ”dır. Şəki rayon şivəsindəki işlək törəmə mənada – “birisi haqqında uydurulan söz”ün semantikasında həm də birinci mənada olduğu kimi rişxənd çalarlığı ifadə edilir.

2. Metonimiyalar məna köçürmələrinin bir növü olub, əşya və hadisələr arasındakı müxtəlif əlaqələr əsasında yaranır. Yəni metaforalardan fərqli olaraq burada bənzərlik deyil, əşyalara xas olan daxili və zəhəri münasibətlər, məsələn: məkan, zaman münasibətləri əsas meyarı təşkil edir. Metonimiyaların əsasən isimlər üçün xarakterik olduğu göstərilmişdir [3, s.140].

Ağız - 1. “qaramalın doğandan sonra ilk südü” (Ş., Zaq.): – *Ağızdan yaxşı maxara oluy* (Zaq.); 2. yeni doğan qaramalın südündən bişirilən yemək (pendir kimi olur) (Q., Ş.) – *Bi qazan ağız bişirmişdim, hamısını payladım* (Ş.). [ADDL, 15]. Göründüyü kimi nominativ məna - südlə, ikinci məna - ondan hazırlanan yeməklə bağlıdır. Qədim türk sözlərindən [9, s. 365] hesab olunan bu leksik vahid M.Kaşğari tərəfindən “inək və ya

qoyun döğduqdan sonra ilk süd” mənasında *ağuz* [5, I, s.127] fonetik tərkibində verilir.

Alafa (Ş.) - 1. “toy zamanı gəlinlərin üzünə salınan zərli, al qırmızı, zərif parçadan hazırlanan duvaq” mənasında işlədilir. Zaqatala rayon şivəsində 2. “zərif ipək parça” mənasındadır. Yəqin ki, bənzərlik əsasında *alafa*-ya xas olan “zəriflik” xüsusiyyəti çoxmənalılıq - polisemiya üçün vacib şərtlərdən olan mənalar arasındakı daxili əlaqəni əks etdirir.

Xata (Oğ.) - 1. çay, quru çay 2. çayın cecəsi, puçalı. *Xata* sözündəki “quru çay” mənası əsas, ilkin mənadır, “çayın cecəsi, puçalı” ikinci, törəmə mənadır. Deməli, sözün əsas mənasında çayla bağlı hər hansı element, çalarlıq törəmə mənada inkişaf etdirilir [7, s.35]. Metonimiya əsasında formalaşan *xata* sözünün mənşəyi Şimali Çinlə və ölkəni işğal edən tunqus qəbiləsinin adı ilə bağlanılır [1, s.169].

İrçal - 1. tut mürəbbəsi (Oğ., Ş.) - *İrçal şirin olur* (Oğ.); 2. üzüm mürəbbəsi (Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Bakı, Kürdəmir, Mingəçevir). 3. mürəbbə (Göyçay, Saatlı). [ADDL, 235]. Söz mürəkkəb semantik struktura, quruluşa malikdir, onun semantik mərkəzi və özəyi “mürəbbə” mənasıdır. Digər ikinci dərəcəli mənalar - “*tut mürəbbəsi*” və “*üzüm mürəbbəsi*” əsas mənaya, semantik mərkəzə tabelilik əlaqəsi ilə tabe olsalar da, özləri arasında tabesizlik əlaqəsi özünü göstərir [7, s.36].

Burma (Ş., Zaq.) - 1. zoğlarından bağda tənəkləri və göyərti dəstəsi bağlamaq üçün istifadə edilən söyüdəoxşar ağac (Ş.); 2. burma ağacının nazik zoğları (Ş., Zaq.) - *Burmanı eş, odunları bağla* (Zaq.); - *Tənəx / burmasını suda saxlıyallər ki, sınımasın; - Hər ağaşdan burma olmaz, sınımiyənnən olar* (Ş.) [ADDL, 67]. Quruluş etibarilə düzəltmə söz olub, -*ma*² şəkilçisi ilə düzəlmişdir [6, s.76].

Çayotu (Oğ., Zaq.) - 1. çay dəmləmək üçün istifadə edilən ətirli ot; 2. quru çay (Zaq.). Bu nümunələrin ifadə etdiyi mənalar arasındakı yaxınlığı, sıx əlaqəni sezməmək mümkün deyil. Mənalar arasındakı bu cür bağlılıq sözün çoxmənalılığına dəlalət edir.

Calğa (Bal., Oğ., Ş., Zaq.) - 1. calaq, peyvənd (Q., Ş.) - *Yaxşı calğa əzgilimiz var* (Ş.); 2. calaq olunmuş tut ağacı - *Calğa bu yerrərdə çox olur* (Oğ.); - *Eşiyin qava:ndakı calğadan düz üş tehnə tut çıxır* (Ş.). [ADDL, 71]. Çoxmənalı sözün əsas mənası “calaq, peyvənd” mənasıdır. İkinci mənə “calaq olunmuş tut ağacı” əsas mənənin leksik-semantik variantı kimi çıxış edir. Söz quruluşu etibarilə *cala* feilindən qeyri-məhsuldar -*ğa* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmişdir [6, s.78].

Dibəx / (Zaq.), *divex* / (Oğ.), *divəx* / (Ş.) - 1. duz, yarma, çəltik və s. döymək üçün içi oyulmuş daş və ya kötür; 2. həvəngdəstə.

olan bu çoxmənalı sözün semantik mərkəzi, özəyi “barama” mənasıdır.

Kesix / (Q., Ş.); – 1. qohum (Ş.); 2. övlad (daha çox qıza aiddir) (Q.). S.M. Behbudova görə “qohum” (Ş.), “övlad” (Q.) mənalıdakı *kəsix* / sözü omonim hesab olunmalıdır [10, s. 101]. Amma bu versiya özünü doğrultmur. Çünki semantik quruluşun əsasını qohumluq münasibətləri təşkil edir, - *ix* / şəkilçisi vasitəsilə düzələn [6, s.75] bu düzəltmə sözün mənə çalarlıqları arasında yaxınlıq vardır.

Qoma Şəki şivəsində çoxmənalı söz kimi aşağıdakı mənalı ifadə edir: -1. tütün yarpağı düzülmüş 4-5 ip bağlaması, dəst. – *Tütün qoması bağlı:llər doğanağa* [ADDL, 308]; 2. bir saplaqda və ya kiçik zoğda olan topa meyvələr. Başqa bir şivə leksikasında bəhs edən tədqiqat əsərində *qoma* - 3. taya, bir şeydən bir qədər yığılıb toplanılan qalaq mənasında verilmişdir [11, s.116]. Fikrimizcə, *qoma* sözünün semantik strukturunun əsasını, özəyini digər ədəbiyyatda şərh edilən həmin mənə təşkil edir. “Tütün yarpağı düzülmüş 4-5 ip bağlaması, dəst” və “bir saplaqda və ya kiçik zoğda olan topa meyvələr” mənalı isə semantik mərkəzə bağlı olan ikinci dərəcəli mənalardır.

Oymax (Oğ., Ş.) - 1. nəsil, tayfa; 2. oba, kənd – çoxmənalı sözü “əlaqə əsasında bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsi” ndən yaranan metonimiyadır [7, s. 39].

Tabın (Zaq., Q., Bal.) – 1. tayfa, nəsil; 2. məhəllə. M.Şirəliyev sözün türk mənşəli olduğunu və rus dilinə keçdiyini göstərir [12, s. 318]. Doğrudan da qazax dilində “sürü” mənasındakı *tabın* sözü rus dilində “at ilxısı, at sürüsü” anlamında işləkdir. Məkan etibarilə yaranan məcazlardan - metonimiyalardan hesab olunur.

Saxa (Ş.) - 1. görkəm, forma, görünüş; 2. boy-buxun, qamət. Şəkinin Kiş kənd şivəsində *saxa* “nüfuz”, “hörmət”, “görkəm” mənalı qeydə alınmışdır [11, s.101].

3.Sinekdoxa əsasında yaranan çoxmənalı isimlər. Sinekdoxaları müəyyənləşdirmək üçün kəmiyyət meyarı əsas götürülür. Belə ki, “sinekd-oxa eyni sözün həm bütöv bir əşya, həm də onun müəyyən bir hissəsi mənasında, yəni azın çox, çoxun az mənada işlənməsi deməkdir” [2, s.174].

Çaxçax (Bal., Q., Zaq.) - 1. yerə basdırılmış dirəklərə köndələn ağaclar vurmaqla düzəldilən hasar (Zaq., Bal.); – *Evin ətrafına çaxçax vurdurmuşam* (Bal.); - *Qara at qaşdı getdi, çaxçaxdan aşdı getdi* (Zaq.) [ADDL, 85]; 2. həyətin və ya bağçanın girəcəyində düzəldilən qapı (Zaq.).

Mucur (Q., Zaq.) – 1. biryəşər erkək keçi balası; 2. sürünün qabağında gedən keçi (Zaq.). – *Mucur hara getsə, dalınca gedi* (Zaq.). [ADDL, 362].

Sözlərin semantik söz qrupları bir-birilə əlaqədar olan kateqoriyalardır. İstər ədəbi dildə, istər şivələrdə işlədilən eyni bir fonetik tərkibin çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim cütlüyünün tərkib hissəsi olması bu faktı təsdiq edir. Məs.: Zaqatala şivəsində *sıxma* çoxmənalı, sinonim sözlər kimi işlədilir: *Sıxma* 1. qarğıdalı unundan hazırlanan xörək (Zaq.); 2. “pencərdən hazırlanan xörək” mənasında isə Qazax dialektində işlənir. *Sıxma* “bütövü və bütövün hissələrini ifadə edən” [7, s.39] sinekdoxadır, məcazlaşmanın yuxarıda adı çəkilmiş növü əsasında yaranan çoxmənalı sözdür. A.Hüseynov *sıxmanın sürfüllünün* sinonimi kimi Zaqatalanın Faldar kənd şivəsində işləndiyini göstərir. Bu baxımdan çoxmənalılıqla sinonimlik arasında üzvi əlaqə labüddür. “Qarğıdalı unundan hazırlanan xəngəl” mənasında Zaqatalanın Kəpənəkçi, Aşağı Tala, Sumayıl və Katex kənd şivələrində, *sıkma* şəklində: “xəmırdan hazırlanan lokum” mənasında türk dilinin Kastamun dialektində işləkdir [13, №3, s.82]. *Sıxma* həm də Borçalı şivələrində “qadın koftası” mənasında yuxarıda göstərilmiş sözlərlə omonimlik kəsb edir.

Sibil (Bal., Zaq.) – 1. künc daşı; 2. künc mənalarda işlənən çoxmənalı sözdür, bütöv və ya bütövün hissəsini ifadə etməklə (sinekdoxa) mənalarda məcazlaşma yaranmışdır: – *Evimizin sibili uçur* (Bal.); – *Sibilləri hamar daşnan düzəlt* (Zaq.) [ADDL, 435].

Sirt – 1. zirvə (Q., Oğ.). – *Dağın sirtində bir dənə qoyun otdıyır* (Ş.). [ADDL, 440]. A.Hüseynov *si:ırt* fonetik tərkibinin Katrux kənd şivəsində “dağın ən hündür yeri, dağın şiş təpəsi” mənasında (həmçinin türkmən dilində, müasir çuvaş dilində) işlək olduğunu göstərir [13, №3, s.82]. 2. təpə (Q., Ş., Zaq.); 3. yoxuş (Zaq.). M. Kaşğari “yoxuş” mənasını *sirt* fonetik tərkibində göstərir [5, I, s. 352]. 4. hər hansı bir şeyin baş və ya hündür uca hissəsi (Oğ., Ş.). – *Öyün sirt qocu sınıfdı* (Ş.). [ADDL, 440].

İstər ədəbi dildə, istər dialekt və şivələrimizdə elə polisemantik sözlər işlənir ki, məna çalarları arasında invariantlıq - ümumilik, mücərrədləşdirmə və ya müştərəklik daha çox mühafizəkar xarakterdədir:

Duydux (Oğ.) - 1. hülqum. – *Qurt qoyunun duyduğunnan tutur, parçalayır, so:ra yi:r*; 2. nəfəs borusu. – *Heyvan duyduxdan nəfəs alır* (Oğ.). [ADDL, 146]. Sözü semantik əsasını “boğaz” mənası təşkil edir, “nəfəs borusu” törəmədir.

Xıslat (Oğ.) – 1. adət; 2. vədiş. *Xıslat* sözündə canlılar üçün spesifik olan iki oxşar cəhət qruplaşmışdır. H.Həsənov polisemiyanın mahiyyətinin bu baxımdan izah edir: “Polisemiyanın mahiyyəti ondadır ki, o yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır” [7, s.35].

Külçə – 1. təndirdə bişirilən yağlı çörək (Q., Ş.); 2. “qəbir üstə paylanılan halva-çörək” mənasında Bakı dialektində işləkdir.

Sifətlərin çoxmənalılığı:

Eyni fonetik şəklə malik çoxmənalı sözlər oxşar əlamət və ya keyfiyyəti ifadə edir. Belə çoxmənalı sözlər əsas nitq hissələrindən biri sifətə aid olub, işlənmə genişliyinə görə seçilir.

Sifət özündən sonra gələn ismi əlamət, keyfiyyət, rəng, dad, forma, həcm və s. kimi xüsusiyyətlər baxımından izah edən əsas nitq hissəsidir. Ümumən bu əlamət və keyfiyyətlər müxtəlif olduğu kimi, onların aid olduğu əşya və ya hadisələr müxtəlifdir. Sifətin və onun təyin etdiyi ismin leksik məna növləri, onlar arasındakı leksik-semantik əlaqə və münasibətlər sözlərin ümumiləşdirilməsinə, mücərrədləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan sifətin çoxmənalılığı onun və aid olduğu isimlərin məna növlərindən, hər iki nitq hissəsinin əlaqə və münasibətlərindən asılıdır. Həmçinin bu əlaqə və münasibətlər sifətlərin məna çalarlarının ya söz birləşməsi, ya da nitq situasiyası daxilində müəyyən mənanı ifadə etməsinə gətirib çıxarır. Əksər hallarda həcm, ölçü, dad bildirən sifətlər söz birləşməsi daxilində polisemantikliyi kəsb edir, çünki belə sifətlər semantik quruluşu etibarilə olduqca işlək olub, mücərrədləşməyə, ümumiləşməyə daha çox məruz qalır.

Çoxmənalı sifətləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, əsasən onların strukturunda məcazi mənalar da üstünlük təşkil edir. Xüsusilə, əsas nitq hissələrindən biri olan sifətin də metonimiya əsasında çoxmənalılığı ifadə etməsinə təsadüf edilir [1, s.166].

Beləliklə, yaranmasına görə çoxmənalı sifətləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Söz birləşməsi daxilində məna çalarları reallaşan çoxmənalı sifətlər.

Çoxmənalı sözlər üçün mücərrədlik, ümumilik səciyyəvi olduğundan məna çalarları əsasən kontekst daxilində reallaşır. Şimal-qərb şivələrində işlək olan əsas nitq hissələrindən sifət əksərən söz birləşməsi daxilində özündən sonra gələn isimlərlə əlaqələnərək müəyyən mənanı ifadə edir:

Axda (Ş.) - 1. toxumsuz (tut); 2. çərdəyi çıxarılmış (zoğal) mənasında işlədilir: *Axda* söz birləşməsi daxilində reallaşan çoxmənalı sözlərdəndir: *axda zoğal*.

Danğır (Oğ.) – 1.daz; 2. ot bitməyən yer. *Danğır* ismi uşaq, adam, kişi isimlərindən hər hansı biri ilə əlaqələndikdə “daz” mənasını bildirir.

Deçi (Q., Zaq) – 1. kiçik, alçaqboylu (Q.); 2. arıq (Zaq.). *Deçi* ismi inək ismi ilə münasibətdə “arıq” mənasını bildirir: - *Deçi inək gəlir* [ADDL, 121].

Dıqqılı (Ş.) - 1. çox xırda. - *Ho diqqili boyınən bi:rsən hunda nələr var?! 2. azca, bir az, bir qədər. Mənanın ümumiləşərək çoxmənalılıq kəsb etməsi əsasən (dıqqılı) bu kimi sifətlərin konkret isimlərlə münasibətilə əlaqələndirilir* [3, s.129].

Kütül (Oğ.) – 1. şikəst. 2. çolaq. *Kütül* mənə əlaqələri baxımından nominativ mənası məhz canlıları adlandıran isimlərlə münasibətdə olan sifətlərdəndir. “Həmin qəbildən olan isimlərlə münasibətdə bu sifətlərin semantikasında heç bir dəyişiklik baş vermir, birləşmənin xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, konkret əlaməti ifadə edir” [3, s.128].

Süləçə (Bal., Q., Zaq.) 1. uzun; 2. hündür. *Süləçə* çoxmənalı sözü ədəbi dildə olduğu kimi əsas mənə ilə daha yaxından bağlı olan törəmə nominativ mənaya malikdir [3, s.132].

Şıdırğı (Ş.) - 1. dayanmadan, sürətli (rəqs) 2. fasiləsiz, güclü (yağış). Bu çoxmənalı söz rəqs ismi ilə əlaqələndikdə dayanmadan, sürətli, yağış ismi ilə əlaqələndikdə fasiləsiz, güclü anlamında işlədilir. Şəki şivəsində “güclü (yağış)” mənasında bəzən *şarrama* sözü şıdırğı sözünün sinonimi kimi işlədilir. Bu nüans leksik-semantik söz qrupları arasındakı münasibətlərin göstəricisidir.

Səbi (Oğ.) – 1. ağıldankəm; 2. key. *Səbi uşaq. Səbi* dərk etməyə görə [7, s.39] məcazlaşma əsasında formalaşan çoxmənalı sözdür, metaforadır.

Urmu (Oğ.) – 1. zolaqlı 2. xallı. Ümumiyyətlə, istər ədəbi dildə, istərsə dialektlərdə “sifətlərin rəngləri, məkan və həcm əlamətlərini, dad və lamisə üzvlərimizlə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətləri, insan və heyvanların xarici, cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirən növləri çoxmənalılığa daha çox meyl edir” [7, s.40]. Bu baxımdan çoxmənalı sifətlər müxtəlif mənə növləri əsasında qruplaşdırıla bilər.

Zəqqutun – 1. acı; 2. zəhər (Oğ., Ş.) “dad və lamisə üzvlərimizlə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətləri bildirən çoxmənalı sözlərdəndir.

Beytin – 1. işsiz, avara. 2. mənasız (Ş.). *Beytin iş, beytin adam* və s. [ADDL, 47]. *Beytin* sözünün əsas, nominativ mənası olan *işsiz* leksik-semantik özək kimi çıxış edir, digər mənalar semantik baxımdan ilkin mənaya tabe olur.

2. Nitq situasiyasında reallaşan çoxmənalı sifətlər. Bu qəbildən olan çoxmənalı sözlər qrupuna elə sifətlər daxildir ki, bunlar ya həqiqi,

ya da məcazi mənada müxtəlif qrammatik kateqoriyaların təsiri ilə müəyyən mənə çalarlıqlarını ifadə etmək iqtidarındadır [3, s.130].

Çəpəl (Q., Zaq.) - 1. pinti, natəmiz; 2. pis, xoşagəlməz. Müstəqim mənadan törəyən ikinci dərəcəli mənənin əsas mənə ilə möhkəm bağlılığı özünü *çəpəl* sözünün nümunəsində göstərir.

Həfrayi, həfrayı (Ş.) – 1. boş, avara; 2. hərdəmxəyal. *Həfrayi adam, həfrayı iş.* – *Huna bənd olma, həfrayı adamdı, havax isdi:r, hunda gə:r. Həfrayı* “vecsiz” mənasında da işlənir [11, s.116].

Hompolov (Zaq.) - 1. yekəqarın. - *Hompolov adam ağır yeriylər*; 2. tamahkar. – *İlyas hompolovdi diyə dükannan çıxardılar.* [ADDL, 208]. S.M.Behbudov bu sözü omonim kimi verir [10, s.85].

Öj (Oğ.) – 1. zidd; 2. düşmən; 3. tərs – metonimiya əsasında yaranmış çoxmənalı sözdür. Mürəkkəb semantik quruluşa malik olan söz, bir-biri ilə müəyyən dərəcədə mənə bağlılığı olan çalarlıqlarından ibarətdir. Bu semantik strukturun içərisindəki məcazi mənalar öz növbəsində tabelilik əlaqəsi ilə ilkin mənaya tabedir.

Pələmürdə (Q., Ş.) 1. iri bədənli, kök (adam); 2. nəhəng bədənli çoban (çobanlar arasında işlənən sözdür) [13, № 3, s.73].

Saxsəkər (Ş.) – 1. yarıxəstə, yarım sağlam; 2. narahat - çoxmənalı sözü “mənənin metaforik məcazlaşması yolu ilə” [7, s.38] yaranmışdır.

2. Mənə əlaqələri arasındakı hədudların çətin müəyyən olunduğu sifətlər.

Çoxmənalı sözlərin nominativ mənəsi ilə törəmə mənalar arasındakı yaxınlıq bəzən elə həddə çatır ki, istər söz birləşməsi, istər cümlə daxilində hər hansı isimlə əlaqələnmiş sifətlərin mənə çalarları arasındakı fərqi sezmək asan olmur. Məs.:

Otucu (Ş.) – 1. çoxbilən, bilici; 2. bic. Sözün abidələrdə *ot + açi* tərkibində “həkim, əlcedən” mənasında işlədilməsini göstərən M.İslamov şivədəki *ot-* ismindən və *-ucu* şəkilçisi vasitəsilə düzələn *otucu* sifətini mənə və tərkib etibarilə əlaqələndirmişdir [6, s.79]. Bəzən “Ümumiləşdirmələr, bənzətmələr sayəsində təzahür etdiyindən və ya reallaşdığından bu mənaların hədudunu tam müəyyənləşdirmək də çətinləşir” [3, s.125].

Sital 1. nadinc, dəcəl (Ş.); 2. həyasız, utanmaz, sırtıq (Q.); 3. dələduz uşaq (Ş.; Qışl.): - *Ay sital!* Bütün əlavə mənalar əsas mənə ilə az və ya çox dərəcədə bağlı olur. Mənalar arası bağlılığın olması bənzərlik əsasında ümumiləşdirməyə görə mümkündür. Bu nüansla əlaqədar olaraq *sital* sözündə olduğu kimi mənə çalarlıqlarının hədudunu da müəyyənləşdirmək çətinləşir.

Feillərin çoxmənalılığı.

Eyni fonetik tərkiblə müəyyən predmet, prosesə xas olan yaxın, bənzər hərəkət və ya hal-vəziyyəti ifadə etmək mümkündür. Belə ki, çoxmənalı feillər oxşar proses və ya hərəkətləri ifadə edir. Predmet və ya prosesin hər hansı hal-hərəkəti baxımından nominativ və törəmə mənalar arasında əlaqə yaranır. Bu əlaqələrdən asılı olaraq feillər də mürəkkəb quruluşa malik ola bilər.

Şivələrimizdə kifayət qədər çoxmənalı feillər qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə, feilin digər nitq hissələrinə nisbətən sözlərlə əlaqə yaratmaq imkanları daha böyükdür [2, s.151]. Məhz bu baxımdan nəzərə almalıyıq ki, çoxmənalı sözün məna və quruluşunu kontekst daxilindəki digər sözlərlə əlaqəsi müəyyənləşdirir və xüsusilə, çoxmənalı feillər sintaktik və leksik birləşmələr əsasında araşdırılmalıdır [3, s.68].

Bazılamax (Oğ.) - 1. lək hazırlamaq; 2. ləklər arasında mərz çəkmək. Çoxmənalı sözlər özünəməxsus mürəkkəb semantik struktura malikdir, əsas və ya nominativ mənalardan başqa ikinci dərəcəli mənaları da ifadə edir: Bu feilin də əsasında birinci məna - “lək hazırlamaq” prosesi dayanır, sonra digər mənayı kəsb edir: “ləklər arasında mərz çəkmək”.

Hərfləməx (Oğ.) -1. ərp bağlamaq; 2. kiflənmək. - *Qatıx hərflif* [ADDL, 202]. “Ərp” mənasındakı hərflər sözündən –la [14, s.70] şəkilçisi ilə əmələ gələn bu feilin nominativ mənasını birinci məna - ərp bağlamaq təşkil edir. İkinci – törəmə məna əsasən qidalanma ilə bağlı olan adlarla leksik və sintaktik şəkildə əlaqələnməmişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, şimal-qərb şivələrində işlək olan çoxmənalı feillər əsasən hal-vəziyyəti ifadə edən feillərdəndir:

Kiriməx / – 1. susmaq, sakit olmaq (Ş.). – *Di kiri görax, aqlama*; 2. kəsmək, dayanmaq (Ş.). – *Yağış da heş kirimədi* [ADDL, 255].

Mandıxmax (Ş.) – 1. istidən təngnəfəs olmaq; 2. yorulmaq. – *İsdidən mandıxıtdı*. A.Hüseynov bu feilin Zaqatalanın Kəpənəkçi kənd şivəsində “qorxmaq”, “bərək qorxmaq”, bəzən “pərt olmaq” mənasında işləndiyini göstərir [13, №2, s.119]. Bu söz çoxmənalı hal-vəziyyət feillərinə daxildir.

Midiləmax (Ş.) - 1.könülsüz, iştəhasız yemək, yavaş-yavaş yemək, seçmək; 2. könülsüz görmək, çox yavaş tərpənmək (iş görən vaxt) [14, s.70].

Şimal-qərb şivələrində işlək olan çoxmənalı feillərin əksəriyyəti metafora əsasında yaranmışdır:

O:sallığ eləməx / (Oğ.) – 1. səhlənkərlilik etmək; 2. tənbellik etmək. *O:sallığ eləməx* / hərəkət oxşarlığı – metafora əsasında yaranmış çoxmənalı sözdür. A.Q.Ələkbərova görə, “çoxmənalı feilin ayrıca mənalərini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək üçün birinci növbədə həm feilin, həm də onun konfigurativ əhatəsini təşkil edən isimlərin kateqorial-semantik məzmununu qarşılıqlı əlaqədə üzə çıxarmaq lazımdır” [3, s.66].

Poralməx (Ş.) – 1. halı dəyişmək. – *Sə:η sözünnən o bir az poraldı*; (*porzaldı* fonetik variantının işlənməsinə Şəki rayon şivəsində daha tez-tez təsadüf edilir: - *Mənim əynimdəkini görüf biraz porzaldı*). 2. pisləşmək (havaya aid). – *Hava poraldı, maşın işdəmir* [ADDL, 406]. *Poralməx* feilinin məna çalarları onun canlı və cansız isimlərlə münasibətində reallaşır. Belə ki, bu çoxmənalı söz birinci mənada insan anlayışı bildirən konkret isimlərlə işləndikdə “halı dəyişmək” mənasını ifadə edir. *Poralməx* ikinci mənada mücərrəd məfhumları bildirən cansız isimlərlə əlaqələnir.

Seyxəşməx (Ş.) – 1. sakitləşmək; 2. seyrəlmək. *Seyxəşməx* hərəkət oxşarlığı baxımından metaforik məcazlaşma əsasında yaranmışdır. – *Ara seyxəştdi, birəz. - Cama:t seyxəşənnən so:ra gedərox.*(Ş.).

Tə:r: tə:r eləmək (Ş.) – 1. küsmək; 2. “incimək” məna çalarlarındakı bu feil hal-vəziyyət bildirir: - *Söz didix, tə:r elədi getdi* (Ş.). Ümumiyyətlə, bəzi çoxmənalı feilləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, “əsas mənanı da həmişə ayırıb göstərmək mümkün olmur” [3, s.67].

Tərsişmək (Zaq.) – 1. düşməncəsinə münasibət bəsləmək; 2. əksinə çıxmaq - çoxmənalı hal-vəziyyət feillərinə daxildir.

Tililəmək (Zaq.) – 1. döymək, əzişdirmək; 2. daşa basmaq. Hər iki məna çaları özündən asılı olan sözün ismin təsirlik halında işlənməsini tələb edən təsirli feildir: - *Əhməd Səlimi tililədi*. [ADDL, 498].

Şimal-qərb şivələrində məhdud şəkildə olsa da, **digər nitq hissələrinin çoxmənalılığı** özünü göstərir:

Əsas nitq hissələrindən biri olan zərflərin tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və s. kimi müxtəlif məna növləri vardır. Bu baxımdan çoxmənalı zərflərin strukturuna daxil olan variantlar fərqli semantikaya malik olur.

Biləsingə (Q.) - 1. həddən artıq çoxlu; 2. bacardıqca. *Biləsingə* mənası etibarı ilə kəmiyyəti ifadə edən zərflərdəndir. Bu sözdə 1. işin icrasının normadan daha çox; 2. “bacarılan qədər” kimi məna çalarlıqları ifadə edilir.

Şurullayı (Oğ.) – 1. boş-boşuna – *Şurullayı çıxıb özün gəldin*; 2. avara, bəkar. – *O, şurullayının biridi* [ADDL, 475]. *Şurullayı* hərəkətin tərzini ifadə edən zərflərdəndir. Amma onu da xatırlatmalıyıq ki, zərf və

sifətlər müxtəlif mənə növləri baxımından üst-üstə düşə bilər, yəni “başqa nitq hissələri ilə çarpazlaşma və ya kəsişmə halları da özünü göstərə bilər” [3, s.162]. Bu baxımdan tərz-i-hərəkət zərfi olan *şurullay* leksik-semantik nöqtəyi-nəzərdən səciyyəvi nümunədir.

Zor (§.) – 1. çox; 2. yaxşı. Zərflər eyni mənə növlərinə malik olmaq etibarilə təkcə sifətlərlə deyil, həmçinin saylarla da bənzərlik təşkil edir. Sifət - zərf, sifət – say münasibətləri təxminən eyni formada reallaşır: “Sifət və zərflər üçün əsas sintaktik model “müəyyən edən – müəyyən olunan modelidir. Məhz buna görə də zərflərlə sifətlər adətən oxşar olur” [3, s.162].

Ça:lı (Oğ.) - 1. ərzində, müddətində; 2. qədər: – *Burda Göyçaya Nuxa ça:lı olar* (Oğ.). [ADDL, 87]. Çoxmənalı sözün hər hansı bir nitq hissəsinə aidliyindən asılı olmayaraq həmin ləksə öz mənə çalarlığını kontekst daxilində ifadə edir. Yəni, “Sözlərin ayrı-ayrı mənə çalarlıqlarının aktuallaşması üçün semantik kontekstual şəraitin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Semantik kontekst dedikdə çox vaxt təbiətə bir-birindən fərqli olan dil hadisələri nəzərdə tutulur. Buraya sözlərin leksik birləşmə imkanları, cümlə daxilindəki sintaktik birləşmə yolları və s. daxildir” [3, s.162].

Ümumiyyətlə, leksik-semantik söz qrupları bir-biri ilə əlaqədə olan bir sistemi təşkil edir. Çoxmənalı sözlər həm sinonimlərin kəmiyyət etibarilə artması, həm də omonimlərin yaranması baxımından mühüm rol oynayır. Lakin bu qruplar həm də bir-birilərindən fərqlənən leksik-semantik kateqoriyalardır.

Ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1979, 308 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1978, 324 s.
3. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (öçerklər) .Bakı: Elm, 1985, 244 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk. I, III cild, Bakı: Ozan, 2006.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s.
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1988, 308 s.

8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
9. Древнетюрский словарь. Наука, Ленинград, 1969, с.365.
10. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
11. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. I cild. Bakı: Elm, 2002, 155 s.
12. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
13. Hüseynov A. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri. XI seriya, 1965, №2, s.104-125; №3, 67-86.
14. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, 319 s.

İXTİSARLAR

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

Bal. – Balakən

Q. – Qax

Oğ. – Oğuz

Ş. – Şəki

Zaq. – Zaqatala

Кенюль Садыхова

Многозначность в северо-западных диалектах Азербайджанского языка

Резюме

В статье рассматриваются многозначные слова, употребляющиеся в северо-западных диалектах. Основная часть многозначных слов, наиболее распространённых в диалектах Шекинского, Гахского, Загатальского, Балакенского районов, по общему грамматическому значению охватывает, в основном, существительные, прилагательные и глаголы. Следовательно, многозначные слова привлекают внимание как с лексико-грамматической, так и с лексико-семантической точек зрения. Хотя эта лексико-семантическая смысловая группа имеет ту же фонетическую форму, ее состав не

обладает такой простой структурой: все многозначные слова имеют как минимум номинативное и производное значение.. В статье также перечислены некоторые из наиболее распространенных многозначных слов в северо-западном диалекте, систематизированные на основе вышеуказанных изменений значений.

Kenul Sadikhova

Polysemy in the northwestern dialects of Azerbaijan

Summary

This article deals with polysemantic words used in the northwestern dialects. The main part of the polysemantic words, the most common in the dialects of Sheki, Gakh, Zagatala, Balaken regions, in general grammatical meaning covers mainly nouns, adjectives and verbs. Consequently, polysemantic words attract attention both lexical-grammatical and lexical-semantic points of view. Although the lexical-semantic content group has same phonetic form, its composition doesn't have such a simple structure: all polysemantic words have at least a nominative and derivative meaning.

In the article some of the most common polysemantic words used in the northwestern dialect are listed and systematized on the basis of abovementioned changes in the meanings.

Səkinə Şərifova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sekine.serifova@mail.ru

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsi

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, təyin budaq cümləsi, *ki* ədatı, *hansı ki* bağlayıcı vasitəsi.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундаде, определительное придаточное предложение, частица *ki*, связующий союз *hansı ki*.

Key words: M.F.Akhundzada, attributive clause, particle *ki*, connecting conjuction *hansı ki*.

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan təyini izah edir və onu müəyyənləşdirir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsinin analitik – “baş cümlə+budaq cümlə” tipi geniş şəkildə işlənmişdir. “Baş cümlənin əşya məzmunlu bu və ya digər bir üzvünü təyin etmək üçün” [1, s.208] işlənən təyin budaq cümlələri çox vaxt baş cümləyə *ki* tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Qəlib söz funksional üslubi baxımdan baş cümlədə işlənmiş isim, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, isimləşmiş sifət, birinci komponenti isim olan söz və ifadələr və s. ilə sintaktik bağlılığa malik olur, onlara budaq cümlə vasitəsilə yeni məna çaları gətirir.

Baş cümlədə təyin funksiyası daşıyan qəlib sözlər *o*, *bu*, *elə*, *belə* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

O işarə əvəzliyi təyinin qəlib sözü funksiyasında.

Bayram. *Onun üçün istir səni öz oğluna, o tacikə, o maymağa verə ki, ömründə bir sərçə vurduğu, bir quzu oğurladığı yoxdur?* [2, s.69]. Teymur ağa. *Mən o quşlardan deyiləm ki, ətim yeyilə* [2, s.105]. Ağa Mərdan. *Bu, o məlun Ağə Salman kimi deyil ki, həmi nəhaq işə təklif edə və həmi xissətdən heş bir zad vermiyə* [2, s.180]. *Vay o kimsənin halına ki, mənim fərmayışımdən təxəllüf edib, o şəxsin itaətində qüsür göstərə* [2, s.197]. *Mən o dini tərcih edirəm ki, onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azadə ola bilsin* [3, s.30]. *O rüsvalıqdan qorxurdu ki, vaqe oldu* [3, s.80].

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli bu cümlələrin elə nümunələrinə də rast gəlmək olur ki, aktuallaşma baxımından inversiya hadisəsi müşahidə olunur: Şərəfnisə xanım. *Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya!* [2,

s.56]. *Ey İran, hanı sənin o şövkətin və səadətin ki, Kəyumərs və Cəmşid və Güştasib və Nuşirəvan və Xosrov Pərviz ə`sarında var idi?..* [2, s.20].

“Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, xəbərinə aid olur. Bundan əlavə, o, mürəkkəb xəbərin isim hissəsinə, bəzi söz birləşmələrinin tərəflərinə, substantiv xarakter alan bəzi üzvlərə də aid ola bilər” [6, s.227].

Bəşinci: O dostunuz ki, Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır [2, s.179] cümləsində “*haqqı vardır*” hissəsi ilk baxışda qoşulma funksiyası daşısa da, *ki* ədatının asılılıq yarada bilmə qabiliyyəti “*Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır*” hissəsinin təyin budaq cümləsi olduğunu üzə çıxarır. Cümlənin bu şəkildə qurulması müasir Azərbaycan ədəbi dilinə xas olmayan “*hansı ki*” anlamına uyğun gəlir: *O dostunuz, hansı ki şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır*.

Həmçinin bu cümlə inversiya formasından çıxarılsa, baş cümlənin sözlərində sintaktik bağlılıq uyğun gəlməyəcək: *O dostunuz haqqı vardır*. Halbuki semantik bağlılıq bu sintaktik vahidin “*o dostunuzun haqqı vardır ki*” baş cümləsini bərpa etməyə imkan yaradır. Cümlənin ümumilikdə sadələşmiş variantı isə bu şəkildədir: *Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırladan dostunuzun haqqı vardır*.

Q.Kazımov bu tipli cümlələrdən bəhs edərkən yazır: “Təyin budaq cümləsinin bu tipində bəzən budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı budaq cümlənin daxilində, məntiqi vurğulu sözdən sonra işlənir. İntonasiya və məntiqi vurğu əvvəlcədən xəbər verir ki, qalan hissə alçaq tonla tələffüz edilən budaq cümlədən sonra gəlməli olan baş cümlədə əsas hadisə həmin sözlə bağlı olacaq, baş cümlə vasitəsilə veriləcək yeni informasiyanın əsasında həmin söz duracaqdır.” [4, s.355].

M.M.Musayev Oğuz qrupu türk dillərində təyin budaq cümləsinin baş cümləyə 4 üsulla: analitik, sintetik, analitik-sintetik və leksik-morfoloji üsulla bağlandığını göstərmişdir. Tədqiqatçı təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin 7 struktur-funksional tipi olduğunu və bunun 6 tipinin həm tarixən, həm də müasir dövrdə Azərbaycan dilində işləndiyini qeyd edir [5, s.60-66].

Təyin budaq cümləsinin üç tipindən: “baş+budaq”, “baş+budaq+bəş”, “budaq+bəş” tiplerindən bəhs edən Ə.Abdullayev yuxarıda haqqında danışılan cümlələri ayrıca bir cümlə tipi hesab edir: “Tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipi maraqlı bir quruluşa malikdir. Burada təyin olunan isim daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır, isimdən sonra *ki* bağlayıcısı

işlədilir, sonra həmin ismi başqalarından seçən budaq cümlə işlədilir, daha sonra isə baş cümlə gəlir” [6, s.240].

Tədqiqatlar göstərir ki, “bu cür təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində daha çox işlənmiş, sonralar ədəbi dilin xəlqiliyi, canlı dilə daha çox söykənməsi əsasında tədricən azalmışdır” [1, s.299].

Bu tipdən olan bir cümləyə də nəzər salaq:

Hatəmxan ağa. *O kitablara görə ki, müsyo Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadı bu qərar ilə fərz eylə, bifayda Pariyə getmək niyyətindən düş!* [2, s.52].

Buradakı o işarə əvəzliyi baş cümlənin qəlib sözlə ifadə olunmuş təyini, “*müsyo Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir*” təyin budaq cümləsidir.

Budaq cümlədəki *onların* (yəni *o kitabların*) sözü *kitabların* sözünü əvəz etdiyi üçün sadələşmə variantında həmin sözün (*onların* sözünün) işlənməsinə ehtiyac qalmır. Cümlənin sonuncu komponenti (*bifayda Pariyə getmək niyyətindən düş*) isə nəticə xarakteri daşıyır.

Bu işarə əvəzliyi təyinin qəlib sözü funksiyasında.

İndi bu fikirdədir ki, xana desin, onu bu vilayətdən qovdursun [2, s.105]. *Xan bu övrətin bacısını alır ki, naməhrəmlər ilə həmişə aşnalığı var* [2, s.117]. “Baş camlə+budaq cümlə” quruluşlu bu cümlələrin hər ikisində *bu* sözü baş cümlədə isimlə ifadə olunmuş üzvlərə (1-ci cümlədə xəbərə, 2-ci cümlədə yer zərfliyinə) aid olduğu üçün ilk baxışda heç bir fərqlilik görünmür. Lakin cümlələrin sadələşmiş variantında 1-ci cümlənin ikinci qütbü qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan məsdər tərkibi şəklində sadələşməklə baş cümlədəki xəbərin bir komponentinə çevrilir (*İndi xana demək, onu bu vilayətdən qovdurmaq fikrindədir*); 2-ci cümlənin ikinci qütbü isə feili sifət tərkibi şəklində sadələşərək baş cümlənin tamamlığına aid olan təyin vəzifəsini daşıyır (*xan naməhrəmlər ilə həmişə aşnalığı olan övrətin bacısını alır*). 2-ci cümlənin birinci qütbündəki bu əvəzliyi semantik cəhətdən qeyri-həmcins təyin funksiyasını da daşıyaraq *övrətin* sözünü xüsusi şəkildə vurğulaya bilir (*xan naməhrəmlər ilə aşnalığı olan bu övrətin bacısını alır*). Belə olduqda *bu* işarə əvəzliyi qəlib söz funksiyasını itirmiş olur.

Bu işarə əvəzliyi bəzən kimi qoşması ilə birlikdə qəlib söz funksiyası daşıyaraq elə qəlib sözünün sinonimi kimi çıxış edir: Molyer və Şekspir bu kimi tə'zimə layiq şəxslərdəndirlər ki, bir-bir saymağa ehtiyac yoxdur [3, s.184].

Bu qəlib sözünün işləndiyi baş cümlənin parçalanmış şəkildə təqdim olunduğu nümunələri də M.F.Axundzadənin əsərlərində rast gəlirik:

Tarverdi. *Bu qız ki, görürsən, mənim əmim qızı və mənim deyiklidir* [2, s.96]. Müsyö Jordan. *Məsələn, bu ot ki, görürsünüz (əli ilə bir kiyaha işarət edib) latınca bunun adı aqantusdur ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var* [2, s.53].

Hər iki cümlədə bu sözü qəlibdən çox qeyri-həmcins təyin funksiyasına malikdir və baş cümlənin mübtədasını təyin edir: *gördüyün bu qız, gördüyünüz bu ot.*

1-ci cümlənin mübtədası istər baş cümlə şəklində, istərsə də sadələşdirilmiş variantda müstəqilliyini saxlaya bilər:

a) Baş cümlə: *Bu qız mənim əmim qızı və mənim deyiklidir;*

b) Sadələşdirilmiş variant: *Gördüyün bu qız mənim əmim qızı və mənim deyiklidir.*

Lakin 2-ci cümlənin mübtədası təyinedici sözlə birlikdə (*bu ot*) güclü mövqedə dayanaraq “yeni” mübtədaların asılı tərəfinin (*bunun – bu otun adı, bunun – bu otun faydası*) yaranmasında iştirak edir. Cümlənin mübtədası (*bunun adı*) isə xəbərin (*aqantusdur*) güclü mövqeyə keçməsinə şərait yaradır. “*Aqantusdur*” xəbərinin güclü mövqedə olmasının əsas səbəbi isə ardınca gələn təyin budaq cümləsi ilə bağlıdır.

Deməli, bu sintaktik bütövdə 2 təyin budaq cümləsi vardır: *görürsünüz, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var.* Sintaktik bütövdə müşahidə olunan *ki* ədatının daşdığı funksiya və işlənmə mövqeyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, xalq danışığı dili üçün təbii haldır. Lakin bağlayıcısının mövqeyi (*aqantusdur ki*) nitqi bir qədər çətinləşdirmişdir. Bu, bir növü Azərbaycan dilinə yad ünsür kimi daxil olan *hansı ki*, bağlayıcı vasitəsinə uyğun gəlir. Bunu Müsyö Jordanın fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə şəklində qurulmuş nitqi, müəllifin obraz yaratma üsulu hesab etmək olar.

Ə.Sadiqov bu tip cümlələri daxili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə adlandırmış, bunun ümumxalq danışığı dilinə yad olduğunu göstərmişdir [7, s.64-71].

S.Mehdiyeva yazır: “Şəhriyar” dastanında da daxili təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələr, əsasən, müəllif dilində, bəzən də savadlı personajların nitqində özünü göstərir. Bu halın özü sübut edir ki, Azərbaycan ədəbi dilində daxili təyin budaq cümlələrinin işlənməsi sırf üslubi səciyyə daşmışdır. Bunun ümumxalq Azərbaycan dilinin sintaktik

düzümü ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Əks halda “Kitabi-Dədə qorqud” dastanları bizə material verməli idi [8, s.123-124].

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcısı müşahidə olunmamışdır. V.Adilov yazır: “XIX əsr elmi əsərlərin dilindəki təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin III tipi “hansı ki” bağlayıcısı vasitəsilə yaranan budaq cümlələrdir. ...Bu tip təyin budaq cümlələri XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə işlənməmişdir. XIX əsr elmi əsərlərinin hamısında deyil, məhdud bir qismində Əfşarın “Sərf-nəhv”, Şükrullah Məhərrəmzadə Qarabağının “Risaleyi-ətfal” əsərlərində bu növ təyin budaq cümlələrinə təsadüf edilir” [9, s.104].

M.Cəfərzadə Azərbaycan dilinin dialektlərini sintaktik baxımdan tədqiq etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir: “Təyin budaq cümləsinin maraqlı bir tipi *hansı ki* nisbi əvəzliyi əsasında qurulur. Daha çox qərb qrupu (xüsusən Qarabağ dialekti) üçün səciyyəvi olan belə budaq cümlələr o qədər də çox işlənməsə də, bir sıra variantlarda özünü göstərir” [10, s.289].

Ə.Sadıqov isə belə qənaətə gəlmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən *hansı ki* bağlayıcı vasitəsi rus dilindən kalka edilib, ziyalıların dilində, xüsusilə N.Vəzirovun dilində müşahidə olunur. Belə cümlələr ziyalıların danışığından dialektlərə keçmişdir [11, s.72-73].

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcı vasitəsi işlənməsə də, bu bağlayıcı vasitənin mövqeyinə yaxınlaşan iki məqam diqqəti cəlb edir:

1-ci məqam. Baş cümlənin parçalanması yolu ilə formalaşan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən, cümlənin bir üzvünə aid olan *ki* ədatı çox vaxt *hansı ki* bağlayıcı vasitəsinin sinonim variantı kimi çıxış edir. Hacı Salah. ...*burada hər kəs ki geyəcək, onun əyninə görə biçdirib tikdirdəsiniz* [2, s.99]. *Bir para malım ki, yadımdan çıxıb, xümsü qalırdı, Məhəmməd mənim yadıma salırdı, onun da xümsün alırdı* [3, s.63].

Ki ədatı ilə işlənən bu tipli cümlələr M.F.Axundzadənin əsərlərində daha çox müşahidə olunur. Bu da təbiiidir, çünki M.F.Axundzadə xüsusilə dram əsərlərinin dilində sadə və canlı xalq danışığı dilindən daha çox istifadə etmişdir.

N.Z.Hacıyeva Azərbaycan dili abidələrində mürəkkəb cümlə strukturundan bəhs edərkən təyin budaq cümləsinin bu modelinə də toxunmuşdur: “Təyin budaq cümləsinin yerinə gəldikdə, bu, adətən, baş cümlədə təyin olunan üzvün yerindən asılıdır. Təbii ki, bunun üçün təyin budaq cümləsi baş cümlənin daxilinə girir” [12, s.30].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində belə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr geniş şəkildə işlənmişdir: Bir adam ki mənə saymır, mən niyə onu sayıram? O Tutu ki deyirsiz ha:, mə:m 'mənim' ə:m 'əminim' qızıdır. O adam ki sən deyirsən ha:, tapbıyassan. Bəzən ki ədatı da işlənmiş: Tutu deyirsiz ha:, mə:m ə:m qızıdır. O adam deyirsən sən ha:, tapbıyassan.

2-ci məqam. M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində *ki* bağlayıcısı ilə işlənən təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin bir qisminə bir növü ağırlıq hiss olunur. Bu tipli cümlələrdə *ki* bağlayıcısı *hansı ki* bağlayıcı vasitəsinin sinonim variantı kimi çıxış edir: *Bu otun adı qanbretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər* [2, s.53]. *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi ki, İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu* [2, s.200]. *Olar da firqeyi-fərraşdır ki, həmişə xidmət üçün kəmərbəstədirlər* [2, s.202]. *Yanında dostlarından iki nəfər dəxi var idi ki, onun söhbətinə qulaq asırdılar* [2, s.199]. *Dördüncü otağın divarlarında Şahnamədə yazılan İranın qədim pəhləvanlarının və Mazəndəran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-birlərilə cəng edirdilər* [2, s.203]. *Əvvəlinci məclis vaqe olur dərənin içində, böyük palıd ağacının dibində ki, Pərzad oturubdur daş üstündə, yanında qıvraq geyinmiş və yaraqlanmış Bayram gözün ona dikmiş* [2, s.69]. *Vaqe olur Şəmsəddin mahalında, dərənin içində ki, bir tərəfində təpə dəxi zahirdir* [2, s.81].

Belə cümlələrdə *ki* bağlayıcıdan çox, ikinci komponenti (budaq cümləni) nəzərə çarpdıran, qüvvətləndirən ədat funksiyası daşıyır. Vergül işarəsinin yerini dəyişməklə, yaxud sinonim variantdan istifadə etməklə yuxarıdakı cümlələrdən birinə bir daha diqqət yetirək:

– *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi, ki İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu;*

– *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi, hansı ki İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu.*

Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, 1-ci məqama aid olan bu kimi cümlə modelləri dilimizdə ümumişləklilik qazanmış, xalq dilinə uyğunlaşmışdır. 2-ci məqama uyğun gələn cümlə modelləri isə dildə yad ünsür kimi qalmışdır.

Haman, həmin işarə əvəzliyi təyinin qəlibi funksiyasında.

Baş cümləsi parçalanmış şəkildə təqdim olunan bu cümlələr daha çox qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin tərkibində təqdim olunmuşdur: *Vəqta ki, bu cizm tərkibi paşidə və mütəlaşi oldu, yəni pozuldu, haman keyfiyyət ki, biz onun adına ruh demişik, zail və məhv olacaqdır* [2, s.94].

Vəqta ki, əczani-mədəniyyəni biri-birindən ayırdın, yəni hamən tərkihi ki, o əczalara vermişdin, bərhəm etdin, qüvveyi-teleqrafiyyə, yəni ruhi-teleqrafi zail və məhv olur [3, s.94]. ...və illa həmin iksir ki, indi bir aydır müttəsil onun pərvərişində zəhmət çəkirm, türfətül-eyndə puç olub havaya qalxacaqdır [2, s.42]. Onun xəyalına görə, bu hamən bəliqdır ki, öküzü, yəni Yeri daşıyan öküzü öz belində saxlayıbdır [3, s.36].

Elə, belə işarə əvəzlilikləri təyinin qəlibi funksiyasında.

Əsgər bəy. Kazakları aldadıb elə yerdən keçərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər [2, s.138]. ...onların bir-biri ilə görüşməsinə elə yerdə göstərin ki, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın [3, s.183]. Vallah, belə rüsvaylıq olmaz ki, biz tutduq [2, s.208]. Ağa Bəşir. Belə də yalan olurdu ki, bu qayırmışdı? [2, s.186]. Molla İbrahimxəlil. Belə müsibət olmaz ki, mənə saldınız! [2, s.41]. Vəzir. ...Sən mənə belə xörək yediribsen ki, bir ay da yeməsən, acımanam [2, s.101].

Yuxarıdakı nümunələrdə elə əvəzliyi yer ismi ilə birlikdə işlənərək cümləyə semantik cəhətdən yer məzmunu gətirsə də, budaq cümlə (izimizi-tozumuzu görməzlər, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın) öz təyinlik xüsusiyyətini bərpa etməyə qabildir: izimizi-tozumuzu görməyəcəkləri yerdən, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmayacaqları yerdə.

Nümunələrin sonuncusunda təyini *belə* qəlib söz ilə ifadə olunan baş cümlə 1-ci qütb (*Sən mənə belə xörək yediribsen*), qarışıq tipli təyin budaq cümləsi 2-ci qütb qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bütövlükdə baş cümlənin *belə* qəlib sözü ilə ifadə olunan təyinin izah etsə də, semantik cəhətdən qarşılaşdırma və nəticə məzmununa da malikdir.

Elə, belə əvəzlilikləri bir qüvvətləndirici ədatı ilə birlikdə də (elə bir, belə bir, bir elə, bir belə) qəlib söz funksiyası daşıya bilər.

Beləliklə, İran millətini tanımaq üçün sən gərək qırmızı mahıddan olan on iki guşəli qızılbaş tacının şəkli kimi elə bir əlamət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın [3, s.158]. ...sən elə bir əsrdə protestantizmi icad etdin ki, olar hələ inkvizisiyon divanlarının atəşgahlarında yandırılırdılar [3, s.87]. Ağa Kərim. Xeyr, xatirimə bir belə adam gəlmir ki, Ağa Mərdana hərif ola [2, s.166].

Bəzən baş cümlədə işlənən qəlib söz təyin funksiyası daşısa da, cümlənin ümumi semantik məzmununa yer, dərəcə, nəticə əlamətləri də daxil olur: Heydər bəy. *Ay evin yıxılsın, elə bir dərin yerə düşübsən ki, səni çıxarmaq heç mümkün deyil!* [2, s.138]. Zibə xanım. *Ay ləçər, axır*

işi o yerə yetiribsan ki, mənim qaravaşımı söyüb mənim üstümə göndəribsan? [2, s.105].

1-ci cümlənin aktuallığı həmin yerin dərinliyinin üzərinə kökləndiyi üçün dərəcə əlaməti daha çox qabardılmışdır: səni çıxarmağın heç mümkün olmayacağı dərəcədə dərin yerə düşübsən.

2-ci cümlədə isə baş cümlənin aktuallığı təyin və ya dərəcə əlamətlərinə doğru istiqamətlənsə də (*İşi hansı yerə yetiribsan? İşi hansı dərəcəyə çatdırıbsan?*), budaq cümlən nəticə əlaməti ilə tamamlanır (*nəticədə mənim qaravaşımı söyübsən və mənim üstümə göndəribsan*).

Bəzən belə qəlib sözü ilk baxışda baş cümlənin təyini, yaxud tərz-i hərəkət zərfliyi kimi görünə bilər, *bunu* qəlib sözünün sinonim variantı kimi başa düşülüb, ardınca gələn tamamlıq budaq cümləsinin yerində işlənmiş olur: Ağa Səttar. *Mən belə səlah görürəm ki, oları Ağa Mərdana tapşırırsınız* [2, s.183]. Ağa Bəşir. *Arvad tairəsi naqisül-əql belə xəyal edir ki, bu hiylə və tədbir ilə Hacı Qafurun dövlətinə sahib ola bilər* [2, s.183].

Bir sözü təyinin qəlibi funksiyasında. *Elə bir, belə bir* tipli qəlib sözlərin elə variantları müşahidə olunur ki, *bir* qüvvətləndirici ədatı təklidə elə, belə əvəzlilikləri işlənmədən də təyinin qəlibi funksiyasını daşıya bilər. Lakin bununla belə, elə, belə əvəzlilikləri hiss olunur. Ə.Əbdullayev bu tip cümlələrdən bəhs edərək yazmışdır. “Baş cümlədə təyinlənən isimdən qabaq əvəzlilik iştirak etmir, yalnız qeyri-müəyyənlik ifadə edən bir sözü işlədilir və bir sözündən sonrakı isim budaq cümlə vasitəsilə təyin edilir. Baş cümlənin quruluşu və tələffüzü bağlayıcısı və təbəedici intonasiyanın mövcudluğu budaq cümlənin işlənməsini zəruri edir” [6, s.238].

Molla İbrahimxəlil. *Allah qoysa o vaxtdək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzdə görməyim* [2, s.44]. Şəhrəbanu xanım. *Atan iyirmi gündən sonra allah qoysa, sizə bir toy ədəcdəkdir ki, tərifə tamamilə Qarabağda söylənəcəkdir* [2, s.46]. Şərəfnisə xanım. ...*və mənə bir güzgü bağışlayıbdır ki, Parijin əcaibət bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilməmiş* [2, s.60]. Vəzir. *A kişi, bu gün başıma bir qəziyyə gəlir ki, heç fikrimdən keçməzdi* [2, s.107]. Heydər bəy. *Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi dastan da göstərməmiş ola!* [2, s.122]. Ağa Həsən. *Yaxşı, sənə mən bir oyun tutum ki, tamamilə dastanlarda deyilsin, ölənədək dadı damağından getməsin!* [2, s.164]. Hacı Rəcəbəli. *Qorxma, Hepo bir nadüristdür ki, hər sifətə və hər donə girə bilər* [2, s.177].

Bir qəlib sözü ilə isim arasında sifət də işlənə bilər: Hepo. *Bir yaman hərifə rast gəldim ki, Leylac onun əlinə su tökməyə yaramaz idi* [2, s.185].

Belə cümlələri sadələşdirdikdə qeyri-həmcins təyinlər yaranır.

Bir qəlib sözü üçüncü növ təyini söz birləşməsinin 2-ci tərəfini də təyin edir: Roman da drama fənninin bir qismidir ki, izahı uzun şərhə möhtacdır [3, s.184]. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qəlib sözü ilə işlənən variantları M.F.Axundzadənin əsərlərində ən çox müşahidə olunan nümunələrdir.

Deməli, baş cümlədə təyini ifadə edən qəlib sözün işlənmədiyi hallar da vardır. Belə olduqda *ki* bağlayıcısı və intonasiya vasitəsilə baş cümlədə təyinin çatışmadığı və budaq cümlə vasitəsilə anlaşılaçağı ortaya çıxır.

Vəli. *Arabada iki böyük sandıq var ki, heç tərpətmək olmaz* [2, s.84]. Heydər bəy. *Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı* [2, s.122]. Ağa Mərdan. *Ağa, mənim şahidlərim var ki, bu sərbazlar deyən gündə Hacı Qafurun qucağında bir aylıq oğlunu görüblər* [2, s.184]. *Oların birisi gürcü qızı idi ki, Gürcüstan valisi şahə peşkəş göndərmişdi* [2, s.199].

Belə cümlələrdə *ki* bağlayıcısı xüsusi bir intonasiya ilə tələffüz olunaraq baş cümlədə çatışmayan bir üzvün olduğunu nəzərə çarpdırır.

Bəzən *ki* bağlayıcısı xüsusi bir intonasiya ilə inversiyaya şəkildə təqdim olunan baş cümlənin qeyri-həmcins təyini ola biləcək budaq cümləni baş cümlə ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Məs.: Ağa Mərdan. *Qız qalib yalqız, ancaq bir cavan namizədilə ki, əlindən heç bir iş gəlməz* [2, s.173].

Buradakı bir ədatı qəlib söz funksiyası daşıyır. Bunu cümlənin sadələşmiş variantında da görmək mümkündür: *Qız ancaq əlindən heç bir iş gəlməyən bir cavan namizədilə yalqız qalib*.

Lakin elə cümlələr də olur ki, *ki* bağlayıcısı işlənmir, yalnız intonasiya vasitəsilə baş cümlədə çatışmayan üzv olduğu anlaşılır: *Hər mənzildə padişah tərəfindən atlar və adamlar müəyyən idi, vaqə olan əxbaratı müvəkillərin e'lamı ilə padişaha və padişahdan müvəkillərə yetirərdilər* [3, s.22].

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməsi qabarıq şəkildə özünü göstərir: qonşu Bayram – Bayram qonşu, Cabbar küyrə 'kirvə' – küyrə Cabbar və s. [13, s.217].

Dilimizdə tarixən bu cür yerdəyişməli mürəkkəb adların – ismi birləşmələrin olduğu da nəzərimizdən qaçmır: Ağa Məhəmməd – Məhəmməd ağa, Şah İsmayıl – İsmayıl şah və s.

S.Mehdiyeva XVIII yüzilliyin yazılı abidəsi "Şəhriyar" dastanının dilində təyinlə təyin olunanın yerdəyişməsini müşahidə etmişdir: Şirin

qarabaş, Tuti qarabaş, Saleh sövdagər və s. kimi birləşmələrə diqqət yetirmişdir. [8, s.113].

Belə bir xüsusiyyəti hadisələrin Təbriz şəhərində cərəyan etdiyi “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərində də müşahidə etmək olur: Hacı Rəcəbli. *Bu Hepo qumarbazdır ki, dünən Ərdəbildən gəlir. Bu qəzvinli Şeydadır ki, gündüz sərraflıq elər, gecə əyyarlıq. Bu da Qurbanəli həmədanlıdır ki, gecə hər iş əlindən gələr, amma gündüzlər bazarda corab satar. Bu da marağalı Hənifədir ki, gündüz qoltuqfuruşluq edər, gecələr mənim yanımda olur* [2, s.177].

Bu, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin 1-ci qütbündə (baş cümlədə) təyini və qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmişdir: Hepo qumarbaz, qəzvinli Şeyda, Qurbanəli həmədanlı, marağalı Hənifə.

Hepo qumarbaz, Qurbanəli həmədanlı qeyri-təyini ismi birləşmə, *qəzvinli şeyda, marağalı Hənifə* birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşmışdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələr yox, birinci növ təyini söz birləşməsi işlənən mürəkkəb cümlələr sadələşərsə, qeyri-həmcins təyinli cümləyə çevrilər.

Təyinlə təyin olunanın bu cür yerdəyişməsi heç də təsadüfi deyil. Bu ifadələri M.F.Axundzadə məqsədli şəkildə işlətməmiş, hətta semantik və qrammatik dəyişikliyin olma fərqi belə varmıdır. Ədib “Təmsilat”ı fars dilinə tərcümə edən Mirzə Məhəmməd Cəfərə 25 mart 1871-ci ildə göndərdiyi məktubda *həkim çullu* ifadəsini belə izah etmişdir:

“ “Həkim çullu” isə “biyabani” (çöllü) demək deyildir. Çul türk dilində atın belinə salınana deyirlər. Rəvayətə görə, 90 il bundan əvvəl, dərviştəbiətli bir həkim səyahət məqsədilə İrandan Nuxaya gəlmiş və bir müddət bu şəhərdə qalmışdı. Onun təbabətdə və bir sıra qəribə elmlərdə, guya tam məharəti varmı. Onun adı bu şəhərdə və onun ətrafında məşhurdur. Həmişə çula büründüyünə görə “Çullu həkim” adı ilə şöhrət tapmışdır. Yəni çul və ya kəpənək geyinən həkim. Nuxa camaatı hələ bu günə qədər həmin həkimi kimya sirlərini bilən bir adam kimi zənn edirlər” [3, s.259].

Müəllif “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində həmin ifadəni belə işlətməmişdir: “*Xasiyyəti belədir, necə ki, Çullu həkim mükərrər təcrübə edib, öz kimya kitabında sərahətən yazıbdır*” [2, s.42]. Deməli, əsərdə işlədilən *Çullu həkim* ifadəsini məktubda *həkim çullu* şəklində verməsi bir növü izafət birləşmələrinin rolu kimi də başa düşülə bilər [3, s.259].

M.F.Axundzadə rus-Avropa dillərindən alınmış söz və istilahlara izahını çıxarışda vermiş və bu üsuldən, əsasən, fəlsəfi əsərlərində istifadə

etmişdir: *Poeziya – ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsin, ya bir tayfanın əhvalının və əxlaqının kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü şərhinə ... Elektriçestva – ibarətdir bir qüvvəyi-barqiyeyi hərərətiyyədən ki, hər zadda məsturdur.*

Lüğət şəklində təqdim olunmuş bu cümlələr “baş cümlə+budaq cümlə” tipli təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlələrdə o, bir qəlib sözündən istifadə olunmuşdur.

O qədər ifadəsi də təyin budaq cümləsində qəlib söz kimi işlənə bilər: Molla İbrahimxəlil. *Mən də hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər cüzviyyətə özüm mübaşir olam* [2, s.40].

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin I tipi (baş cümlə+budaq cümlə) çox işlək olsa da, II tipi (budaq cümlə+baş cümlə) o qədər də işlək deyil. Belə ki, bu tip cümlələrə çox az təsadüf olunur.

Aya, küll cüzvdən bir şey xahiş etsə, cüzv necə o xahişin əncamını bacarır? [2, s.69].

Bu cümlənin budaq qütbündə işlənən *bir şey* bağlayıcı sözünün müqabilində baş cümlədə *o* qarşılıq sözü – təyinin qəlibi işlənmişdir.

Bu isə həmin cümlənin təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir. Halbuki bir şey bağlayıcı sözü baş cümlənin mübtəda, tamamlıq və xəbərini ifadə edən qarşılıq sözləri də tələb edə bilər.

Bu tip mürəkkəb cümlənin Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, az işləndiyini müşahidə edən Q.Kazımov yazır: “Təyin budaq cümləsinin ikinci tipi dildə nisbətən az işlənir, ona görə ki, əksərən mübtəda, tamamlıq və xəbər budaq cümlələri tərəfindən “unudulur”. Fikri qısa və yığcam ifadə etmək, daha tez çatdırmaq üçün baş cümlədə təyin vəzifəsində işlədilən, qarşılıq bildirən o, bu sözləri məntiqi vurğu altına düşmədikdə substantivləşdirilir. Nəticəsə həmin söz mübtəda, tamamlıq və ya xəbər vəzifəsində işlənməklə budaq cümlənin növünün dəyişməsinə səbə olur; məs.: Hansı dili istəyirsən, o dili öyrən əvəzinə, Hansı dili istəyirsən, o dili öyrən dedikdə təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsi ilə əvəz edilmiş olur və qarşılıq bildirən sözün substantivləşməsi intensiv tələffüz üçün daha münasib sayılır. Bu, bir də onunla əlaqədardır ki, təyin budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz mütləq işlənməlidir: xəbər və təyin budaq cümlələrinin ikinci tipində baş cümlədə budaq cümlənin yerliyini ixtisar etmək olmaz” [4, s.356].

Baş və budaq cümlənin yerinin müəyyənləşməsi baxımından bir cümləyə də nəzər salaq: *Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun?! [2, s.167].*

1-ci yanaşma. Baş cümlə əvvəldə: *Aya, Nəcmi-Sanidən hansı hünər baş vermişdir?*

2-ci yanaşma. Budaq cümlə əvvəldə: *Necə, hansı bağlayıcı sözünün sinonimi olan nə ifadəsi baş cümlədəki o qarşılıq sözünü tələb edib diqqəti o tərifə ifadəsinə istiqamətləndirir.*

Bu cümlə mətndən təcrid olunaraq təhlilə cəlb olunanda fikir şaxələnir:

a) *Hansı tərifə layiq olsun? – O tərifə layiq olsun.*

b) *Və yaxud kim tərifə layiq olsun? – O, tərifə layiq olsun.*

Bu ikilikdən qurtarmaq üçün mətnə bütövlükdə nəzər salınmasına ehtiyac yaranır:

Xalid ibn-Vəlid kimi bir pəhləvan bir qəsidə üçün on min dirhəm ən'am veridiyə görə təqsirləndirildiyi halda, necə ola bilər ki, bir qəsidəyə on min dinar ən'am verən Nəcmi-Sani pislənməsin?! Halbuki Əş'əs, Xalidi misilsiz hünərinə görə tərif etmişdi. Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun [2, s.167].

Mətnlə tanışlıq doğru nəticə əldə olunmasına kömək edə bilər: *Qarşılığında on min dinar ən'am verilən tərif.*

Deməli, “*Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun*” cümləsi “baş cümlə+budaq cümlə” tiplidir. Baş cümlədəki *hansı* sözünün sinonimi olan *nə* əvəzliyi təyin, budaq cümlə (*o tərifə layiq olsun*) isə baş cümlənin çatışmayan qeyri-həmcins təyini: *aya, Nəcmi-Sanidən o tərifə layiq olan nə hünər baş vermişdir?* Budaq cümlə isə mətnin ümumi məzmununu özündə birləşdirmişdir: *Qarşılığında on min dinar ən'am verilən tərifə layiq olsun.*

Beləliklə, təyin budaq cümləsi də özlüyündə təyin-qəliblə işlənən baş cümlə funksiyası daşıyaraq cavabı ümumi mətnə ala bilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, semantik-qrammatik araşdırmalar mətni şəkildə aparıldıqda daha effektiv olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə, III cild, XIX əsr, Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 336 səh.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 səh.

3. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 səh.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksis. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004. 496 səh.
5. Мусаев М.М Структурно-функциональная классификация определительных придаточных предложений в тюркских языках (на материале языков огузской группы). Советская тюркология, 1986, №4.
6. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 səh.
7. Sadiqov Ə.Ş. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1976, №1, s. 64-71].
8. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: Elm, 1991, 136 səh.
9. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 136 səh.
10. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 380 səh.
11. Садыхов А.Ш. Значение диалектных фактов в изучении исторического синтаксиса азербайджанского языка, СТ, 1975, №6, стр. 72-73.
12. Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в Азербайджанском языке. Издательство АН СССР. Москва, 1963, 219 стр.
13. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 səh.

Сакина Шарифова

Определительное придаточное предложение в произведениях

М.Ф.Ахундаде

Резюме

В произведениях М.Ф.Ахундаде часто используется тип определительного придаточного предложения как «главное предложение+придаточное предложение». Однако разделение главного предложения на две части, расположение придаточного пред-

ложения внутри главного предложения придает новое значение определительному придаточному предложению с семантической и грамматической точки зрения. В таких предложениях *ki* выступает не как союз, а выполняет функцию частицы.

Sakina Sharifova

**Attributive clauses in the works of M.F.Akhundzada
Summary**

“Principal clause+subject clause” type of the attributive clause is used oftenly in the works of M.F.Akhundzada. However, division of the principal clause into two parts and positioning of the subject clause in the principal clause gives new meaning to the attributive clause from the semantic and grammatical point of view. In this case, *ki* appears not as a conjunction but has function of particle.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA

Tünzalə Baxşıyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru
tunzale-111@mail.ru

Azərbaycanın paleotoponimləri

Açar sözlər: paleotoponimlər, oykonimlər, geoqrafik ad, söz, insanlar

Ключевые слова: палеотопонимы, оуконимы, географическое название, слово, люди

Key words: paleotoponyms, oykonyms, geographical name, word, people

Paleotoponimlər keçmişi özündə yaşadan, tariximizi müasir zamana kimi gətirən tarixin canlı şahidləridir. Azərbaycan paleotoponimlərinin öyrənilməsi ümumtürk, eləcə də Azərbaycan onomalogiya elmi üçün çox vacib və təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. Paleotoponimlərin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri, onların yaranmasında istifadə olunan sözlər və s. məsələlər haqqında araşdırmaların böyük əhəmiyyəti vardır. Uzaq keçmişdən soraq verən belə toponimik vahidlər həm Azərbaycanın onomastik sistemində, həm də tarixi mənbələrdə müasir dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq toponimik sistemdə, coğrafi adlarda zaman-zaman, mərhələ - mərhələ baş vermiş dəyişiklikləri və s. prosesləri izləyə bilərik. Mənbələr toponimlərin elmi səviyyədə izah edilməsi üçün qiymətli faktlar verir. Toponimik vahidlər mənsub olduğu xalqın tarixini, dilini, yaşadığı ərazinin coğrafi durumunu əks etdirən ən qiymətli sərvətlərdəndir. Tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğulluğu toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən toponimlər haqqında söylənilmiş yanlış fikrin, mülahizələrin aradan qalxması üçün mənbəyə istinad etmək lazım gəlir. Paleotoponimlərin milli və mədəni sərvətin tarixi-linqvistik istiqamətdə tədqiqi toponimlərin areallarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Paleotoponimlərin tədqiqi nəticəsində toponimlərin paralelliyi haqqında, onlardan hansının ilkin, hansının sonrakı olması barədə fikirlər söyləmək olar. Paleotoponimlərin araşdırılması türk dillərində bir sıra

mübahisəli problemlərin həllinə kömək edə bilər. Paleotoponimlərin tarixi-lingvistik aspektdə aparılan tədqiqatı türk dilli xalqlarının tarixinin, tarixi coğrafiyasının hərtərəfli araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Ölkənin, xalqın tarixini öyrənmək üçün yazılı mənbələr, daş kitabələrle yanaşı paleotoponimlərin də araşdırılması faydalıdır. Belə ki, bir çox mənbələr zaman keçdikcə yox olur, yaxud şüurlu şəkildə məhv edilir. Lakin elə toponimlər var ki, əsrlərlə eldən-elə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Paleotoponimlər qədim dövrlərin, müxtəlif əsrlərin məhsuludur. Azərbaycanda türklərin çox əskidən bu ərazilərdə məskunlaşdığını göstərən, üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulan, lingvistik baxımdan maraq doğuran paleotoponimlər çoxdur. Türkdilli etnosların dil materialları əsasında yaranmış ən qədim vahidləri daşlaşmış formada zamanəmizə qədər mühafizə etmiş toponimik vahidlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Elə adlar var ki, onların yaşını müəyyən etmək mümkün deyil. Məhz xalqın etnogenezi, tarixi ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllində bu cür paleotoponimlərin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan toponimiyasına aid qiymətli faktlara qədim mənbələrdə rast gəlinir. Bəzən hər hansı bir yazılı mənbənin verə bilmədiyi məlumatı toponimlərdən əldə etmək mümkündür. Azərbaycanın keçmişi ilə bağlı tarixi materiallar az olduğuna görə, xalqımızın keçmişini və dilini öyrənmək baxımından paleotoponimlər çox əhəmiyyətlidir. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr öz izlərini qabarıq şəkildə Azərbaycanın toponimiyasında da qoymuşdur. Paleotoponimlərdə qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də sonrakı dövrlərdə onlar əsasında formalaşmış türk dillərinə aid çoxlu leksik vahidlərə təsadüf olunur. Paleotoponimlərdə rast gəlinən qədim elementlərin bir hissəsi Azərbaycan dili baxımından arxaik sayılır. Onlara yazılı mənbələrdə, müasir türk dillərində, dialekt və şivələrində az və çox dərəcədə rast gəlinir. Belə paleotoponimlərin araşdırılması xüsusi maraq doğurur.

Azərbaycan dilçiliyində toponimik vahidlərin öyrənilməsi ilə bağlı bir çox tədqiqatlar olsa da, Azərbaycan paleotoponimiyasının lingvistik baxımından araşdırılmasına ehtiyac vardır və onun geniş şəkildə tədqiqi zərurəti dilçiliyimizdə hələ də qalmaqdadır. Toponimlər xalqın tarixidir. Paleotoponimlərin meydana gəlməsi burada yaşayan əhəlinin etnik tərkibi, xalqların miqrasiyası prosesi ilə sıx bağlıdır. Tarix boyu baş vermiş tarixi-siyasi proseslərin nəticəsində bir çox toponimlərimiz məqsədli olaraq dəyişdirilmiş, təhrif olunmuşdur. Bəzi yerlərimiz tamamilə dağıdılmış və toponimlər xəritədən silinmişdir. Təhrif olunan adlar fars, erməni mənşəli söz kimi izah olunmuşdur. Bu baxımdan paleotoponimlərin

tarixi-lingvistik təhlilə cəlb olunması aktualıq kəsb edən məsələdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları Azərbaycanın bir sıra qədim yer adlarını özündə mühafizə etməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Burada rast gəlinən Ağca qala, Bayat, Bərdə, Qara dağ, Sürməli, Çəsmə və s. Azərbaycan ərazisində olan qədim yer adlarımızdır. Türk xalqlarının toponimiyasında relyef bildirən sözlər geniş yer tutur. Həmin sözlərin bəziləri müasir Azərbaycan dili baxımından arxaikləşmiş, bəziləri türk dillərində və dialektlərində bu gün də işlənir, bəziləri isə passiv fonda keçmişdir. Qohum türk dillərindən birində relyef bildirən leksik vahidlərin bəziləri az və ya çox dərəcədə köhnəlmişsə də, başqasında fəal leksik vahid kimi işləyə bilər. Qafqazda oykonimlərin tərkibində türk dillərinin qədim dövrlərinə məxsus leksik vahidlər mühafizə olunmuşdur. Tərkibində qədim türk sözləri mühafizə olunmuş paleotoponimlərdən bəzilərində diqqət yetirək. Dilimizdə arxaik sözə çevrilmiş, lakin bu gün qohum türk dillərində işlənən *oy* coğrafi termininə Zaqatala rayonu ərazisində yerləşən Oytala toponiminin tərkibində rast gəlinir. *Oy* qədim türk sözü olub «çökək, alçaq yer, alçaqlıq, düzən, çala, çuxur, torpaq sahəsi» yaşayış yeri deməkdir. (1.s. 267) XIX əsrə aid mənbələrdə Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Akbaşoy, Buğuroy, Ter vilayətinin Narzan dairəsində Belqatoy coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Göyçay rayonu ərazisində yerləşən kəndlərdən biri Qaraməryəm adlanır. Qaraməryəm kəndi Qaraməryəm tirəsinin ətəyində yerləşir. XIX əsrə aid rus mənbələrində Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qaraməryan oroniminə və oykoniminə rast gəlinir. Xalq etimologiyasına görə Göyçay rayonu ərazisində yerləşən Qaraməryəm kəndi bu yerdə ilk yaşamış Məryəm adlı qadının adını daşıyır. Guya bu qadının rəngi qara olmuşdur. Bu yozum yanlışdır. Yaşayış məntəqəsinin adı sonralar təhrif edilmiş, Qaraməryəm variantında işlənmişdir.

Tədqiqatçılar bu toponimi müxtəlif cür izah edirlər. «Azərbaycan toponimləri» ensiklopedik lüğətində Qaraməryəm toponimi ilə bağlı yazılmışdır: «Əslində Qara mörön olmalıdır. Çayın adı qara və monqol dilindəki mörön (çay) sözlərindən ibarət olub, «Qara çay» mənasındadır». (2.s.138) R.Əliyeva Qaraməryan toponiminin II komponenti haqqında yazır: «Bu terminin hər iki komponenti türk mənşəlidir. «Mar» qədim türk coğrafi termini kimi «təpə» mənasını ifadə edir. «Yan» komponenti isə Salyan, Qazyan, Pusyan, Səfyan, Tatyay və s. toponimlər silsiləsinin tərkibində «tərəf, cəhət, istiqamət, məkan» anlamlarında işlənir». (3.s.184)

Toponimlərin tərkibində maryan sözünə türk xalqları yaşayan başqa ərazilərdə rast gəlinir. Buryatiya ərazisində Baykal gölünün şimal qərbində Saqan-Maryan (tala), Maryan (təpələri), İrkutskdə Maryan coğrafi adlarına təsadüf olunur. Türk maryan sözü «bərəkətli, münbit, məhsuldar», «şirəli, sıx (ot)», «böyüklük, irilik» mənalarında işlənir. (4.s.294) Fikrimizcə, toponimlərin tərkibində işlənən maryan sözü «bərəkətli, münbit, məhsuldar», «şirəli, sıx (ot)» anlamını bildirir. Qarameryəm tirəsinin ərazisindən indi də qış otlığı kimi istifadə olunur.

Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında yerləşən Sarpsu oykonimi qədim türk dillərində «çətin» mənasında işlənən sarp sözünə su sözünü əlavə etməklə yaranıb.(5.s.489) «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sarp sözü işlənmişdir: «Sərp yerlərdə yapılmış kafir şəhəri». Azərbaycan dilinin Qazax dialektində sarp sözü «sel yumuş yerdə əmələ gələn uçurum» mənasında işlənir.(6.s.355) Beləliklə, Sarpsu «keçilməz, çətin keçilən su» və ya «çətin, keçilməz yerlərdən axan su» anlamını daşıyır. Azərbaycan ərazisində Şəki rayonunda Sarpdaş, Yardımlı rayonunda Sarpdağ oronimləri mövcuddur. Masallı rayonunda Yazqıraq, Göyçay rayonunda Qara yazı, Qax rayonunda Ağyazı, Kürdəmir rayonunda Çərtəyaz, Siyəzən rayonu ərazisində Alayaz kənd adlarında yazı sözünə təsadüf olunur. Çərtəyaz, Alayaz toponimləri tərkibində baş vermiş fonetik hadisəyə görə diqqəti cəlb edir. Toponimlərdə iştirak edən yaz sözü «çöl, düzən, düzənlik, səhra» mənalarında işlənən yazı (5.s.251) leksik vahidində «ı» səsi düşmüş, qismən təhrif baş vermişdir.

Qəşəd yaşayış məntəqə adı türk dillərində işlənən kajat sözü əsasında formalaşmışdır. Qəşəd kəndi Azərbaycanda Ağsu rayonunda, Ləngəbiz silsiləsinin ətəyində yerləşir. Türk dillərində «dağın döşü, dağın yalı, təpə, yüksəklik, yoxuş, dağ silsiləsi, sıra dağlar» mənasında kajat sözü işlənmişdir [7, s.399]. Türk dillərində k~q, o~a~ə, t~d səs uyğunluqları geniş yayılmışdır. Kəndin adı coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar verilmişdir. V.Ş.Psyancın Basqırdıstan ərazisindəki Kajat toponimini «hündür sahil, yüksəklik» mənasını ifadə edən kajat ümumtürk sözü ilə bağlı hesab edir [8,s.278]

K~x səs əvəzlənməsinə Yelizavetpol quberniyasının Ərəs qəzasında yerləşən Xırxatala oykonimində rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar Xırxatala oykoniminin etimologiyasını bu cür izah edirlər: «Yerli məlumata görə, toponim xırx/xırxıra (yerli dialektlərdə çayın iki dağ arasından çıxıb düzənliyə axdığı yer) və tala (meşədə açıq sahə) sözlərindən ibarət olub, Qul çayı oradan axdığı üçün bu cür adlanmışdır. Bəzilərinə görə isə, kəndin adı Xırqətala olmuş və guya kəndin salındığı tala Xırqəyə (dərvişlərin, zahidlərin geyimi) oxşadığına görə belə

adlandırılmışdır» [3,s.506] . Bu etimoloji izahlarda yanlışlıq vardır. V.V. Radlov kırka sözünün «dağlıq tərəf » mənasında işləndiyini göstərir [7, s.747]. E.Murzayev türk dillərində kırka leksik vahidinin « şaxələnmiş dağ belı», «bərk suxurlardan ibarət yüksəklik» anlamını bildirdiyini qeyd edir [9,s.329]. Fikrimizcə, Xıraxatala oykonimi kırka sözü əsasında yaranmışdır. Kənd yerləşdiyi coğrafi mövqeyə uyğun adlandırılıb.

Hinaldağ Azərbaycan Respublikası Daşkəsən rayonu ərazisində yerləşir və Kiçik Qafqazın şərq hissəsində keçən Şahdağ silsiləsinin baş zirvəsidir. Hündürlüyü 3367 metrdir. Fikrimizcə, oronim inal sözünə “h” səsinə əlavə etməklə yaranmışdır. «Qədim türk lüğəti»ndə inal sözü iki mənada işlənmişdir: 1. Xan nəslindən olan oğlan. 2. Titul [5, s.209] . İnal sözü əsasında formalaşan toponimlərin etnonim əsasında yarandığını ehtimal etmək olar. XIII əsrdə Suriyada (Şamda) yaşayaş türk tayfalarından biri inallı adlanırdı. F.Sumer yazır: «Boz oxlar Hələb ətrafında və Amik obasında yaşayırdılar. Boz oxlardan digər bir ailə İnal oğullarıdır. Bu ailənin başındakı təşəkkül İnallı adını daşıyır. Həmin təşəkkül ağqoyunluların fəaliyyətində iştirak etmiş bir oymağı şamlı boyu arasında İrana getmiş, bəzi qolları Amasya, Samsun və Çankırı tərəflərdə yurd salmışdı [10, s.175]. Ermənistan ərazisində Nairi rayonunda İnallı kəndi mövcud olmuşdur. 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [11, s.268]. Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında qeydə alınmış Kevuk kənd adı «dağ keçisi»,«cüyür» mənasında işlənən keyik sözü əsasında formalaşmışdır.Bu leksik vahid «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənmişdir: Getdikcə yerin otlaqların keyik bilür. [12, s.32]. Zaqatala rayonun inzibati-ərazi bölgüsündə Gözparaq kimi göstərilən kənd XIX əsrə aid mənbələrdə Gözbarax şəklində qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar Zaqatala rayonun inzibati-ərazi bölgüsündə Gözparaq kimi göstərilən yaşayış məntəqəsinin adının göz (bulaq, qaynaq) və paraq (mal – qara saxlamaq üçün hasarlanmış yer) sözlərindən yarandığını yazırlar. (13. s.211) Bu yanlış bir fikirdir. Barak türk tayfalarından birinin adıdır. F.Sümər yazır: «Baraq kəlməsinin çox sıx tüklü bir köpəyə deyildiyini və adam adı olaraq işləndiyini bilirik: Baraq Hacib, Baraq xan, Baraq Rəis. Bu oymağın öz adını bir şəxsdən aldığına şübhə yoxdur». (10.s.201) K. Vəliyev Barak it adı ilə bağlı yazır: Barak adı verilən uzun tüklü caydaq köpəyi şumerlər müqəddəs sayırdılar. Bu it yaxşı qaçır, ovu yaxşı saxlayırdı. Şamanlar əfsanəyə görə Barak adlı itə minərək göyə çıxırdılar. Qırğızlar da cins itə Barak deyirlər . (14.s.21)

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, s.267
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, s.138
3. Əliyeva R. Azərbaycan-Şərqi Sibir toponimik paralelləri // Tədqiqlər. 2005, №1, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, s.184
4. Бурятско-русский словарь. М: Изда -тельство Советская энциклопедия. 1973, s.294
5. Древнетюркский словарь. Л: Наука, 1969, с. 489
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964, s.355
7. Радлов В.В. Опыт словарятюркских наречий.т.,II, ч.1,ч.2, СПб, 1899, с.1052.с.1814
8. Псянчин В.Ш. Словообразовательные модели оронимов Башкирии // Ономастика Поволжья. Уфа: 1973, с.277-281
9. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М: Мысль, 1974, 382 с
10. Faruq Sümər . Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s.432
11. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
12. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s
13. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 2 cildə, I, II c., s.304.
14. Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s

Tunzala Bakhshiyeva

**Paleotoponyms of Azerbaijan
Summary**

The paleotoponyms of Azerbaijani that can be found in Caucasus are studied in this article. Words used in the composition of toponyms that are considered archaic in terms of Azerbaijani language can be found to a greater or lesser extent in written sources, modern Turkish languages, dialects and accents. Toponyms showing centuries are precious resources reflecting the history of our people, language and the

geographical position of the area of residence. Investigation of such geographical names is of special interest.

Тунзала Бахшиева

Палеотопонимы Азербайджана

Резюме

В этой статье изучаются палеотопонимы Азербайджана, которые можно найти на Кавказе. Слова, используемые в составе топонимов, которые считаются архаичными с точки зрения азербайджанского языка, могут быть найдены в большей или меньшей степени в письменных источниках, современных тюркских языках, диалектах и говорах. Топонимы, отражающие века, являются ценными ресурсами, отражающими историю нашего народа и языка. Расследование таких географических названий представляет особый интерес.

Elçin Məmmədov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elchin197613@mail.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil siyasəti

Açar sözlər: cümhuriyyət, təhsil, milliləşdirmə, seminariya, ali ibtidai, dövlətçilik, milli kadrlar

Keywords: Republic, education, nationalization, Seminary, higher primary, statehood, national personnel.

Ключевые слова: республика, образование, национализация, семина-рия, высшее начальное, государственность, национальные кадры.

AXC-nin yaranması Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik və özünüdərkini inkişafı tarixində misilsiz bir hadisə idi(5, s.525).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən xalqın maariflənməsi, milli kadrların yetişdirilməsi, millətin mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində görülməli işləri özünün ən vacib məqsədlərindən biri elan etdi, maarif və mədəniyyətin inkişafını milli azadlığın, milli istiqlalın, müstəqil dövlətçiliyin təməl prinsiplərindən ən birincisi kimi irəli sürdü, milli dövlət quruculuğunda, iqtisadi və mədəni quruculuqda maarifin, təhsilin müstəsna rolunu ön plana çəkdi.

Hələ Tiflisdə yaranan ilk müvəqqəti milli hökumət kabinetinin tərkibindəki 9 nazirlik arasında Xalq Maarifi Nazirliyinin yer alması təhsilə münasibətin nəticəsi idi. Yeri gəlmişkən, birinci Azərbaycan hökuməti kabinetində “Maliyyə və Xalq Maarifi Nazirliyi” kimi fəaliyyətə başlayan bu nazirlik sonrakı 4 hökumət kabinetində “Xalq Maarifi və Dini Etiqat Nazirliyi” kimi adlandırılmışdır. Xalq Cümhuriyyətinin I, II və III hökumət kabinetlərində Nəsim bəy Yusifbəyli, IV hökumət kabinetində Rəşid Xan Kaplanov, V hökumət kabinetində isə Həmid bəy Şaxtaxtinski xalq maarifi nazirləri olmuş, sonuncunun istefasından sonra qısa müddətdə Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov xalq maarifi naziri vəzifəsini müvəqqəti olaraq icra etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə

yaranan II hökumət kabinetinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin vətəndaşlarına ünvanlanan 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində yeni hökumətin qarşıdakı dövrdə həyata keçirəcəyi tədbirlər içərisində digər sahələrlə yanaşı, təhsil, maarif, məktəb sahəsində aparılacaq islahatların, ilk növbədə, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, ölkədə təhsilin, maarifin tezliklə ana dilində aparılmasına keçiləcəyi, eyni zamanda bu proseslərin tədrisi yolla, mərhələlərlə reallaşdırılacağı xüsusi olaraq vurğulanırdı. Əslində bu tarixi müraciət müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilkin platforması, hökumətin təxirəsalınmaz tədbirlər proqramı idi(6, s. 11). 1918-ci ilin iyunun 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı ilə Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyinin strukturu və ştat cədvəli təsdiq edilir. Həmin struktura nazir, onun yoldaşı (müavini), nazirliyin idarə, şöbə rəisləri və dəftərxana aparatının işçiləri daxil idi. Nazirliyin səlahiyyətinə xalq maarifi və dini etiqad məsələləri üzrə müvafiq normativ sənədlərin, hüquqi aktların layihələrini hazırlayıb hökumət kabinetinə təqdim etmək, təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafına xidmət edən müvafiq təkliflər hazırlamaq, maarif sistemi üzrə maliyyə-smeta sənədləri tərtib etmək, Nazirlər Şurasında ölkədəki təhsil müəssisələrinin illik hesabatlarını müzakirə edib müəyyən qərarlar qəbul etmək, məktəb və maarif işinə nəzarəti və hökumətin təhsil sahəsindəki siyasətini həyata keçirmək və s. bu kimi məsələlər daxil idi. Hökumətin həmin qərarı ilə Xalq Maarifi Nazirliyinin məktəblər idarəsi nəzdində ali və orta ixtisas təhsili, xalq təhsili (ümumtəhsil) və peşə təhsili sahələri üzrə üç müstəqil şöbə də yaradılmışdı(1, s. 56).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində apardığı siyasətin, reallaşdırmaq istədiyi təxirəsalınmaz tədbirlərin və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatların əsas istiqamətləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi:

- ❖ *Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maarif müəssisələrinin, təhsil ocaqlarının qısa müddətdə, istisnasız olaraq milliləşdirilməsi;*
- ❖ *ölkədə tədrisin, əsasən, dövlət dilində - Azərbaycan türkcəsində aparılmasına nail olunması; təlimi müvəqqəti olaraq başqa dildə olan məktəblərdə dövlət dilinin məcburi və intensiv şəkildə tədrisinin təmin edilməsi;*
- ❖ *tezliklə hamiliqlə ümumi icbari ibtidai təhsilə keçilməsi;*
- ❖ *təhsil sahəsində islahatlar aparmaq üçün xüsusi hökumət komissiyasının, o cümlədən, təhsilin məzmunu, proqram və dərslərlərin hazırlanması üzrə komissiyaların təsis edilməsi;*
- ❖ *milli məktəbin tərəqqisini təmin etmək məqsədilə milli müəllim*

kadrların yetişdirilməsi üçün yeni darülmüəlliminlərin (kişi müəllim seminariyası) və darülmüəllimatların (qadın müəllim seminariyası) yaradılması; bununla yanaşı ilkin olaraq müəllim hazırlayan qısamüddətli pedaqoji kursların açılması; ilkin zəruri ehtiyacı ödəmək üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət olunması və dərslərlərin gətirilməsi;

❖ *təhsil, maarif işçiləri üçün pedaqoji mətbuat orqanlarının, məktəblilər üçün uşaq ədəbiyyatı üzrə jurnalların təsis edilməsi və nəşrinin təşkil olunması;*

❖ *ölkənin idarə olunması və iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması üçün milli mütəxəssslərin hazırlanması; bu məqsədlə: ölkədə ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri şəbəkəsinin qurulması və xarici ölkələrdəki tanınmış ali məktəblərdə azərbaycanlı gənclərin təhsil almalarına şərait yaradılması;*

❖ *ölkənin tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, ədəbiyyatını öyrənmək üçün elmi müəssisələrin, elmi cəmiyyətlərin, universitetlərin təsis olunması;*

❖ *sənət, texniki-peşə məktəbləri, ümumi təhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi; internat tipli məktəblərin, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin dövlət himayəsinə keçirilməsi;*

❖ *ölkənin hərbi potensialını formalaşdırmaq, müdafiə qüdrətini möhkəmləndirmək məqsədilə milli hərbi mütəxəssislər hazırlayan hərbi təhsil ocaqlarının geniş şəbəkəsinin yaradılması;*

❖ *ölkə büdcəsində təhsilə ayrılan xərclərin mərhələlərlə intensiv olaraq artırılması;*

❖ *ana dilində təhsilin, maarifin inkişafı, əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılması və Azərbaycanın Avropaya mədəni integrasiyası məqsədilə əlifba islahatının aparılması, latın əlifbasına keçilməsi ilə bağlı hökumət komissiyasının yaradılması, ilkin layihənin Parlamentdə müzakirəsi və digər müvafiq təşkilati məsələlərin həlli və s.*

M. Ə. Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qısa müddətdə maarif, təhsil, mədəniyyət sahəsində həyata keçirdiyi tarixi işlər haqqında yazırdı: “Təhsili-tərbiyə təşkilatına ayrı bir təzəlik verilmişdi. Məmləkəti irfanın nuruyla işıqlandırmaq üçün ciddiyyətlə işə başlanmışdı. Ümumi öyrənmənin (təhsilin) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkək (kişi) və qızlar darülmüəlliminləri (kişi və qadın müəllim seminariyaları) vasitəsi ilə öyrətmənlər hazırlanırdı. İbtidai məktəblərin çoxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstanbuldan öyrətmənlər gətirilmişdi. Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qəza mərkəzində öyrətmənlər kursu açılmışdı. Maarif işində qadınların tərbiyəsi də kişilərlə bərabər tutulurdu. Mövcud rus

gimnaziya və liseylərindən biri tamamilə milliləşdirilmiş, bir çox qız ibtidai məktəbləri açılmış, hamısı da qızlarla dolmuşdu.

Məktəb yaşından böyük vətəndaşlar da unudulmamışdı. Bunlar üçün gecə kursları açılmışdı. Bu xüsusda qadınlar da unudulmayaraq, onlara fərdi gündüz kursları açılmış və cəmiyyətlə ilgili dərslər tərtib edilmişdi.

Azərbaycan gəncliyini elm və texnika əsrinə hazırlamaq üçün Bakı Universiteti açılmışdı. Bundan başqa yüzə yaxın tələbə müxtəlif texniki sahələrdə təhsil almaq üçün dövlət məsrəfi ilə Avropanın universitetlərinə və digər yüksək məktəblərə göndərilmiş, bir o qədər də tələbənin İstanbula yollanması qərara alınmışdı ...”(7, s. 43).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsilin, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi önəm verməsinin əsas göstəricilərindən biri də budur ki, həmin dövrdə dövlət budcəsində təhsilə ayrılan vəsait başqa sahələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edirdi. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1919-cu il dövlət budcəsində (665 milyon manat) təhsilə ayrılan vəsait (75 milyon manat) az qala milli orduya ayrılan vəsaitə (80 milyon manat) bərabər olmuşdu (13, s. 181).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhsilin, xalq maarifinin inkişaf yollarını izləmək, bu dövrdə milli hökumətin maarif sistemində apardığı islahatlar, həyata keçirdiyi tədbirlər barədə ayrılıqda geniş şəkildə bəhs etmək istəyirik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə formalaşan ikinci kabinetinin Azərbaycan xalqına ünvanlanmış 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində deyilirdi ki, hökumətin yaxın dövrdə həyata keçirəcəyi tədbirlərdən biri də təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, anadilli məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi olacaqdır. Yeni yaradılan Xalq Maarifi və Dini Etiqadlar Nazirliyinin strukturu təsdiq edildikdən sonra ölkədə fəaliyyət göstərən bütün maarif ocaqları, məktəblər onun tabeliyinə verilir. Az keçmir ki, hökumətin qərarı ilə həmin Nazirliyin tabeliyində 10 bölgədə yeni xalq məktəbləri müfəttişliyi yaradılır və regionlardakı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət onlara tapşırılır (2, s. 220).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz fəaliyyətinin Gəncə dövründə təhsil müəssisələrinin, dövlət orqanlarının milliləşdirilməsi sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin, müvafiq hökumət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin hüquqi bazasını yaratmaq məqsədilə “Türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında” 27 iyun 1918-ci il tarixli qərar qəbul etdi. Həmin qərarla Azərbaycan türkcəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili elan edilir, bütün dövlət orqanları,

məhkəmə, təhsil müəssisələri və digər inzibati qurumlarda bu dildən istifadə olunması tələb olunur. **Lakin ölkədə idarəetmə orqanlarında dövlət dilində danışmağı və yazmağı bilən milli kadrlar çatışmadığı üçün hökumət həmin qərarla müstəsna hal kimi, milli mütəxəssislər yetişdirilənədək rəsmi yazışmalarda rus dilindən də istifadəyə icazə verir.** Bütövlükdə, bu qərar məktəb, maarif sahəsində milliləşmə prosesinin başlanğıcı oldu. Nəzərə almaq lazımdır ki, istər Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili elan olunması, istərsə də təhsil sisteminin, məktəb və maarif ocaqlarının milliləşdirilməsi ideyası hökumətin ən ağır zamanında, ölkənin paytaxtı – Bakı uğrunda ölüm-dirim savaşının getdiyi bir zamanda reallaşdırılmağa başlanmışdı. Bu özlüyündə Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təhsilə nə qədər önəm verdiyini bir daha göstərir. Reallıq bu idi ki, təhsil sisteminin milliləşdirilməsi, təhsilin ana dilində aparılması uğrunda yarım əsrlik milli mücadilənin o zamankı təmsilçilərinin – hökumətə rəhbərlik edən maarifçi ziyalıların əlinə tarixi bir fürsət düşmüşdü. Onlar bu tarxi fürsətdən yararlanmağı özlərinin və müstəqil dövlətin ən alı vəzifələrindən biri sayırdılar. Bu mənada amerikalı tarixçi Tadeuş Svyatoçovski yazırdı: “Ziyalıların ölkəni idarə etməsi ilə çoxdan arzulanan milli təhsil reallaşırdı. Türk dili bütün məktəblərdə siniflərin hamısını əhatə etməklə tədris edilməyə başladı və türk xalqlarının tarixi Rusiya tarixi fənnini əvəz etdi. Bir çox ibtidai məktəblərdə rus dili tədris dili kimi ləğv olundu. Lakin kadr çatışmazlığı orta təhsildə türkcələşdirmənin inkişafını ləngitdi”(8, s. 109).

Amma proses ağırlı getsə də, sonrakı sürətli dəyişmə üçün hüquqi zəmin yarandı.

Beləliklə, milli hökumət təhsildə milliləşdirmə sahəsində işlərə Fətəli Xan Xoyskinin imzaladığı “İbtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında” 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə başladı. Həmin qərarla müəyyən edilirdi ki, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təlim yalnız ana dilində aparılmalı, dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsinin məktəblərdə tədrisi məcburi surətdə və intensiv qaydada aparılmalıdır. Həmçinin bu qərarla ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrində də tədrisin dövlət dilində - Azərbaycan türkcəsində aparılması tələb olunurdu. Ali ibtidai məktəblərdə milliləşdirilmiş siniflərdə dövlət dilini bilməyən şagirdlər üçün türk (Azərbaycan) dilli siniflərin yaradılması, həmin siniflərdə dövlət dilinin 1918//1919-cu tədris ilinin sonunadək intensiv tədris yolu ilə 2 il ərzində yalnız dövlət dilində aparılmasına keçilməsi tələbi qoyulurdu. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfindən yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərə rus dilində

təhsillərini davam etdirməyə o halda icazə verilirdi ki, dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsinin orta məktəblərin bütün siniflərində məcburi fənn kimi intensiv olaraq öyrənilməsi təmin edilmiş olsun. Həmin qərarla müəyyən edilirdi ki, bütün siniflərdə Azərbaycan türkcəsinin tədrisi üçün həftəlik dərs yükü 4 saatdan az olmamalıdır. Eyni zamanda, bu qərarla Azərbaycanda təlim rus və erməni dillərində aparılan məktəblər və siniflər ləğv edilirdi (2, s. 225).

Azərbaycan hökuməti təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilə yanaşı, ölkədə yaşayan və azlıqda qalan xalqların dil və mədəniyyətinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsini təmin etmək məqsədilə 1918-ci il sentyabrın 7-də xüsusi qərar qəbul etdi. Həmin qərarla müəyyən edilirdi ki, əgər sinifdə 10 nəfərdən çox azlıqda olan xalqın nümayəndəsi oxuyursa, onda onlara öz dillərində ana dili və ilahiyyatdan dərs keçilməlidir. Həmin fənlərə həftəlik dərs yükünün miqdarı Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir, həmin fənlərin tədris xərcləri dövlət tərəfindən ödənilirdi (2, s. 228). Bu fakt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hələ o dövrdə demokratik dəyərlərə necə hörmətlə yanaşdığını göstərir.

Heç şübhəsiz, bütün bu hüquqi bazanın yaradılmasından və hazırlıq işlərindən sonra 1918//1919-cu dərs ilinin başlanması, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, ibtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil ocaqlarında tədrisin dövlət dilində aparılmasına keçid prosesi problemlərsiz, ağrısız ötüşmür. Tezliklə məlum oldu ki, məktəblərin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar çoxlu sayda uşaq təhsildən kənarda qalıb. Bu realığı görən Azərbaycan hökuməti 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarında müəyyən dəyişiklik etmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə, 1918-ci il noyabrın 13-də Azərbaycan hökuməti yuxarıda adı çəkilmiş qərara aşağıdakı dəyişikliklər edir: yeni qərarla müəyyən edilirdi ki, bir orta təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq, Xalq Maarifi Nazirliyinin xüsusi razılığı ilə paralel olaraq rus bölmələri də açmağa icazə verilir. Bununla yanaşı, yaşayış məntəqələrində bir neçə eyni tipli ümumi təhsil müəssisələrindən bir hissəsi milliləşdirilir, qalan hissəsində tədris bütün siniflərdə rus dilində aparılır. Eyni zamanda, həmin qərarla təlim rus dilində aparılan məktəblərdə dövlət dili – Azərbaycan türkcəsi məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi. Azərbaycan hökumətinin bu qərarında azərbaycanlı uşaqların yalnız milliləşdirilmiş məktəblərdə təhsil almaları bir vəzifə kimi tələb edilirdi. Lakin müstəsna hallarda ana dilində danışmağı bilməyən azərbaycanlı uşaqlar Xalq Maarifi Nazirliyinin xüsusi icazəsi ilə rus dilində təhsil ala bilərdilər. Beləliklə,

aparılan siyasət və həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin məlumatına görə, Bakı politexnik və kommersiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziyası istisna olmaqla, bütün orta məktəblər milliləşdirilmişdi (6, s. 33). 1919//1920-ci dərs ilinin əvvəllərində Azərbaycanda 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, ibtidai məktəblərdə 48070, orta məktəblərdə isə 9611 şagird təhsil alırdı (6, s. 33).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ümumi təhsil müəssisələrini milliləşdirməklə yanaşı, onların şəbəkəsini ildən-ilə genişləndirməyi də planlaşdırırdı. Belə ki, Xalq Maarifi Nazirliyinin 1919-cu ilin oktyabrında təhsil müəssisələrinin açılmasına dair hökumətə ünvanladığı rəsmi təqdimatında məlum olur ki, hər il, təxminən, 35 yeni ümumi orta məktəb açılması nəzərdə tutulurdu. Məlumatda o da bildirilirdi ki, ölkənin ümumi təhsil müəssisələrinin məktəb şəbəkəsi hazırlanmadığından ildə neçə məktəbin açılması məsələsini hələlik tam müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Azərbaycan hökumətinin ümumi təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də Birinci Dünya Müharibəsi nəticəsində fəaliyyəti dayandırılmış ümumtəhsil məktəb şəbəkəsinin bərpa olunması, dövlət vəsaiti hesabına onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, məktəb binalarının bərpası, təmiri və tikintisi üçün büdcədən vəsaitin ayrılması sayıla bilər. Hökumətin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində bir sıra bölgələrdə çoxlu sayda məktəb bərpa olunmuş, fəaliyyətə başlamışdı. Bunu demək kifayət edər ki, təkcə Şamaxı və Göyçay qəzalarında xalq məktəbləri müfəttişliyində uçotda olan 108 məktəbdən 1918-ci ildə ancaq 10-u fəaliyyət göstərirdisə, 1919//1920-ci dərs ilində belə məktəblərin sayı 70-ə çatdırılmışdı (6, s. 34).

Bununla yanaşı, 1919-cu ilin iyulundan Lənkəran kişi və qadın gimnaziyaları da Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamına keçir. Həmin ilin avqustun 11-də Xalq Maarifi Nazirliyinin qərarı ilə Bakı, Gəncə və Nuxadakı müqəddəs Nina qız məktəblərinin adı dəyişdirilir. Bakıda I Azərbaycan qəz gimnaziyası, Gəncə və Nuxada kişi və qadın, Şuşada kişi məktəb və seminariyaları açmaq barədə Azərbaycan Parlamentinə qərar layihələri təqdim olundu. Onlardan yalnız Göyçayda realni məktəbi açmaq haqqında qanun layihəsi Parlament tərəfindən 1919-cu ildə təsdiq edilmişdir (1, s. 58).

Azərbaycan hökuməti ümumi təhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi sahəsində həyata keçirəcəyi tədbirləri mövcud olduğu son ana qədər dayandırmadı. Belə ki, hökumət böhranının yaşanmasına baxmayaraq, Azərbaycan Parlamenti 1920-ci il aprelin 12-də Quba uezdinin

Qusar sahəsinin Xuluq kəndində, Şuşa uezdinin Ağdam kəndində ali ibtidai məktəblərin açılması haqqında qanunlar qəbul edir.

Məktəb islahatı sahəsində məsələləri ətraflı müzakirə etmək, müəyyən təkliflər hazırlayıb hökumətə təqdim etmək məqsədilə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1919-cu il avqust ayının 20-dən sentyabrın 1-dək Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı çağrılır. Qurultayın keçirilməsi xərcləri üçün Azərbaycan hökumətinin 2 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamına 35600 manat məbləğində vəsait də ayrılır.

Azərbaycan müəllimlərinin 1906 və 1907-ci illərdə keçirilən birinci və ikinci qurultaylarından sonra sayca üçüncüsü olan həmin qurultay 1919-cu il avqust ayının 20-də saat 11-də Bakı I realnı məktəbin (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin binası) akt zalında öz işinə başlayır və nəzərdə tutulan müddətdə işini başa çatdırır. Qurultayda Azərbaycanın bütün bölgələrini və tədris müəssisələrini təmsil edən nümayəndələr iştirak edirdi. Qurultayı Azərbaycan Türk Müəllimləri İttifaqının sədri Ağabəy İsrəfilbəyov açmış, qurultayda Xalq Maarifi Nazirliyi adından nazir müavini Həmid bəy Şaxtaxtinski böyük nitq söyləmişdir.

Qurultayın Xalq Maarifi Nazirliyinə təqdim etdiyi təkliflər əsasında bütövlükdə məktəb islahatı və xüsusi olaraq təhsilin məzmunca milliləşdirilməsini əsas tutan proqram hazırlamaq məqsədilə hökumət komissiyası yaradılır. 1919-cu il noyabrın 7-də Xalq Maarifi Nazirliyi yanında hökumət islahat komissiyasına Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmid bəy Şaxtaxtinski (sədr), Nurməhəmməd bəy Şahsuvarov, Azad bəy Əmirov, Fətulla bəy Rzabəyov, Soltan Məcid Qənizadə, Abdulla bəy Əfəndiyev, Sara xanım Yaqubova, Sara xanım Xuramoviç, Əhməd bəy Pepinov, Xədicə xanım Ağayeva, Məmmədağa Şaxtaxtinski, Cabbar bəy Orucəliyev və Saleh bəy Vəkilov daxil idilər. Hökumət bu komissiya qarşısında növbəti dərslərin ilinin əvvəlinə kimi məktəb islahatı, o cümlədən təhsilin məzmunu ilə bağlı məsələlərin həlli üzrə hökumət proqramını hazırlamaq missiyası qoymuşdu (6, s. 38). Bu komissiyanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1919-cu ilin dekabrında Bakıda keçirilmiş müəllim seminariyaları xalq maarifi inspektorları, ali ibtidai və orta məktəb müdirlərinin 15 günlük müşavirəsində ümumi təhsil müəssisələrində istifadə olunan dərsliklər məsələsini geniş müzakirə edərək müəyyən təkliflər hazırlandı. Bununla yanaşı müxtəlif fənlər üzrə, o cümlədən Mahmud bəy Mahmudbəyovun sədrliyi ilə ana dili və ədəbiyyat üzrə, Pənah Qasımovun sədrliyi ilə tarix fənni üzrə, Səməd bəy Acalovun

sədrliyi ilə riyaziyyat fənni üzrə, Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin sədrliyi ilə təbiət fənni üzrə komissiyalar yaradıldı (9, s. 49-100). Azərbaycan hökuməti dərslük islahatı sahəsindəki işləri stimullaşdırmaq məqsədilə ana dilində dərslük hazırlayan komissiyalara dövlət büdcəsindən ayrıca vəsait ayrılması barədə qərar da qəbul etmişdi. Bu komissiyalar AXC qurulan qədər ibtidai məktəblərdə istifadə olunan dərslükləri ətraflı müzakirə edərək onlardan tədrisə yararlı olanlarının müəyyən edilməsi işini də həyata keçirməli idi.

Azərbaycan hökuməti məktəbləri əlavə oxu ədəbiyyatı və sinif-dənxaric oxu materialları ilə təmin etmək məqsədilə Xalq Maarifi Nazirliyinin təklifi əsasında 200 səhifəlik dövrü ədəbi jurnalın, həmçinin müəllim və məktəblilər üçün 4 elmi-pedaqoji jurnalın – (a) Pedaqoji; b) Kiçik yaşlı məktəblilər üçün oxu; c) Orta yaşlı məktəblilər üçün oxu; ç) Yaşlılar üçün oxu) nəşr olunması barədə Parlamentə qərar layihəsi təqdim olunmuş, ilkin razılıq alınmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyata keçirdiyi milliləşdirmə siyasətini yerli müəllim kadrlarının çatışmazlığı xeyli ləngidirdi. Ona görə də hökumətin təhsil siyasətində müəllim hazırlığı məsələsi ilk gündən aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Bu problemin tezliklə həlli üçün hökumət bir neçə istiqamətdə iş aparmalı olmuşdu: yeni müəllim seminariyaları yaratmaq, müəllimlər üçün hazırlıq kursları təşkil etmək, Türkiyədən müəllimlər dəvət etmək. Azərbaycan hökuməti milli təhsil quruculuğu sahəsində əsaslı dəyişikliklər etmək, maarif sistemini kökündən yeniləşdirmək üçün müəllim hazırlığına, ümumən pedaqoji kadrların hazırlanmasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. Ölkədə pedaqoji kadrlara ehtiyacın qismən ödənilməsi üçün hökumət proqramında hər il Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində 4 müəllimlər seminariyasının açılması nəzərdə tutulurdu. İlkin olaraq 1918-ci ilin sentyabrında Qazaxda Müəllimlər Seminariyası, 1919-cu ilin sentyabrında isə Bakıda Kişi Müəllimlər Seminariyası açıldı. Eyni zamanda, hələ 1914-cü ildən fəaliyyət göstərən Gəncə Müəllimlər Seminariyası milli əsaslarla yenidən quruldu. Bütövlükdə, 1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycanda 3 Müəllimlər Seminariyası (Qazax, Gəncə, Bakı) fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan hökuməti müəllimlərə olan ehtiyacı nəzərə alaraq müəllim hazırlamaq məqsədilə qısamüddətli müəllimlər kursunun təsis edilməsi haqqında qərar (24.08.1918) qəbul etdi. Sonralar Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində belə iki aylıq kurslar açılmışdı. Bu kursların hər birində 50 nəfər müəllim hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda,

Bakıda müəllim hazırlayan pedaqoji ali məktəbin açılması da planlaşdırılmışdı.

AXC hökumətinin təhsil sahəsində uğurlu tədbirlərindən biri də təhsil tariximizdə ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin yaradılması oldu. Belə ki, Parlamentin 01 mart 1919-cu il tarixli qərarı ilə Bakıda Azərbaycan Birinci qadın gimnaziyası nəzdində 01 sentyabr 1919-cu ildən uşaq bağçası açılmışdı. Bağçanın saxlanması üçün dövlət büdcəsindən 30933 manat vəsait ayrılmışdır. Bu onu göstərir ki, AXC hökuməti təhsildə fasiləsizlik prinsipini təmin etmək istəyirdi.

AXC hökuməti bu dövrdə təhsildən yayınmış uşaqların taleyinə də biganə qalmamış, 1919-cu ilin avqustunda Bakıda həmin uşaqlar üçün dövlət hesabına uşaq evi (koloniyası) açmış, bu cür uşaqların toplanıb koloniyaya göndərilməsi üçün Bakıda “Uşaqlara yardım bürosu” da təşkil etmişdi.

AXC-nin bütün hökumət kabinetlərinin proqramlarında peşə-ixtisas təhsili müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması, yaxud mövcud olanların inkişaf etdirilməsi də nəzərdə tutulmuş, bu sahədə konkret addımlar atılmışdır.

AXC hökumətinin təhsil quruculuğu və təhsil siyasətində ölkənin idarə olunmasını təmin edəcək ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması ən aparıcı istiqamətlərdən, ən çox əhəmiyyət verdiyi sahələrdən biri idi. Bu mənada Azərbaycan hökuməti mövcudluğu dövründə bir neçə ali məktəbin – Bakı Dövlət Unversiteti, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Pedaqoji İnstitutu və Dövlət Konservatoriyasının açılması üzrə müəyyən hazırlıq işləri görmüş, hətta onlardan bəzilərinin təsis olunmasına dair qanun layihəsi də Parlamentə təqdim olunmuşdu. Onlardan yalnız birini - Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını reallaşdırmaq mümkün oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1-də **“Bakı Dövlət Universitetinin təsis haqqında”** qanun qəbul etdi. 1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin auditoriyalarında ilk mühazirələr oxundu. Parlamentin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarı əsasında XMN-nin xətti ilə 100 nəfər azərbaycanlı gənc dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərildi. Onların xərcləri üçün büdcədən 7 milyon rubl vəsait ayrılmışdı. Xaricə təhsil almağa göndərilən tələbələr üçün belə bir qayda qoyulmuşdu ki, təhsili bitirdikdən sonra 4 il hökumətin göndərdiyi yerdə işləməli idilər. Həmin tələbələr oxumaq üçün İngiltərəyə, Fransaya, Türkiyəyə, İtaliyaya göndərilmişdi. Onlar elmin 17 istiqaməti üzrə təhsil alıb vətənə dönməli

idilər. AXC devrildikdən sonra bir müddət onların təhsil xərcləri ödənilsə də, sonradan kəsilmişdi. Onların sonrakı taleyi barədə son dövrlərdə aparılmış tədqiqatlardan məlumatlar almaq mümkündür (12).

AXC hökumətinin təhsil siyasətində ölkənin yaşlı vətəndaşları arasında geniş yayılmış savadsızlığın qismən aradan qaldırılması məsələsi də yaddan çıxmamışdı.

AXC hökuməti milli hərbi kadrların hazırlanması sahəsində də söylərini əsirgəmədi. Bunun üçün milli hərbi məktəblər açılmasına təşəbbüs edildi. Gəncədə Milli Hərbiyyə (podproporşiklər) məkrəbi açıldı. Daha sonrakı həmin məktəb Gəncə proporşiklər məktəbinə çevrildi. 1919-cu ildə həmin məktəb Bakıya köçürüldü. 1918-1920-ci illər ərzində Azərbaycanda daha 3 hərbi məktəb açıldı: İstəhkam məktəbi, Hərbi Dəmiryolçular məktəbi, Şuşa feldşer məktəbi (10, s. 101).

Beləliklə, AXC fəaliyyət göstərdiyi 23 ay ərzində təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirləri belə ümumiləşdirmək olar:

Təhsil milliləşdirildi, Azərbaycan türkcəsi dövlət dili elan olundu;

Məktəblərin şəbəkəsi genişləndirildi;

Təhsil pillələri ibtidai, ali ibtidai, orta və ali təhsili əhatə edirdi;

Məktəbəqədər təhsilin inkişafına təşəbbüs edildi;

Ali təhsil müəssisəsi – BDU yaradıldı;

100 tələbə xaricə göndərildi;

Müəllim kadrlarının hazırlığı sahəsində xeyli işlər görüldü;

Müəllim Seminariyalarının yaradılması;

İlk hərbi məktəblərin açılması və s.

Ədəbiyyat

1. Ataxan Paşayev Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001, s.56
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (stenoqrafik hesabatlar), I cild, B., 1998, s. 120-127
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, B., 2004
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, B., 2005
5. Azərbaycandarixi, V cild, B., 2008
6. Mərdanov M., Quliyev Ə. AzərbaycantəhsiliXalq Cümhuriyyətiil-lərində (1918-1920), B., 2003
7. Rəsulzadə M. Ə. ÇağdaşAzərbaycandarixi. Əsrimizin Səyavuşu, Azərbaycanədəbiyyatı, B., 1991

8. Svyatoçovski T. RusiyavəAzərbaycan, B., 2000
9. Seyidov F. Azərbaycanpedaqojifikirtarixindənseçmələr, B., 2002.
10. Süleymanov M. Azərbaycanca ilk MilliHərbiyyəməktəbi (1918), B., 2000
11. Tağıyev Ə. S. Azərbaycandaməktəbtarixi, B., 1993
12. TeyyubQurbanYüztələbə, yüz tale, B., 2018
13. AzərbaycanDemokratikRespublikası, B., 1992

ElchinMamedov

**Democratic Republic
Abstract**

This paper discusses the reforms carried out in the field of education of the Azerbaijan Democratic Republic and the sphere of their use. There are also discussed such problems as nationalization, sending students to study abroad, the opening of military schools, education in the state (Azerbaijani) language, which were developed by the Azerbaijani Democratic Republic.

Эльчин Мамедов

**Образовательная политика Азербайджанской
Демократической Республики
Резюме**

В настоящей статье рассматриваются реформы, проведенные в области образования Азербайджанской Демократической Республики и сферы их использования. Здесь также обсуждаются такие проблемы как национализация, отправление студентов для обучения за границу, открытие военных школ, проведения образования на государственном (азербайджанском) языке, которые были разработаны Азербайджанской Демократической Республикой.

Fizuli Mustafayev
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

Kino dilində saitlərin tələffüzü haqqında bəzi mülahizələr

Açar sözlər: ədəbi dil, kinoaktyor, kinossenari, danışiq dili, tələffüz normaları, dilin xəlqiliyi, ümumxalq dili.

Ключевые слова: литературный язык, киноактёр, киносценарий, разговорный язык, нормы произношения, народность языка, общенародный язык.

Keywords: literary language, the film actor, movie script, spoken language, the articulation norms, national character of language, nationwide language.

Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin belə bir xüsusiyyəti vardır ki, sait səslər əsasən adi qaydada tələffüz edilir, lakin bəzi hallarda qapalı saitlər reduksiyaya uğrayır, yəni qısa tələffüz olunur. Kino dilində qapalı saitlərin qısa tələffüzü onların vurğulu hecadan əvvəl gəlməsi, xüsusilə də, sözün ilk hecasında kar samitlər arasına düşməsi ilə əlaqədardır. Bundan başqa ərəb və fars mənşəli sözlərin tələffüz xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq saitlərin bəziləri bir qədər uzadılaraq deyilir.

Saitlərin uzun və yaxud qısa tələffüzünü yazıda bildirmək üçün dilçilikdə qəbul olunmuş fonetik transkripsiyadan, başqa sözlə, xüsusi işarələrdən istifadə edilmişdir. Kino dilində tələffüz qaydasında bütün səslər deyil, yalnız haqqında söhbət gedən səsə transkripsiyası verilir və həmin səs orta mötərizəyə alınır.

1-ci qayda. Ərəb və fars mənşəli sözlərdə i saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, nizə - n[i:]zə, didə - d[i:]də, rişə - r[i:]şə, viran - v[i:]ran, icad - [i:]cad, qəsidə - qəs[i:]də, qəbilə - qəb[i:]lə, dəfinə - dəf[i:]nə, zəminə - zəm[i:]nə, nəticə - nət[i:]cə, kəminə - kəm[i:]nə, fəsilə - fəs[i:]lə, rəfiqə - rəf[i:]qə.

İndi isə ayrı-ayrı kinofilmlərdən gətirilmiş misallara müraciət edək.

“Kimsən, nəçisən, dərviş? *Nizə - n(i)zə* kimə məxsusdur?”

(“Od arasında vahə” kino-roman. Ssenari müəllifi Ə.Muğanlı. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“Mən ki dərvişəm, *fəqirəm – fəq(i)rəm*, padişahi-aləməm, *Ruhi – r(u)hi*-birəngəm, əgərçi rəngə girsəm adəməm.”

(Yenə orada)

“Səni casusluqda təqsirləndirirlər, dərviş, Rəng-rəng deyirsən, de görüm hansı rəngin *pərəstişkarısan – pərəstişk(a)rısan*? Ağın? Yaşılın? Ya...”

(Yenə orada)

“Bəs niyə o taya qaçırsan? *Viran – vir(a)n* qalan tayı deyirəm”

(Yenə orada)

“Kərimin başında bir qəza var... Nə dayanmısınız? *Nəticə – nət(i)cə* göz qabağındadır, görmürsünüz? Bir şey etmək lazımdır.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. Ssenari müəllifləri Eldar Quliyev, Natiq Rəsulzadə. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

“- Xəbərin varmı? Deyirlər Kərim itib.

- Hansı Kərimi deyirsən? Çəpgözü? *Qəsidi – qəs(i)də* oxuyanı?”

(Yenə orada)

2-ci qayda. “bi” önşəkilçili sözlərdə şəkilçinin i saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, *biqərar – b[i:]qərar*, *biqərəz – b[i:]qərəz*, *bidərd – b[i:]kef*, *bigünah – b[i:]günah*, *biməna – b[i:]məna*, *bimərhəmət – b[i:]mərhəmət*, *bisavad – b[i:]savad*, *bisəbəb – b[i:]səbəb*, *bisəmə – b[i:]səmə*, *bitərəf – b[i:]tərəf*, *bixəbər – b[i:]xəbər*, *biçarə – b[i:]çarə*, *bihudə – b[i:]hudə*, *bişərəf – b[i:]şərəf*.

“Zindanda mənimlə bir igid yatır, özü də *biqərar – b(i)qərar*. Ondan soruşun. İnanın ona. Mən şəhadət verirəm ki, hürriyyət yolunda o, neçə ölümdən çıxıb. *Biqərəz – b(i)qərəz* dediklərim bir həqiqətdir.”

(“Od arasında vahə” kino-roman. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“O *bikef – b(i)kef* adam da sənə şəhadət verir, hə?

ÇK əməkdaşı güldü:

- Pis fikirləşməyibsiz. Aparın o *bigünah – b(i)günah* insanı.”

(Yenə orada)

“Ay *bimərhəmət – b(i)mərhəmət*, burada neynirsən? Muğan harda, Gəncəbasar harda. Bunların hamısı *bisavad – b(i)savad* olmaqdan əmələ gəlir.”

(Yenə orada)

“*Bisəbəb – b(i)səbəb* olduğu üçün Sonanın əri dabbaq Kərim tezdən at arabasına minib evdən çıxıb, gündüz isə at evə onsuz qayıdıb.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

“Sən nə danışırısan, Sonanı tanımırısan? Döşündən itələyib həyətdən çıxarar... Sənə deyirəm, bu saat o heç kəsi görmək istəmir. Hamı da bu məsələdə *bitərəfdir – b(i)tərəfdir*.”

(Yenə orada)

“*Biçarə – b(i)çarə* Sona evdə uşaqları ilə təkdir. O, adəti üzrə ev işləri ilə məşğul olmaq istəyir. Bəzi *bişərəf – b(i)şərəf* adamlar Sonadan qiybət edirlər. Süpürgəni əlinə götürür, lakin dərhal onu küncə ataraq evdən çıxır.”

(Yenə orada)

3-cü qayda. Söz tərkibində i saiti ilə yanaşı ə saiti gələrsə, bu iki saitin arasına y samiti əlavə olunaraq tələffüz olunur. Məsələn, şəriət – şə[ri]yə[t], vəqiə - vaq[ui]yə, müdafiə - müdaf[ui]yə, faciə - fac[ui]yə, təbiət – təb[ui]yə[t].

“*Şəriət – şə(ri)ət* qanunlarına görə hər arvadın sahibidir. Sürəyya bunu başa düşməlidir.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii televiziya filmi. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1978)

“Bu, elə hər il belədi də. Yaz ki gəldi, havalanır yazıq. Hisslərini *müdafiə – müdaf(iyə)* edə bilmir. Seyfəddinin eşqi beyninin lap yaralı yerinə vurur.”

(Yenə orada)

“İndiyə Seyfəddin qalmaz. Yəqin evlənib oralarda. Ya da *təbiət – təb(iyə)t* qoynunda dincəlir.”

(Yenə orada)

4-cü qayda. Bəzi alınma sözlərdə e saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, ezam - [e:]zam, elan - [e:]lan, etimad - [e:]timad, etina - [e:]tina, etiraz - [e:]tiraz, istefa - ist[e:]fa, memar - m[e:]mar, merac - m[e:]rac, etibar - [e:]tibar.

“Əsgər döyüşdə olar, künc-bucaqda daldalanmaz!

- Özü də komandır idim. Onbaşı. Başqa bir orduya *ezam – (e)zam* olunmuşdum...”

(“Od arasında vahə” kino-roman. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“Yalan deyirsən. Revkomda işləyə bilməzdin. *Elan – (e)lan* vermişik, lənkəran və Muğan fırqə özəklərinin heç birinin siyahısında adın yoxdur.”

(Yenə orada)

“*Etimad – (e)timad* göstəriblər. Elə buna görə də revkomda işləyə bilməzdin.”

(Yenə orada)

“Gedib *etiraz* – (*e*)*tiraz* edib məsələni Sonaya bildirmək lazımdır. *İstefa* – *ist(e)fa* xəbərini eşidib ermənilər Kərimi tutublar.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

“Mənim istintaqıma nəhaq şübhə edirsiniz, yoldaş komissar. Özünü *memar* – *m(e)mar* kimi aparır, ona *etibar* – (*e*)*tibar* etmək olmaz. Muğanda həlak olmuş yoldaşlarımızın qanı belə xainlərin boynundadır...”

(“Od arasında vahə” kino-roman. Ssenari müəllifi Əhmədağa Muğanlı. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

5-ci qayda. Bəzi alınma sözlərdə ə saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, mədə - m[ə:]də, mədən - m[ə:]dən, lənət - l[ə:]nət, məzun - m[ə:]zun, məruz - m[ə:]ruz, məyus - m[ə:]yus, məlum - m[ə:]lum, məmur - m[ə:]mur, mənəvi - m[ə:]nəvi, mərkə - m[ə:]rkə, məruzə - m[ə:]ruzə, təqib - t[ə:]qib, təzim - t[ə:]zim, təkid - t[ə:]kid, təlim - t[ə:]lim, təmin - t[ə:]min, təmir - t[ə:]mir, tərif - t[ə:]rif, təsir - t[ə:]sir, təsis - t[ə:]sis, tətil - t[ə:]til, təcili - t[ə:]cili.

“Hə evlənilib. Evləndiyinə də *məyus* – *m(ə)yus* olub. Muxtarın oğlu Mamed də orada olur, Seyfəddinin olduğu yerdə. Onun *mənəvi* – *m(ə)nəvi* haqqı yoxdur ki, bazarda alver eləsin. Buna görə hamı ona *lənət* – *l(ə)nət* edir.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“Gedəndə *təqib* – *t(ə)qib* edib anasına deyib ki, Seyfəddin *təcili* – *t(ə)cili* evlənilib, özü də tutduğu əməlindən *məyus* – *m(ə)yus* olub. İndi də *təlim* – *t(ə)lim*keçib taksi şoferi işləyir.

- İndi bu qız *məkərə* – *m(ə)kərə* qoparıb nə ağılın vurub Urusetə gedir?”

(Yenə orada)

“Bəs Seyfəddini nə *tərif* – *t(ə)rif* edirsən. *Təcili* – *t(ə)cili* olaraq ona *təsir* – *t(ə)sir* etmək lazımdır. *Təqib* – *t(ə)qib* edərək Mamedə tapmaq lazımdır. *Məmur* – *m(ə)mur* vasitəsilə Seyfəddinin qaldığı evi müəyyənləşdirilsin.”

(Yenə orada)

6-cı qayda. Ə saiti söz tərkibində qoşa gələrsə, bir uzun ə kimi tələffüz edilir. Məsələn, mənfəət – mən[fə:]t, mətbəə – mətb[ə:], əmtəə – əmt[ə:], təəccüb – t[ə:]cüb, mütəəssir – müt[ə:]ssir, əlbəəl – əlb[ə:], təəssüf – t[ə:]ssüf, məəttəl – m[ə:]ttəl.

“*Təəccüb* – *t(ə)ccüb* doğurur ki, ermənilər Kərimi necə tutublar. Hamı *məəttəl* – *m(ə)ttəl* qalıb.

- O, girovdur, *əlbəəl* - *əlb(ə)l* qaytarmaq lazımdır.

- Nə zaman *mətbəə* - *mətb(ə)* işlədərsən, *mənfiət* - *mənfi(ə)t* də qazanarsan...

Mən isə Seyfəddin, bax, ordenimi burdan asmışam.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfim” kinostudiyası, 1978)

7-ci qayda. Söz tərkibində ə saiti ilə yanaşı i saiti gələrsə bu iki sait arasına y samiti əlavə olunaraq tələffüz edilir. Məsələn, *rəis* - r[əyi]s, *səid* - s[əyi]d, *zəif* - z[əyi]f, *məişət* - m[əyi]şət.

“Mən xain deyiləm, *rəis* - r[əyi]s.

- Deyiləm... deyiləm... Xainsən, ona görə də zəif - z[əyi]f adamsan.

- Onun heç *məişət* - *m[əyi]şət* hərəkətləri də xoşuma gəlmir. İş hazırla, ver tribunala.”

(“Od arasında vahə” kino-roman. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

8-ci qayda. Ərəb və fars mənşəli sözlərdə a siti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, ikihecalı sözlərin əvvəlində: *abid* - [a:]bid, *aqıl* - [a:]qıl, *adəm* - [a:]dəm, *adət* - [a:]dət, *adi* - [a:]di, *ayə* - [a:]yə, *aləm* - [a:]ləm, *alət* - [a:]lət, *ali* - [a:]li, *atəş* - [a:]təş, *afət* - [a:]fət, *aciz* - [a:]ciz, *axır* - [a:]xır, *aşiq* - [a:]şiq, *ahəng* - [a:]həng, *alim* - [a:]lim, *amir* - [a:]mir, *amin* - [a:]min.

“Onu xilas etmək lazımdır! *Adət* - (a)dət belədir!

... Aranızda kişi yoxdur? *Adi* - (a)di halda əlinizdə tüfəng var. *Ayə* - (a)yə, bu tüfənglər nə üçündür? *Atəş* - (a)təş açmaq üçün deyildirmi? *Aciz* - (a)ciz adamlarsınız. *Aləm* - (a)ləm bilir ki, əlində silah gəzdirən ürəkli olar.

... *Axır* - (a)xır ki, işlər *ahəngində* - (a)həngində gedir. İndi ki belə oldu, onu mən özüm qurtararam. *Amin* - (a)min deyin!

... Axmaqlıq eləmə! Onların əlində kifayət qədər sursat, *alət* - (a)lət var. Bir də ki, bəlkə də onlar Kərimi heç kənddə saxlamırlar.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

İkihecalı sözlərin ortasında: *baqi* - b[a:]qi, *badə* - b[a:]də, *bazu* - b[a:]zu, *bakir* - b[a:]kir, *banu* - b[a:]nu, *bariz* - b[a:]riz, *vəqə* - v[a:]qe, *vadi* - v[a:]di, *vazeh* - v[a:]zeh, *valeh* - v[a:]leh, *vali* - v[a:]li, *varis* - v[a:]ris, *vasil* - v[a:]sil, *vahə* - v[a:]hə, *qayə* - q[a:]yə, *qamət* - q[a:]mət, *qanun* - q[a:]nun, *qane* - q[a:]ne, *dayə* - d[a:]yə, *dava* - d[a:]va, *dahi* - d[a:]hi, *jalə* - j[a:]lə, *yavər* - y[a:]vər, *lalə* - l[a:]lə, *mavi* - m[a:]vi, *maye* - m[a:]ye, *nalə* - n[a:]lə, *nanə* - n[a:]nə, *razı* - r[a:]zı, *saqi* - s[a:]qi, *sadə* - s[a:]də, *təbə* - t[a:]bə, *fani* - f[a:]ni, *xali* - x[a:]li, *halə* - h[a:]lə.

“Bulağın gözü kimi içindən qaynayırsan, bircə *badə* - *b(a)də* qalib ki, vurub içəsən, sonra da hərəkətinə *valeh* – *v(a)leh* olasan.

... Sürəyya demək istəyirdi ki, tək *varis* – *v(a)ris* mənəm. Və *qaməti* – *q(a)məti* döndü.

... Gedirəm də, bu gün gedirəm. Elə bilirsiz gəlməyəcək, *qanun* – *q(a)nun* buna yol verməyəcək. Adımı dəyişərəm. *Qane* – *q(a)ne* olmaram, *dava* – *d(a)va* salaram.”

(“Od arasında vahə” kino-roman, bədii film.”Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“Dahi – *d(a)hi* adamlar kimi demişdi ki, əlimə pul salan kimi sənə hər şey göndərəcəyəm. Mən də ki, öz növbəmdə *nalə* - *n(a)lə* qoparmışdım ki, mənə *sadə* - *s(a)də* bir nişan üzüyü alarsan.

Fani – *f(a)ni* dünyada heç bir şeydə gözüm yoxdur. Amma, içərisində *lalə* - *l(a)lə* olan bir gül dəstəsi də istərdim.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfim” kinostudiyası, 1978)

Üçhecalı sözlərin ortasında:əlamət - əl[a:]mət, iqamət - iq[a:]mət, izafət - iz[a:]fət, lətafət – lət[a:]fət, imarət - im[a:]rət, icarə - ic[a:]rə, işarə - iş[a:]rə, kinayə - kin[a:]yə, məlahət – məl[a:]hət, mənafe – mən[a:]fe, nəzakət – nəz[a:]kət, nəzarət – nəz[a:]rət, piyalə - piy[a:]lə, rəqabət – rəq[a:]bət, riyazi - riy[a:]zi, səxavət – səx[a:]vət, tərsanə - tərs[a:]nə, kifayət - kif[a:]yət, qiyamət - qiy[a:]mət, zamanət – zəm[a:]nət.

“Gedim görüm qızlar neyniyir orda – deyib *işarə* - *iş(a)rə* etdi Sürəyya.

- Dünən axşamdan inəkləri ona tapşırıbmışam – deyərək *kinayə* - *kin(a)yə* ilə cavab verdi.

- Sünbül *məlahət* – *məl(a)hət* baxışlı Xuraman Qəmərə baxacaq. *İmarət* – *im(a)rət* alıb *icarə* - *ic(a)rə* oyunu oynayacaqlar.

- Kamalnan Sünbülü Mənzərə tapşırıbmışam. *Lətafət* – *lət(a)fət* sevgisi yaşayan Məryəm Gəzəyənnən Kəsəyənəni sağacaq.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfim” kinostudiyası, 1978)

“Mən sənə dedim, insan kamil deyil, *mənafe* – *mən(a)fe* baxımından deyirəm. *Nəzakət* – *nəz(a)kət* xətrinə görə axırını belə etdilər.

- Nə var, yenə nə qələt qarışdırıbsan?

- Ona görə deyirlər ey... *Nəzakət* – *nəz(a)kət* olmayan yerdə *rəqabət* – *rəq(a)bət* olmaz.

- Bakılı qonağı gizləmək lazımdır.

- Yenə qonaq?!.. *Riyaziyyat* – *riy(a)ziyyat* elmini dərk etmək insandan böyük *səxavət* – *səx(a)vət* tələb edir. Bizim bakılı qonağımız da belələrindəndir.”

(“Od arasında vahə” kino-roman, bədii film.”Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“Dədən, dədəmin çörəyi haqqı, heç kəs *zəmanət* – *zəm(a)nət* vermir.

- Ə, İvan, *qiyamət* – *qiy(a)mət* oğlansan, vallah. Neçə dəfə demişəm farağət otur yerində. Qocalığına yazığın gəlmir?”

(Yenə orada)

Dava, axır sözlərinin ilk hecasındakı a hərfi uzun tələffüz edilməzsə, həmin sözlər başqa məna verəcəkdir. Belə ki, d[a:]va – cəng, vuruş, savaş əvəzinə dava, yəni dərman; [a:]xır – son, nəhayət yerinə axır, yəni su axır, çay axır ifadələrindəki hərəkət mənasını bildirəcəkdir.

9-cu qayda. “Na”, “ba” önşəkilçili sözlərdə həmin şəkilçilərin a saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, *nabələd* – n[a:]bələd, *naqabil* – n[a:]qabil, *naqafil* – n[a:]qafil, *nadürüst* – n[a:]dürüst, *nalayiq* – n[a:]layiq, *naməlum* – n[a:]məlum, *namərd* – n[a:]mərd, *naməhrəm* – n[a:]məhrəm, *nanəcib* – n[a:]nəcib, *narahat* – n[a:]rahat, *natamam* – n[a:]tamam, *nataraz* – n[a:]taraz, *naşükür* – n[a:]şükür, *naxələf* – n[a:]xələf, *natəmiz* – n[a:]təmiz, *natəvan* – n[a:]təvan, *baxəbər* – b[a:]xəbər, *bahəm* – b[a:]həm, *baməzə* – b[a:]məzə, *basəfa* – b[a:]səfa.

“Bunu götür, - könüllülərdən biri Sonaya müraciət edir.

- O *nadürüst* – *n(a)dürüst* var ha, kəndə çox *nabələd* – *n(a)bələd* adamdır. Ona görə də Kərimi qaytarmayınca bunu öz evində saxla, onları dəyişərik...

... Mənə öz ərim lazımdır! Mənim Kərimim! Uşaqlarımın atası! *Nadürüst* – *n(a)dürüst*, *nalayiq* – *n(a)layiq*, *namərd* – *n(a)mərd*, *nanəcib* – *n(a)nəcib*, *naməhrəm* – *n(a)məhrəm*, *naxələf* – *n(a)xələf*, *natəmiz* – *n(a)təmiz* erməni dığası nəyimə lazımdır? Hardasan, ay *narahat* – *n(a)rahat* ərim Kərimim?”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

10-cu qayda. A saiti söz tərkibində qoşa gələrsə, bir uzun a kimi tələffüz edilir. Məsələn, *saat* – s[a:]t, *maaş* – m[a:]ş, *maarif* – m[a:]rif, *camaat* – cam[a:]t, *aybaay* – ayb[a:]y, *anbaan* – anb[a:]n, *qabırğaarası* – qabırğ[a:]rası.

“*Camaat* – *cam(a)t* *aybaay* – *ayb(a)y*, *anbaan* – *anb(a)n* axtarıb Seyfəddini tapmayıb. Bu qız dəli olub. Ay tapdı ha...”

(“Səğinci” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfim” kinostudiyası, 1978)

“Dedilər *saat* – *s(a)t* ikidə *maarif* – *m(a)rif* şöbəindən *maaş* – *m(a)ş* gətirəcəklər. Yalan danışırısan, mundarın biri mundar! Heyvan! Qatil! Bu *saat* – *s(a)t* quduz it kimi gəbərdəcəyəm.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

11-ci qayda. Söz tərkibində *a* saitindən sonra yanaşı *i* saiti gələrsə, tələffüz zamanı bu iki saitin arasına *y* samiti əlavə edilir. Məsələn, *ailə* – [ayi]lə, *daim* – d[ayi]m, *dairə* – d[ayi]rə, *qəib* – q[ayi]b, *mail* – m[ayi]l, *naib* – n[ayi]b, *nail* – n[ayi]l, *sairə* – s[ayi]rə, *faiz* – f[ayi]z, *xain* – x[ayi]n, *bais* – b[ayi]s, *vəsait* – vəs[ayi]t, *ibtidai* – ibtid[ayi].

– Deyirsən Əmir Tomar gəlib Petroqraddan.

- Hə, kişi deyir ki, *ailə* – (ayi)lə *daim* – d(ayi)m nəzarətdə olmalıdır.

- Bura bax, bəsdir, daha yazıl bizim özəyə. Deyir ki, *dairə* – d(ayi)rə *mail* – m(ayi)l xarakter daşıyır.

- Özək-mözəknən düzələn deyil bu dünya, qardaş. Nikolayı taxtdan saldılar, nə oldu? Özü də o *xain* – x(ayi)n deyir ki, *vəsait* – vəs(ayi)t, *faiz* – f(ayi)z və *sairə* – s(ayi)rə ilə düzələn deyil bu işlər...”

(“Od arasında vahə” kino-roman, bədii film.”Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

12-ci qayda. Rus dilindən alınma bir qisim sözlərdə vurğulu hecadan əvvəl gələrsə, o saiti *a* kimi tələffüz edilir. Məsələn, *Moskva* – M[a:]skva, *konsert* – k[a:]sert, *Tolstoy* – T[a:]stoy, *Odessa* – [A:]dessa, *kollektiv* – k[a:]llevtiv, *komissar* – k[a:]missar, *komissiya* – k[a:]missiya.

“Mən heç nə bilmirəm, mənim taqsırım yoxdur... Balalarımın canı haqqı mənim taqsırım yoxdur. *Komissar* – k(a)missar da bilir ki, *kollektiv* – k(a)llevtiv məni çox istəyir, *komissiya* – k(a)missiya da təsdiq edə bilər.

... Eləmə, ana, *konsert* – k(a)nsert göstərmə! Sən onu öldürsən, onlar da atamı öldürəcəklər... Atma!”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

“Əmir Tomar deyir, *Moskva* – M(a)skva şəhərində məxluq qırır bir-birini. Mən hələ *Odessa* – (A)dessa, Omsk şəhərlərini demirəm. Bir elə bu Demikin kazakları, heç gör sən o Bakı *kommuna* – k(a)mmuna dediyin təşkilata baş əyirlər?”

(“Od arasında vahə” kino-roman, bədii film.”Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

13-cü qayda. Söz tərkibində ov birləşməsi gələrsə, v samiti tələffüzdə düşür, o saiti bir qədər uzadılaraq deyilir. Məsələn, qovğa - q[o:]ğa, qovluq - q[o:]luq, dovğa - d[o:]ğa, dovşan - d[o:]şan, lovğa - l[o:]ğa, novruz - n[o:]ruz, oxlov - oxl[o:], ovdan - [o:]dan, ovqat - [o:]qat, murov - mur[o:], cilov - cil[o:], çovdar - ç[o:]dar, çovğun - ç[o:]ğun, çilov - çil[o:], tilov - til[o:], piştov - pişt[o:], plov - pl[o:], sinov - sin[o:], alov - al[o:].

“Dəli sənən ki, səhər-səhər küçənin ortasında ağzını allah yoluna qoymusan, dediyin sözlər üçün beş *qovluq* – *q(o)luq* bəs etməz.

... Dədəm deyir *lovğa* – *l(o)ğa* danışmasın. Gəlsin *dovğa* – *d(o)ğa* qaynatsın, sonra simavarı salsın! *Ovqat* – *(o)qat* təzələnsin.

... Al, - dedi, - sənə yığmışam bu lələni və *novruz* – *n(o)ruz* gülünü. Bir *ovdan* – *(o)dan* tapıb gülləri qoyarsan içərisinə.

... Bu da mən, Seyfəddin. Görürsən, *lovğa* – *l(o)ğa* deyiləm, tapdım səni.

... Bax, Seyfəddin, *oxlov* – *oxl(o)* apardım, *çovdar* – *ç(o)dar* unundan çörək bişirdim!”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfim” kinostudiyası, 1978)

“- Ana, - deyə böyük qız soruşur:

- Bəs sənə qənd qalmadı?

- İstəmirəm.

- Deyirlər *Çilov* – *Çil(o)* adasında *çovğun* – *ç(o)ğun* olacaq.

- Bəs *Murov* – *Mur(o)* dağında necə?

- Onun ətəyində baş verən *alov* – *al(o)* hamını sarsıdacaq.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

Sifətin azaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün istifadə olunan sov şəkilçisi s [o:] şəklində tələffüz edilir. Məsələn, ağımsov - ağıms[o:], dəlisov – dəlis[o:], acımsov - acıms[o:], uzunsov - uzuns[o:].

“... Deyirsən, gözəlləşmişəm, *ağımsov* – *ağıms(o)* olmuşam. *Uzunsov* – *uzuns(o)* qızların ağılı...

- Vallah sənin danışığın *dəlisov* – *dəlis(o)* adamların danışığına oxşayır.

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfim” kinostudiyası, 1978)

14-cü qayda. Bəzi alınma sözlərdə ö saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, mömin - m[ö:]min, mötəbər - m[ö:]təbər, mötərizə - m[ö:]tərizə, möcüzə - m[ö:]cüzə.

“ – Bizim məktəbə getmək vaxtımızdır. Deyirlər bəzi *mömin* – *m(ö)min* adamlar *möcüə* – *m(ö)cüə* göstərəcəklər. Bəlkə bu gün getməyə.

... Nə olsun ki, *mötəbər* – *m(ö)təbər* adamdır, qoy elə orda da otursun, - deyə Sona acıqlı halda dillənir.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

15-ci qayda. Söz tərkibində öv birləşməsi gələrsə, v samiti tələffüzdə düşür, ö saiti bir qədər uzadılaraq deyilir. Məsələn, *zövcə* – *z[ö:]cə*, *dövrə* – *d[ö:]rə*, *mövzu* – *m[ö:]zu*, *kövrək* – *k[ö:]rək*, *kövkəb* – *k[ö:]kəb*, *gövdə* – *g[ö:]də*, *gövhər* – *g[ö:]hər*, *lövhə* – *l[ö:]hə*, *mövsüm* – *m[ö:]süm*, *növbə* – *n[ö:]bə*, *rövzə* – *r[ö:]zə*, *rövşən* – *r[ö:]şən*, *tövbə* – *t[ö:]bə*, *tövsiyyə* – *t[ö:]siyyə*, *cövhər* – *c[ö:]hər*.

“Yenə *mövzu* – *m(ö)zu* axtarır. Bilmir ki, əlləri hələ də Kerenskinin ətəyindədir, kəsdiqləri başın da sorgusu yox. Ə, *tövbə* – *t(ö)bə* etmək lazımdır, nə borcumuza kim hökumətlik edəcək. Gövdə – *g(ö)də* heç ona yaraşmır. Kəsərim o iki əli ki, bir başı dolandırmasın.

... *Növbə* – *n(ö)bə* ilə neçə dəfədir ki, gizli elçi göndərirlər sənə Bakı komissarların. Faydası nədir? *Tövsiyyə* – *t(ö)siyyə* ilə olmaz. Qan-qadaynan eli ağ günə çıxartmaq olmaz. *Mövsüm* – *m(ö)süm* gələr görərsən. Əmir Tomar deyir ki...”

(“Od arasında vahə” kino-roman, bədii film.”Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

“Dur, Əjdər, Nikolayın vərəsəsi *dövrə* – *d(ö)rə* vurub gəldi.

... Xoş gördük ağa nəçənnik, *lövhə* – *l(ö)hə* yazısına görə bu gün gəlməliydim.”

(Yenə orada)

16-cı qayda. Ərəb və fars mənşəli bəzi sözlərdə u saiti bir qədər uzun tələffüz edilir. Məsələn, *busə* – *b[u:]sə*, *kuzə* – *k[u:]zə*, *guşə* – *g[u:]şə*, *munis* – *m[u:]nis*, *ruzi* – *r[u:]zi*, *ruhi* – *r[u:]hi*, *surət* – *s[u:]rət*, *huri* – *h[u:]ri*, *şuriş* – *ş[u:]riş*.

“Al bu *kuzəni* – *k(u)zəni* ona apar, - o, başı ilə saray tərəfi göstərir.

- Sən ondan qorxmamalısən. *Surət* – *s(u)rət* lazım deyil, öz kölgəndən bir tikə kəsib qoyarsan *kuzənin* – *k(u)zənin* üstünə.

... Bu *guşə* – *g(u)şəmunis* – *m(u)nis* damların *ruzi* – *r(u)zi* payından xəbər verir, - deyib Sona yolunu davam etdi və: “Yaxşısı budur, sən öz arvadına göz qoy, ay Rövşən...”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003)

17-ci qayda. Qapalı saitlər (i, u, ü, ı) vurğulu hecadan əvvəlki hecada, xüsusilə, birinci hecada kar samitlər arasında gəldikdə bir qədər qısa tələffüz edilir. Məsələn *kisə* - *k[i]sə*, *kitab* - *k[i]tab*, *kifir* - *k[i]fir*, *kiçik* - *k[i]çik*, *kişi* - *k[i]şi*, *pişik* - *p[i]şik*, *fışəng* - *f[i]şəng*, *tüfəng* - *t[ü]fəng*, *füsənkər* - *f[ü]snkar*, *xüsusi* - *x[ü]susi*, *sükut* - *s[ü]kut*, *süpürgə* - *s[ü]pürgə*, *süfrə* - *s[ü]frə*, *şükür* - *ş[ü]kür*, *sıfır* - *s[ı]fir*, *sıxıntı* - *s[ı]xıntı*, *sıçrayış* - *s[ı]çrayış*, *fışılı* - *f[ı]şılı*, *tıxac* - *t[ı]xac*, *xışılı* - *x[ı]şılı*, *susmaq* - *s[u]smaq*, *pusqu* - *p[u]squ*, *tuşlamaq* - *t[u]şlamaq*, *tutmaq* - *t[u]tmaq*.

“Əjdər Tomarın yanında çıxıb gülə-gülə deyir:

- *Kişi* – *k(i)şi* *kifir* – *k(i)fir* də olsa kitabla dolu *kiçik* – *k(i)çik* bir *kisə* - *k(i)sə* gətirdi, yasoul Yaşkonu deyirəm...

... *Pişik* – *p(i)şik* kimi dayanıb məni ələ salırsan?

- *Kiçik* – *k(i)çik* xırman Tomar bəyindir. Bu *füsənkər* – *f(ü)snkar* yerdə *fışəng* – *f(i)şəng* də taparsan, *tüfəng* – *t(ü)fəng* də. *Xüsusi* – *x(ü)susi* *sükut* – *s(ü)kut* lazım deyil. *Sıxıntı* – *s(ı)xıntı* keçirmək lazım deyil. *Şükür* – *ş(ü)kür* edib *süfrə* - *s(ü)frə* açmaq olar, İvanı, qaçaq Tarıqulunu da qonaq çağırmaq olar.

... Əl çəkin, əşi! – deyib Əjdər *susmaq* – *s(u)smaq* istəməyib dostuna *çımxdı* – *çimx(ı)rdı*.

... Yaxşı, İvan, naqqallıq eləmə, qonağını da götür, sürüş burdan. *Pusqu* – *p(u)squ* qur, *tuşlamaq* – *t(u)şlamaq* səndən, *tutmaq* – *t(u)tmaq* məndən.

...Rizvan əmioğlu bircə *sıçrayış* – *s(ı)çrayış* etməklə hər şeyə nail oldu.”

(“Od arasında vahə” kino-roman, bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977)

Bu deyimlər heç də sadəcə kino çəkilişlərində linqvistik aspektin aparıcı mövqeyini xatırlatmaq üçün deyildir, bəlkə linqvistik aspektin aparıcı mövqeyini xatırlatmaq üçün deyildir, bəlkə də əksinə, şifahi ədəbi dilimizin mövcud vəziyyəti və gələcəyi baxımından diqqəti kinonun spesifik üstünlüklərinə, onun səciyyəvi imkan genişliyinə yönəltməkdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili milli dil olmaqla bərabər, habelə bu gün tam ictimaiyyətə demək olar ki, azad və müstəqil bir məmləkətin dövlət dilidir. İstiqlalını əldə etmiş Azərbaycan dövləti özünün sosial, mədəni, iqtisadi siyasətini, ideoloji və mədəni xətt – hərəkətini məhz bu dil vasitəsilə gerçəkləşdirir və bəyan edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, güclü xalq və güclü dövlət anlayışı həmişə güclü və qüdrətli dil anlayışı ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu mənada A.Qurbanov çox haqlı olaraq yazır:

“Milli dil siyasəti bu və ya başqa dövlətin milli dil siyasətinin vəhdət yaradan hissəsidir. Buna görə də eyni dil siyasətinin həyata keçirilməsi – cəmiyyətə dillə təsir edilməsi dövlət əhəmiyyəti kəsb edir.” [1, 225]

Kino dilinin öyrənilməsinə, araşdırılmasına, tədqiqinə ehtiyacı zəruri edən səbəblərdən biri də müasir mərhələdə məhz budur: cəmiyyətə sosial – mənəvi baxımdan təsir göstərməkdə dil faktorunun, ictimai şüurun formalaşmasında, xalqın estetik və intellektual imkanlarının genişlənməsində, milli-bəşəri dəyərlərin kütləvi şəkildə mənimsənilməsində dil aspektinin inkaredilməz üstünlükləridir.

Dilimizin öz daxili, təbii müqavimətinə baxmayaraq, bir tərəfdən onun fonetik – qrafik sistemində yerli-yersiz təftişlər aparmağa, digər tərəfdən lüğət tərkibində yersiz sözlərin işlənilməsinə, başqa bir yəndən isə qrammatik quruluşuna büsbütün yabançı olan morfem və sintaqmların (söz birləşmələri və cümlə tərkibləri) daxil olmasına şərait yaradırdı.

“Ədəbi dilimizin istər şifahi, istərsə də yazılı qolunda zaman-zaman müşahidə olunan belə qüsurlu təmayül isə nəticə etibarilə, onun emosional-ekspressiv təsir gücünün zəifləməsi, məntiqi və üslubi bütövlüyünün və təmizliyinin zədələnməsi üçün də zəmin yaratmış olurdu.” [2, 50] Hakim millətə xidmət edən şovinist əhvali-ruhiyyəli sovet ideologiyasının milli dilimizi təqətdən salmağı hədəf götürən bu məkrli siyasəti, təəssüf ki, Azərbaycan kinosundan da yan keçməmiş, onun dil palitrasına təsir etmişdir.

Bu mənada tam əsasla, demək olar ki, elə indinin özündə də kino dilində sıx-sıx rastlaşdığımız təhkiyə solğunluğu, hərarətsiz rəsmiyyətçilik, söz-fikir dissonansları, üslub yeknəsəqliyi, aktyor nitqində emosiya qıtlığı, şirəsi tükənmiş basmaqəlib cümlələrə meyl, sadəcə və yalnız qeyri-peşəkarlığın ifadəsi deyil, dövlət və rejim səviyyəsindən müxtəlif siyasi və ideoloji fəndlər və təxribatlar yolu ilə dilimizin demokratizmini və xalqiliyini öldürmək səyinin təzahürüdür.

Ümumi nəticələrə görə, müşahidələr göstərir ki, məqalə daxilində sadalanan qaydaların hər biri vahid şifahi ədəbi dilimizə istinad etsə də, onun materialından hər biri öz janr xüsusiyyətinə və auditoriya gerçəkliyinə görə bəhrələnir. Daha doğrusu, bəhrələnməlidir. Çünki həmin material, başqa sözlə desək, şifahi ədəbi dil sisteminin hərəkətə gətirilən müəyyən bir kütləsi həmişə və bir qayda olaraq zəif və melodik, fonetik sistemə, zəngin lüğət tərkibinə, çevik və tutumlu qrammatik quruluşa, üslubi rəngarəngliyə arxalanır və istinad edir. Məsələ peşəkarlığın səviyyəsində və istedadın dərəcəsidir.

Müasir kinoda nədən danışmaq sualı peşəkar üçün doğurdan da bir problemdir, necə danışmaq sualı isə ikiqat problemdir. Həm də yalnız ona görə yox ki, nədən danışmağın taleyi çox zaman və adətən necə danışmaqdan asılı olur, həm də ona görə ki, məhz bu sonuncu məqam bir qayda olaraq aktyor intellektinin, aktyor vətəndaşlığının və aktyor mədəniyyətinin sınaq meydanına çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov Afat. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif”, səh. 225.
2. Axundov Ağamusa. Dil və mədəniyyət. Yazıçı. Bakı, 1992. səh. 50.

Filmlər

1. “Od arasında vahə” kino-roman, 1977.
2. “Sağınçı” tammetrajlı bədii film, 1978.
3. “Girov” tammetrajlı bədii film, 2003.

Физули Мустафаев

Некоторые суждения о произношении гласных в языке кино

Резюме

Кино как и средства массовой информации играют важную роль в обещении высоких ценностей. В статье говорится о языке кино и устном литературном языке, а также об уровне профессионализма киноактёра во владении литературным языком. Автор указывает на ряд причин обуславливающих близость языка кино с разговорной речью.

Главная причина его природный колорит, сохранение первичной стихии представление привитое богатым народным духом.

В статье говорится также о народности как характерном признаке языка кино.

В ряде разделов говорится о тенденции упрощения примитивизации языка кино, засорении его арготизмами и жаргонизмами.

Вызывают интерес примеры из азербайджанских кинофильмов, приведенные на различных страницах.

Fizuli Mustafayev

Some ideas about pronunciation of sonants in the cinema language

Summary

Together with mass media the film has very important role in protecting our national mental values. In the presented article the film language, oral literary language and the professionalism of the film actor in the pronunciation of oral literary language are analyzed. While speaking the film language being closer to the spoken language several reasons are shown: The basic reason is to protect the natural colour, initial curiosity and national character of the language. Furthermore, it is emphasized that the national character of language is very important characteristic feature of the film language.

In several parts of the paper it is spoken about popularizing of the film language and the author criticizes active usage of slangs, vulgar words and jargons in the film language. Samples from different Azerbaijan films in several parts of the paper arouse great interest.

Gültəkin Əliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dr.gultekin.aliyeva@mail.ru

İsmin mənsubiyyət kateqoriyası

Açar sözləri: Mənsubiyyət, kateqoriya, yiyəlik hal, şəkilçi, isim.

Ключевые слова: Принадлежность, категория, родительный падеж, окончание, существительное.

Key words: Affiliation, the category, genitive, affix, noun.

Dilimizdə geniş dairədə işlənən mənsubiyyət kateqoriyası iki sözün birləşməsi əsasında, sintaktik əlaqələr – uzlaşma, idarə vasitəsilə yaranır. Birləşmənin iki tərəfi olur – birinci və ikinci tərəf. İkinci tərəf həmişə əsas və aparıcı tərəfdir. *-ı, -i, -u, -ü* mənsubiyyət şəkilçisi həmin tərəfdəki sözə bitişir və bu söz idarəedici vəzifə qazanır. Mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş söz özündən əvvəl gəlmiş sözü tabe vəziyyətə salır, asılı sözə çevirir, onu idarə edir. Tabe edən sözün tələbinə görə tabe söz mütləq ismin yiyəlik halında olmalıdır. Əgər birinci tərəf yiyəlik halda deyilsə mənsubiyyət kateqoriyasından danışmaq olmaz. Burada elə bir möhkəm qanun yaranmışdır ki, mənsubiyyət şəkilçili söz ismin heç bir başqa halı ilə əlaqəyə girə bilmir. Bu isə həmin kateqoriyanın məzmunundan, mahiyyətindən irəli gəlir. Burada birləşmənin bir tərəfində şəxs, ikinci tərəfində isə həmin şəxsə mənsub olan əşya durur və həmin iki söz arasında atributiv əlaqə mövcud olur. Məsələn: *mənim kitabım – моя книга; sənin kitabın – твоя книга; onun kitabı – его книга; bizim kitabımız – наша книга; sizin kitabınız – ваша книга; onların kitabları – их книги; Mahirin evi, Zəhranın çantası, dərzinin işi, direktorun gözlüyü, rəssamın fırçası; дом Махир, часы Яшар, шляпа Фахраддина, сумка Захры, работа пар-тнихы, домотца, памятник Пушкина* və s. Bu kimi mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrdə həqiqi mənada şəxs mövcuddur. Əşya və əşyalar bir və ya bir neçə şəxsə mənsubdur. Həqiqi sahiblik bildirən belə birləşmələrin ikinci tərəfi konkret insan adı, şəxs əvəzlilikləri və konkret yer adı bildirən sözlərdən başqa, bütün sözlərlə ifadə oluna bilər.

Qeyd etdiyimiz bu vəziyyətdən başqa digər bütün halların – forma, morfoloji göstəriciləri bir olsa da – heç birində həqiqi şəxsdən danışmaq mümkün deyildir. Birləşmələrin morfoloji göstəriciləri, yiyəlik hal

şəkilçisi *-in, -in, -un, -ün* mənsubiyyət şəkilçisi *-ı, -i, -u, -ü* eyni olsa da, məzmunca, həm də məntiqi cəhətdən qeyd olunan birinci vəziyyətdən fərqlənir. “Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallanır. I və II şəxslərin tək və cəmi samitlə bitən isimlər kimi hallanır. III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən hal şəkilçisindən əvvəl *n* bitişdiricisindən istifadə olunur” [3, 93]. Burada müxtəlif məzmun çalarlıqları meydana çıxır. Həmin çalarlıqları aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq, izah etmək mümkündür.

1. Birləşmənin birinci tərəfi şəxs, ikinci tərəfi yer-məkan bildirən isimlərlə ifadə olunur. Şəxs ilə onun yaşadığı yer-məkan arasında münasibət ifadə olunur. Məsələn: *mənim rayonum, sənin ölkən, onun şəhəri, bizim ölkəmiz, sizin vətəniniz, onların qəsəbəsi, onların məhəlləsi, bizim küçəmiz* və s. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid olan bu kimi birləşmələrin birinci tərəfi, əsasən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Birinci tərəfdə konkret şəxs adı işlənmişdir. Məsələn, heç vaxt *Anarın şəhəri* formasında birləşmə olmur. Bundan başqa, *gil* şəkilçisi vasitəsi ilə cəmlilik yaradan sözlər birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənə bilər. Məsələn: *Həsəngilin kəndi, babamgilin rayonu, xalamgilin məhəlləsi, dayımğilin bağı, əmimğilin evi; деревня Гасана, район моего дедушки, квартал моей тети, дача моего дяди, дом моего дяди* və s. Azərbaycan dilində belə birləşmələrdə birinci tərəf əsasən cəmlilik bildirən şəxs əvəzlilikləri və cəmlilik bildirən bəzi sözlərlə ifadə olunur.

2. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid birləşmənin tərəfləri arasında yalnız qohumluq, qonşuluq və dostluq münasibəti öz əksini tapır. Məsələn: *mənim atam, mənim anam, sənin qardaşın, onun bacısı, anamın qardaşı, atamın bacısı, xalamın oğlu, onun babası, Elmanın dayısı, Səmayənin bibisi, Mahirin yeznəsi, Nadirin baldızı; езосецтры, сестраотца, сынтети, еедедушка, дядяЭлмана, заловкаНадира* və s. *Qızın atası bu barədə heç bir söz danışmadı. Qızın qardaşı Seyranın bu işdə haqlı olduğunu dönə-dönə atasına söylədi* (A.Şirvanzadə). *Gülşənin anası kənarda dayanıb tamaşa edirdi* (Ə.Vəliyev). *Sözünü niyə yayındırırsan, ay tərs Rüstəmin qızı?* (M.İbrahimov). *Gülpəri qəssab Nəbinin nəvəsini almaq istəyir* (Ə.Haqqverdiyev). *Mənim atam belə işlərdə həmişə təmkinli olardı* (Ə.Məmmədخانlı). *Verilmiş bu nümunələrdə birləşmənin tərəfləri arasında sırf qohumluq münasibəti ifadə olunmuşdur. Bunlara yaxın bir qrup birləşmələrdə isə qonşuluq, dostluq, yoldaşlıq münasibətləri verilir.* Məsələn: *mənim qonşum, sənin dostun, onun rəfiqəsi, Elnurun qohumu, bizim qonağımız, elin dostu* və s. *Sən elin dostusan, elin yarısan* (S.Vurğun). *Şamounun kirvəsi bu əhvalatı*

eşidən kimi kahanın qapısına tərəf yollandı (C.Rəhimov). *Sizin qonağınız elə bizim də qonağımızdır* (İ.Əfəndiyev).

3. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid bir qrup birləşmənin birinci tərəfi şəxsin özünü, ikinci tərəfi isə onun bədən hissələrini bildirir. Məsələn: *uşağın qolu, xəstənin ürəyi, quşun qanadı; сердце большого, крылья птицы* və s. *Qatibənin gözləri, elə bil ki, onu ovsunlamışdı* (M.S.Ordubadı). *Maralın buynuzundan zərif bəzək şeyləri də hazırlayırlar* (Təbii sərvətlərimiz). *Uşağın qolu möhkəmcə əzilmiş, ayağı isə azacıq cızılmış idi* (A.Şaiq).

4. Birləşmənin birinci tərəfi əsas şəxsi və ya əşyanı, ikinci tərəfi isə həmin şəxs və ya əşyanın nə kimi əlamət və keyfiyyətə malik olmasını, şəxs ilə əlamət, keyfiyyət arasındakı münasibəti bildirir. Məsələn: *Qadının gözəlliyi, Rüxsarənin çalışqanlığı, küçənin genişliyi, almanın kiçiyi, ağacların sıxlığı, dağın hündürliyi, meşənin yaşıllığı, xalçanın təzəliyi, suyun saflığı, şüşənin şəffaflığı, insanın saflığı; красота женщины, старательность Арифа, широта улицы, высота горы* və s. *İlk günlərdən professor Rüxsarənin çalışqanlığını təqdir edir* (S.Rəhimov). *Elə bil ki, bu sərt çöplərdə çox susan, az danışan Rüxsarəni gecənin qaranlığı danışdırmaq istəyirdi* (S.Rəhimov). *Ağacların sıxlığı günəş şüalarının düşməsinə mane olur.*

5. Mənsubiyyət kateqoriyası yaradan birləşmənin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik hallı ümumi isimlə, ikinci tərəfi isə həmin əşyanın törətdiyi hadisənin adını bildirən səs təqlidi söz ilə ifadə olunur. Birinci tərəf hadisəni törədən obyekt, ikinci tərəf isə həmin obyektin əmələ gətirdiyi hadisəni bildirir. Törənmiş hadisənin hansı obyektə aid olduğunu birinci tərəf müəyyənləşdirir. Məsələn: *maşının gurultusu, suyun şırıltısı, yarpaqların pıçiltısı, küləyin viyiltısı, pişiyin xorultusu, qabların cingiltisi, qapıların taqqiltısı, quşların civiltisi, xəstənin zariltısı, təbillərin gumbultusu; шум листьев, свист ветра, шум колымаги, звук дверей, шепот птицы, стон больного, рев верблюда* və s. *Yenidən traktorun gurultusu çölləri bürüdü* (M.İbrahimov). *Suyun şırıltısı, yarpaqların pıçiltısı, küləyin viyiltısı yuxusuna xələl gətirmədiyi kimi pişiyin xorultusu da onu narahat etməzdi* (M.İbrahimov).

6. Mənsubiyyət kateqoriyası ifadə edən birləşmədə tərəflər arasında əsas şəxslə mənsub əşya arasında vəzifə münasibət müəyyənləşdirilir. Məsələn: *məktəbin direktoru, iclasın sədri, bölmənin rəisi, iclasın katibi, akademiyanın prezidenti, fakültənin dekanı, kafedranın müdiri, yataqxananın komendantı, qəzetin redaktoru; директор школы, председатель заседания, начальник отделения, секретарь заседания,*

президент академии, декан факультета, заведующий кафедры, коммендант общежития, редактор газеты və s. *Kolxozun sədri Rüstəm* kişi sonradan hamının fikrini öyrənməyə çalışırdı (M.İbrahimov). *Yataqxananın komendantı* hər gün otaqların səliqəli olub-olmadığını yoxlayırdı (Mir Cəlal). *Qəzetin redaktorunu* məsələdən xəbərdar etdilər və işlər yoluna düşməyə başladı (S.Rəhimov).

7. Subyekt və ya obyekt ilə proses arasındakı münasibət ifadə olunur. Birləşmənin ikinci tərəfindəki prosesin adını bildirən söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *Tahirin söhbəti, xanəndənin oxuması, Əbilovun inad göstərməsi, məktubun yazılması, çörəyin yeyilməsi, məhsuldarlığın müəyyənləşdirilməsi, qoyun-quzunun mələşməsi, qonaqların gəlməsi; сон Тахира, исполнение певца, проявление упрямства Амирова, написание письма* və s. *Tahirin yatmağı, durmağı, işləməyi, qəzəblənməyi, yumşalmağı* kimi xasiyyətləri əmioğlu tərəfindən müəhkimə olunurdu. *Dəmirovun belə təmkinli olmağı* Məmmədخانın nə isə xoşuna gəldi (S.Rəhimov). *Qoyun-quzunun mələşməsi* hamını narahat edirdi (S.Axundov). *Çörəyin yeyilməyi* iki saat çəkdi (C.Məmmədquluzadə). *Məhsuldarlığın düzgün müəyyənləşdirilməsi* kolxoz gəlirinin əsasıdır (M.İbrahimov). *Məktubun yazılması* mənə və Əkbər yoldaşa tapşırıldı (M.S.Orudadi).

Mənsubiyyət kateqoriyasında nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də şəxs ilə mənsub əşya arasındakı kəmiyyət münasibətidir. Bu cəhətdən aşağıdakı vəziyyətlər mövcuddur. Bunları ayrı-ayrılıqda qeyd etmək olar:

1. Həm şəxs, həm də əşya tək olur. Məsələn: *mənim kitabım, sənin dəftərin, onun qələmi, Mərdanın papağı, çobanın çomağı, Yaşarın dostu, uşağın çantası, maşının sürücüsü, təyyarənin qanadı, əsərin qəhrəmanı; моя книга, твоя тетрадь, его ручка, шапка Мардана, сумка ребенка, шофер машины, крылья самолета, герой произведения* və s.

2. Əsas şəxs tək, əşya isə cəmdə olur. Məsələn: *mənim kitablarım, sənin dəftərlərin, onun qələmləri, Züleyxanın paltarları, xalçanın sapları, qapının dəstələri, atanın oğulları, qızın xalaları, uşağın oyuncaqları, vətənin qəhrəmanları, əsgərin ordenləri, bəstəkarın mahnıları; его ручки, одежды Зүлейхи, друзья настуха, половники поворота, нитки ковра, ручки двери, сыны отца, тети девочки, игрушки ребенка, герои родины, ордены солдата, песни композитора* və s.

3. Əsas şəxs cəmdə, əşya isə tək olur: Məsələn: *bizim evimiz, sizin şəhəriniz, onların küçəsi, tələbələrin yataqxanası, müəllimlərin otağı, direktorların müşavirəsi, fəhlələrin forması, geyimi, paltarları, atlıların başçısı, respublikaların paytaxtı, böyükərin məsləhəti, uşaqların topu,*

dənizçilərin istəklisi, zərbəçilərin siyahısı, tələbələrin şəraf lövhəsi; общежитие студентов, комната учителей, совещание директоров, форма, одежда рабочих, мяч детей, список ударников, почетная доска студентов, наш дом, ваш город, их улица və s.

4. Həm əsas şəxs, həm də əşya cəmdə olur. Məsələn: *bizim kitablarımız, sizin dəftərləriniz, onların qələmləri, uşaqların oyuncaqları, şəhərlərin küçələri, işçilərin öhdəçilikləri, şairlərin əsərləri, həkimlərin dərmanları, qapıların dəstələri, otaqların lampaları, dastanların qəhrəmanları, qonşuların uşaqları, aktyorların rolları, mahnıların mətnləri; игрушки детей, улицы городов, обязательства сотрудников, произведения поэтов, лекарства врачей, ручки дверей, лампочки комнат, герои эпос, дети соседей, роли актеров, текст песен* və s.

5. Mənsubiyyət kateqoriyası ifadə edən birləşmənin birinci tərəfi bir neçə sözdən, əsas şəxsdən, ikinci tərəfi isə bir əşyadan ibarət olur. “Bəzən mənsubiyyət birləşməsinin tərəfləri bir neçə sözdən ibarət olur. Birinci tərəfdə müxtəlif şəxs əvəzlilikləri işlənə bilər. Bu zaman ikinci tərəf birinci tərəfin son sözü ilə uzlaşır” [3, 92]. Burada əsas şəxs ilə mənsub əşya arasında kəmiyyət münasibəti müxtəlif olur. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: *mənim, sənin və onun kitabı, bizim, sizin və onların kitabı, Mehmanın, Əşrafın, Ceyranın və Hamletin dostu, rəisin, müavinin və katibin otağı, tüfəngin, pulemyotun və topun lüləsi; друг Мехмана, Аишафа, Джейрана и Гамлета, комната начальника, заместителя и секретаря, ствол ружья, пулемета, пушки* və s. bu kimi birləşmələrdə kəmiyyət münasibəti iki şəkildə düşünülə bilər:

1. Bir neçə şəxs yalnız bir, tək əşyaya malikdir, yəni *mənim, sənin və onun kitabı* dedikdə burada üç şəxs və həmin üç şəxsin birlikdə bir *kitabı* vardır. Burada şəxsin sayı üç, əşyanın sayı birdir.

2. Belə birləşmələrdə hər bir şəxs ayrılıqda bir əşyaya malikdir. Yəni, *mənim, sənin, onun kitabı* dedikdə üç şəxs və ya əşya, *kitab* mövcuddur.

6. Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyasına aid birləşmənin birinci tərəfi, əsas şəxs bir sözdən, ikinci tərəfi əşya bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Belə halda əsas şəxsin bir neçə əşyaya malik olduğu anlaşılır. İkinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi ancaq sonuncu həmcins üzvdə işlədilir. Qalanlarında isə ixtisar edilir. Bu, əlbəttə, təkrarların qarşısını almaq üçündür. Məsələn: *mənim kitab, dəftər və qələmim, qonağın əlcək, ayaqqabı və paltosu, otağın qapı, pəncərə və tavanı* və s. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid birləşmələrdə bəzi hallarda mənsubiyyət şəkilçisinin buraxıldığına da təsadüf edilir. Belə vəziyyət birləşmənin

birinci tərəfi birinci və ikinci şəxs cəmdə olduğu zaman nəzərə çarpır. Məsələn: *bizim qonşu, bizim uşaq, bizim nəvə, sizin oğlanlar, sizin qızlar, sizin evlər, sizin yerlər, bizim və sizin müəllimlər, sizin tələbələr* və s. Bu birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçisinin buraxılmasına baxmayaraq birləşmələrin hər birində əsas şəxs ilə əşya məzmunu, mənsubiyyət kateqoriyası öz qüvvəsində qalır. Bu yalnız üslubi hal kimi qeyd oluna bilər. Buradakı ixtisar, mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı, ümumi məzmunu xələl gətirməmişdir. Birləşmənin birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunduqda birinci tərəf ixtisar oluna bilər. “Mənsubiyyət məzmununun yaranması üçün həmişə iki sözün bir tərkib şəklində işlənməsi şərt deyildir; sahib anlayışı verən subyekt (şəxs əvəzliyi) iştirak etmədən də obyektə – isimlə (mənsub əşya ilə) həmin məzmunu yaratmaq mümkündür. Məsələn, *kitabım, dəftərim, bağçası* ifadələrində yenə də iki məfhum: sahib şəxs və mənsub əşya məfhumu dərk edilir, çünki sözlərin kökləri (*kitab, dəftər, bağça*) ayrı-ayrı əşyanı bildirdiyi halda, *-ım, -in, -cı* şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra mənsub əşya anlayışı verir” [1].

Kitabım, dəftərim, qələmim, atası, evləri, dostun, qardaşın və s. bu kimi ifadələrdə birləşmənin yiyəlik halda olan birinci tərəfi iştirak etmir. Lakin buradakı mənsubiyyət şəkilçisi sanki vəzifəni yerinə yetirir. Bir tərəfdən əşyanı, digər tərəfdən isə şəxs əvəzliliklərini ifadə edir, *kitabım* dediyimiz zaman *-ım* şəkilçisi həm əşyanı, həm də şəxsi bildirir. Bir sıra təktərkibli birləşmələr də mənsubiyyət kateqoriyası əsasında yaranmışdır. *Düzü, doğrusu, sonrası, ardı, qisası, yaxşısı, müxtəsəri* və s.

Beləliklə, Azərbaycan və rus dillərində ismin mənsubiyyət kateqoriyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri və ümumiləşmiş xarakteri vardır. Mənsubiyyət kateqoriyası bu və ya digər dilin uzunmüddətli tarixi inkişafının nəticəsidir. Məlumdur ki, mənsubiyyət kateqoriyasına məxsus olan forma, əlamət müəyyən inkişaf pilləsi keçmiş və nəhayət, bu günkü vəziyyətə gəlib çatmışdır. Qrammatik məfhumlar müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Lakin mənsubiyyət bir qrammatik kateqoriya kimi nitq hissələrindən təcrid olunmur. Nitq hissələri öz mənə və qrammatik forması cəhətdən bir-birindən fərqlənsə də, müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya daxil olmaq cəhətindən birləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova N.K.Yönlük halın semantikasını. Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Bakı, 1987, 348 s.

2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə. Bakı, Maarif, 2007, 279 s.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Morfologiya. Bakı, Nurlan, 2010, 544 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2006, 371 s.

Гюльтекин Алиева

Категория принадлежности имен существительных

Резюме

Статья посвящается одной из актуальных проблем морфологии. Здесь категория принадлежности имен существительных исследуется в сравнении с эквивалентными формами в разнотемных языках. Впервые был произведен сравнительно – сопоставительный анализ категории принадлежности имен существительных как в азербайджанском, так и в русском языках. Были определены лексико-грамматические различия и сходства форм категории принадлежности в обоих языках.

Gultekin Aliyeva

The affiliation category of noun

Summary

This paper is dedicated to one of the basic problems of morphology. In this paper the affiliation category of noun have been investigated in comparison with the forms in the unrelated languages. For the first time comparative-confrontative analysis of the affiliation category of noun have been carried out both in the Azerbaijani and Russian languages. In this paper have been also defined lexical and grammatical distinctions and similar forms of the affiliation category of noun in both languages.

Pərviz İsmayilov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
perviz.ismayilov@gmail.com

İslamaqədərki türk dastanlarının antroponim mənzərəsi haqqında

Açar sözlər: dastan, epos, onomastika, antroponim, ləqəb, titul, komponent

Ключевые слова: дастан, эпос, ономастика, антропоним, прозвище, титул, компонент

Key words: dastan, epos, onomastics, antroponym, pseudonym, title, component

Bütün xalqların müasir ədəbiyyatı əsasında onların qədim tarixi olan şifahi yaradıcılıq nümunələri, folkloru durur. Çoxsaylı tədqiqat işləri indi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, xalq yaradıcılığı nəğmə və mahnılardan, kiçik ölçülü poetik nümunələrdən başlanıb, miflər, rəvayətlər, əfsanələrlə yolunu davam etmiş, sonda nağıl, dastanlara, nəhayət eposa qədər inkişaf etmişdir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının da əsasında bayatılar, ağılar, laylalar durmuş və bu folklor sonda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları kimi nəhəng bir eposa gəlib çıxmışdır. Təbii ki, folklorun bir janrdan başlayaraq yeni janrlara doğru inkişafı əvvəlki formaların sıradan çıxması deyildir. İnkişaf nəğmə və mahnıdan başlamış, xalq yaradıcılığının yeni nümunələri ilə davam etmişdir və beləliklə, xalqın yaratdığı əsərlərin janr dairəsi genişlənməmişdir. Azərbaycan dili digər türk dilləri kimi öz kökü ilə qədim türk dilinə bağlıdır və bu dilin ən qədim yazılı mənbələri Orxon-Yenisey abidələri sayılır. Bununla yanaşı, türklərin xeyli sayda qədim yazılı abidələri vardır ki, onların az olmayan bir qismi şifahi xalq ədəbiyyatına aiddir. “Dədə Qorqud” eposu qədim türk eposunun zəngin ənənələri əsasında təşəkkül tapıb formalaşmışdır... “Qədim türk eposu” dedikdə biz e.ə. I minilliyin ortalarında Altay, yaxud protürk eposundan törəyərək eramızın təxminən V əsrinə (yaxud I minilliyin ortalarına) qədər yaşayan, yalnız “qalıq”ları müxtəlif mənşəli mənbələrdə (türk, İran, ərəb, Çin və s.) günümüzə qədər gəlib çıxan etik təfəkkür mədəniyyətini nəzərdə tuturuq. Qədim türk eposunun təzahürü olan “Yaradılış” “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz kağan”, “Göytürk”, “Köç” və s. dastanlar öz şifahi ömrünü başa

vurduqdan sonra ilk orta əsrlər türk yazılı abidələrinin əsas qida mənbəyinə çevrilir [1, s.117].

Türkologiyada türk dastanlarının islaməqədər olan nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Yuxarıda N.Cəfərovun elmi məqaləsində sadalananlar da bu dövrə aiddir. N.Atsız islamdan əvvəlki türk dastanlarına altı dastanı daxil etmişdir: Yaradılış dastanı, Saka dastanı, Hind-Oğuz dastanı, Siyenpi dastanı, Göy türk dastanı, Uyğur dastanı.

Türk dillərinin antroponimik sistemi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Hər bir dilin özünün spesifik antroponimiya sistemi vardır. Bu sistemlər qədimə getdikcə bir-birinə yaxınlaşır. Bu baxımdan qədim türk antroponimik sisteminin qurulması olduqca maraqlı və aktual linqvistik və tarixi problemdir. Zənnimizcə, belə bir problemin həlli üçün türk yazılı abidələrinin və şifahi xalq ədəbiyyatının, antroponimikonunu yaratmaq vacib şərtlərdən biridir. Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə işdə islaməqədərki türk dastanlarının bütövlükdə onomastik sistemi, xüsusi halda antroponim mənzərəsi öyrənilməlidir. Əldə olan mənbələr əsasında qeyd olunan sahədə bəzi araşdırmaları aparmağa çalışaq. Qeyd edilən dastanların əldə olan mətnləri və onlara aid məlumatlarla tanışlıqdan aydın olur ki, “Yaradılış” dastanlarının müxtəlif variantlarında şəxs adları, demək olar ki, yoxdur. “Yaradılış” dastanları dünyanın necə yaradılmasına həsr olunmuşdur.

Altay türklərinə aid “Tufan əfsanəsi” əfsanəvi tufandan xilas olmaq üçün gəminin düzəldilməsi haqqındadır. Altay tufan əfsanəsində yeddi qardaşın olması qeyd edilsə də, onlardan ikisinin – Erlik və Ülgen adları çəkilir.

Verbitskinin təqdim etdiyi Altay türklərinin tufan əfsanəsində qeyd olunur ki, tufandan öncə yer üzünün hökmdarı Tengiz (Dəniz) xan olmuşdur. O zamanda Nama adlı başqa adam da varmış. Tanrı Ülgen bu adama sandal ağacından gəmi düzəltməyi tapşırır. Namanın Soozunul, Saruul və Balıksa adlı üç oğlu varmış. O, oğullarına dağın təpəsində gəmi düzəltməyi tapşırır [Bax: 9, s.187]. Bu əfsanə də Nuhun gəmisi ilə bağlıdır. Əfsanənin sonunda qeyd edilir ki, tufandan sonra Nama Yayaçı (yaradıcı) və Yayak (tufan) Xan adına tanrılar sırasına keçdi. Yeni nəsillər ona qurban kəsməkdə davam etdilər [3, s.187]. Göründüyü kimi, söhbət Nuh peyğəmbərdən gedir. Burada diqqəti cəlb edən adlar Tenqiz/Dəniz Xan, Yegen adları, eləcə də antroponimik birləşmədəki “Yayık”, “Yayaçı” sözləridir. Altaylara aid yaradılış əfsanələrindən bir

neçəsində Ülgen adı keçir. Şumerlərin tufan əfsanəsində Kral Ziusidra, Tanrı Utu və An ilə Enlil adları qeydə alınır.

Saka dastanları Orxon abidələrini əhatə etdiyinə görə onların onomastikonunu ayrıca nəzərdən keçirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk mifologiyasındakı tanrı adları ilə yaradılış dastanlarındakı adları arasında paralellər müşahidə olunur. İran mətnlərinə istinadla göstərilir ki, İrtiş nehri türklərin bir tanrısı olmuşdur. Kem və Yenisey çayları qırğız türklərin yaşadığı ən qədim ərazilərdən açıb keçir. Bu bölgədə yaşayan qırğızlara görə, “Əfsanəvi və müqəddəs sayılan Qırğız xan Kem və Yenisey çaylarının xanı olmuşdur”. Bu iki çayın sahillərindəki Abakan çöllüklərinin, eləcə də Abakan çayının hökmdarı da Abakan xan olmuşdur. Rəvayətə əsasən Abakan xan Abakan nehrinin qaynağında yaşayırmış. Onu həm də yağmur, yağış tanrısı kimi qəbul edirlər.

Su və çay tanrıları Altay əfsanələrində də qeydə alınır. Bahaeddin Ögel yazır: “Altay şamanizmində *Talay* və *Yayık* xan adlı iki tanrı vardı ki, hər ikisi də su ilə bağlı tanrıdır. Təbii olaraq, bu kiçik tanrılar Böyük Tanrı Vay Ülgenin himayəsində olub ona yardım etmişlər. Talay xan bir dəniz və ya okean tanrısı idi. Yayık xan isə daşan və qabaran suların tanrısıdır. Türklər Ural ırmağına da Yayık deyirlərmiş” [4, s.145].

Yuxarıda Yayaçı və Yayak adının mənitiqə görə Nuha verilməsi və bu sözlərin mənası qeyd edilmişdir. Yayık xanın daşan və qabaran sular tanrısı olması, suyun daşma və qabarmasının tufanla bağlılığı söhbətin eyni addan getdiyini təsdiq edir.

Maraqlıdır ki, islamiyyətə qədərki yaradılış dastanlarında və türk xalqlarının əfsanələrində “Xan/Han” sözü tanrı adlarından sonra artırılan formant kimi işlədilir və onun, yəqin ki, mənası “sahib, hökmdar”, “tanrı” ola bilər.

Saha (yakut) türklərinin yaradılış dastanının mətni belə başlanır: “Büyük Ak yaratıcı Ürüng-ayığ-toyon, ta başlanğıclarda, böyük denizin üzərində, yükseklərdə durub dururken, sü üstündə yüzen bir köpük gördü” [3, s.167]. Bu mətn fraqmentində Büyük Ak, Ürüng-ayığ-toyon tanrı adları çəkilir. Dastanın davamında əvvəl ancaq suyun, tanrı ilə bir “kişi”nin olması, onların qara qaz şəklinə girib su üzərində uçması qeyd olunur. Tanrı yeri, göyü, torpağı yaratmağa başlayır. Bu işdə tanrıya kömək edən kişi tanrını aldatmaq istəyir. Tanrı onun günahlı olduğunu söyləyir və ona Erlik adı qoyur. Dastanda *Törüngey* və onun arvadı *Eye* haqqında dastanda nəql olunanlar Adəm və Həvva əhvalatına yaxın mənalıdır. Altay türklərinin yaradılış dastanında bu adlardan başqa

Maytere, Manqdaşire, Şal-Yime, Yankara, Kayra kan, Podo-Sinki, May-Tere adları qeydə alınır. Adların bəziləri şeytan və mələklərə, digərləri insanlara verilmişdir. Bu dastanda tanrı adını “Kurbustan”dan aldığını deyir. Altay türklərinin digər bir yaradılış dastanının əvvəli belədir: “Göy və yer yoxdu. Ucsuz-bucaqsız dəniz vardı. Tanrı Ülgen (yaxud Aakay, Kurbustan) bu dəniz üstündə uçur” [4,s.175]. Aydın olur ki, Altay türklərində böyük tanrının “Kurbustan”, “Aakay”, “Ülgen” adları paralel işlənir.

Bu yaradılış dastanında tərkibində onomastik vahidlərin çoxluq təşkil etdiyi bir fraqmenti qeyd etmək lazım gəlir.

“Ən böyük dünya Xan Kurbustan Tengeredir. Bu aləmin idarəsini Ülgen kəndi yardımçılarından Mangızı Matmas Burkan adlı ruha vermişdir. Bu dünyanın yerinin adı Altın telegey, cəhənnəmi də Mangız Toçiri Tamudur. Bu cəhənnəmin böyüyü Matman Karadır. 99 aləmin ortancısı Ezrə Kurbustan Tengeredir. Bu aləmin idarəsi Belgein Keratly Türün Musikay Burkana vermişdir. Bu cəhənnəmi Matman Karakçı idarə edər. Kişioğullarının bulunduğu bizim dünyamız ən kiçik dünyadır. Buna Kara Tengere dünyası denir; Maytere idarə edir. Cəhənnəmi Tepten Kara Teşdir. Bu cəhənnəmi Kerey xan idarə edər” [4, s.175].

Uyğur dastanlarına daxil olan uyğurların törəyişi dastanındakı kontekstlərdən birində şəxs adları qeyd olunur: “Cocukların doğdukları yerdən şəhərə dönüşündə onların hər birinə birer ad qoydular. Ən böyüyünün adı Sonkur Tegin, ikincisinin adı Kotur Tegin, üçüncüsünün adı Tükel Tegin, dördüncüsünün adı Oç Tegin və beşincisinin adı Bökü Tegin oldu. ... Bu cocuqlar arasından Bökü Tegin hökmdar oldu, xanlıq taxtına çıxdı” [4, s.212].

Uyğurların törəyişi dastanında qeydə alınan beş kişi adının hər biri iki sözdən ibarətdir və ikinci söz “Tegin” sözüdür. Türk antroponimləri sistemində Tegin/Tekin işlək vahidlərdən biridir.

Ç.Hüseynzadə “Teqin” fonetik variantını “şahzadə” mənasında qeyd etmiş və orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə “teqin” titulu ilə işlənən xeyli sayda ad sadalamışdır: Teqin, Teqinak, Albteqin, Ayteqin, Kümüş-teqin, Səbuk Teqin, Xumar Teqin, Tağteqin, Yaruxteqin, Yınalteqin, Şükür-teqin, Toğanteqin, Vəkteqin, Çağriteqin, Kəlbəteqin, Toğrulteqin [5, s.68].

Qədim türk sözləri lüğətində “tegin/teqin” xan ailəsinin kiçik üzvlərinin adlarına əlavə edilən titul mənasında izah olunur: Feil olaraq “tegin” “çatmaq/əldə etmək”, “sınağa çəkilmək”, “layiq görülmək” mənalarında verilir [6, s.547].

Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrində işlənən “tegin” sözünü “şahzadə, xaqanın oğlu” mənasında izah etmişlər [7, s.376].

Uyğur hərfləri “Oğuz kağan” dastanının antroponimik mənzərəsi daha genişdir. “Yenə günlərdən bir gün Ay Kağanın gözləri parladi. Doğum ağrıları başladı və bir erkək cocuq doğdu” [4, s.220].

Gün, Ay, Yıldız: “günlər və gecələrdən sonra gözləri parladi və üç erkək cocuq doğurdu. Birincisinə Gün adını qoydular, ikincisinə Ay adını qoydular, üçüncüsünə Yıldız adını qoydular” [4, s.221].

Göy/Gök, Dağ, Dəniz: “Birincisinə Göy adını qoydular, ikincisinə Dağ adını qoydular, üçüncüsünə Dəniz adını qoydular” [4, s.221].

Altun kağan: “Yenə o zamanlarda sağ yanında Altun kağan adında bir kağan vardı” [4, s.221].

Urum kağan: “Sol yanında Urum adında bir kağan vardı” [4, s.222].

Uruz bəy: “Urum kağanın bir qardaşı vardı – adı Uruz bəy idi” [4, s.222].

Saklar: “Sən mənə çox altın yollamısan və şəhəri yaxşı qorumusan” dedi. Onun üçün ona Saklar adını qoydu və onunla dost oldu” [4, s.223].

Uluğ Ordu Bəy, Kıpçak bəy: “əsgər arasında yaxşı bir bəy vardı. Onun adı Uluğ Ordu Bəy idi. O akıllı və ... bir ər idi; gördü ki, bu yerdə lap çox budaq və ağac ... o ağacları ... kəsdi və bu ağaclara yattı, keçdi. Oğuz Kağan sevindi, güldü və: Sən burada bəy ol; sənın adın Qıpçaq bəy olsun” dedi [4, s.223].

Karluk: “Sən buradakı bəylərə baş ol və sənın adın əbədi olaraq Karluk olsun” dedi” [4, s.223].

Tönürdü Kağul: “Əsgər arasında çox bacarıqlı bir adam vardı. Adı Tönürdü Kağul idi” [4, s.223].

Kalaç: “Sən burada qal və çatıyı aç; açdıqdan sonra orduya gəl”. Bunun üzərinə ona Kalaç (kal! Aç!) adını qoydu və irəlilədi” [4, s.223].

Çürçet Kağan: “Burada Çürçet Kağan və onun xalqı Oğuz Kağana qarşı gəldilər” [4, s.224].

Barmaqlıq Çosun Bilig: Onun adı Barmaqlıq Çosun Bilig idi.

Kanga: “Kanga! Kanga!” deyə bağırırdılar. Onun üçün onlara Kanga adını qoydu” [4, s.224].

Kangaluğ: “Kanga kanga ilə cansız canlı yürütsün, sizin adınız Kangaluğ olsun” [4, s.224].

Masar: “Bu yerin kağanı Masar adında bir kağan idi” [4, s.224].

Uluğ Türük: “Oğuz Kağanın naziri idi. Adı Uluğ Türük idi” [4, s.224].

İslamaqədərki türk dastanlarının bir qisminin mətninin təhlili göstərir ki, onlarda müxtəlif şəxs adları qeyd olunur. Bu adlar tərkibdəki sözlərin miqdarına görə bir-birindən fərqlənir. Mətnlərdə bir, iki, üçsözlü adlar işlənir. Struktur-semantik təhlil ikinci, eləcə də üçüncü komponentin daha çox titul bildirdiyini aşkara çıxarır. Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hər şeydən əvvəl, dastandakı yalnız antroponimlərin deyil, bütün onomastik vahidlərin toplanması vacibdir. Təbii ki, onomastikonun dastanların tənqidi mətnləri əsasında toplanması fonetik, eləcə də semantik təhlil üçün daha dəqiq material verə bilər. Daha bir məsələ – dastanların yaranmasının müəyyən xronoloji ardıcılığını qurmaq da tələb olunur ki, bu məsələnin həlli bir qədər mürəkkəbdir və tarixi leksikologiyaya istinad etməyi tələb edir. Bu cür tədqiqat üçün hələ ki, konkret metodika işlənib hazırlanmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Eposdan “Kitab”a // Dədə Qorqud alimün. Bakı: “Sultan graphics”, 1999, s.117-125.
2. Atsız N. İslamiyyət’ten önce Türk Destanı // İslamiyyət öncəsi türk dastanları. Ankara: Ötüken, 2015, s.56-57.
3. Sakaoğlu S., Duymaz A. İslamiyyət öncəsi türk dastanları. Ankara: Ötüken, 2015, 256 s.
4. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi. II. İstanbul, M.E.B., 2001, 164 s.
5. Hüseynzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 152 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
7. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.

Парвиз Исмаилов

О картине антропонима в доисламских тюркских дастанах Резюме

В данной статье исследуются согласно антропонимам тексты тюркских дастанов, дата происхождения которых была до ислама. Главной целью является в первую очередь собрание и регистрация

этих антропонимов. Показываются пояснения схожих и различительных черт антропонимов, выявленных в отдельных дастанах. Поясняется важность проведения исследования в определенной степени по критическим текстам дастанов. Записывание дастанов и определение хронологии являются заданием, которое создает трудности для анализа.

Parviz Ismayilov

The view of antroponym in pre-Islamic Turkic dastans

Summary

Texts of Turkic dastans which date of origin was before Islam are investigated according to antroponyms in this article. The main purpose is primarily the collection and registration of these antroponyms. Explanations of similar and distinctive features of antroponyms revealed in separate dastans are shown. The importance of conducting research to a certain extend on critical texts of dastans is explained. Writing dastans and defining chronologies are the tasks that create difficulties for analyzing.

Arzu Aslani
Bakı Dövlət Universiteti,
ETL –nin elmi işçisi

Azərbaycan şəxs adları

Açar sözlər: Azərbaycan, fonetik xüsusiyyətlər, türk, şəxs adları

Ключевые слова: личные имена, система имен, лексическое значение, антропонимы, азербайджанские личные имена.

Key words: person names, naming, namespace, lexical definition, antroponym

Antroponimlər onomastik leksikanın böyük bir hissəsini təşkil edir. Antroponimlərə əsas ad kateqoriyası (şəxs adları, soyadı, ata adı), köməkçi ad kateqoriyası (təxəllüs, ləqəb, nisbə və s.) aiddir. Şəxs adları insanları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Şəxs anadan olduqdan sonra ona ad verilir və bu adlar rəsmi surətdə dövlət tərəfindən təsdiq olunur. İnsanlara xüsusi adların verilməsinin tarixi çox qədimdir. Hər bir xalqın mədəni tarixində şəxs adları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türklərdə şəxsə verilən ad həmin adamın fəaliyyəti ilə əlqədar olmuş, onun cəmiyyətdəki mövqeyini əks etdirmişdir. Müasir dövrdə isə şəxs adları insanları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir.

Azərbaycan antroponimikasında şəxs adları birdən-birə yaranmamışdır. Mövcud şəxs adları ictimai ehtiyac əsasında meydana gəlmişdir. Adlar xalqın tarixi, elm və mədəni səviyyəsi, ideologiyası və dünyagörüşü, milli psixologiyası, təbii və ictimai hadisələrə münasibəti, xarakteri, xarici görünüşü, estetik zövqü, arzu və istəkləri, dini baxışları, məişəti və s. ilə əlaqədar olaraq yaranmış və zaman keçdikcə zənginləşmişdir.

Azərbaycan şəxs adları müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik leksik kateqoriyalardandır. Şəxs adları üzərində tədqiqat apararkən onların tarixi inkişafını izləmək mümkündür. Azərbaycan şəxs adlarını tarixi və ictimai –siyasi şəraiti əks etdirmə baxımından üç dövrə bölürlər:

- 1)islama qədərki adlar;
- 2) islamın qəbulu ilə əlaqədar yaranan adlar;
- 3) müasir adlar (1. s. 47)

İnsanlara xüsusi adların verilməsinin tarixi çox qədimdir.İslama qədərki adlar ən qədim adlardır. Bu adlara “Orxon-Yenisey” abidələrində, “Oğuznamələr”də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında

rast gəlinir. Bu adların bəziləri olduğu kimi bəziləri isə dəyişilmiş şəkildə işlənir. Dilimizdə elə adlar vardır ki, onlar qədim türk dillərində işlənən sözlər əsasında formalaşmışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində işlənən Təkin (qədim türk dillərində “şahzadə”, Xatun (qədim türk dillərində “əsilzadə qadın, şahzadə, ümumiyyətlə qadın” mənasında) və s. belə adlardır.

Ərəb istilasından sonra türk adları ərəb adları ilə əvəz olunmağa başladı. Ərəb mənşəli adlara üstünlük verilməsi islamı qəbul edənlərin dini baxışları ilə əlaqədar idi. Bu adların bəziləri mənbə dildə olduğu kimi, bəziləri isə dəyişilmiş şəkildə işlənirdi. İslam dini ilə bağlı adlardan ən çox yayılanı Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn, Ömər, Fatimə, Zəhra, Xədicə, Zeynəb və s. olmuşdur. Ad sistemində dini bayramlarla (Qurban, Ramazan, Oruc) bağlı adlara da rast gəlinir. Azərbaycanda dini məzmunlu sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb şəxs adlarına təsadüf olunur: Allahverən, Allahverdi, Tanrıverdi, Haqverdi, Əbdülhəsən və s.

Orta əsrlərdə xalqımız ərəb adlarından başqa fars mənşəli adlardan da istifadə edilmişdir. Eyni mənanı ifadə edən türk, ərəb, fars mənşəli leksik vahiddən yaranan şəxs adlarına antroponimik sistemdə rast gəlinirdi. Bu proses indi də davam etməkdədir. Məsələn, Ulduz- Kövkəb (ərəb)- Sitarə (ərəb), Günəş - Şəms (ərəb)- Xurşud (fars).

Həm ərəb, fars, eləcə də Avropa mənşəli antroponimlərdə dəyişiklik baş verir. Məsələn, Eliza –Elza, Amelie – Amaliya, Fatimə - Fatma, Elvira - Elfira, Esmira-Esfira, Emilia- Emiliya və s.

Şəxs adları əsasən dildəki apelyativ leksika əsasında düzəldilir. Dilimizdəki sözlərin yalnız müəyyən hissəsindən şəxs adları yaratmaq olur. Antroponimik sistemdə ümumi sözlər əsasında yaranan adlarla yanaşı xüsusi adlardan yaranan şəxs adları da mövcuddur: Araz, Savalan,- Elburus, Misir, Təbriz və s.

Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığı üçün sözləri cinsə görə fərqləndirən morfoloji əlamət də yoxdur. Lakin bəzi hallarda kişi adlarına –a/-ə saitlərinin artırılması ilə qadın adları yarana bilir. Məs; Tahir-Tahirə, Səlim-Səlimə, Mahir-Mahirə, Həmid-Həmidə, Məsud-Məsudə və s. Kişi adları ilə yanaşı bəzi qadın adlarına həmin şəkilçilərin artırılması yolu ilə yeni qadın adları yaratmaq mümkündür. Məs; Ulduz-Ulduzə, Aynur-Aynurə, Gülnar-Gülnarə, Nərmin-Nərminə, Türkan-Türkanə və s.

Qadına incə, zərif və gözəllik çalarlı adların verilməsi həmişə xalqımız üçün xarakterik olmuşdur. Lakin gözəllik motivli qadın adları ilə yanaşı, qız uşağının dalbadal doğulması ilə bağlı mənfi hissləri

bildirən, təəsüf ifadə edən adlar da Azərbaycan antroponimik sistemində özünə yer tapmışdır. Keçmişdə qız uşağı dalbadal doğulan ailələrdə Qızbəş, Bəsti, Qızıyetər, Qızıtamam, Qızqayıt, Yetər, Tamam kimi adlara üstünlük verilirdi. İnsanlar elə düşünürdülər ki, belə adlar verilərsə, həmin ailələrdə qız uşağı deyil, oğlan dünyaya gələr. Bu gün də bəzən qız övladlarının olmasından narazı olan bəzi valideynlərin belə adlara müraciət etməsinin şahidi oluruq. Azərbaycan antroponimik sistemində qız övladın dünyaya gəlişini etirazla qarşılayan bəzi valideynlər etirazlarını elə adlarla ifadə edib ki, həmin adlarda mənfi motiv, demək olar ki, ilk baxışda hiss olunmur. Məsələn, Gülbəsdi, Gülyetər. Bu antroponimlərin tərkibində iştirak edən incəlik, zəriflik anlaşılan gül sözü cins mənasını bildirən qız sözünü əvəz etmişdir. Mənfi emosiyaları əks etdirən antroponimlər müasir ad sistemində azalmağa üzrədir. Mənfi emosiyaları özündə əks etdirən şəxs adları ilə yanaşı “qız yükü duz yükü”i, “qız özgə çırağı yandırır”, “un çuvalına tay olub evdə qalır” və s. ifadələr yaranmışdır.

Qohumluq və titul məzmunu ifadə edən bəzi sözlər var ki, onlar da cins məzmunu yarada bilər. Məsələn, Anaxanım, Ağabacı, Nənəqız, Xanımana, Nənəxanım, Atabala, Xanoğlu, Xankişi, Dədəkişi, Babakişi, Balaqardaş, Balami (bala-əmi), Ağaxan, Şahbala və s.

Azərbaycan ad sistemində alliterasiyalı şəxs adlarına təsadüf olunur. Alliterasiya latın sözüdür və avaz yaratmaq məqsədilə sözdə eyni cinsli səslərin təkrar edilməsi mənasında işlənir. (2.s. 104) Azərbaycanda aliterasiyalı şəxs adlarından istifadə edilməsi ənənəsi geniş yayılmışdır. Məsələn, Asif-Vasif, Gülşən- Elşən-Rövşən, Solmaz- Qorxmaz-Almaz, Əminə-Mədinə, Həbil-Qabil, Tahir-Mahir, Xəlilə-Validə, Gülarə-Dilarə, Elçin – Gülçin, Kamran-İmran və s. A.Qurbanov qafiyəli adların tarixən yarandığını və türk xalqlarının hər birində mövcud olduğunu yazır. (3. s.232)

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu müxtəlif xalqlarla olan əlaqələri onun dilinə, bu dilin lüğət tərkibinə güclü təsir etmişdir. Azərbaycan dilində şəxs adlarının bir qismi alınmadır. Ad sistemində alınma adların fərqli variantlarla işlənməsi halları ilə qarşılaşırıq. Müxtəlif dillərə məxsus antroponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ərəb mənşəli, fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli antroponimlər. Azərbaycan dilinə dini adlar ərəb dili vasitəsilə keçdiyindən ərəb dilində olduğu kimi işlənir. Məsələn, Qəbir – Cəbrayıl, İosif – Yusif, Avraam – İbrahim, Samuel – İsmayıl, Soloman – Süleyman.

Qədim dövrlərdən qadın və kişi adları bir-birindən fərqlənmişdir. Bu fərq bu gün də mövcuddur. Lakin Azərbaycan antroponimik

sistemində elə adlar var ki, onlar həm qadın, həm də kişi adı kimi işlənir. Belə adlar müştərək adlar hesab olunur. Məsələn, Məhəbbət, Arzu, Pərvin, İzzət, Tərlan, Xavər, Qismət, Şirin və s. Lakin dildə belə adların işlənməsi mənfi hal hesab olunmalıdır. Bu qəbildən olan adlar dolaşıqlığa, anlaşılmazlığa səbəb olur. Belə adları daşıyan uşaqlar gələcəkdə müəyyən problemlərlə qarşılaşır. Bəzən valideynlər uşaqlarına estetik cəhətdən çox da gözəl olmayan adlar verirlər. Bu adları daşıyan insanlar bəzən adlarının dəyişdirməsinə ehtiyac duyurlar.

Azərbaycan ad sisteminə şəxs adlarının əzizləmə, kiçiltmə, qısaltma formalarından yeni adlar əmələ gəlməsinə təsadüf edilir: Babaş, Balaş, Hüsü və s. Şəxs adındakı birinci heca alınır, onlara müəyyən şəkilçilər artırılmaqla adlar yaradılır. Fikrimizcə, əzizləmə və oxşama məzmunlu kiçiltmə adların rəsmi ad kimi qeydiyyatına alınması, işlənməsi mənfi haldır.

Azərbaycan ad sisteminə şəxs adlarının yazılışı, deyilişi ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlərdən biri də eyni adın müxtəlif variantlarda yazılmasıdır. Adlardan istifadə edərkən təhrifə yol vermək onomastik tələblərin ziddini təşkil edir. Azərbaycanın bəzən ayrı-ayrı bölgələrində şəxs adlarının təhrif formalarının meydana gəlməsi, adın müxtəlif formalarda işlənməsi, qeydə alınması yerli əhalinin tələffüzü ilə əlaqədardır. Şəxs adlarının ədəbi dil variantı ilə yanaşı təsəffü ki yerli dialekt və şivə variantlarının da rəsmi qeydə alınmasına təsadüf edilir. Dilimizdə səslərin əvəzlənməsi nəticəsində bir adın bəzən bir neçə variantı yaranır. Məsələn, Qəmbər - Qənbər, Şücaət-Sücaət, Zemfira - Zenfira, Sərvinaz-Səlbinaz, Lütfiyar-Lütviyar, Fuad-Fuat, Fəyyaz-Fəyyas, Dönməz-Dömməz, Bədi-Bəsti, Vəfadar-Bafadar və s. Son hərf tələffüzü ilə əlaqədar olaraq şəxs adının yazılışında fərqlilik yaranır. Məsələn, Almaz adını götürək. Dilimizdə bu adın ikili variantı mövcuddur. Yəni, Almas və Almaz.

Antroponimik sistemdə həm sait, həm də samit səslərin əvəzlənməsi hadisəsinə təsadüf edilir. Sait səslərin əvəzlənməsinə Natəvan-Natavan, Sultan-Soltan, Alı-Əli, Əbdüləli-Əbduləli, Əbdülhəmid – Əbdilhəmid – Əbdülhəmid, Bayandur - Bayandır, Əbdülrəhman- Əbdülrəhman, və s. adlarda rast gəlinir. Azərbaycan ad sisteminə birinci hecasındakı sait həm “e” həm də “ə” ilə tələffüz edilən adların hər iki variantı ilə qarşılaşırıq. Məsələn, Əmin- Emin, Əyyub-Eyyub, Əyyubxan- Eyyubxan.

Şəxs adlarının dildə düzgün yazılması vacibdir. Bu məsələdə sərbəstlik olmamalıdır və adların ədəbi dil normalarına uyğun

formalarının işlədilməsi əsas götürülməlidir. Son səsi həm “d”, həm də “t” ilə tələffüz olunan adlar “d” ilə yazılır. Məsələn, Fuad, Polad, Şahvələd, Xaspolad, Davud, Nihad və s.

Azərbaycan ad sistemində ərəb mənşəli qoşa samitlə işlənən şəxs adlarının həm bir, həm də iki samitlə işlənməsi halları ilə rastlaşırıq: Abbas-Abas, Zülfiyyə-Zülfiyə, Fəxriyyə-Fəxriyə, Ruqiyyə -Ruqiyyə, Rəsmiyyə -Rəsmiyə və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi adlar zaman keçdikcə müxtəlif səbəblər üzündən təhrif edilir. Bir neçə sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin qoşulması nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığı azaltmaq üçün, yəni çoxhecalı sözü azhecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səs, bəzən saitlə qovuşmuş olan samit səs də ixtisar olunur, başqa sözlə, səsdüşümü hadisəsi baş verir [4, s. 48].

Azərbaycan dilinin antroponimik vahidlər sistemində mövcud olan mürəkkəb şəxs adlarında ikinci söz saitlə başlayarsa, tələffüz zamanı birinci sözün sonundakı sait səs düşür, sonradan bu hal yazıda da qanuniləşmişdir. Bu adlarda bir sait səs yazılır. Məsələn, Əli+Əkbər→Ələkbər, Əli+Əsgər→Ələsgər, Əli+ağa→Əlağa, Ağa+ Əli →Ağəli və s.

Səsdüşümü müşahidə olunan antroponimlərdə nümunə olaraq Maarif -Marif, Məsumə - Məsmə, Gülsurət - Gülsurə, Hurizad – Hurzad və s. nümunə göstərmək olar.

Bəzən adın tərkibindən bir və ya bir neçə səsin düşməsi nəticəsində adın ixtisar variantı yaranmış olur. Məsələn, Əliməhəmməd - Əliməməd, Ağəmi - Ağami, Baxışəli - Baxşəli - Baxşalı, Ağadadaş –Ağdadaş, Məhəmmədəli - Məmmədəli, Məhyəddin- Məhəddin, Ağahəsən- Ağasən, Ağaməmməd - Ağəmməd, Hüseyn - Hüsən və s.

Ad seçmək çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Övladına ad qoyan valideynlər bu çətin və məsuliyyətli məsələnin mahiyyətini dərk edərək düşünülmədən verilən, zövqsüz, qəribə, məzmunca pis səslənən adlardan əl çəkməlidirlər. Ad mənalı olmalı, gözəl səslənməli, tələffüzü asan olmalıdır. Cəmiyyətdə bu gün valideynləri tərəfindən düşünülmədən verilən, zövqsüz, qəribə, məzmunca pis səslənən adlardan əziyyət çəkən insanlara kifayət qədər rast gəlinir. Son dövrlərdə insanlara ad seçməndə köməklik göstərmək üçün şəxs adları lüğətləri nəşr olunur ki, bu da ad vermədə müsbət rol oynayır, insanları maarifləndirir, onları düzgün istiqamətləndirir. Azərbaycan dövlətinin qərarı ilə xoşa gəlməz, gülünc

səslənən adların rəsmi qeydiyyatı alınmasına qadağalar qoyulmuşdur. Bu qərar xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Xəlqova R. Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yolları, Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 152 s.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c, Bakı. Şərq-Qərb. 2011.s.740

3. A.Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı. 2004. 443 s.

4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika) I-c, Bakı: Maarif, 1972, 308 s.

Arzu Aslani

Person names in Azerbaijan

Summary

The article identifies the characteristics of the person names who are present in Azerbaijani namespace and attention is drawn to a number of issues related to the writing and expression of the person names in the onomastic lexicon. The reasons for distortion, interpretation and writing of some names of the same name in different variants are investigated. It is noted that, occasionally, the emergence of distorted forms of person names, the processing and registration of the names in different forms were related to the pronunciation of the local population. The way to create new person names are indicated.

Арзу Аслани

Азербайджанские личные имена

Резюме

В статье рассматривается своеобразие личных имен в азербайджанской системе имен, орфография личных имен в ономастической лексике, обращается внимание на некоторые проблемы, связанные с их произношением. Анализируются причины существования различных вариантов в написании одного и того же имени, а также искажения их произношения. Причиной искажения имен, употребления их в различных формах и регистрации указываются региональные формы произношения. Также в статье рассматриваются пути появления новых личных имен.

Ləman Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
lemanhesenova79@gmail.com

**Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının bəzi məsələləri
haqqında**

Açar sözlər: termin, turizm terminləri, struktur, çoxkomponentli termin, sintaktik kalka

Ключевые слова: терминология, термины туризма, структурная, многокомпонентная терминология, синтаксический калька.

Key words: terminology, tourism terms, structural, multicomponent terminology, syntactic calque.

Hazırda dünyada turizm hər bir ölkə üçün dinamik inkişaf edən və yüksək gəlir gətirən ən müasir və perspektivli sahələrdən biri hesab olunur. Turizm artıq bütün dünyada geniş və sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektora çevrilib. O, dünyada neft-qaz ayırma və maşın sənayesindən sonra inkişaf edən üçüncü sahədir. Turizm xidmətin bir sahəsi olaraq, insanların beynəlxalq hərəkəti və yaxud səyahəti ilə bağlıdır.

Elmi ədəbiyyatda turizm anlayışının formalaşmasında «yerdəyişmə», «başqa yerə getmə», “başqa yerdə qalma” tipli anlayışlardan istifadə olunur. İnsanların müxtəlif səbəbdən miqrasiyası hadisəsi, onların bir yerdən digərinə getməsi həmişə olmuşdur. Turizm tarixi səyyahların səyahətləri və ziyarətlər, yeni yaşayış yerlərinin axtarışı, təbii sərvətlərin tapılıb mənimsənilməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Bu baxımdan qeyd edilən sahə terminologiyasının təşəkkülü tarixi şübhəsiz qədimdir. S.Sadiqova terminologiyanın təşəkkülündən bəhs edərkən göstərmişdir ki, “termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. ...silahların adları, musiqi alətləri, təsərrüfat alətləri, cəmiyyətin terminologiyasının nə olduğunu bilmədiyi dövrlərdə də ümumişlək söz kimi işlənsə də sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasında durmuşlar” [1, s.28].

Məsələyə qeyd olunan aspektdən yanaşsaq, kökü qədimə gedən turizm sahəsinin ictimai-mədəni, sosial inkişafını qəbul etməklə bərabər onun XX əsrin ikinci yarısında əsaslı şəkildə formalaşmasını müşahidə edirik. Dünyanın bir çox ölkələrində turizm iqtisadi fəaliyyət sferası olaraq daha əvvəllər inkişaf etmişdir. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə bu inkişaf fərqli şəkildə özünü göstərmiş və bu turizm terminologiyasının yaranıb

formalaşmasına da əsaslı təsir etmişdir. Məsələn. Rusiyada turizm terminologiyası ötən əsrin sonlarında ayrıca tədqiqat obyekti olmuş və elmdə varislik prinsipi terminologiyanın sonradan müttəfiq respublikalarda da öyrənilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Keçmiş SSRİ-də Azərbaycan turizmi ittifaq ərazisinə səfərlər və bu ərazilərdən turistlərin qəbulu ilə səciyyələnərək, o dövrdə turizm terminologiyasının sahənin məhdud istiqamətləri üzrə inkişaf etməsi ilə nəticələnmişdir. Hazırda isə Azərbaycanda turizm sənayesi sürətlə inkişaf etdirilir və bu, ölkədə turizm terminologiyasının dərinədən öyrənilməsi tələbini də ortaya atır.

Azərbaycan dilində turizm terminologiyasına dair tədqiqatlarda turizm terminlərinin funksionallığı, onların yaranma mexanizmləri, başqa dillərdən alınması, mənimsənilməsi və tərcüməsi məsələlərini qismən də olsa əhatə etmişdir. Son dövrlərdə turizm terminlərinin alınması və onların struktur tiplərinin təyin olunmasına aid araşdırmalara ehtiyac artmışdır. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının tədqiq edilməsi bir sıra vəzifələri özündə birləşdirməlidir. Turizmə yaxın sahələrin çoxluğu sahələrarası omonim terminləri müəyyənləşdirmək, turizm terminlərinin mənşəcə, eləcə də strukturca təsnifatını aparmaq tələbini ortaya çıxarır. Beynəlxalq turizmlə bağlı terminlər Azərbaycan dilində sonradan yarandığından onların da struktur xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Turizm terminlərinin türk dillərindən alınması, turizm üzrə ortaq terminologiyasını yaratmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, turizm terminologiyasının öyrənilməsi aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir: 1) turizm terminlərinin təşəkkülü və formalaşması tarixi məsələlərinin tədqiq olunması; 2) turizm terminlərinin yaranmasına təsir göstərən ekstralingvistik amillərin təyin edilməsi; 3) sahə terminologiyasının zənginləşməsi mənbələrini müəyyənləşdirmək; 4) sahədaxili terminoloji omonimlik və sinonimlik məsələlərini aydınlaşdırmaq; 5) beynəlxalq turizm terminologiyasının standartlaşdırılmasından əldə olunan nəticələrin Azərbaycan dilində tətbiqi prinsiplərini aydınlaşdırmaq; 6) turizm terminologiyasının genealogi mənzərəsini açmaq.

Müasir turizm terminologiyasında yüksək tezliklə işlənən terminlərin bir qismi turizm növlərinin adları ilə bağlıdır. Bu terminlərə ekoloji turizm, idman turizmi, su turizmi, etnoqrafik turizm, çimərlik turizmi, veloturizm, avtomobil turizmi, yerli turizm, beynəlxalq turizm, piyada turizmi, kənd turizmi kimi ikikomponentli terminlər daxildir. Turizm bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlayan elementlərin məcmusu şəklində fəaliyyət göstərən bir sistemdir. Bu sistemdəki münasibətlərin iştirakçıları - turist, turizm müəssisələri, təşkilatlar, regionlar və dövlət

qarşılıqlı olaraq bir-birinə təsir edir. Turizm ətraf mühitlə də sıx bağlıdır. Turizmə bir sistem kimi iki alt sistemin - turizmin subyektinin və turizmin obyektinin məcmusu kimi baxmaq olar. Turizm subyekti dedikdə, özünün bir sıra tələbatlarını ödəmək üçün spesifik xidmətlərdən istifadə etməklə turizm tədbirlərinin iştirakçısı olan şəxs - turist başa düşülür. Turizmin obyektini dedikdə isə turizm subyektinin səyahəti zamanı onun maraq dairəsində ola biləcək hər bir şey nəzərdə tutulur. Tənzimlənən bir sistem kimi turizmə təsir edən ətraf mühit isə iqtisadi, ekoloji, texnoloji, siyasi və sosial sistemlərdən ibarətdir.

Müasir humanitar elmlərin yeniləşməsi və elmi biliklərin integrasiyası sahədə xüsusi axtarışların qismən sahələrarası axtarışlara çevrilməsini gerçəkləşdirir. Bu meyil müasir elmlərdə yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələnir və ya bir-biri ilə əlaqəsi olan elmlərin terminlərinin müştərək işlənməsinə əsas verir. Yeni elmi istiqamətlərdə yaxınlıq, müştərəklik informasiya cəmiyyətində terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir. XXI əsrdə problemlərin həllinə ümumiləşdirici sahələrarası yanaşma aktuallaşır və bu müştərək elmi sahələrin yaranması ilə təsdiqini tapır. Turizm otelçilik (mehmanxana təsərrüfatı; turistlərin yerləşdirilməsi məsələlərini əhatə edən sahə), nəqliyyat, bank və digər bir çox xidmətləri əhatə edir, bir çox turizm növləri başqa sahələrlə əlaqələnir. Məsələn, idman turizmi, balıqçılıq turizmi, ov turizmi, kənd turizmi və s. bu kimi turizm növləri vardır. Kənd turizmi həm kəndlərdə istirahət etməyi, həm turistlərin kəndlərdə yerləşdirilməsinə və kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Turizmin hər bir növünün öz xüsusiyyətləri və terminoloji sistemi vardır. Bu cəhətlər turizm terminologiyasının tədqiqi prosesində növlərə bölgünü, turizmin ümumi nəzəri və praktik məsələlərini ayırmağı tələb edir. Turizm sahəsi nisbətən gec formalaşdığı üçün bu sahədə termin-söz birləşmələrinin sayı çoxdur. Deməli, turizm terminologiyasının struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılması ön plana çəkilməlidir.

Turizm beynəlxalq miqyasda tətbiqini tapdığı üçün bu sahədə terminoloji sistemin ortaqlaşdırılması əhəmiyyət kəsb edir. Vahid terminologiyadan istifadə həm sahənin özünəməxsus qəliblərinin, standartlarının yaranması, həm də informasiyanın intensiv çatdırılması üçün vacibdir. Türk dillərində turizm terminologiyasının unifikasiyası qohum dillər üzrə bir sahənin terminoloji sisteminin unifikasiya məsələsini əhatə edir. Müasir dövrdə terminlərin beynəlxalq səviyyədə unifikasiyasında beynəlmiləl terminlərin yekcinsliyinin təmin edilməsini prioritet vəzifə kimi ön plana çəkir. Türk dillərinin hər birində alınma turizm terminləri müəyyən bir

çoxluq təşkil edir. Bu alınmaların arasında beynəlmiləl turizm terminləri də müəyyən qrupda birləşir. «Terminlərin alınması prosesi ədəbi dildəki sözlərdən cüzi fərqlənir» [2, s.124]. Sözlərdə də dildə adı olmayan predmetə, əşyaya ad verilir. Terminlərdə predmet, əşya, hadisə sahə anlayışı ilə əvəz olunur. Müasir dövrdə söz və ya termin olmasından asılı olmayaraq, alınmalara üç cür münasibət müşahidə edilir. Tədqiqatçıların müəyyən qismi alınmaların artımını mənfi hadisə sayır. Başqa bir qismi alınmaların dilin lüğət tərkibini zənginləşdirilməsini əsas götürərək bu hadisəyə müsbət istiqamətdən yanaşırlar. Nəhayət, üçüncü qisim tədqiqatçılar sözlərin təbii proses sayır və bu zaman hansı sözlərin necə, nə üçün alınmasını ön plana çəkirlər. «Effektiv ünsiyyət üçün sözün mənsəyi deyil, onun lazımı mənanı necə ifadə etməsi, dildə necə yaxşı başa düşülməsi vacibdir» [3, s.202].

Türkiyə türkcəsində turizm terminologiyasının bir sistem kimi qurulmasını qəbul etmək olar. Unifikasiya zamanı müasir türk dilinin turizm terminologiyasının bazis sistem olaraq seçmək əlverişlidir. Təhlil göstərir ki, Türkiyə istisna olmaqla digər türkdilli dövlətlərdə turizm terminologiyası formalaşma dövrünü yaşayır və bu dövrdə alınma terminlərin çəkisi artır. Türkdilli dövlətlərdə turizm terminlərin unifikasiyası bu ölkələrdə vahid və ya yaxın terminoloji sistemdən istifadə üçün əlverişli zəmin yaradır. Elmi nəzəriyyənin, qanunun, prinsipin, müddəanın formalaşdırılma aləti olan termin və onların toplusu kimi terminologiya elm və texnikanın vacib tərkib hissəsidir. Bu hökm terminlərsiz elmin tam olmadığını təsdiq edir. Sahənin bir anlayışı digərinin təyin edilməsi üçün lazımdır. Anlayışın definisiyasında başqa anlayışların adlarından və ya terminlərdən istifadə olunur. Deməli, termin yalnız sahə anlayışının adı deyildir. Onun başqa funksiyaları da vardır. Termin həm də yeni anlayışı formalaşdırıb yaradan vasitədir. Terminoloji mahiyyət terminə insan bilikləri və ya fəaliyyətinin, müəyyən xüsusi sahəsini təsvir edən nəzəriyyə elementi funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən məzmun və funksional əlamətlərdir.

Azərbaycan dilində turizm terminlərinin turizmin daxili sahələri əsasında formalaşdırılması əhəmiyyət daşıyır. Turizm çoxşaxəli xidmət növüdür. Ona görə də turizm terminologiyası müxtəlif sahələrin terminlərindən geniş istifadə edir. Turist səfərləri qidalanmanı tələb edir. Bu isə turistlər üçün qidalanma məqsədilə müxtəlif fasilələr təşkil olunur. Məsələn, high tea, tea-party, Turkish coffee, Greek coffee kimi turist terminləri vardır. Bunların hər biri ingilis turist terminologiyasında anlayış ifadə edir. Bu tipli fasilələrin bəziləri Azərbaycan turizmində

tətbiqini hələlik tapmadığı üçün Azərbaycan terminologiyasında istifadə olunmur.

Elmi dilin funksional vahidi termindir. Terminin təyin edilməsi ilə fəlsəfə, linqvistika, semiotika, informatika və digər elm sahələri məşğul olmuş və olmaqdadır. Hər bir sahə termini öz problemlərinin həlli üçün lazım gələn cəhətdən təyin edir. V.P.Danilenko terminin tərifinin 19 variantını vermiş və termin kimi çoxcəhətli hadisənin bir təriflə təyin olunmasının qeyri mümkünlüyünü qeyd etmişdir [4, s.3].

«Termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olur. Termin anlayışının izahı ilə bağlı olan hər bir şey linqvistikanı yalnız müxtəlif elmi bilik sahələri ilə deyil, həm istehsal praktikasi, eləcə də peşə və sənətlə yaxınlaşdırır... Bu və ya digər elm, mədəniyyət, istehsal fəaliyyəti sahəsinin terminologiyası tarixi təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ardıcıl məlumatdır. Hər bir elmin tarixi onun anlayış və terminlərin tarixini də özündə birləşdirir. Görünür bu istiqamətdə tədqiqatlarda dilçilərlə sahə mütəxəssislərinin əməkdaşlığı xüsusilə zəruridir... Terminologiya tarixi yalnız milli-tarixi deyil, həm də beynəlmiləl problemdir. Dünya elminin, insan sivilizasiyasının, xalqların mədəni qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi problemdir»[5, s. 6-7].

Anlayışın meydana çıxması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Anlayışlar elmin yeni nailiyyətlərini, eləcə də ictimai praktikanın yeniliklərini özündə birləşdirir. Hər bir elmin anlayışlar sisteminin və terminologiyasının yaranması bu elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Elmi biliklər keyfiyyətə yeni elmi-nəzəri səviyyəyə keçməsi onun anlayışlar sisteminin formalaşmış sabitləşməsi ilə möhkəm əlaqədar olur. Anlayışlar tədricən qeyd olunan, təyin edilən mənə alır. Bu anlayışlar inkişaf etmiş nəzəri sistemin vahidlərinə çevrilirlər. Elm özünün nəzəri inkişaf səviyyəsinə keçənə qədər kateqoriyalar sisteminin formalaşması dövrünü keçirir. Anlayışın yaranmasının son mərhələsi onun sözlə adlandırılmasıdır. Əgər adi danışmaq dilində söz bir neçə mənaya malik ola bilirsə, elmi dildə işlənən xüsusi sözlər - terminlər təkmənalılıqla seçilir. «Elmi dilin dəyişməsi, onun inkişafı ümumədəbi dildə gedən proseslərlə, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Elmi dilin leksikasında üç müstəqil layı ayırmaq olar: 1) qeyri-terminoloji leksika (dilnin əsas və köməkçi sözləri); 2) ümumelmi leksika (elmi ünsiyyətin xüsusi sözləri); bura müxtəlif elm sahələrində işlənən xüsusi sözlər daxildir. Müasir dövrdə elmlərin inteqrasiyası və

diferensiasiyası sayəsində bu laydakı sözlərin sayı daim artır; 3) məxsusi terminoloji leksika (konkret terminosistemin xüsusi sözləri).

Terminologiyada sahə mühüm anlayışdır. Sahə müəyyən sərhədə malikdir. Bu sərhəd sahənin məhdudluğunu və ya qapalılığını şərtləndirmir. Sərhəd sahəni söz və başqa sahə terminlərindən ayırır. Sərhəd sahənin demarkasiya xəttidir. Bu xətt bir sahəni ona yaxın olan sahələrdən ayırır. Terminin sahəyə aidliyi onun əsas xüsusiyyəti, termin olmayan sözlərdən fərqləndirici əlamətidir. Anlayışlar sahəsi sahə anlayışları toplusu, terminlər sahə terminləri toplusudur. Sahənin birinci və başlıca əlaməti onun ekstralingvistik istiqamətliliyidir. Ekstralingvistik amillərin təsiri ilə sahəyə yeni-yeni terminlər daxil olur. Termin bir sahədən digərinə keçdikdə reterminləşmə hadisəsi baş verir. Bu da yeni sahəyə keçidlə bağlı terminin mənasında və onun ifadə etdiyi anlayışın definisiyasında baş verən dəyişiklikləri əhatə edir. Terminologiyada sahələrarası omonimlik mümkündür. Hər omonim terminin öz sahəsi olur.

A.V.Superanskaya göstərir ki, XIX əsrin ortalarına qədər terminlərin əsas hissəsi üç üsulla əmələ gəlmişdir: 1) ümumişlək sözün işlənməsinə bir sıra məhdudiyyətlər qoyulması; ümumişlək söz müəyyən məhdud zonada işlədilir və onun məntiqi mənsubluğunda da məhdudiyyətlər əmələ gəlir. Nəticədə ümumişlək söz terminə çevrilir. 2) dildə mövcud olan sözlər əsasında termin-söz birləşmələri, termin-frazalar əmələ gəlir; 3) sahənin inkişaf etməsi ilə yeni anlayışlar təyin edilir və həmin anlayışlar adlandırılır [5, s.114].

Sonuncu üsul termin yaradıcılığıdır. Nominasiya prosesi çoxmərhələlidir. Yeni terminin yaradılması zamanı aralıq variantlardan istifadə oluna bilər. Eyni anlayışın bir neçə terminlə adlandırılması mümkündür. Nəhayət, sonuncu mərhələdə bir termin seçilir və həmin termin qəbul edilir, terminoloji variativlik aradan qaldırılır.

Termin söz birləşmələrində komponentlərin sayının çoxluğu anlayışın daha dəqiq ifadə olunması məqsədini daşıyır. Çoxkomponentli terminoloji birləşmənin tərkibinə daxil olan vahidlərin bu terminin semantikasını formalaşdırmaqda rolları fərqli olur. Əsas komponentlərin semantik dəyərliliyi yüksəkdir. Asılı komponentlərin semantik dəyərliliyi aşağıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, çoxkomponentli terminlər yüksək semantik həcmə malik olur. Bu, onların uzunluğunun artması ilə bağlıdır. Belə olan halda komponentlərarası semantik valentlik zəifləyir [6, s.41].

Terminin daxil olduğu sahənin daxili bölgüsü geniş olduqda terminlər bu sahədə funksional ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edir. Bu halda yaxın anlayışların müxtəlif terminlərlə adlandırılması tələb olunur. Yaxın

anlayışları bildirən terminlərin qarışdırılması, onlardan birinin digərinin əvəzinə istifadə edilməsi baş verir. Terminləri dəqiq istifadə etmək məqsədilə ümumi mənanın funksional ixtisaslaşmasını öyrənmək yaxın terminlərin sinonim sırasını qurmaq və onların real tətbiq sahəsini (peşə uzusu) tapmaq lazım gəlir. Terminin real funksionallıq sferası sahəyə aid mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir. Terminoloji sistemdə sinonim cərgə alınma terminlərin iştirakı ilə formalaşır. Fasiləsiz təhsil sistemində semantik baxımdan yaxın anlayışları bildirən terminlərə çox təsadüf edilir. Belə terminlərin bir qismi ümumi mənanın sahədaxili funksional ixtisaslaşması üzrə fərqlənir.

Termin məzmun strukturuna aşağıdakı təşkiledicilər daxil olur: semantika, motivləşmə, siqnifikativ məna. Terminin məzmun strukturundan bəhs edərkən terminin məna və mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. B.N.Qolovinin fikrinə görə, sözün mənası anlayışın əsasını və onun yaranma üsulunu təşkil edir. Sözün mənası anlayışın yaranıb mövcud olduğu çərçivədə onun mənaferqləndirici formasıdır. Sözün bu xüsusiyyəti yaddaşda hansısa informasiyanı canlandırır [7,s.121]. Terminoloji məna həmişə şərtiliyi, emosionallığı və yozumluluğu qəbul etməyən birbaşa mənadır.

Terminin motivləşməsi terminin yaranmasının əsasında duran əlamətlər üzrə təyin olunur. Motivləşmə terminin yaddaqlan olmasını, onun başqa terminlərlə əlaqəsini təmin edir [5, s.130].

Terminologiyada terminin formasına, eləcə də terminin semantika və funksionallığına görə motivləşməsi baş verir. Birinci halda motivləşmə forma üzrə gedir və bu formanın nə üçün seçilməsi müzakirə obyektı olur. İkinci halda isə adlandırma obyektinə və terminin terminoloji sistemdəki yerinə münasibət motivləşmə üçün zəruri prinsipə çevrilir. Terminin funksiyasını təyin edərkən, onun yaranması üçün əsas olan sözün nominativlik funksiyasına istinad olunmalıdır. Nominativ funksiya xüsusi biliyi qeyd etmək imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005
2. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. М.: Издательский центр «Академия», 2008. 304 с.
3. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, Изд-во Харьковского Ун-та, 1972, 262 с.

4. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977
5. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М.: Едиториал УРСС, 2004, 248 с.
6. Краснова И.Е. К проблеме понимания английских многокомпонентных терминов. Москва, Изд-во МГУ, 1987, 47 с.
7. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, Высшая школа, 1977, 311 с.

Leman Hasanova

**About some issues of tourism terminology in
Azerbaijani language
Summary**

In the article is investigated formation and forming of tourism terminology and development of this field terminology in modern time. In the article attempts to define the main directions of the study of tourism terminology in Azerbaijani language and research on the borrowed terms, their structure, unification and co-ordination of them. Internationalization of tourism confirms the importance of paying attention to the development of the terms of this field in internationalization.

Леман Гасанова

**О некоторых вопросах туристической терминологии на
азербайджанском языке
Резюме**

В статье исследуется формирование и формирование туристической терминологии и разработка этой полевой терминологии в современную эпоху. В статье предпринята попытка определить основные направления изучения терминологии туризма на азербайджанском языке и исследования по заимствованным терминам, их структуру, унификацию и координацию условий туризма. Интернационализация туризма подтверждает важность уделения внимания разработке условий этой области в интернационализации

Maya Heydərova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
maya-heyderova@rambler.ru

Azərbaycan dili elektron məkanda

Açar sözlər: Azərbaycan dili, informasiya bazası, milli korpus, elektron lüğət, əks lüğət, portal

Ключевые слова: Азербайджанский язык, информационная база, национальный корпус, электронный словарь, обратный словарь, портал

Key words: Azerbaijani language, information base, national corpus, electronic dictionary, reverse dictionary, portal

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi qloballaşma dövründə əhəmiyyətli məsələlərdən olan ana dilimizin internet məkanında geniş təmsil olunması və səmərəli istifadəsi məsələləri ilə əlaqədar indiyə qədər dövlət səviyyəsində bir çox mühüm addımlar atılmış və bu proses mütəmadi olaraq davam etməkdədir. Bununla bağlındıya qədər ümummilli lider Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bir sıra mühüm fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. Məqsəd müstəqil dövlətçiliyimizin əsas atributlarından biri olan Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin, bu dillə maraqlanan şəxslər üçün əlçatanlığının təmin edilməsi və öyrənilməsinin asanlaşdırılmasıdır. "Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2008-ci il 10 aprel tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan elmində islahatların aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyası yaradılmış, həmin komissiya tərəfindən respublikamızda 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya və həmin strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı hazırlanmışdır.

Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya və Dövlət Proqramının icrası ilə bağlı AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 2015-ci ilədək inkişaf konsepsiyası və fəaliyyət proqramı hazırlanmış və AMEA Rəyasət Heyətinə təqdim olunmuşdur. Təqdim olunmuş konsepsiyada Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişaf meyilləri və perspektivləri hərtərəfli təhlil olunmuş, konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

"Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il

tarixli 2236 nömrəli sərəncamı və bunun ardınca 29 may 2012-ci ildə verilmiş 2240 nömrəli "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında" növbəti sərəncam Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin inkişafına dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Bu proqram Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı hazırlanmış Dövlət Proqramına uyğunlaşdırılmışdır" (4).

Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" həmin sərəncamlardan irəli gələn məsələlərin həllinə yönəlmiş və 2013–2020-ci illər ərzində bu istiqamətdə bir çox zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlərdən biridə Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin, bu dillə maraqlanan şəxslər üçün əlçatanlığının təmin edilməsi və öyrənilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 17 iyul 2018-ci ildə "Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" sərəncamı hesab oluna bilər.

Azərbaycan dilinin İnternet məkanında təmsil olunması və lazımi formada işlənilməsi dilimizin yerli və əcnəbi istifadəçilər tərəfindən mənimsənilməsində böyük rol oynayır. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda bu sərəncamlarla bağlı olan bir sıra işlər görülmüşdür. Beləki, Dilçilik İnstitutunun Kompüter dilçiliyi şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" sərəncamının 6.4.1. "Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması" bəndinə uyğun olaraq "Azərbaycan dilinin informasiya bazası" hazırlanmış və www.azerbaycandili.az portalında yerləşdirilmişdir. "Azərbaycan dilinin informasiya bazası" portalında Azərbaycan dili ilə bağlı oçerk, dil haqqında rəsmi sənədlər, Azərbaycan dilçiləri barədə məlumat yerləşdirilmişdir. Portalda həmçinin Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan dilinə, dünya dillərinə aid tədqiqatlarını əks etdirən monoqrafiya və dərsliklər, müxtəlif çeşidli lüğətlər, fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların avtoreferatları əks olunmuşdur.

Portalın ana səhifəsinin quruluşu aşağıdakı kimidir:

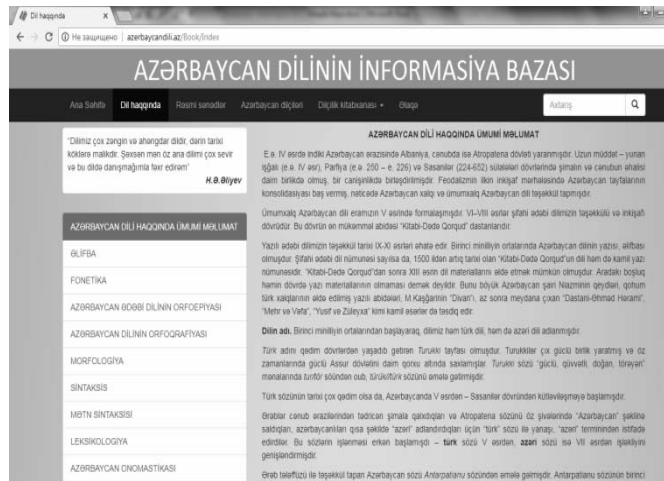
Ana səhifədə yerləşən menyu sətrinə aşağıdakı səhifələr daxildir:

- Ana səhifə
- Dil haqqında
- Rəsmi sənədlər
- Azərbaycan dilçiləri
- Dilçilik kitabxanası
- Əlaqə

Portalın dil haqqında bölməsində Azərbaycan dilinin qrammatikasını öyrənmək istəyən istifadəçilər üçün dil haqqında bütün məlumatlar verilmişdir.

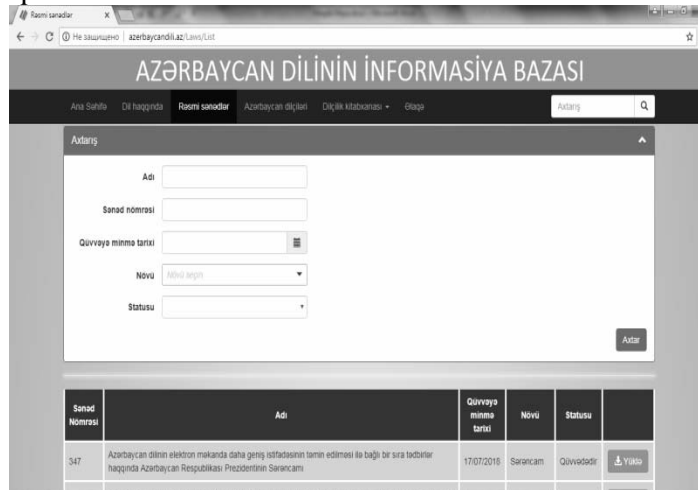
Bu bölməyə daxil olduqda istifadəçilər aşağıdakı altbölmələrdən yararlanırlar:

- Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat
- Əlifba
- Fonetika
- Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepiyası
- Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası
- Morfologiya
- Sintaksis
- Mətn sintaksisi
- Leksikologiya
- Azərbaycan dilinin onomastikası
- Frazologiya

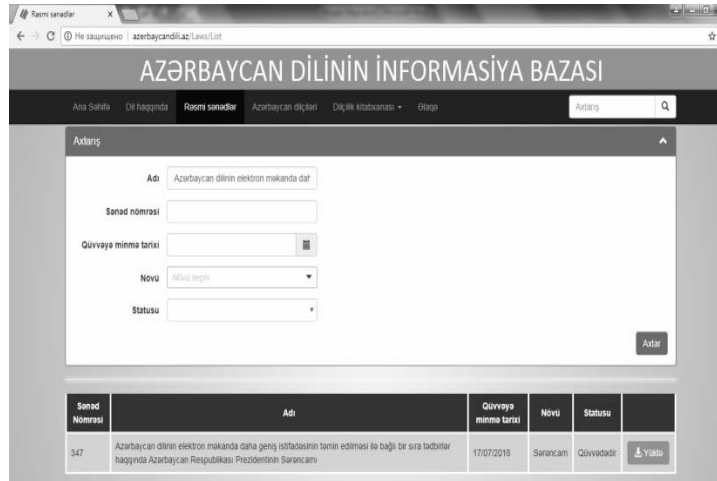

Azərbaycan dili haqqında bütün bu məlumatlar dilçi alimlərimizin Azərbaycan dili haqqında yazdıqları ədəbiyyatlardan götürülmüşdür.

Rəsmi sənədlər bölməsinə müraciət etdikdə ekrana açılan pəncərədə ilk öncə axtarış sahəsi gəlir ki, buradanda dil haqqında Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranan vaxtdan - 1918-ci ildən bəri imzalanmış rəsmi sənədləri (sərəncam, əmr, fərman və s.) axtarılıb tapmaq olar.

Burada bazaya yüklənmiş istənilən sənədin adı, sənəd nömrəsi, qüvvəyə minmə tarixi, növü və statusu əlamətlərinə görə axtarış aparmaq olar.

Bundan əlavə axtarış sahəsindən aşağıda yerləşdirilmiş sənədlərdən hər hansı birinin “Yüklə” düyməsinə klikləməklə istifadəçi öz cihazına(kompüterə və ya mobil telefona) yükləyə bilər.

Azərbaycan dilçiləri bölməsində Azərbaycanın dilçi alimləri haqqında məlumatlar üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) yerləşdirilmişdir. Buraya Akademiyanın həqiqi üzvləri, müxbir üzvlər, elmlər doktorları və fəlsəfə doktorları haqqında məlumatlardaxildir.

Dilçilik kitabxanası adlanan bölmə üç hissədən ibarətdir:

- Lügətlər
- Avtoreferatlar
- Monoqrafiya və dərslərlər

Burada da ilk növbədə axtarış sahəsi mövcuddur və bu sahədə bazada yerləşdirilmiş istənilən ədəbiyyatı adı, müəllifin adı, nəşr ili və dilinə görə axtarış aparmaq olar. Lüğətlər altbölməsində Azərbaycan dilinə aid olan lüğətlərin “pdf” variantları yerləşdirilmişdirki, istifadəçilər buradan istədikləri lüğəti “Yüklə” düyməsinə klikləməklə öz cihazlarına yükləyə bilirlər. Avtoreferatlar, monoqrafiya və dərsliklər bölmələrində eyni qaydada fəaliyyət göstərir. Avtoreferatlar bölməsində “Azərbaycan dili”, “Dil nəzəriyyəsi”, “Türk dilləri”, “Müqayisəli və tipoloji dilçilik”, “German dilləri” indeksləri üzrə müdafiə olunmuş dissertasiyaların avtoreferatları yerləşdirilmişdir. Monoqrafiya və dərsliklər altbölməsində isə dilçiliyə aid olan monoqrafiyalar və dərsliklərin “pdf” variantları yerləşdirilmişdir.

Əlaqə bölməsində Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əlaqə nömrələri və portalın elektron poçt ünvanı göstərilmişdir.

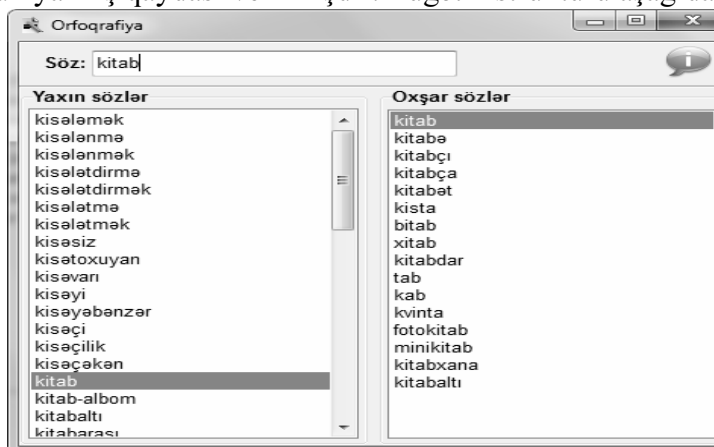
Portala yeni ədəbiyyatların yerləşdirilməsi, dilçilər haqqında məlumatlar əlavə olunması və yenilənməsi portalın administratoru və Kompüter dilçiliyi şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan dilinin elektron məkanda geniş istifadəsi və təbliği ilə bağlı daha bir layihə isə Azərbaycan Dilinin Milli Korpusunun yaradılması ilə bağlıdır.

“Milli korpus hər hansı bir konkret dildə mətnlərin elektron formada toplanmasına istiqamətlənmiş məlumat axtarış sistemidir. Konkret dilin milli korpusunda həmin dil tam şəkildə, bütün səviyyələrdə təmsil olunur. Korpusu təşkil edən mətnlər və həmin mətnlərə müraciət formaları müəyyən qaydalar üzrə nizamlanır. İstifadəçi onu maraqlandıran istənilən məsələ ilə bağlı korpusdan lazımı məlumat əldə etmək imkanına malik olmalıdır”(3, s.18). Milli korpus bir neçə altkorpusdan ibarətdir. Bu altkorpuslardan birində leksikoqrafiya -

lüğət altkorpusudur. Leksikoqrafiya alt korpusunda respublikamızda nəşr olunan bütün lüğətlərin (orfoqrafiya, izahlı lüğət, əks əlifba lüğəti, tərcümə lüğətləri və s.) elektron variantlarının yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin elektron variantı ilk dəfə 2006-cı ilin sentyabrında– “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 728 s.) kitabı əsasında prof. Məsud Mahmudov və dos. Əbülfəz Fətullayev tərəfindən tərtib edilmiş və dilmanc.az saytında istifadəçilərin ixtiyarına verilmişdir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli 71 nömrəli fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib edilmişdir. Lüğətdə 75671 sözün düzgün yazılış qaydası verilmişdir. Lüğətin strukturu aşağıdakı kimidir:

Lüğətin istifadə qaydası aşağıdakı kimidir:

“Söz:” yazılan sətərə axtarılan sözü daxil etdikdə bu sözə əlifba sırasına görə yaxın sözlər “Yaxın sözlər” panelində, müəyyən hərfləri üst-üstə düşən sözlər isə “Oxşar sözlər” panelində göstərilir. “Oxşar sözlər” yazısının üstünə iki dəfə kliklədikdə oxşarlıq əmsalını dəyişmək olar (8).

2007-ci ilin dekabrında www.dilmanc.az saytında daha bir lüğətin elektron versiyası istifadəyə verildi. Bu Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti əsasında tərtib olunmuş “Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti”nin (Bakı, “Nurlan”, 2004, 524 s.) elektron versiyasıdır. İnternet sisteminin, elektron lüğətlərin inkişaf etdiyi bir dövrdə statistik lüğətlərə-tezlik və əks əlifba lüğətlərinə böyük ehtiyac vardır. Bu lüğətdən nəzəri dilçiliyin bir çox məsələləri ilə əlaqədar, maşın tərcüməsi və mətnlərin formal

təhlili sistemlərində, tekstologiyada və paleoqrafiyada, əlyazmaların oxunuşu və bərpası işlərində, naməlum yazı sistemlərinin açılması prosesində və qafiyə lüğəti kimi istifadə oluna bilər.

“Adi lüğətlərdən fərqli olaraq əks lüğətlərdə sözlər başlanğıcdan sona doğru deyil, sondan başlanğıca doğru əlifba sırasına düzülür. Beləliklə, adi lüğətlərdə eyni başlanğıca, əks lüğətlərdə isə eyni sonluğa malik sözlər eyni qrupda yerləşir. Məsələn, əks lüğətdə «oruc» sözü «adam» sözündən əvvəl gəlir. Çünki, sözün sonunda gələn «c» hərfi əlifba sırasına görə «m» hərfindən irəlidir. «Çiçək» sözü də «dilək» sözündən qabaq yerləşdirilir. Bu sözlərin son iki hərfləri eyni olsa da, üçüncü hərfə görə (ç və l) «çiçək» əvvələ keçir” (1, s. 5). Əks əlifba lüğətinin istifadə qaydası aşağıdakı kimidir:

“Şəkilçi:” yazılan sətrdə sonu “xana” ilə bitən sözləri axtarsaq sondan başlanğıca doğru əlifba sırası ilə sonu “xana” ilə bitən 242 söz tapılacaqdır.

“Əks lüğətlərdən avtomatik tərcümə alqoritmlərinin qurulmasında, daha doğrusu, təhlil və sintez alqoritmlərində istifadə olunur. Təhlil üsullarından biri söz-formalardan şəkilçiləri ayırdıqdan sonra qalan hissənin avtomatik lüğətdə axtarılmasından ibarətdir. Bu prosesdə şəkilçilərin və söz formaların sonunun omonimliyi ilə əlaqədar bir çox yanlış ayırmalara yol verilə bilər. Əks lüğətlər tədqiqatçıya belə halları nəzərə alıb asanlıqla aradan qaldırmağa kömək edir.” (1)

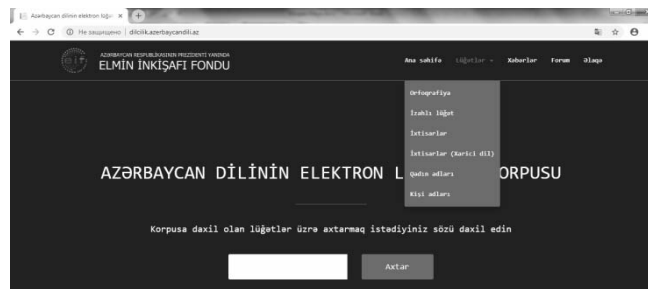
Bu lüğətlərdən sonra bir sıra təşkilat və qurumlarda da Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərinin elektron versiyası hazırlanmışdır. Belə lüğətlərə <http://www.azleks.az>, <https://azerdict.com/az/>, <https://obastan.comsaytlarında> yerləşdirilən elektron lüğətləri misal göstərmək olar.

Azərbaycan Dilinin Milli Korpusunun leksikoqrafiya altkorpusunun yaradılması istiqamətində atılmış addımlardan biri “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı, dilin normalarına əməl olunmasının ictimai monitorinqi və dilin verilənlər korpusunun hazırlanması üzrə integrasiya olunmuş elektron sistemin və lüğətin yaradılması” adlı layihə sayıla bilər. Bu layihə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi, fil.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2015-ci ilin əsas qrant müsabiqəsinə təqdim edilmiş və bu çərçivədə elmi-tədqiqat proqramlarının (EIF-KETPL-2015-1(25) qalibi olmuşdur. Bir il (1 may 2017-ci il – 01 may 2018-ci il) müddətində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş layihə Dilçilik İnstitutunun və AMEA İdarəetmə sistemləri İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən icra edilmişdir(2).

Bu layihəni eyni zamanda Prezidentin 17 iyul 2018-ci il “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” sərəncamının bir hissəsi kimi hesab etmək olar.

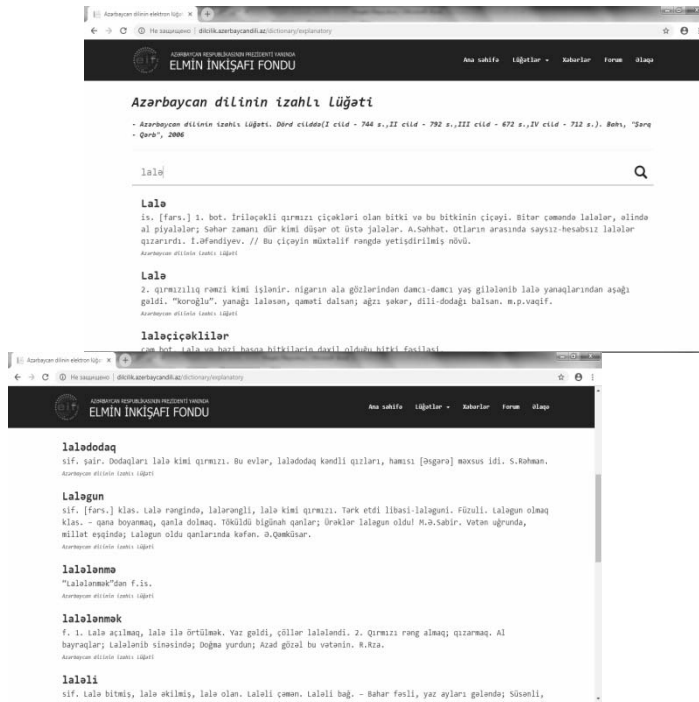
Layihə əsasında yaradılmış elektron lüğətlər sisteminin ilkin versiyası - “Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu” <http://dilcilik.azerbaycandili.az> elektron portalında yerləşdirilmişdir. Portalın strukturunda ilkin olaraq “Ana səhifə”, “Lüğətlər”, “Xəbərlər”, “Forum”, “Əlaqə” səhifələri hazırlanmışdır. Menü sətrində “Lüğətlər” düyməsinə bir dəfə kliklədikdə səhifədə yerləşdirilmiş aşağıdakı elektron lüğətlərə keçid düymələri görünür.

- Orfoqrafiya
- İzahlı lüğət
- İxtisarlar
- İxtisarlar (Xarici dil)
- Qadın adları
- Kişi adları

“Lüğətlər” bölümündə yerləşdirilən hər bir lüğətə ayrı-ayrılıqda daxil olub istənilən sözü axtarmaq olar. Orfoqrafiya lüğətində əlifba sırası ilə hər hərfə uyğun yazılmış sözlərin düzgün yazılış qaydasının elektron variantı yerləşdirilmişdir. Orfoqrafiya lüğətinin 6-cı nəşrinə əsasən 110563 söz yerləşdirilmişdir.

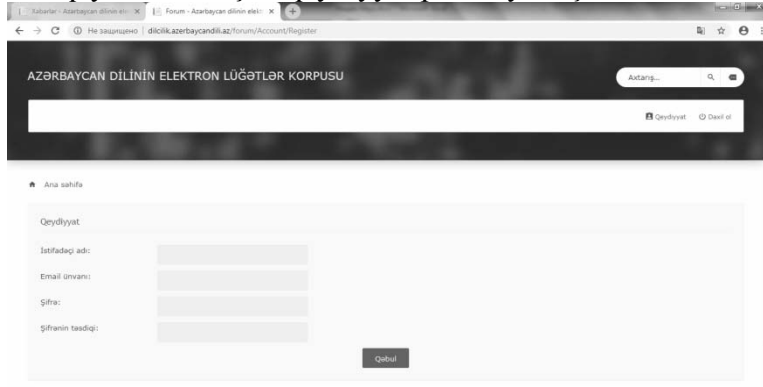
Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə (4-cildlik) əsaslanan elektron izahlı lüğət eyni zamanda oxuculara keyfiyyətli formada lüğət təqdim edir. Burada Azərbaycan dilində axtardığımız hər hansı bir sözvə bu sözle eyni kökdə olan sözlərin izahı geniş şəkildə, hərtərəfli izah olunur.

İxtisarlar lüğəti “İxtisarlar” və “İxtisarlar (xarici dildə)” kimi iki hissəyə bölünərək tam şəkildə elektron formaya keçirilmiş və sistemə daxil edilmişdir. Bu lüğətdən də istifadə prosesində axtarış sətrində hərflər ardıcıl daxil edildikcə lüğətdə ona uyğun sözlər ekranda görünür(4).

“Qadın adları” və “Kişi adları” bölümündə Azərbaycan şəxs adlarının siyahısı və izahlı lüğəti verilmişdir. Elektron lüğətə 8328 kişi, 7836 qadın adı daxil edilmişdir.

Portalda yerləşən “Xəbərlər” hissəsində dilçiliklə bağlı yeni xəbərlər yerləşdirilir. Bundan başqa “Forum” hissəsində istifadəçilərin şərhlərini qeyd etmək üçün qeydiyyat paneli yerləşir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, son illər, xüsusən də ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd edilən sərəncamlarından sonra ölkədə elektron resursların sayı xeyli artmış, istifadəçilərin Azərbaycan dilinin elektron vasitələrindən istifadəsi asanlaşmış, Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş və hərtərəfli təmsil olunması sahəsində gələcək uğurların təməli qoyulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti (tərtibçilər: M.Ə.Mahmudov, Ə.B.Fətullayev), Bakı, “Nurlan”, 2004, 524 s.
2. <http://dilcilik.azərbaycandili.az>
3. M.Mahmudov, R. Məmmədova. Azərbaycan dilinin riyazi-statistik metodlar və yeni texnoloji vasitələrlə öyrənilməsi məsələləri: problemlər, perspektivlər. Tədqiqələr. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2016 (1), s.18-28
4. M.Mahmudov. Ana dilinə sonsuz sevgi və qayğı nümunəsi. Ədalət.-2012, 25 iyun
5. M.Mahmudov. Azərbaycan dili qlobalaşma şəraitində. “Dilçilik institutunun əsərləri (xüsusi buraxılış)”. Bakı, 2012, s. 34-39.
6. M.Mahmudov. Kompüter dilçiliyi.Bakı: Elm və təhsil, 2013, 356 s.
7. www.azərbaycandili.az
8. www.dilmanc.az

Майя Гейдарова

Азербайджанский язык в электронном пространстве

Резюме

В статье рассказывается о вопросах, вытекающих из распоряжений президента по поводу представления и использования азербайджанского языка в интернете. В Институте Языкознания имени Насими НАНА, как одним из проведенных в данной направлении работ "Общая информационная база азербайджанского языка" размещен на портале www.azerbaycandili.az. На портале "Общая информационная база азербайджанского языка" собраны монографии, учебники, словари, авторефераты относящиеся к лингвистике, а также официальные документы о языке, информации об азербайджанских лингвистов, очерки связанные с азербайджанским языком.

Электронный вариант орфографического словаря азербайджанского языка составленный на основе книги "– "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" (Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 728 s.) проф. М.Махмудовым и доц. А.Фатуллаевым впервые в сентябре 2006 года размещен для пользователей на сайте dilmanc.az. А в 2007 году был составлен электронный вариант Обратно алфавитный словаря. В связи с пропагандой и использованием азербайджанского языка в широком формате на электронном пространстве, был запущен еще один проект, связанный с созданием Национального Корпуса Азербайджанского Языка. Проект, созданный на основе предварительной версии системы электронных словарей – "Корпус электронных словарей азербайджанского языка" размещен на электронном портале <http://dilcilik.azerbaycandili.az>. Для простоты и облегчения использования данных ресурсов, в корпусе электронных словарей азербайджанского языка первоначально были подготовлены электронные варианты орфографии, толкового словаря, словаря сокращений и толковый словарь имен лиц в совершенстве.

"Корпус электронных словарей азербайджанского языка" подготовлен с целью более качественного обеспечения систем электронных словарей для пользователей.

Maya Heydarova

Azerbaijani language in electronic space

Summary

The article deals with the issues consist of the using of the disposals of the president and representing of the Azerbaijani language in the internet “The common internet base of the Azerbaijani language” which the directions conducted in the Institute of Linguistics named after Nasimi in ANAS was set at the portal www.azerbaycandili.az

The essay about the Azerbaijani language, the official documents, about the language, the information about the Azerbaijani linguists, the monography, manuals, dictionaries, synopsis of the thesis about the linguistics collected at the portal “The common internet base of the Azerbaijani language”

At first time the electron variant of the orthographical dictionary of the Azerbaijani language was set on the bases of book of “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 728 s.) by prof. Masud Mahmudov and assoc.prof. Abulfaz Fatullayev and gave to the users in the internet site www.dilmanc.az in 2006 september. The electron variant of the reverse alphabetical dictionary was of the set in 2007

The other project about the using largely and propagating of the Azerbaijani language in the electronic space is connected the creating of the National Corpus of the Azerbaijani Language .

The first time version of the system of the electron dictionaries- The Corpus of the electron dictionaries of the Azerbaijani language which created on the bases of the project was set at the electron portal <http://dilcilik.azerbaycandili.az>

Firstly electron variants of the orthographical dictionary, explanatory dictionary, abbreviations dictionary and the explanatory dictionary of the personal names was prepared in the corpus of the electron dictionaries of the Azerbaijani language for simplifying the work of the readers.

“The Corpus of the electron dictionaries of the Azerbaijani language” was prepared for the aim of the providing to the readers with the best qualitative system of the electron dictionaries.

NƏZƏRİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

İdris Abbasov

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
idris.abbasov.2017@mail.ru

Linqvistikaya postmodernist baxış

Açar sözlər: postmodernizm, poststrukturalizm, rizoma, hiperreallıq, izafə, güc strukturları, deterritorializasiya, hipermodernizm, simulakra

Key words: postmodernism, poststructuralism, rhizome, hyperreality, redundant, power structures, deterritorialization, hypermodernism, simulacra.

Ключевые слова: постмодернизм, гиперреальность, ризома, гиперреальность, избыточный, структуры сил, детерриториализация, гипермодернизм, симюлакра.

Linqvistika subyekt və obyektlərin qarşılıqlı struktur əlaqələrini, onların insan davranışına münasibətini öyrənən elm sahəsidir. Qərb düşüncə tarixində linqvistik dərkini iki xətti göstərilir. Birinci xətt R.Dekartın ikiqat subyektə söykənən fikir və mülahizələrində (Cogito ergo sum – Düşünürəmsə, deməli, mövcudam) xülasə edilmiş Karteziyan dilçiliyinin görüşləri ilə əlaqədardır (1, s.221). O həm də danışan varlıqdan və ya ifadətmənin subyektindən asılı olur. Dilin aldadıcı olması barəsində F. Nitsşenin fikirlərindən yaranmış ikinci xətt ikiqat subyektin dəyişməzliyinin və monotonluğunun tənqid edilməsi ilə səciyyələnir. Hal-hazırda Karteziyan yanaşma N.Çomski tərəfindən əsas qoyulmuş transformasyon-generativ linqvistik təhlildə öz təsdiqini tapır. Postmodern bəlağət və dil haqqında F.Nitsşenin təklifləri alman mütəfəkkiri Martin Haydeqqer (1889-1976), fransız linqvist Emil Benvenist (1902-1976), fransız filosof Pol Mişel Fuko (1926-1984), fransız filosof, ədəbi tənqidçi və kinoşünas Jil Dölöz (1925-1995), poststrukturalizmin və postmodernizmin parlaq nümayəndəsi, J.Dölöz ilə intellektual əməkdaşlıq edən fransız Pyer Feliks Qatari (1930-1992) və postmodernizmin görkəmli nümayəndəsi, filosof və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Jan-Fransua Liotar (1924-1998) və başqalarının əsərlərinə böyük ölçüdə öz təsirini göstərmişdir. Dilin mənşəyi haqqında eramızdan

əvvəl irəli sürülmüş fikir və müddəalar (Platonun “Kratil”i, Aristotelin “Poetika”sı və s.), Müqəddəs kitablardakı qissələr xeyli dərəcədə bizə tanışdır.

Roma alim-ensiklopediyaşünası, yazıçı Mark Terensiya Varro (e.ə.116-e.ə.27) *De lingua Latina* əsərində sintaksis və etimologiyı qrammatikanın bünövrəsi hesab edirdi. Roma bələğətçisi, natiqlik sənətinə dair *Institutio Oratoria* əsərinin müəllifi Mark Fabi Kvintilian (d.35 – ö.96) öz sələfi M.Varronun əsərini nitq hissələri, morfologiya və s. cəhətdən xeyli sistemləşdirmişdir[2;3].

XVI əsrdə linqvistika öz elmi istiqamətini daha da inkişaf etdirir. O, **Piter Ramusdan(1515-1572) başlayaraq** pedaqoji təməlçilik və linqvistik preskriptivizmə doğru istiqamətini dəyişir. P.Ramus Aristotelin və Kvintilianın dil və bələğət haqqındakı fikirlərini rədd edirdi. O, Aristotelin beş hissəli ritorik sistemini bir kateqoriyada –ornamentalizmdə (zinətləndirmə -*Ī.A.*) – birləşdirmiş, M.Kvintilianın görüşlərini səhv sayaraq qətiyyənlə qəbul etməmişdir [1, s.221].

XVII əsr rəsonalizminin kifayət qədər bu mürəkkəb mənzərəsində aparıcı xətt, hərəkətverici impuls – rəsonalizmin nəzəriyyədən metoda çevrilməsi idi. Bu dəyişikliyi məhz Dekart gətirdi. Dekartın elmi proqramındakı bəzi müddəalara diqqət etdikdə görürük ki: başlanğıc impuls təfəkkür əməliyyatlarının (mühakimə, hökm, vasitə ilə ifadə etmə) vasitəçiliyi olmadan aşkar edilir. Başlanğıc impulsdakı ideyaların aydınlığı və dəqiqliyi “idrakın təbii işığı ilə” (*par la lumière naturelle*) həqiqətin axtarışında əsas kriteriyaya çevrilir. Şüurun əsas xassəsi “ölçülü olmamaqdır”; yəni şüur “ölçüsüz substansiyadır”. Əslində isə burada ölçüsüz substansiyanın başqa əlaməti vardır – onun sürəkliliyi, zamana görə aktivliyi, genişlənməsi və s. Dekarta görə, “düşünən substansiya”, yəni şüurun özü, yaxud təfəkkür bir sıra atributlara malikdir. Bunlar təsəvvür, hiss və istəkdən (iradə) ibarətdir. Şüurun, “ölçüsüz substansiyanın” əsas mahiyyəti fitri ideyalarla səciyyələnir, məsələn: tam mükəmməl varlıq kimi Allah ideyası, kəmiyyət, fiqur ideyaları, həmçinin R.Dekartın eyniyyətin məntiqi qanunu saydığı bəzi ümumi həqiqətləri buraya daxil etmək olar. Şüur təsvir olunmuş üsulla digər substansiyanın – cismin kəşfinə gətirib çıxarır. Cismin əsas xassəsi fəzada (*l’étendue*) ölçüdür. Nəticədə sürəklilik (*la durée*) və fəzada ölçü (*l’étendue*) bu iki substansiyanın ən sadə müqayisəsi kimi təqdim edilir. Ancaq Dekartın təlimində ölçülü substansiyanın həcm, fiqur, hissələrin düzülüşü, hərəkət kimi bir sıra atributları vardır. Cisim anlayışı bütün təbiət boyu genişlənir, “ölçülü substansiya” və nəhayət, materiya ilə

eyniləşdirilir. Dekartın görüşlərinə görə, materiya cism, cism isə materiya oldu, yəni cisim Aristotelin elmi proqramında malik olduğu başlanğıc formasını itirdi. Materiya substansiya oldu –XVII əsrdə baş vermiş və yeni elmi anlayış üçün zəmin hazırlayan inqilab məhz bundan ibarətdir. Dekart “düşünən” və “ölçülü” olmaqla iki substansiya arasındakı uyğunsuzluğu nəzərə alaraq qeyd edir ki, elm “ölçülü substansiya” xüsusunda ziddiyyət təşkil etməyən ideyalar sisteminin qurulmasından ibarətdir. İndi bu ideyalar sistemini həm də mahiyyətinə görə “modellər” adlandırı bilərik. Məhz Dekartın bu müddəasından “modellər”, “konstruktivizm” mərhələsi başlayır və bu yanaşmada dərk etməyə pozitiv baxış öz əksini tapır. Dekart bizim müşahidə etdiyimiz gerçək aləmdən çıxış edərək xəyali dünya qurur. “Aləm haqqında traktat”ında (1630-1633) o yazır: “İndi öz düşüncənizdə bir qədər bu dünyanın həddlərini tərk edin və xəyali fəzalarda qurduğum başqa, tamamilə yeni bir aləmə baxın” [4, s.916-917].

P.Ramus dili iki cür təsnifatlandırır: deduktiv təbiətə malik etimologiya və sintaksis. Dilin funksiyasına belə yanaşmalar Qərb fəlsəfəsində elmi təfəkkürün dirçəlişinə və dil tədqiqində preskriptivizmin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. P.Ramusun nailiyyətləri XVII əsrdə Rene Dekart (René Dekartes, 1596-1650) tərəfindən daha da zənginləşdirildi. R.Dekart özünün “Discours” (1637) əsərində insanı rəşsal varlıq kimi anlayan Aristotelin fikirlərini təşhi etməyə cəhd göstərirdi. O, ilk növbədə fərdlərin əqli və iradi qabiliyyətlərini onların fiziki (maddi) qabiliyyətlərindən ayırırdı. R.Dekart təsdiq edirdi ki, bir fərd olaraq “Mən” ilk məqsədi düşünmək olan bir varlıqdır. Bu, “Mən”in saf şüur, yaxud mükəmməl mövcudiyyət olduğunu təsbit edirdi. R.Dekart insanlarda anadangəlmə mövcud olan bəzi universal, fundamental müqəddəm şərtlər haqqında aydın təsəvvürə malik idi. Linqvistik üçün bu məntiqi təkliflərdən ən mühüm nümunə uyğunluq qanunu ola bilərdi, yəni əgər bir şey mövcuddursa, mövcud olmaya bilməz. P.Ramusun və R.Dekartın dilçilik haqqındakı görüşləri artıq 1660-cı ildə çap olunmuş *Por-Royal Qrammatikası*nda təkmilləşdirilməyə doğru gedir. *Por-Royal Qrammatikası*nın müəlliflərindən biri olan Antuan Arno əslində R.Dekartın fəlsəfəsindən təsirlənmiş məntiqşünas və filosof idi. Əsərin digər müəllifi Klod Lanslo ümumi qrammatik kateqoriyalar və qaydalarla məşğul olan qrammatik idi. *Por-Royal Qrammatikası*nın niyyəti abbatlıqda təhsil alan tələbələrə daha asan material təqdim etmək üçün qrammatik dil strukturlarını universallaşdırmaq idi. Deməli, *Por-Royal Qrammatikası*nda qrammatika və dil universallaşma trayektoriyası üzrə

hərəkət edirdi. Por-royalçılar cümlənin qrammatik subyekt və obyektinin təkamülünə təkan vermək üçün köməkçi feil formasına xüsusi diqqət edirdilər. Belə demək mümkündür ki, *Por-Royal Qrammatikası* məktəblərdə dil təliminə pedaqoji yanaşmaların fundamentini qoymuşdur.

XIX əsr linqvistika elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsi üçün ən mühüm mərhələni təşkil edir. Fransız linqvist, psixoloji sosiologizmin banisi kimi tanınan İsveçrə dilçisi Ferdinand dö Sössür (1857-1913) həm də dilçilik elmində strukturalizm cərəyanının əsasını qoyanlardan biri hesab olunur. Sırr deyildir ki, Avropada semiotika elmi F.dö Sössürün XX əsrin başlanğıcında təməlini qoyduğu linqvistik təmayülün ağuşunda meydana gəlmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Atlantik okeanının o tayında F.dö Sössürün heç vaxt görmədiyi və təliminə bələd olmadığı Çarlz Sanders Pirs adlı bir amerikalı da bir neçə il əvvəl semiotika nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Deməli, linqvistika bir neçə onilliklər ərzində, demək olar ki, semioloji tədqiqatlar üçün əsas olmuşdur [5, s.17]. F.Sössürün dilə yanaşması zamandan və tarixdən asılı olmamalı idi (*atemporal* və *ahistorical*). Dilin funksiyasını təsvir etmək üçün o, *dil* (*langue*) və *nitq* (*parole*) məfhumlarını təqdim edirdi (O, *dil* dedikdə ümumi dil sistemini, *nitq* dedikdə isə, xüsusi dil istifadəsini nəzərdə tuturdu). F.Sössür həmçinin işarənin (bütöv obyektin) işarəolunana (məfhuma) və onun işarəedəninə (səs şəklinə) sərbəst münasibətini tədqiq etmişdir. Bütün bu mərhələlər dilin xətti ardıcılıq üzrə necə inkişaf etdiyini izah etmək məqsədini daşıyırdı.

XX əsrdə amerikan dilçi Noam Çomski Kartezian metafizikasını dilin strukturuna tətbiq etdi. O, R.Dekartın və Por-Royal qrammatikasının ardınca gedərək *Sintaktik strukturlar* (1957) və *Kartezian dilçiliyi* (1966) adlı araşdırmalarında sübut etməyə çalışırdı ki, uşaqlar qrammatikanın üç universal strukturu ilə doğulur. Yalnız transformasyon qrammatika daxili qaydaları özündə birləşdirir ki, bu da uşaqlar üçün zəruri olan insan dilini törədir. O zamandan bəri, dilçilikdə N.Çomskinin törədici qrammatika modeli fundamental daxili qaydaları (nüvə cümlələri) aşkarlamaq təşəbbüsü ilə çıxış edir və danışanın həmin nüvə cümlələrdən saysız-hesabsız cümlələr törətdiyini təsbit edir. Dil, adlandırma və təsnifatlandırma prosesində insanların real, canlı təcrübədən izolə olunmuş öz həyatlarında ideyalar, obyektlər və hadisələr haqqında düşündükləri müəyyən bir sistemi yaradır. Dil fundamental linqvistikani izləməklə kompleks mücərrədliyi inkişaf etdirir. Zaman keçdikcə, törədici-universal qrammatika maddi obyektlərdən və real

hadisələrdən ayrı əqli təsəvvürlərin sistemli və iyerarxiyalaşmış ardıcılığına çevrilir.

Dilçilikdə postmodernizmin nümayəndəsi kimi çıxış edən Emil Benvenistin (1902-1976) linqvistik metodu referent, obyekt, dil və təfəkkürün obyektlə qarşılıqlı əlaqələri kimi məsələləri öyrənməkdən ibarət idi. Onun fikrincə, “Mən” və referent (başqası) bir-birindən asılıdır və onların qarşılıqlı mövcud olması labüddür. Qarşılıqlı əlaqəni vahid primordial terminə çevirmək düzgün deyildir. E.Benvenist özünün “Dildə subyektivlik” adlı əsərində bəyan edirdi ki, hər an bütün danışanları birləşdirən “Mən”in heç bir vahid konsepti yoxdur. Ona görə də subyektivlik diskursiv konstruksiyanın məhsuludur [6]. E.Benvenistin bu nöqteyi-nəzəri Pol Mişel Fukonun “Biliyin arxeologiyası” adlı əsərində daha da inkişaf etdirilmişdir. M.Fuko göstərirdi ki, postmodernizmdə subyektin mövqeyi şəraitlə müəyyənləşir və ona görə də hər kəs bir çox qrup, yaxud sahələrlə əlaqədə çoxlu subyekt pozisiyalarına malik ola bilər. F.Nitsşedən başlayaraq L.Vitqenşteyn, J.Lyota, J.Dölöz, F.Qatari və bir çox başqaları dilin funksional imkanlarından bəhs etmişdirlər. F.Nitsşe “Şən elm” (1882) əsərində kommunikasiya prosesində dillə təfəkkürü bir-birindən ayırmırdı. O, dilin sosial funksiyası üzərində daha çox dayanırdı. “Fəlsəfi tədqiqatlar” (1953) əsərində o, dildə mövcud olan sözlər arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri araşdırır. F.Nitsşe göstərirdi ki, dil uşaqların dil oyunlarına paralel oyun növü istehsal edir.

Jil Dölöz və Feliks Qatari “Min Plato” (Mille plateaux) adlı əsərlərində formal linqvistikanı və pedaqoji ənənəvi preskriptivizmi tənqid edirdilər. J.Dölöz və F.Qatariyə görə, subyektivləşmə və obyektivləşmə kompleks sosial əlaqələrin nəticəsidir. Məhz buna görə də, postmodern cəmiyyətdə linqvistika pragmatikadan asılıdır. Nitq hissələrini təsnifatlandırmaq və nitq aktı kateqoriyalarını qurmaq əvəzinə, J.Dölöz və F.Qatari sözlərin qarşılıqlı əlaqələrini söz sırası qrupu ilə əvəz etmişlər. Sözügedən nəzəriyyədə dil bütövlükdə söz sırasının komplekti, sözlə ifadə olunmayan fərziyyələr, hazırkı nitq aktları və s. kimi təqdim olunur. Ənənəvi yanaşmaya görə, sözlərlə hərəkətlər arasındakı əlaqə daxili, immanent olub informasiya mübadiləsi ilə səciyyələnir. Məhz buna görə də J.Dölöz və F.Qatari təsdiq edirlər ki, linqvistik əlaqələrin kökü ziyadəliyə (*redundancy*) gedib çıxır [7].

Ziyadəlik iki forma tələb edir: cəmiyyətdə sözlərin sintaktik təsnifatlandırılmasını tətbiq etmək üçün informasiyanın əhəmiyyətliyini ehtiva edən tezlik, digəri kommunikasiyanın subyektivliyi ilə əlaqədar olan rezonans. Xəbərlər, şəbəkə proqramları, audio və video yazılar, reklamlar

kimi müasir media formaları insanların nə düşünmələrini, nəyə baxmalarını, nəyi dinləmələrini, həyatdan nə gözləməli olduqlarını onlara demək üçün izafılıkdən yaranır. Beləliklə, J.Dölöz və F.Qatariyə görə, izafi (*redundant*) dil sistemində nə fərdiləşmiş diksiya, nə də tələffüzün subyekti vardır. Orada kollektiv nitq məcmuyu mövcuddur: sözlər, hərəkətlər, emosiyalar dolayısıyla bir çox səs və simvollar vasitəsilə transfer edilmişdir. Nitq məcmuları kompleks konstruksiyalardır. Onlar sintaksis, semantika və fonetikanın dəyişməsindən asılıdır; tələffüz dəyişmələri, ifadə və immanent aktların dəyişməsi və s.

Praqmatikanın və diksiya məcmularının dil tədqiqinə daxil edilməsi superxəttiliyə aparıb çıxarır və bu da öz növbəsində, linqvistik elementlərin təsbit edilmiş xətti ardıcılığını aradan qaldırır. J.Dölöz və F.Qatari bunu *rizoma* modeli adlandırırlar. Bu model yüksək dərəcədə mücərrəd linqvistik modeldir. O, semiotik zəncirlər, güc strukturları (*power structures*), mədəniyyət, elm və sosial konfliktlər arasında ən yaxşı və ən pis kontaktları ehtiva edir. Rizomatik linqvistik strukturlar nə “ana dilin”ə, nə linqvistik universalələrə, nə ideal danışanlar, yaxud dinləyənlərə, nə də yekcins dil cəmiyyətlərinə malikdir. Bu dəyişməz əlamətlərin əvəzinə çoxsaylı dialekt və jarqonlar zahir olur və linqvistik güc dominant siyasi pozisiyadan doğur. Dil istifadəsinin rizoma strukturu qırıldıqda dil eyni, oxşar, yaxud alternativ xətlər üzrə yenidən formalaşır.

J.Dölöz və F.Qatari sosiolinqvistik nöqteyi-nəzərdən dillərin “böyük” (major) və “kiçik” (minor) dil kimi ənənəvi təsnifinə qarşı çıxırdılar. Titul dil öz standartları ilə digər dillər üzərində dominantlıq edir. Titul dillə azlıqda olan dil arasındakı fərq sosial-siyasi amillərlə xarakterizə olunur. Titul dillər, həmişə olmasa da, rəsmi statusa malik olur. O, dövlət administrasiyasının, təhsilin, medianın dilidir. Məsələn, igilis dili Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Kanada və Avstraliyada, ispan dili İspaniyada və ispandilli Latın Amerikasında, fransız dili Fransada, Kvebekdə (Kanadanın bir əyaləti) və s. titul dildir. Azlıq dilləri azlıqda olan etnolinqvistik qrupların dilidir. Azlıq dilləri müxtəlif səbəblərdən xalqlara, yaxud ərazilərə görə ayrıla bilər. Titul/azlıq fərqləndirməsini bütün dillərə şamil etmək olmaz. Bu, yerli şəraitə görə müəyyən olunur. Dilin statusunu müstəmləkəçilik, ərazi ilhaqı, miqrasiya kimi sosial-tarixi və iqtisadi-siyasi faktorlar təyin edir. Bəzi dillər ərazidən asılı olaraq azlıq və titul dil kimi ikili statusa malikdir. Məsələn, ispan dili İspaniyada və ispandilli Latın Amerikasında titul dil olduğu halda ABŞ-da azlıq dilidir. Analoji olaraq hind dili Hindistanda titul dildir, amma Böyük Britaniyada və Birləşmiş Ştatlarda azlıq dilidir. Qaraçı dili, yaxud

qaraçıların dili (*Romani, or language of gypsies*) Avropada danışılan ilk hind dilidir. Bu dil, xüsusən, miras dil kimi tanınır (8, s.13-15).

Beləliklə, postmodern linqvistika dil tədqiqinin P.Ramusun görüşlərində və Por-Royal qrammatikasında rast gəlinən preskriptivist xüsusiyyətlərini rədd edir. Məqsəd – nitq və kommunikasiya başda olmaqla, dilin gündəlik həyatla əlaqəsini bərpa etməkdir. Dil istifadəsində şifahi formaya qayıdış, habelə vizuallıq və işarələr sistemində səsə diskurs metodları kimi yanaşma linqvistik təhlildə postmodernist dönüşü əks etdirir. Bu dönüş dildə köhnə anlayışları istisna edir. Bundan əlavə, postmodernizm konkret tarixi, siyasi, iqtisadi, milli-irqi və gender kontekstlərində dil və təfəkkürün kəsişmə nöqtələrini dəyişdirərək *aprior* proseslər qismində dil və təfəkkür haqqındakı maarifçilik fikirlərini bir kənara qoyur. Beləliklə, postmodernizm dillə ideologiyayı birgə nəzərdən keçirir. Ona görə də linqvistika öz preskriptiv tarixi ilə müqayisədə daha çox fraqmentlərə ayrılır. Postmodern dövrün dilçiləri dillə diskursu, subyektlə obyekt, sözlə fikirləri, tələffüzlə kontekst və gestləri yenidən birləşdirməyə səy edirlər (1, s.221-225).

Bir daha rizoma məfhumuna qayıdaq. A.Çessa rizoma anlayışını şərh edərkən Patrisa Orayliyə istinad edərək yazır: “Dölöz və Qatari *detrterritorializasiyanın (detrterritorialization)* kartoqrafik jesti kimi “rizoma” konseptini təklif edirlər. Bu, Qərb biliyinin möhkəm fundament üzərində qurulmuş şaxələri kimi sistemli şəkildə təşkil olunmuş “ağacşəkilli ideya” ilə ziddiyyət təşkil edir” (9, s.30). J.Dölöz və F.Qatari məsələyə belə aydınlıq gətirirlər: “Ağaclardan tənqə gəlmişik. Biz daha ağaclara, köklərə və rişələrə inanmamalıyıq. Onlar bizə çox iztirab verdilər. Biologiyadan tutmuş linqvistikaya qədər bütün ağacabənzər” mədəniyyət onlarda aşkarlanmışdır (Deleuse and Guattari, 1987, s. 15). Ağac modelini Noam Çomski (bəzən N.Çomskini “müasir linqvistikanın atası” adlandırırlar) tərəfindən irəli sürülmüş “qrammatik ağac” formulunda, habelə Frensis Bekonun (o isə “elmi metodun atası” titulu almışdır (D. Dennis 2006, s.11-12)) yaratdığı “idrak ağacı” fikrində də görmək olar. Burada hər şey iyerarxik şəkildə davam edir, bilik artan dixotomik xətlə taksonomik siniflərə/növlərə/kateqoriyalara ayrılır. Bunun əvəzinə, “rizoma, başlanğıcı və sonu olmayan, sadəcə çoxsaylı giriş, çıxış, əlaqə və təzahürləri olan soğanaq və kök yumrularının (kartof və çöl darısı, qidalılıq və əlaq otları) yeraltı sistemidir. Rizomalar dinamik, heterogen və qeyri-dixatomikdir; onlar yayır, sıxışdırır, birləşdirir, geri qaytarır, quraşdırır və s.” (9, s.30).

Postmodernizm və poststrukturalizm məfhumlarını bir qədər də dəqiqləşdirməyə çalışdıqda aydın olur ki, postmodernizm, yaxud postmodernist nəzəriyyə 1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində Fransada ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında diskussiyaların stimullaşdırdığı intellektual hərəkəti təsvir etmək üçün işlədilən poststrukturalizm məfhumunun sinonumudur. Bu hərəkət postmodernist əsərlərlə izah etdiyi prinsipləri dəyərləndirir, XX əsrin sonunda qərb mədəniyyətində ideoloji təbəddülatı təqdim edir. İrəli sürülən ideya ondan ibarətdir ki, “*reallıq*” dil üzərində qurulur, “*obyektiv*” həqiqət isə yoxdur.

Jan Fransua Lyotar (1984) sübut etməyə çalışırdı ki, post-sənaye və başdan-ayağa medialaşmış cəmiyyətlərdə biliyin statusu və təbiəti bilik əldə etmək məqsədilə ənənəvi metodları və əsasları müəyyənləşdirən böyük narrativlərin iflası ilə təbəddülatı uğramışdır. O, ümumiyyətlə, obyektiv həqiqətin olmasını inkar edirdi; reallıq şəklə, istehsal isə istehlaka hopmuşdur[11;12;13]. Fransız filosof və tənqidçi Jan Bodriyar vurğulayırdı ki, müasir kommuniikasiya və kütləvi informasiya vasitələrinin texniki imkanları o qədər genişlənmişdir ki, “*real*” haqqında təsəvvürə malik olmağı iddia etmək mümkün deyildir. Orijinallarsız, yaxud referentsiz bu təsvirlər illüziyalardır (*simulacra*). J.Bodriyar bununla bağlı 1992-ci il Körfəz müharibəsini, başqaları isə 11 sentyabr hadisələrini misal qismində göstərirlər. Qərbdə bu hadisələr virtual reallıq kimi qəbul edilir. J.Bodriyar isə bunu *hiperreallıq* adlandırır. [10, s. 782; 10]. Hazırda hiper-istehlakla xarakterizə olunan hipermodernizm, yaxud qloballaşma nəticəsində meydana gəlmiş altermodernizm, eyni zamanda rəqəmləşdirilmiş tekstuallıq (mətnə uyğunluq) növünü tanıyandığı-modernizmi təklif edir. Bu yeni intellektual dünyada ümid etmək olar ki, ekoloji dərk də davranışlarımıza təsirsiz ötürməyəcək (12;13;14;15).

Biz postmodernizm dedikdə, həm də poststrukturalizmi nəzərdə tuturuq. Bu təmayülün tərəfdarları indiyədək terminin dəqiq tərifini verməyiblər. Strukturalizm insanların kollektiv şəkildə şərik olduğu işarələr sistemi analiyşını təcəssüm etdirir. Bu mənada o, F.dö Sössürün dil konseptinin funksionalist aspektindən çıxış edir. Poststrukturalizm isə işarələrlə insanlar arasındakı əlaqələri fundamental şəkildə götür-qoy edir. Mədəniyyət fenomeninə strukturalist yanaşmalar diskussiya obyektini kimi götürülənkontekstlərin analizindən faydalanırdı. Poststrukturalizm, əksinə, təkcə bir işarənin digərinə necə bağlanmasını yox, həmçinin insanın işarələri diskurs kimi necə dərk etdiyini də öyrənir. K.Silverman iddia edir ki, anlam (*signification*) diskurs vasitəsilə gerçəkləşir, diskurs

subyekti tələb edir və subyektin özü diskursun nəticəsidir [16,s.VII]. Başqa sözlə, anlam (signification) bir işarənin mənasında (meaning) yox, digər işarələrlə əlaqədə olan bir işarədə təcəssüm etmişdir. Anlam da işarələrdən istifadə edən insanlarla bağlıdır.

Lakin poststrukturalist perspektivlərin F.dö Sössürlə bağlı dərin kökləri 1950-1960-cı illərdə Fransada, 1970 və 1980-ci illərdə isə anqlosakson dünyasında populyarlıq qazanmış strukturalizm adlandırılan humanitar elmlərdəki düşüncə cərəyanlarından əvvəl gəlir. P.Kobley, öz əsərlərində F.dö Sössürü və strukturalizmi tənqid edən fransız linqvist E.Benvenisti poststrukturalizmin atası hesab edirdi [17, s.669; 18, 295-296; 19, 240-241]. E.Benvenist, əsasən, işarənin sərbəst təbiəti haqqında F.dö Sössürün müddəasındakı bəzi anomaliyaları göstərirdi. Belə ki, işarə ifadəolunan (signifié), konsept və səs qiyafəsində ifadəedəndən ibarətdir. Bununla belə, E.Benvenist anlamın sərbəst xarakterini, yəni işarə və reallıq (referent, yaxud obyekt) arasındakı əlaqəni kəşf etdi. F.dö Sössürün qəbul etdiyi işarədəki əlaqələr, hər iki mental hissə vacib məsələ kimi nəzərdən keçirilirdi: bir-biri ilə hətta üst-üstə düşəcək qədər yaxın olan səs forması və konsept. E.Benvenist göstərirdi ki, bu işarə və anlam birləşmək üçün çox əlverişlidir. Həmişə məlumdur ki, *cat* (pişik) sözü sərbəst şəkildə (ixtiyari olaraq) yalnız dördəyql pişikimilərə aiddir və hər yerdə mövcuddur. Aydındır ki, müxtəlif coğrafiyalarda bu heyvanı ifadə etmək üçün müxtəlif milli dillərdə fərqli üsullardan istifadə edirlər (müxtəlif cür adlandırılır). Məsələn: *chat*, *pişik*, *gatto*, *kouka* və s.[20].

Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, rizomatik struktur kimi dilin postmodernist təqdimatı ənənəvi dil tədqiqatında rast gəlinən tarixi diaqrammatik strukturları alt-üst edir. O, dilin xətti və temporal ardıcılıqla inkişafı fikrini qəbul etməyərək göstərir ki, dil, alternativ olaraq zaman və məkan müstəvisində intəhasız yayılma xüsusiyyətinə malik olub ümummərkəzli (konsentrik) xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Penrod D. Linguistics // Victor E.Taylor, Charles E.Winquist. Encyclopedia of Postmodernism, page 2. Routledge. Taylor and Francis Group: 2004, 466p., pp..221-225.
2. Marcus Terentius Varro. M. TerentiVarronis De Lingua Latina Librorum Quae Supersunt. BiblioBazaar, 2009, 392 p.
3. Quintilianus M. F. InstitutioOratoria. CreativeMediaPartners, LLC, 2015, 566p.

4. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı, “Zərdabi LTD”, MMC, 2017, 1007 səh.
5. Philippe Verhaegen. Signe et communication. Armando Editore, 2010, 272 p.
6. Émile Benveniste. Nature du signelinguistique. E. Munksgaard, 1939, 7p.
7. Gilles Deleuze, Félix Guattari. Capitalisme et schizophrénie: Mille plateaux. Editions de Minuit, 1972, 645 p.
8. Montrul Silvina. The Acquisition of Heritage Languages. Cambridge University Press, 2015, 382 p.
9. Adsit-Morris Chessa. Restorying Environmental Education: Figurations, Fictions, and Feral Subjectivities. Springer, 2017, 151 p.
10. William J. Duiker, Jackson J. Spielvogel. The Essential World History, Tom 2. Cengage Learning, 2010, 544 p.
11. Jean Baudrillard. La guerre du Golfe n'a pas eu lieu. Galilée, 1991, 99p.
12. Bran Nicol. Postmodernism and the contemporary novel: a reader. Edinburgh University Press, 2002, 495 p.
13. Andrew Gibson. Towards a Postmodern Theory of Narrative. Edinburgh University Press, 1996, 301 p.
14. Eagleton, T.E. The illusions of postmodernism. Basil Blackwell, 161 p.
15. <http://www.bannedthought.net/India/PeoplesMarch/PM19992006/publications/post-modernism/Structuralism.htm>
16. Silverman, K. The Subject of Semiotics, Oxford: Oxford University Press, 1983, 320 p.
17. Copley P. Saussure: Theory of the Sign // Concise Encyclopedia of Philosophy of Language and Linguistics. Edited by Alex Barber, Robert J Stainton, Elsevier, 2010, 836 p., pp. 665-733.
18. Copley P. The Routledge Companion to Semiotics. Routledge, 2009, 424 p. (295-296)
19. Copley P. The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics. Routledge, 2005, 352 p. (240-241)
20. Julien Longhi. “Si Benveniste était le vrai père de la linguistique générale?”, *Acta fabula*, vol. 14, №7, “Ce qui a fait signe & ce qui fait sens”, Octobre 2013, URL: <http://www.fabula.org/acta/-document8163.php>, page consultée le 18 octobre 2018.

Идрис Аббасов

Постмодернистский взгляд на лингвистику

Резюме

В данной статье рассматриваются постмодернистские взгляды на лингвистику. Известно, что лингвистика – это изучение структурных отношений субъектов и объектов в мире и их связь с поведением человека. Постмодернизм (постструктурализм) является результатом структурализма. Это аналитический метод, который оказал огромное влияние на работу, которая реализуется в областях лингвистики, литературы, психологии и т. д. В результате постструктурализм критикует языковые и структуралистские теории, утверждая, что знание, истина и реальность происходят не от опыта, а от языка. Постмодернистский подход к языку кризисная структура разрушает исторические диаграммные структуры, найденные в традиционном изучении языка. Постмодернизм предполагает, что вместо языка, прогрессирующего в линейных и временных порядках, язык альтернативно перемещается через неограниченное расширение пространства и времени.

Idris Abbasov

Postmodernist view on linguistics

Summary

The present article examines postmodernist views on linguistics. It is known that linguistics is the study of structural relationships of subjects and objects in the world and their connection to human behaviour. *Postmodernism (poststructuralism)* is an outgrowth of structuralism. It is an analytical method which had a tremendous effect on work which realised in the fields of *linguistics*, literary, psychology etc.

In the result, poststructuralism criticizes linguistic and structuralist theories by arguing that knowledge, truth, and reality don't originate in experience, but in language. The postmodern approach to language as a rhizomatic structure subverts the historical diagrammatic structures found in traditional language study. Postmodernism suggests that instead of language progressing in linear and temporal orders, language alternatively moves through unlimited expansion across space and time.

Aytən Bəylərova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ayten_beylerova@mail.ru

Linqvokulturoloji kontekstdə konnotativ mənə

Açar sözlər: linqvokulturologiya, milli-mədəni konnotasiya, konnotativ, assosiasiya, intensiya

Ключевые слова: лингвокультурология, национально-культурная коннотация, коннотативный, ассоциация, интенция

Key words: linguoculturology, national culturalconnotation, connotative, association, intention

Son zamanlar dilçilikdə linqvokulturologiya və koqnitiv dilçiliyə daha çox diqqət yetirilir. “Dil və mədəniyyət” probleminə bu və ya digər dərəcədə toxunan çoxlu sayda elmi yazılar dil hadisələrinin kumulyativ (dil tərəfindən qorunan mənəvi zənginlik haqqında məlumatın əksi, təsbit olunması və qorunması qabiliyyəti) [1, s.190], kulturoloji (mədəniyyətlə əlaqədar məlumatların əksi) funksiyaları ilə əlaqələndirilmiş şəkildə öyrənilməsinin aktuallığını göstərir.

XXI əsr dilçiliyində meydana gəlmiş yeni dilçilik istiqaməti olan linqvokulturologiyada dil, sadəcə, kommunikasiya və dərkətmə vasitəsi kimi deyil, millətin mədəniyyət kodu kimi də nəzərdən keçirilir. Linqvokulturologiya – dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini öyrənən elmdir, dili mədəniyyətlə əlaqəli tədqiq edən humanitar fəndir. Bu elmin əsas vəzifəsi dil və mədəniyyətin, dil və etnosun, dil və xalq mentalitetinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi və təsviridir. O, “dil, mədəniyyət, insan şəxsiyyəti” triadası [2] əsasında yaranmışdır.

V.N.Teliya linqvokulturologiyanı etnolinqvistikanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin sinxron qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir və təsvir edir [3, s. 217-218].

Linqvokulturologiyanın sinxron xarakterinin belə konkretləşdirilmiş izahı A.A.Potebnya, V.V.Vinoqradov, M.M.Pokrovski, D.S.Lixaçev, Y.M.Lotman kimi alimlərin konsepsiyaları ilə, onların dilin ifadə vasitələrinin etnomədəni xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına dair fikirləri ilə bağlıdır [4; 5; 6; 7; 8].

Fikrimizcə, linqvokulturologiyada dil və mədəniyyətin yalnız sinxron deyil, eyni zamanda, diaxron qarşılıqlı əlaqəsi də öyrənilir. Belə ki, müasir dillərdə mədəniyyətin izləri dilin mədəniyyətlə tarixən yaranmış əlaqəsinin də nəticəsi, göstəricisidir.

V.A.Maslova linqvokulturologiyanın obyekt-predmet sahəsinə daha geniş yanaşır, onun bir neçə istiqamətini göstərir: “1) linqvistik ölkəşünaslığın predmeti – ekvivalentsiz leksika və lakunalar, linqvistik ölkəşünaslıq linqvokulturologiyanın tərkib hissəsi olduğu üçün bunlar onun (linqvokulturologiyanın – A.B.) da predmeti olur; 2) mifologiyalaşdırılmış dil vahidləri: dildə möhkəmlənmiş arxetip və mifologemlər, ayin və inanclar, mərasim və adətlər; 3) dilin paremioloji fondu; 4) dilin frazeoloji fondu; 5) etalonlar, stereotiplər, simvollar; 6) dilin metafora və obrazları; 7) dillərin üslubi sistemi; 8) nitq davranışı; 9) nitq etiketi sahəsi” [9, s.28-29].

XX əsrin sonunda V.A.Maslovanın qeyd etdiyi istiqamətlərdə çalışan dörd Rusiya linqvokulturoloji məktəbi yaranır. Hər bir istiqamətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ümumiləşdirilmiş şəkildə linqvokulturologiyanın məqsəd və vəzifələri formalaşdırılır [9, s. 23-24].

Linqvokulturologiyanın tədqiqat məqsəd və vəzifələri müxtəlif humanitar bilik sahələrində, o cümlədən dilçilikdə artıq mövcud olan elmi intensiyalarla bir çox cəhətdən əlaqəlidir. Bundan əlavə, ayrılıqda götürülən bu məqsəd və vəzifələrin sırf linqvokulturologiyaya aid olduğunu söyləmək mümkün deyil, çünki bu elmi fənn kompleks səciyyəlidir, çoxkomponentli xarakterə malikdir. Onun həm klassik, həm də müasir elmlərdən götürülmüş tərkib hissələri, komponentləri yalnız sistem daxilində spesifikdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, “nəticədə, dilçilik elminin problemlərinin fənlərarası sahədə birləşməsi ona gətirib çıxara bilər ki, linqvokulturologiya barədə yalnız birləşdirən elm kimi yox, həm də sistemləşdirən elm kimi danışmaq mümkün olar” [10, s.37].

Linqvokulturologiyanın əsas anlayışları bunlardır: mədəni semalar, mədəni fon, mədəni kod, mədəni konseptlər, mədəni konnotasiyalar. Bu anlayışlar vasitəsilə dil vahidlərindəki mədəni informasiya, yəni mədəniyyətlə bağlı məlumat təqdim edilə bilər.

Ümumiyyətlə, dil – mürəkkəb hadisədir. “Dilin mürəkkəb mahiyyətini əks etdirmək üçün Y.S.Stepanov onu bir neçə obrazda təqdim etmişdir, çünki bu obrazların heç biri dilin bütün tərəflərini tam əks etdirə bilmir: 1) dil fərdin dili kimi; 2) dil dillər ailəsinin üzvü kimi; 3) dil struktur kimi; 4) dil sistem kimi; 5) dil tip və xarakter kimi; 6) dil kompüter kimi; 7) dil düşüncə məkanı kimi və “ruhun evi” (M.Haydeqqer) kimi, yəni dil insanın mürəkkəb koqnitiv fəaliyyətinin

nəticəsi kimi. Yeddinci obrazın mövqelərinə müvafiq olaraq, dil, birincisi, xalqın fəaliyyətinin nəticəsidir; ikincisi, yaradıcı şəxsiyyətin və dili normallaşdırıranların (dövlətin, norma və qaydaları işləyib hazırlayan institutların) fəaliyyətinin nəticəsidir.

XX əsrin sonlarında bu obrazlara daha biri əlavə olundu: dil mədəniyyətin məhsulu kimi, onun mühüm tərkib hissəsi və mövcudluğunun şərti kimi, mədəniyyət kodlarının formalaşması faktoru kimi” [Bax: 9, s.7].

Dilin milli mədəniyyətlə əlaqəsi çox yönlüdür. Dil və mədəniyyətin əlaqəsi hər bir dildə nitq təcrübələri ilə standartlaşdırılan, obrazlar sistemi olan, etnomədəniyyət çərçivəsində müəyyən bir rəmzi mənə daşıyan mədəniyyət koduna malikdir. Mədəni kodların təsviri ilə bağlı olaraq, tədqiqatçılar mənənin [11], əsas, baza rolunu oynayan məlumatların, fon biliklərinin milli-mədəni komponenti anlayışlarına müraciət edirlər [12]. Bu anlayışlar bilavasitə “mədəni fon” anlayışının tərkib hissələridir. Mədəni fon ictimai həyat hadisələrini və tarixi hadisələri ifadə edən nominativ vahidlərin – söz və frazeoloji birləşmələrin xarakteristikasını verir. Mədəni fon, hər şeydən əvvəl, milli əlamətlər daşıyır. Mədəni fonla, mədəni mühitlə müəyyən edilən konnotasiyaların öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur.

Mədəni konnotasiyanın mahiyyəti belə izah edə bilər: sözü müşayiət edən kulturoloji mənalar yalnız müəyyən bir dilə məxsusdur, buna görə də söz, tarixi-mədəni varlıq kimi, yalnız müəyyən bir milli mədəniyyət kontekstində tam şəkildə başa düşülə, mənə isə anlaşıla bilər.

Hər bir dilin, hər bir mədəniyyətin özünün spesifik mənaları – konnotasiyaları meydana gəlir. Onların yaranma mexanizmi mənənin ayrı-ayrı aspektlərinin qüvvətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman sözün daxili formasının rəngarəngliyi həlledici amil kimi çıxış edir, onun əsasında daha sabit assosiasiyalar yaranır. Assosiasiyalar konnotasiyaların əsasını təşkil edir. Adətən, konnotativ sözün daxili formasında denotativ ayrı-ayrı əlamətlərinin obrazı öz əksini tapır.

Mədəni konnotasiya, sanki, yaddaşın, tarixin dildə ifadəsidir, o, söz və söz birləşmələrinin diskursun növü ilə əlaqədar olaraq tanınmasına (indiki ümumi mədəniyyət kodunun) və yada salınmasına (keçmişin ümumi mədəniyyət kodunun) səbəb olur, söz birləşmələrinin sabitliyini təmin edir. Təsadüfi deyil ki, mədəni konnotasiyaların ifadə edilməsində frazeologizm və metaforaların xüsusi rolunun olması qeyd edilir. Yalnız mədəni konnotasiya sayəsində etnosun təcrübə xəzinəsi olan poetik xalq diskursu ilə əlaqə yaradılır. Bu əlaqə bizə frazeologizm və paremiyalara

əsaslanaraq mədəni dominantları ayırmaq imkanı verir. Ancaq bir çox tədqiqatçılar tərəfindən [13, s.263-305]haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, elə mənalər vardır ki, dünyanın bütün dillərində universal şəkildə ifadə olunur, buna görə də bütün frazeoloji və paremioloji vahidlər milli-mədəni konnotasiyaya malik olmur. Müəyyən mədəniyyətlərdə mədəni konnotasiyaların üst-üstə düşməsi xüsusi haldır, axı mədəniyyətlər müxtəlif dərəcədə uyğun ola bilər. Yəni eyni əşyaları ifadə edən leksika ayrı-ayrı xalqlarda eyni konotativ semantikaya malik olur. Bu isə müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərarası əlaqəsindən xəbər verir. Məsələn, bir çox dillərdə *göyərçin* sözü sülh və ya sülhə can atmanı bildirir. “Göyərçin şəkli quşların şəkilləri arasında denotativdirsə, ayrılıqda konfrans zalında divara vurulmuş şəkil kimi sülh, döyüşdə ağ bayraq məğlubiyyət mənasını bildirməklə konnotativ işlənmişdir”. [14, s.41]. Yaxud müxtəlif dillərdə *göy qurşağı* sevinc və ümidi təmsil edir, *sol, sağ* sözləri isə öz nominativ funksiyalarından başqa, ümumi ictimai mənə da kəsb edərək sol və sağ siyasi istiqamət, axın və meyillərin nümayəndələrini ifadə edir.

Hər hansı dildə mədəni kodlar, bir qayda olaraq, metaforalar – məcazlar vasitəsilə ifadə olunur və bunun əsasında mədəniyyətin antropomorfik (insan formalı, insanabənzər), artefakt (rəmzi mənə daşıyan hər hansı bir süni yaradılmış obyekt, insan fəaliyyətinin, insan əməyinin nəticəsi olan məhsullar), zoomorf (insanların heyvanlara aid xüsusiyyətlərlə verilməsi), qastronomik (kulinariya ilə bağlı) və digər kodları ayrılır.

1990-cı illərin əvvəllərində rus dilçiliyində meydana çıxan “mədəni konsept” termini xalqın ruhunu, dil ilə bağlı təsəvvürlərin etnik xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışır. Y.S.Stepanovun fikrinə görə, mədəni konsept həm mədəniyyətin insan şüurunda izləridir, həm də onun vasitəsilə insan özü mədəniyyətə daxil olur, bəzi hallarda isə ona təsir də edir[15, s.40].

Linqvokulturoloji təhlilin əsas vahidi olan linqvokulturemabir termin kimi dilçiliyə V.V.Vorobyov tərəfindən daxil edilmişdir[16]. Etnomədəni dəyərlərə maliksözlər, söz birləşmələri, mətnlər bu xüsusiyyətdə çıxış edə bilər. Lakin müxtəlif dil səviyyələri və onlara aid vahidlər mədəniyyətlə bağlı xüsusiyyətlərə eyni dərəcədə malik deyil. Frazeoloji vahidlər bu planda daha çox linqvokulturoloji potensiala malikdir, çünki “dildə mədəni-milli etalonlarla, stereotiplərlə, mifologemlərlə və s. ilə assosiasiya edilən və nitqdə istifadə edildikdə bu və ya digər linqvomədəni birlik üçün səciyyəvi mentaliteti canlandıran

məhz həmin bədii ifadələr sabitləşir və frazeologiləşir”[3, s.233].

Linqvokulturoloji kontekstdə konnotasiya məsələsi linqvokulturoloji kateqoriya olan dil işarəsinə daxili forma probleminin məntiqi davamıdır. Linqvokulturoloji kontekstdə konnotativ mənə dedikdə dil vahidinin konnotativ semantikasındakı milli-mədəni xüsusiyyətlərin dil və mədəniyyətin əlaqəsi kontekstində öyrənilməsi nəzərdə tutulur. V.A.Maslovanın fikrincə, mədəni konnotasiya anlayışı linqvokulturologiyanın vəzifələri ilə əlaqədar olaraq, onun əsasını təşkil edir və dil işarəsində mədəniyyətin eksponenti (göstəricisi – A.B.) kimi müəyyən edilir[9, s.53].

Hazırda konnotativ mənə məsələsi elmdə ən mübahisəli məsələlərdən biridir, konnotasiya anlayışının həcmi isə hələ tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. “Konnotasiya” anlayışı o qədər çoxşaxəlidir ki, tətbiq edildiyi sahədən asılı olaraq, ona müxtəlif izahlar, təriflər verilir. Üslubiyyatda “konnotasiya” emosional qiymətləndirmə ilə bağlı üslubi çalar[17], tərcüməşünaslıqda – pragmatik mənə[18], linqvistik ölkəşünaslıqda – milli çalara malik əlavə məlumat[11], psixologiyada semantik assosiasiyalar kimi [19] başa düşülür.

Ümumiyyətlə, müasir dilçilikdə konnotasiya nəzəriyyəsi çox zəngindir və semantik, semiotik, üslubi, psixoloji, fəlsəfi və məntiqi aspektlərdə öyrənilir. Ənənəvi nöqteyi-nəzərə görə, konnotasiya mənənin denotativ aspektinə əlavədir. Belə ki, emosionallıq, ekspressivlik, qiymətləndirmə və funksional-üslubi komponentlər əsas – əşyəvi-məntiqi, denotativ mənaya əsaslanır, yəni konnotasiya denotasiyaya münasibətdə ikinci dərəcəlidir.

Dilçilikdə konnotasiya anlayışı altında “dil vahidinin leksik mənasının bir hissəsi olan assosiativ əlamətlər” nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, qeyd olunur ki, konnotasiyalar “kommunikantların təcrübəsi ilə də, dil sistemi ilə də formalaşır...” [20, s.34-35].

Konnotativ mənalar dünya haqqında məlumatlarla emotiv (hissi) qavrayış haqqında məlumatları, nitq subyektinin ifadə edilənə münasibətini birləşdirir, obyektiv və subyektiv semantikanı əlaqələndirir, eyni zamanda, assosiativ-obrazlı və emosional-qiymətləndirici mənə komponentlərinə malikdir. Sözlərin əlavə, konnotativ mənaları çox vaxt gizli olur, lakin dil daşıyıcısı tərəfindən başa düşülür. Bu mənalar linqvistik və ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə qazanıla və zamanla dəyişilə bilər. Beləliklə, “konnotasiya” anlayışına geniş spektrli (üslubi, pragmatik, psixolinqvistik, linqvokoqnitiv, linqvokulturoloji) məlumat daxildir.

“Konnotasiya” anlayışı həm geniş, həm də dar mənada şərh edilə bilər. Geniş mənada şərh etdikdə, dil vahidinin maddi-əşyevi və ya denotativ, həmçinin qrammatik mənasını tamamlayan və bu zaman ekspressiv funksiya yerinə yetirən hər hansı bir komponent nəzərdə tutulur. Dar mənada şərh etdikdə, konnotasiya dil vahidinin nitqdə istifadəsi zamanı onun obyektiv mənasına əlavə edilən, ifadə olunan reallıq haqqında assosiativ-obrazlı təsəvvürləri əks etdirən mənə komponenti kiminəzərdən keçirilir.

Ümumiyyətlə, ənənəvi linqvistik kontekstdə konnotasiya aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

- a) konnotasiya semantik mənədir;
- b) konnotasiya dil vahidlərinin semantikasına uzual və ya okkazional şəkildə daxil olur;
- c) konnotasiyanı subyektinin gerçəkliyə emosional-qiyətləndirici münasibətini ifadə edir;
- ç) konnotasiya məcazlar şəklində üslubi forma qazanır;
- d) konnotasiya ekspressiv effekt yaradır [21, s.5].

Şübhəsiz ki, linqvistik kateqoriya kimi, xüsusən də linqvokulturoloji tədqiqat çərçivəsində konnotasiyanın bu əlamətlərinin sayını artırmaq olar.

Konnotasiyanın linqvokulturoloji əhəmiyyətindən danışarkən konnotasiyanın əsasını təşkil edən əlamətlərə nəzər yetirmək lazımdır. Həmin əlamətlər əsasında konnotasiyaya belə tərif verilir: Konnotasiya dil vahidinin semantikasının uzual və ya okkazional hissəsini təşkil edən, mövcud anlayışın ikinci dərəcəli, lakin daimi əlamətləri əsasında yaranan, gerçəkliyin bir hissəsi haqqında assosiativ-obrazlı təsəvvür şəklində təzahür edən, subyektin obyektə emosional-qiyətləndirici münasibətini ifadə edən və milli-mədəni dil xüsusiyyətlərinə istinad edən semantik mənədir.

Mədəni konnotasiya – mədəniyyət kateqoriyalarında mənənin denotativ və ya obrazlı şəkildə motivləşdirilmiş aspektlərinin izahıdır [3, s.214-215]. Bu termin dilçiliyə 1993-cü ildə V.N.Teliya tərəfindən daxil edilmişdir. Milli-mədəni konnotasiya konsepsiyası V.N.Teliyanın frazeologizmlərin linqvokulturoloji təhlili ilə məşğul olan məktəbi tərəfindən intensiv şəkildə işlənir. V.N.Teliyaya görə, dil vahidlərinin milli-mədəni konnotasiyası onların mənasını etalonlarla, stereotiplərlə və digər mədəni əlamətlərlə obrazlı assosiasiyalar formasında uzual şəkildə müşayiət edir [22, s.312-313].

Ümumiyyətlə, hər hansı bir dil vahidinin milli-mədəni konnotasiyasının müəyyən edilməsində həmin vahidin aid olduğu ölkənin, xalqın, millətin mədəniyyəti ilə bağlı məlumat mühüm rol oynayır. Anlayışın

əlamətləri əsasında yaradılan assosiativ obrazla mədəni əlamətlərin qarşılıqlı əlaqəsi milli-mədəni konnotasiyanın məzmununu təşkil edir. Bu qarşılıqlı əlaqə yalnız interaktiv rejimdə, yəni mədəni və lingvistik bilik və təcrübənin olması ilə mövcud ola bilər.

Sözlərin mənasında denotativ və konnotativ aspektlər özünü göstərir. Hər hansı bir əşyanın müəyyən dil kollektivində semantik baxımdan təsviri həmin əşyanın hansı sivilizasiya çərçivəsində nəzərdən keçirilməsindən asılıdır. Semantikaya, o cümlədən də konnotativ mənaya ekstralingvistik amillərin böyük təsiri vardır. Dil vahidlərində özünü göstərən konnotativ semantika dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür, dil və mədəniyyət məsələləri ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, hər hansı sözün konnotasiyası həmin sözün istifadəçisi olan millətlərin təfəkküründən, mədəniyyətindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər. Məsələn, *qurd* – *canavar* sözünü götürək. Bu sözün konnotasiyaları müxtəlif dillərin daşıyıcıları tərəfindən fərqli şəkildə təzahür edir. Belə ki, insanın heyvanla müqayisəsi universal xarakter daşıyır, çünki insan onu əhatə edən gerçəkliyi müşahidə edərkən, özü ilə heyvanlar aləminin digər nümayəndələri arasında oxşarlıq və fərqlər müəyyən edir. Amerika dilçisi M.Blekcanavar *adam* ifadəsini şərh edərkən bu metaforanın əsasını təşkil edən assosiativ əlamətlərdən danışır və bu zaman *canavar* (*qurd*) sözünün həqiqi mənasına deyil, ilk növbədə, bu yırtıcı heyvan haqqında yaranmış stereotip təsəvvürlərə əsaslanır [23, s.41-42].

Canavar – *qurd* konseptinin müxtəlif dillərdə geniş spektrli, oxşar və fərqli konnotasiyaları vardır. M.V.Kutyevadillərarası semantik fərqliliyin mahiyyətini aşağıdakı tərzdə müəyyənləşdirir: “Simvolik mənalar assosiasiyalara əsaslanır və leksemlərdə eksplisit şəkildə ifadə olunmur. Rus dilinin daşıyıcısı düşüncəsiz insan haqqında “нудыятел” deyə bilər, ispan isə eyni şeyi zövqsüz, alabəzək paltarlı adam haqqında söyləyir” [24]. Bu deyilənlər *canavar* – *qurd* sözünün məcazi mənada işlənməsinə də aiddir. Rus dilinin daşıyıcıları üçün bu metafora sərt və bədxah insanları ifadə edir, azərbaycanlılar üçün isə həm ən yüksək tərif, yenilməzlik, mərdlik, dözümlülük, qorxmazlıq, azadlıq, müstəqillik və vətənpərvərliyin sinonimi, türklüyün rəmzi – qədim türklərin əsas totemlərindən biri kimi meliorativ konnotasiyaya, həm də hiyləgər, təcrübəli, çoxbilmiş insan mənasında, qəddarlıq, acgözlük və tamahkarlıq rəmzi kimipeyorativ konnotasiyaya malikdir. Müsbət konnotativ semantikalı *qurd* sözü *qurd ürəkli*, *qurd ürəyi* (yemək) kimi söz birləşmələrində, mənfi konnotativ semantikalı *qurd* sözü isə *köhnə qurd*, *qoca qurd*, *qoca canavar* tipli birləşmələrdə də işlənir. Nümunələrə nəzər

salaq:

*O kimdir ki, bu **qurd**ların qabağına çıxsın*[25, s.46]; – *Mən başa düşə bilmirəm, bu necə adamdır? – Əhliman əl-qolunu ölçə-ölçə deyilməyə başladı. – **Qurd ürəyi** yeyib elə bil. O hüdürlükdə hasarı aşasan, evin düz qabağından keçib, həyatın ayağında tövləni yarasan! Sonra da elə ağır quzunu götürüb aparasan! Bu, ancaq təcrübəli oğruların işi ola bilər!*[26, s.150-151]; – *Hə, Baratov başını tərpətdi, – Çolaq Rəmzi **köhnənin qurdudur***[25, s.78]; *İndicə öyrəndim ki, **Qoca qurd** neçə gündür həbs olunubmuş*[25, s.230]; *Deməli, general Baratov! **Qoca canavar** hələ bir onunla görüşüb başına gələnləri danışmağı tələb edirdi*[25, s.111]; *Məltəmin əri Salehi həbsdən, özünü ölümdən qurtardı, xarici düşməndən geri qalmayan **yerli canavarların** saldıqı çirkəbdən dartıb çıxardı, öz ailəsinə və düz yoluna qaytardı*[25, s.62] və s.

Bəzi nümunələrdə isə *qurd* sözünün müsbət və ya mənfi konnotasiya bildirməsi ondan əvvəl işlənən təyinlə daha aydın xarakterizə edilir. Məsələn:

*Gülfət xanım sakitcə dayanıb qulaq asırdı. Bu **hiyləgər qurdun** dedikləri başına batırdı*[27, s.335].

Konnotativ mənaya malik sözlərin semantik-üslubi təhlili hər bir dilin daşıyıcılarının milli-psixoloji portretini yaratmaq üçün qiymətli informasiya verir. Belə bir fikir irəli sürülür ki, canavar “köçəri həyat sürən, ovçuluq və balıq ovu ilə yaşayan, həmçinin dağlarda yaşayan xalqlar arasında, adətən, ağıl və zadəganlığı, oturaq həyat sürən əkinçi və maldarlarda isə şər və aqressivliyi təcəssüm etdirir” [28]. Şərq xalqlarına məxsus ibrətamiz hekayələrdə hər ikisi – həm qəddar, həm də mərhəmətli canavar (*qurd*) iştirak edir və insan təbiətinin hər iki üzünü təmsil edir.

O da qeyd olunmalıdır ki, konnotasiyada implisit informasiya ifadə olunduğu üçün nitq subyekti mədəni konnotasiyanı hər zaman anlaya bilmir, yəni mədəni konnotasiya heç də hər bir ünsiyyət şəraitində dərk edilmir, anlaşılmır. Ancaq o, hər zaman eksplisit, təsviri şəkildə ifadə edilə bilər və həmişə nitq aktının konkret tipinə aid olmur, həmişə bu və ya digər diskursla bağlı olur. Məsələn, qeyd olunan mənələrdən başqa, Azərbaycan dilində *qurd* sözünün hətta “pul” konnotasiyası da vardır ki, bu konnotasiya müasir dövrün məhsuludur və jarqon səciyyəlidir:

– *De görüm, **qurdun** var?*

– ***Qurd** nədir, dayı?*

– *Əşi, sən balqabaqsan məgər? Heç nə anlamırsan məgər?*

– *Yox.*

– *İndi ki, yox, onda de görüm, pulun var?*

– *Yetim oğlanam, məndə pul nə gəzir?*

– *Demək, **qurdun** yoxdur!*[25, s.54].

Nümunədən göründüyü kimi, *qurd* sözünün implisit konnotativ mənası (pul) dialoq iştirakçılarının ikisinə də məlum olmur. Deməli, “pul” konnotasiyası *qurd* sözünün semantikasına uzual deyil, okkazional şəkildə daxil olduğu üçün Azərbaycan dilinin bütün daşıyıcıları üçün aydın deyil.

Konnotasiyaların linqvokulturoloji kontekstdə tədqiqi zamanı dil situasiyalarında tez-tez müşahidə olunan, cəmiyyətdə baş verən ictimai-mədəni dəyişiklikləri əks etdirən daha bir konnotativ xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır. İ.M.Kobozevanın fikrincə, bir dildəki sözlərin konnotasiyaları çox zaman digər dillərin daşıyıcılarına məlum olmur, buna görə də öz dilindəki sözdə mövcud olan mənfi konnotasiyaları ləğv etmək istədikdə, dilə alınma yolu ilə elə ekvivalent daxil edilir ki, o, həmin mənfi konnotasiyalardan məhrum olur və söz alan dildə yeni konnotasiyalar qazanır. Bu konnotasiyalar sinonimik neologizmin götürüldüyü dilin aid olduğu ölkə haqqında təsəvvürlərlə əlaqəli olur[29, s.94]. Deməli, nəticədə, dogma dildə pis münasibətləri əks etdirən, mənfi çalarlı reallıqlar başqa cür adlandırılmağa başlanır. Görünür, bu, həmin sözlərin ilkin mənasını yumşaltmaq, pərdələmək və ya ona daha önəmli status vermək məqsədi ilə edilir. Çox güman ki, bu prosesin əksi də müşahidə oluna bilər, yəni mənfi konnotasiyalar daşımayan xarici söz başqa bir dil tərəfindən alınır və yeni sosial-mədəni mühitlə əlaqədar olaraq, əlavə mənfi konnotasiyalar qazanır.

Konnotasiya, semantik mənanın hissəsi kimi, ikinci dərəcəli, lakin sabit əlamətlərlə yaradılır, linqvomədəni birliyə, yəni dilçiliklə mədəniyyətin birliyinə istinad edir, gerçəklik haqqında assosiativ-obrazlı təsəvvür formasında meydana gəlir, dil və nitq səviyyələrində müxtəlif formalar qazanır, obyektə emosional-qiyətləndirici münasibət ifadə edir. Həm dil hadisələrinin mədəniyyət əlamətləri ilə əlaqədə şərhli, həm də konnotasiyaların başqa dillərdən götürülməsi hadisələrinin izahı milli-mədəni hadisələrdən və dil kollektivinin həyatında onların özəlliklərindən danışmağa imkan verir.

Hər bir dilin semantikasında həm ümumi mədəni universalilərin əksi, həm də konkret xalqa məxsus mədəniyyətin xüsusiyyətləri–lakunalar (*lakunalatın* sözüdür, “çökək, çuxur, batıq” mənalarını verir) vardır. Lakuna həm dar, həm də geniş mənada işlənir. Dar mənada lakuna, yəni dil lakunası dedikdə, bu və ya digər anlayışı ifadə edən

sözün dilin leksik sistemində olmaması başa düşülür. Geniş mənada lakuna isə mədəniyyətin dildə və bu mədəniyyətin daşıyıcılarının nitqində öz əksini tapan, kommunikasiya prosesində başqa linqvomədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən ya tamamilə anlaşılmayan, ya da tam başa düşülməyən milli-spesifik elementidir. Deməli, geniş mənada lakuna dedikdə, dil vahidinin milli-mədəni konnotativ semantikasi nəzərdə tutulur.

Etnos mədəniyyətinin xüsusiyyətləri linqvistik mentallığın milli-spesifik komponentinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Buna görə də hər bir dildə dünyanın konseptual mənzərəsi milli özünəməxsusluq əsasında formalaşır. Linqvistik mentallığın milli-spesifik komponentinin reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, dilçilik ədəbiyyatında mədəni konnotasiya hadisəsi haqqında daha tez-tez söhbət gedir.

Mədəni konnotasiya denotativ mənaya aidə əlavə əlamətdir ki, milli-mədəni təcrübəyə dair məlumatları özündə birləşdirir. Məhz milli təcrübə dilin bütün səviyyələrdə xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Hər bir dilin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, həmin dildə danışanların şüurunda dünya haqqında müəyyən mənzərə yaranır və insan dünyanı o prizmadan görür. Dünyanın dil mənzərəsi xalqın çoxəsrlik təcrübəsi ilə hazırlananların və dünyada mövcud olanların dildəki nominasiya vasitələri ilə həyata keçirilən təsviridir.

Dil daşıyıcıları dünyanın dil mənzərəsini formalaşdıran mədəni konseptlərə mədəni konnotasiyalar vasitəsilə şərh edirlər. Ancaq mədəni konnotasiyaların əksəriyyətində hətta dil daşıyıcıları üçün də hər zaman aydın olmayan implisit məlumatlar olur.

Beləliklə, mədəni konnotasiyanın funksiyası bütün dillər üçün universal olmayan xüsusiyyətləri dilin konseptual sisteminə əlavə etməkdən ibarətdir. Bu isə hər bir konkret dilin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

“Koenə görə, söz eyni zamanda həm denotativ, həm də konnotativ ola bilməz: “Konnotasiya və denotasiya – antaqonistdir. Eyni vaxtda həm emosional, həm də ağıllı cavab vermək olmaz. Onlar kəskin şəkildə bir-birinə ziddir və birinin meydana çıxması üçün digəri yox olmalıdır”[30, s.202].

Leksikanın konnotativləşdirilməsi sahəsinin araşdırılması milli-mədəni konnotasiyaların semantik kateqoriya kimi müəyyən edilməsi yollarından biri hesab edilir. Müasir cəmiyyətin inkişafı şəraitində dilin mədəniyyət kontekstində öyrənilməsi dilçiliyin, o cümlədən digər humanitar fənlərin inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Müxtəlif

milli mədəniyyətlərin nümayəndələri dünyanı eyni üsullarla dərk etmirlər. İdrak fəaliyyətinin nəticələrindəki fərqlər bunu göstərir. Həmin nəticələr müxtəlif xalqların dil anayışlarının spesifikasında və dili dərk etmə xüsusiyyətlərində öz əksini tapır. Milli-mədəni spesifikaya əsasən, mətn və gerçəklik arasında müxtəlif xarakterli əlaqələr – mətndə öz məzmununu, mənasını dəyişən əlaqələr müəyyən edilir. Dünyanın dil mənzərəsinə xas olan milli-spesifik xüsusiyyətlər mətnin bütün səviyyələrində əks olunur: fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik. Dünyanın dil mənzərəsinin daha aydın milli-mədəni spesifikasi etnokonnotativ açar sözlərdən, milli-mədəni rəmzlər ifadə edən xüsusi isimlərdən, etnoeydemlərdən (*eydemyunan* sözüdür, “obraz” mənasını verir), daxili mədəniyyətin spesifik ünsürlərini ifadə edən sözlərdən və s. ibarət leksik sistem vasitəsilə göstərilir. Belə ki, xalqın mədəni ənənələri ilə bağlı olan gündəlik-təcrübi, tarixi və mənəvi təcrübəsi dildə əks olunur.

Xalqın mədəniyyətinin spesifik və unikal olan bütün incəlikləri dildə əks olunur. Keçmiş dövrlərin izləri hazırda atalar sözü və zərbi-məsəllərdə, frazeologizmlərdə, metaforalarda, mədəniyyət rəmzlərində və s. mühafizə edilir. Çünki onlar xalqın mədəniyyət və mentaliteti haqqında məlumatların ən qiymətli mənbəyidir, onlarda, sanki, mif, əfsanə və adətlər saxlanılır. Məşhur rus dilçisi B.A.Larin yazırdı: “Fazeologizmlər həmişə xalqın düşüncələrini, ictimai quruluşu, öz dövrünün ideologiyasını dolayısı ilə əks etdirir. Səhər işığı bir damla şəhdə əks olunduğu kimi əks olunur” [Bax: 9, s.4]. Eyni fikri məcazlar, simvollar və s. barədə də demək olar.

Həqiqətən də, hər hansı bir xalqın, millətin ənənələri, mentaliteti, dünyagörüşü, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin üzə çıxarılmasında milli-mədəni konnotasiyaya malik frazeoloji və paremioloji vahidlər ən önəmli mənbələrdən biri hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения: учебное пособие. М.: Флинта; Наука, 1998, 212 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 448 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996, 288 с.

4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976, 613 с.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: изд-во АН СССР, 1963, 255 с.
6. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1959, 382 с.
7. Лихачев Д.С. Литература – реальность – литература. Л.: Сов. писатель, 1984, 271 с.
8. Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. Т. I. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллинн: Изд-во «Александра», 1992, 479 с.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001, 208 с.
10. Тхорик В.И., Фанян Н.Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. М.: Изд-во ГИС, 2005, 260 с.
11. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык, 1980, 320 с.
12. Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Культура и текст. Введение в лакунологию: Учеб. Пособие. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008, 144 с.
13. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. I. Введение // Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., 1999, с.263-305.
14. Veysəlli F.Y. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010, 334 s.
15. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Языки русской культуры, 1997, 824 с.
16. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. М.: Изд-во Рос.ун-та дружбы народов, 1997, 331 с.
17. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. М.: Либроком, 2009, 240 с.
18. Комиссаров В.Н. Теория перевода. М.: Высшая школа, 1990, 253 с.
19. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). М.: Наука, 1974, 366 с.
20. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. М.: Едиториал УРСС, 2009, 208 с.
21. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986, 143 с.
22. Телия В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых

- единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.Н.Телия. М.: Наука, 1991, с. 36-66.
23. Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. Ithaca; New York: Cornell University Press, 1962, 276 p.
24. Кутьева М.В. Переносная семантика общеупотребительной лексики испанского языка в аспекте лингвокультурологии. М.: РУДН, 2011, 216 с.
25. Elxan Elatlı. Ölüm ağacının kölgəsində. Bakı: Elgün, 2017, 300 s.
26. Elxan Elatlı. Pəncərədə görünən kölgə. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015, 206 s.
27. Elxan Elatlı. Xəyanət. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2015, 376 s.
28. Хазанкович Ю. Г. Образ «волка» в фольклоре и литературе: к проблеме архетипа. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-volka-v-folklore-i-literature-k-probleme-arhetipa>
29. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник для вузов. М.: УРСС, 2000, 350 с.
30. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х томах. Том 1-2. М.: Изд.-во им. Сабашниковых, 1998, 944 с.

Айтен Бейлярова

**Коннотативное значение в лингвокультурологическом
контексте
Резюме**

Под коннотативным значением в лингвокультурологическом контексте подразумевается изучение национально-культурных особенностей коннотативной семантики языковой единицы в контексте связи языка и культуры. В выявлении национально-культурной коннотации какой-либо языковой единицы важную роль играют сведения, связанные с культурой данной страны, народа, нации. В каждом языке, в каждой культуре появляются свои специфические значения – коннотации. Механизм их зарождения связан с усилением отдельных аспектов значения. В выражении культурных коннотаций особая роль принадлежит фразеологизмам и метафорам. Однако имеются такие значения, которые во всех языках мира обладают универсальным выражением, и поэтому не всем фразеологическим и

паремиологическим единицам свойственна национально-культурная коннотация. Совпадение культурных коннотаций в определённых культурах – особый случай, так как в различной степени культуры могут соответствовать друг другу. Иначе говоря, лексика выражающая одни и те же предметы, у отдельных народов имеет одинаковую коннотативную семантику. А это является показателем межкультурных связей различных наций.

Aytan Baylarova

**Connotative meaning in the linguoculturological context
Summary**

By connotative meaning in the linguocultural context is meant the study of the national cultural features of the connotative semantics of the linguistic unit in the context of the connection between language and culture. In identification the national and cultural connotation of a language unit, information related to the culture of the country, people, and nation plays an important role. In each language, in each culture appear their specific meanings – connotations. The mechanism of their inception is associated with the strengthening of certain aspects of meaning. In the expression of cultural connotations a special role belongs to phraseological units and metaphors. However, there are meanings that in all languages of the world have a universal expression, and therefore not all phraseological and paremiological units are characterized by a national cultural connotation. The coincidence of cultural connotations in certain cultures is a special case, since in varying degrees cultures can correspond to each other. In other words, the vocabulary expressing the same objects, in different peoples has the same connotative semantics. And this is an indicator of the intercultural ties of different nations.

Fikrət Əlizadə
BDU,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
fikret.alizade@mail.ru

**Dil və təfəkkür
(çoxaspektli yanaşma)**

Açar sözlər: dil səthi, təfəkkürün dərin strukturu, hökm, fikrin ötürülməsi, adresant, adresat

Ключевые слова: поверхность языка, глубокая структура мышления, суждение, передача мысли, адресант, адресат

Key words: the surface of the tongue, the deep structure of thinking, judgments, transfer of ideas, addresser, addressee

Ən mükəmməl – dinamik və sürətli təbii cihaz insan bey-nidir. Təfəkkür, şüur isə onun intellektual tərəfinə xidmət edir.

İnsan fikir telləri ilə cəmiyyətə bağlı şüurlu bir varlıq kimi kommunikativ-situativ baxımdan həmişə iki mövqedən birində durur:

1. aktiv – *fikir istehsalçısı, situasiyanı əks etdirən* = **adresant**;

2. passiv – *fikri qəbuledən, hazır materialı əxz edib, situasiyanı dərk etməyə çalışan, analizator* = **adresat**.

Fikir açılarkən onun təqdimi və qəbulu iki cür təzahür edir:

*Dərk və istifadə edən tərəf kimi adresat **formal əlamətlərə** bağlı olduğu halda, fikir ötürücüsü – adresant anlayışlar toplusu = hökmlər yaradıcısı olub, **semantik strukturdan**, onun **elementlərindən** istifadə edərək *situasiyanın predmet və hadisələrinin məzmununu çatdıran bir subyekt* kimi çıxış edir.*

Əgər 1-ci tərəf öncə **dərrakə** və daha sonra **nitq** mədəniyyətini nümayiş etdirirsə, 2-ci tərəf yalnız **dərrakə** imkanından istifadə edir. Deməli, adresatın öhdəsinə ağır bir vəzifə düşür. O, *kodaçan* rolunda olub, *mənadan* törəyən *formaları* konsituativ aydınlaşdırır.

İstər aktiv, istərsə passiv tərəf situasiyanı tam tam olduğu kimi deyil, ona yaxın, öz aləminə uyğun anlayıb təhlil edirlər. Buna səbəb isə hər iki tərəf üçün aşağıda göstərilən

ekstralingvistik (həmçinin psixo- və etnolingvistik) xüsusiyyətləridir:

1. *normal dərrakə qabiliyyəti*;

2. *temperament*;

3. *bürc xüsusiyyətləri*;

4. *mentalitet* (hətta lokal mentalitet) ;

5. *dünyagörüşü* (həyata baxış, intellektual səviyyə, situativ təcrübə);

6. *mədəniyyət* (*zahiri* – etik-estetik davranış və *daxili* – mənəvi dəyərlərə bağlılıq, insanlıq);

7. *fərdi* – *fiziki və psixoloji spesifikasi* (bacarıq, qavrayış, vərdiş, qabiliyyət, maraq, istedad, fətrilik) və s.

Hər bir cümlə informativ bütöv kimi iki tərəf arasında müxtəlif rakurslarda «ölçülüb-biçilir». Onu hazırlayan və ondan istifadə edən tərəflər tam fərqli mövqelər tuturlar.

Bu nə deməkdir ? İnformativ məhsul olan – sözlərin semantikasının məntiqi-lingvistik məcmusunu təşkil edən cümlə öz *məzmunu* ilə həm yaradanın, həm də istifadə edənin birgə dil materialına çevrilir və təhlil edilir. Təbii ki, adresantla adresat arasında *informativ naqislik* özünü göstərir. Belə ki informasiya yayımçısı istənilən məlumatı, *işlərin nə vəziyyətdə olduğunu* – *işlərin vəziyyətini** öz bildiyi kimi izah edir, onu bir növ *şərh*** edir. Bu zaman , öncə göstərildiyi kimi , *naqislik* onunla bağlıdır ki, adresant situasiyanın özəlliyini ekstralingvistik faktorların təsiri altında çatdırır və adresat da həmin məlumatı təhlil etməyə və qavramağa çalışır.

Məntiqdə hər hansı bir fikir *anlayışlar* toplusundan əmələ gəlmiş *hökm*də özünü göstərir və sonra hökm əsasında iqrar-inkarlı *əqli nəticə* çıxarılır. Nəticədə isə , hökmün gerçəkliyi *sübuta* yetirilir. Bütün hökmlər subyekt, predikat və bunları bir-birinə bağlayan bağlayıcıdan ibarətdir //asılıdır. Əgər «-dır [4], mövcuddur, malikdir deyil; idi, imiş, vardır yoxdur, olur olmur ...» kimi məntiqi iqrar-inkar bağlayıcıları yoxdursa, höküm vermək mümkün olmur.

Hökm formasını almaq naminə bağlayıcı hissə süni surətdə dil konstruksiyasına əlavə edilir. Belədə cümlə verilən dil üçün yabançı görünə bilər. Məs.: « *Adilin ürəyi ağrıyır* » məntiq üçün ağır formadır, çünki burada « *Adilin ürəyi* » subyektdirsə, « *ağrıyır* » predikat deyil , çünki burada semantik strukturu təmin edən bağlayıcı yoxdur.

Klassik yunan məntiqi hökmü belə bir konstruksiyada görür :

« *Adilin ürəyi* (S) *ağrıyan vəziyyətdə* (P)*dir* (bağlayıcı)» və ya «*ağrımaqdadır*»

* və ** funksional sintaksis terminləridir.

Bu , Azərbaycan dilinin fikir təqdimi normalarına yad olsa da, onun leksik-qrammatik imkanından süni istifadə ilə təfəkkür forması – hökm yaranır, çünki burada «-dır» şəkilçisi iştirak edir. Belə quruluş isə funksional sintaksisdə *semanttik struktur* göstəricisi kimi normal görünür. Məs.: səthi – dil strukturunda «Adilə soyuqdur» dərin – fikir (semantik) strukturunda «Adil soyuq(/lamış/) dəymiş vəziyyətdədir» olur.

Maraqlıdır ki, «... ağrımaqdadır» // «...ağrılıdır» və ya «Adilin ürəyində ağrı var // mövcuddur» variantları ilə də razılaşmaq olar, çünki onlar mənaca çalar fərqlərinə fikir verilməsə elə eyni hökmə sığır.

Məlumdur ki, məntiqdə predikat söz sırasının sonunda yerləşdirilib məntiqi vurğu ilə müəyyənləşir: dil materialının əsas informasiyası postpozitiv yerləşdirilən predikata yönəlir. Məs.: Adilin *nəyi* (danışıqda: *harası*) ağrıyır ?

Adilin ağrıyan yeri *ürəyidir*.

Kimin ürəyi ağrıyır ?

Ürəyi ağrıyan *Adildir*.

Göstərilən hökm forması yunan və ya rus dillərinə daha çox uyğun gəlir. Məs., rus dilində iqrar-inkar üçün olduqca məhdud – «estğ, net, ne, əvləetsə, suhestvuet...» kimi bağlayıcılar olduğu halda, Azərbaycan dilində məntiqi bağlayıcı rolunu əvəzləyən xəbərlilik şəkilçiləri (fellərdə şəxs sonluqları) ilə yanaşı, zaman şəkilçiləri bağlayıcı olmasalar da, o funksiyanı yerinə yetirirlər. Çox təbiidir ki, həo dilin öz xüsusiyyəti olduğundan yabançı yunan dilinin məntiqi konstruksiyası (S+P+ Bağlayıcı) baxımından istər şəkilçili, istərsə şəkilçisiz və ya cüzi şəkilçili dillərə tam şamil edə bilməz. Şəkilçisiz amorf dil vəziyyətdən söz tonları və söz sırası ilə çıxır.

İnsan beyninə dil ilə bağlı informasiya qıcıqlar (siqnallar) vasitəsilə *hissi idrak* (duyğu, qavrayış və təsəvvürlər) və *məntiqi idrak* (anlayış, hökm, əqli nəticə və sübut), yəni *emosional* və *rasional* səviyyədə toplanır, passiv «dil fondu» yaranır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hissi idrak inkişaf edib məntiqi idraka keçir/çevrilir. Bu isə şüur və təhtəşüurun kombinatorikasını yaradır, yəni sadə dillə deyilsə, şüurlu və şüursuz beynin vəhdəti müəyyən bilik və vərdişlərin çulğalaşmasına səbəb olur. Elə nitq səviyyəsində götürdükdə insan sözlərini ifa edən zaman onlara uyğun mimika və jestlərdən istifadə edir və bu da onun dediklərinə ifadəlilik verir.

Maraqlıdır ki, insan bədənində emosional qıcıqlara cavab olaraq orqanın hərəkəti proqramlaşdırılıb və adicə əl-qol, göz və s. hərəkəti belə, orqanizmin içində müəyyən «strategiya-taktika» əsasındı qurulub.

Bunların idarəsi isə xaricdən verilən situativ – gərəkli siqnallar əsasında baş verir və belədə onlara cavab şərti reflekslə bağlı olaraq özünü uyğun şəkildə göstərir.

Sanki beyində koordinator yerləşib və o, ancaq emosiyalarını nidalarla bildirir, lap uzağı təbiət səslərini təqlid edə bilirdi. Söz, daha sonra cümlə səviyyəsinə çatmaq üçün insan övladının ali yaradıcılıqlarından biri olan nitq / dil peyda olmalı idi. Hərəkətləri tənzimləyir, müqayisəli şəkildə, uyğun tərzdə, gücdə cavab verir.

Əlbəttə ki, nitq səviyyəsində qıcıqlara cavab qat-qat mürəkkəb xarakterdədir. Çünki 40-50, bəlkə də, 100 milyon il əvvəl insan beyni nitq üçün hazır deyildi. Nitq prosesi daha mürəkkəbdir. Belə ki insan beyni formataqədərki vinçesterə bənzər olub, klaster, silindrlərdən ibarət ali cihaz kimi hər alınacaq alqoritmik «informasiya»nın ünvanını göstərir və buraya daxil olan müxtəlif növ qıcıqları uyğun «bloklarda, fondlarda» yerləşdirir, onların kimyəvi maddəsini yaradır. Buraya verilən dilin sözləri səs qabığına – *fonemlərə*, mənasına – *leksemlərə*, formal əlamətlərinə – kök və şəkilçi *morfemlərə*, informativ bütövlüyünə – *sintaksemlərə*, rəngarəng təqdiminə – *üslubi* imkanlarına, hətta *dialektoloji* təqdimə – fərqlərə görə toplanır, dilin imkanları – materialı səsləndiriləcək bir alət kimi öz məqamını, ifa(çı)sını gözləyir.

Sanki xarici qıcıqlar situasiyanı içəriyə qıcıqlarla notlaşmış şəkildə göndərir və beyində fikir strukturu oyanır, məntiqi aparatdan keçən anlayışlar, anlayışlara yardımçı vasitələr hərəkətə gələrək ani surətdə daxili nitqə çatdırılır. A.Luriyaya görə, *fikir* beyində **pərakəndə** yerləşib. (7,100) O, *daxili nitqə* çevriləndə ancaq **predikativ**, məlumatverici xarakterdə olur. Yəni «qaçmaq» evdən, evə, küçədə, idmançı kimi və b.k. anlayışlar daxili nitqdə zamanlara, növlərə... uyğunlaşdırılır.

Ən tənzimlənmiş forma isə xarici – zahiri nitqdir. Buraya çatınca beyində sürətli korreksiyalar gedir və xaricdən verilmiş qıcıqlar nəticəsində beynin dilə aid bütün fondlarından şərti refleksə uyğun cavablar verilir. Yəni dərin strukturdan səthi struktura çıxmış informasiya artıq tamam başqa – hər bir dilə məxsus strukturda forma alır. Əgər məntiq meyarı ilə götürsək, fikir strukturu təkcə anlayış, sübut, əqli nəticə və hökmlərə əsaslanırsa, çox güman ki, hələ bu cəhətdən tam öyrənilməmiş beyində təfəkkür elementləri bir başqa cür də alqoritmləşdirilmiş, proqramlaşdırılmış şəkildə yerləşə bilər.

Göründüyü kimi, fikir strukturunun dil strukturunda gerçəkləşməsi 3 pillədə özünü göstərir:

1. **fikir** – pərakəndə, istifadəsiz material;

2. **daxili nitq** – predikativ məlumatlı;

3. **xarici nitq** – dil səviyyəsində tənzimlənmiş.

Göstərilənlərə başqa cür də münasibət vardır. «Belə hesab edilir ki, dilin struktur vahidləri yaddaşda birlikdə mövcud olur və bir-birilə qarşılaşdırma əlaqəsindədir. Dil vahidləri o dildə danışanların şüurunda mövcuddur. Eyni sözün hal formaları bir paradiqmatika, eyni fəlin şəxs formaları başqa paradiqmatikanı təşkil edir». (1, 212) Bu paradiqmalar anlayışa xidmətli formada yerləşir. Ayrılıqda heç bir məna verməyən köməkçi və xüsusi nitq hissələri, predikativ sözlər, söz birləşmələri də anlayışlara yardımçı kimi iştirak edirlər.

Parapsixoloq Tofiq Dadaşov bildirir ki, bütün xalqlar eyni anlayışlarla düşündüyü üçün o, fikirləri oxuya bilir. Yəni forma– hər hansı bir dildə söz forması nə qədər müxtəlif olsa da, insan beyninin söz «mayesi» – anlayış (semantika) eynidir. Məs.: «alma» = «elma» (türk), «əpl» (ingilis), «sib» (fars), «tuffah» (ərəb) özünü müxtəlif formalarda göstərsə də, anlayış kimi hər bir xalqın beynində eyni reaksiya yaradır.

Bəzi hallarda insanlar bir-birini qrammatik əlamətlərsiz də anlayır. Məs.: «Tərən indi kino get» anlaşılır və buradakı sırf leksik təqdimat 2 cür cümlə məzmunu yaradır:

1. Tərən, indi kinoya get. (əmr formasında)

2. Tərən indi kinoya gedir. (indiki zamanda)

Əlbəttə ki, üzdən tam dilimizin qrammatikasına uyğun, lakin abrakadabra – cəfəngiyyat xarakterli cümlə konstruksiyası da yaratmaq mümkündür. Məsələn:

«Suyun tozu çox maraqlı bilinirdi».

Belə cümlənin kodu heç vaxt açılmaz, çünki o, mənasızdır, məzmunsuzdur və burada semantik struktur, fikir çərçivəsi yoxdur.

Fikir strukturunun təqdimi üçün yazısı mürəkkəb olsa da, qrammatik cəhətdən ən rahat, asan olan amorf Çin dilidir. Şəkilçisiz dillər fikir strukturu ilə üst-üstə düşür və onun ifadəsi üçün optimal vasitə olurlar.

Söz sırası da düşüncə üçün vacib olmamalıdır. Çünki beyində hər şey impulsivdir, ona görə də fikir ifadəsində ekspromtluq özünü qabarıq göstərir.

Şəkilçili aqqlütinativ Azərbaycan, yapon və ya flektiv rus, ərəb, ibri dillərində fikri dilə gətirib-çıxarmaq ağırlıq yaradır. Bu, söz sırası sabit olan dillərə də aiddir.

Şəkilçisiz dillərdə həmin dilin səthi strukturu ilə fikir strukturu düz gəlsə, şəkilçili dillərdə bu belə deyil.

Bu cəhətdən baxdıqda *söz birləşməsi* və ya *cümləsi şəxs* - *kəmiyyətə* görə *uzlaşma* cərcivəsinə salınmış Azərbaycan dilində fikir təqdimi formal çətinliklərlə üzləşir. Məs.:

MƏNim anaM – söz birləşməsi

SƏN tələbəSƏN // işləyirSƏN – cümlə

Göründüyü kimi, fikir anlaşılsın deyə, «mən+ana» və «sən+tələbə // işlə» sözlərinin fikir qatından səthə – dil formasına çıxması üçün qrammatik şəkilçilərlə təmin olunması gərəkdir.

Mürəkkəb qrammatikalı *proqnostik* rus dilində danışan-yazan uzlaşma zamanı **cins**, **kəmiyyət**, **hal**, **canlı-cansız** (adlarda) + **şəxs** (indiki-gələcək zamanlı fellərdə) kateqoriyalarından kompleks şəkildə istifadə etməlidir ki, fikrini savadlı tərzdə çatdırmaq üçün «tapmaca» prinsipindən istifadə etməlidir.

Tutaq ki, bu dildə «kniqi» sözünü söz birləşməsi tərkibində işlətmək lazımdır. İlk-əvvəl onun qrammatik cinsini müəyyənləşdirmək və yalnız bundan sonra önündəki sözün hansı şəkildə işlənəcəyi tapılmalı, *proqnozlaşdırılmalıdır*.

Rus dilində seçiləcək variantları izləmək üçün aşağıdakı imkanları izləmək kifayətdir:

Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri	Qrammatik kateqoriyalar			Uzlaşan söz
	Qrammatik cins	Kəmiyyət	Hal	
мой	kişi	tək	Adlıq	
моя	qadın	tək	«—»	
моё	orta	tək	«—»	

<u>мои</u>	_____	cəm	«—»	<u>книги</u>
моего	kişi / orta	tək	Yiyəlik	
моему	«—»	«— →»	Yönlük	
моё	«—»	«— →»	Təsirlik	
моим	«—»	«— →»	«İlə» qoşmalı	
о моём	«—»	«— →»	«Haqqında» qoşmalı	
<u>моей</u>	qadın	tək	Yiyəlik	<u>книги</u>
моей	«—»	«— →»	Yönlük	
моё	«—»	«— →»	Təsirlik	
моей, моею	«—»	«— →»	«İlə» qoşmalı	
о моей	«—»	«— →»	«Haqqında» qoşmalı	
моих	_____	cəm	Yiyəlik	
моим	_____	«— →»	Yönlük	
<u>мои</u>	_____	«— →»	Təsirlik	<u>книги</u>
моими	_____	«— →»	«İlə» qoşmalı	
о моих	_____	«— →»	«Haqqında» qoşmalı	

« Книги » sözü formal cəhətdən çaşdırır, çünki onun son əlaməti olan «-i» cəmdə adlıq və təsirlik, təkdə isə yönlük hala bağlanır.

Göründüyü kimi, bu dildə 20 əvəzlilik variantından 3-ü gərəkli oldu. Qalan 17-si isə beyin üçün ağırlıq yaradan, fikri tez çatdırmağa əngəl törədən qrammatik formalardır.

Fransız, alman dillərinə nəzər saldıqda görünür ki, qadın və kişi cinsində həm təkə, həm də cəmə aid artikllərdən istifadə olunur.

Ərəb dilində isə kəmiyyət kateqoriyasında kişi və qadın cinsinin tək və cəminə əlavə olaraq iki nəfərə aidlik bildirən *təsniyə* də mövcuddur.

Azərbaycan və ümumən türk dillərində *Q r a m m a t i k a* hakim, *leksika* isə

ondan asılıdır. Lakin alınma sözlərlə zəngin olan rus dilində vəziyyət başqa cürdür: *L e k s i k a* hakim, *grammatika* isə leksikadan asılıdır. Ona görə də sözlər üçün müstəsna hallar əmələ gəlir. Məs.: sonu «-o,-e» ilə bitən «kino,palğto, rele, jele» kimi alınma sözlər hallanmır.

Belə halda dildən istifadə böyük seçiciliklə bağlı olduğu üçün fikir təqdimi də hədsiz gərginlik tələb edir, insan dil qanunları əlində çaş-baş qalır və istədiyi fikri olduğu kimi çatdırmaqda çətinlik çəkir. Odur ki xarici dili öyrənərkən fikri ümumi planda, qrammatikasız və ya qeyri-səhih formada çatdırırıq.

Dillərə adresantın mövqeyindən yanaşdıqda, yəni «hansı dillər mənə strukturuna çox təbii şəkildə bağlıdır?» sualına belə cavab vermək olar: bu baxımdan onlar *sadə* və *mürəkkəb* olub, fikir təqdimi üçün *çox* və *bir qədər sadə* // *mürəkkəb* dillər kimi ayrılmalıdır.

Yuxarıdakı nümunələrdən aydınca görünür ki, şəkilçili dillər mənə strukturlarını mürəkkəbləşdirilmiş şəkildə çatdırır. Buna əsasən aşağıdakı qənaətə gəlmək səhv olmaz:

çox sadə	- Çin dili
bir qədər sadə	- ingilis, ispan
çox mürəkkəb	- macar, alman, rus, italyan
bir qədər mürəkkəb	- Azərbaycan, fars

Fikir strukturunu dil strukturuna oturtmaqda müəyyən qrammatik strukturlar, kateqoriyalar, nitq hissələrinə, söz sırasına xas özəlliklər də təsir edir. Məsələn, ingilis dilində felin 16 zamanı, fars dilində çətin konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələr buna nümunə ola bilər.

Mürəkkəb dillər kompüterdə proqramlaşdırılmış şahmat variantlarını xatırladır. Belə ki müəyyən bir xanada dayanmış fiqur konkret bir nöqtədə mat verməlidirsə, insan bunu həmin an hesablayıb-görür. Lakin kompüterin bunu aşkar etməsi - «beyin əməliyyatı» çox mürəkkəbdir. Çünki kompüter vəzirin bütün xətlər boyu marşrutunu alqoritmik «fikrindən keçirir» və nəhayət, şahla toqquşma nöqtəsini müəyyənləşdirib mat verir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ.,Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı,1989

2. İsrailov M. Məntiq, Bakı, 2004

3. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş, Bakı, 2006

Rus dilində:

4. Бондарко А. Функциональная грамматика, Л. 1984

5. Заде Л. А. Лингвистические переменные, М., 1976

6. Лурия А. Р. Язык и сознание, Ростов-на-Дону, 1998

7. Фигурнов Ф. Г. IBM PC для пользователя (краткий курс), М., 1998

Фикрет Ализаде

Язык и мышление

Резюме

В статье язык рассматривается как отражатель мышления. На основе конкретных фактов и примеров показывается, что глубинная структура мышления переформируется на поверхностную языковую структуру. Отмечается, что в передаче мысли роль адресанта и адресата кардинально различны. Логически правильно построенное суждение может не соответствовать грамматике или же правильной передаче мысли языка. В процессе исследования проводятся параллели и сравнения с другими языками.

Fikrat Alizade

Language and thinking

Summary

The article deals with a language that is considered to be a reflector of thinking. The deep structure of thinking is reorganized into a surface language structure, that is shown on the basis of the concrete facts and examples. It is noted that the role of the addressee and the addresser is drastically different in the transmission of thought. Logically correctly constructed judgement may not correspond to grammar or the correct transmission of the thought of language. The parallels and comparison with the other languages are carried out during the research.

Гюльшен Ахундова
ведущий научный сотрудник отдела Индоевропейских
языков Института Языкознания им. Насими Национальной
Академии Наук Азербайджана
tufan_akhundov@mail.ru

**Этнические эпитеты в современном английском языке и их
коннотация**

Ключевые слова: этнический, коннотация, бинарная оппозиция, отражение, азербайджанец

Açar sözlər: etnik, konnotasiya, binar oppozisiya, əksölünmə, azərbaycanlı

Key words: ethnic, connotation, binary opposition, reflection, Azerbaijanian

В современной лингвистике в последнее время возрос интерес к изучению языка в когнитивном и прагматическом аспектах. В этой связи большой интерес вызывает проблема этнических эпитетов в современном английском языке, тесно связанная с этническими стереотипами, а точнее с языковыми стереотипами. Языковой стереотип, по мнению Ю.У.Прохорова, это «субъективно детерминированное представление предмета, в котором сосуществуют описательные и оценочные признаки и которое является результатом истолкования действительности в рамках социально выработанных познавательных моделей» [2, с. 72].

Основой образования этнических эпитетов в английском языке служат этнические стереотипы. Известно, что этнонимы – это название народа, народности, рода племени, например: Englishman – англичанин, Bulgaian – болгар, Azerbaijanian – азербайджанец. Подобного рода этнонимы – это эндоэтнонимы, которые являются продуктом ранних этапов развития языка, а точнее его этнонимии.

На более поздних этапах развития английского языка возникают этнические эпитеты или этнические стереотипы. Этнический стереотип, по мнению Л.П.Крысина, это «стандартное представление, имеющиеся у большинства людей, составляющих тот или иной этнос о людях, входящих в другой или собственный этнос (1, с. 458).

Таким образом, основой образования этнических эпитетов служит бинарная оппозиция *свой-чужой*. В результате переосмысления, или вторичной номинации собственные имена, характерные для того, или иного этноса приобретают дополнительные, оценочные значения и коннотацию. Американский учёный-лингвист Ирвинг Люис Аллен в книге «The language of Ethnic Conflict» выявил в английском языке 186 этнических эпитетов и 32 варианта, служащих обозначению 35 этнических групп (3, chap 2). Большинство этнических эпитетов в английском языке основаны на собственных именах, к примеру: Mike и Murphy – служат обозначению ирландцев, Olaf-шведов, Hans-немцев, Tony-итальянцев, Closh-датчан, Abe-евреев, Ivan-русских, Lise-чернокожих женщин, Bridget-ирландских женщин. Другая группа этнических эпитетов образована от собственных имён, связанных с историческими событиями, литературными персонажами, фольклором, диалектами и т. д. К примеру, Jeff Davis – Southerner (этнический эпитет для южанина-американца), Hiawatha-Native American Indian (эпитет для индейца-аборигена), Johnny Cake – French Canadian (канадец французского происхождения), Hans Wurst-German (эпитет для немца), Sapphire-black woman (эпитет для чернокожей женщины), Fritz или Fritzie (этнический эпитет для немца, широко распространённый после II Мировой войны).

Учёные-социологи рассматривают этнические эпитеты как индикаторы предубеждения, этноцентризма и социальной дистантированности (4, с. 442). Хотя эта мысль правомерна с одной стороны, с другой стороны этнические эпитеты эксплицитно отражают этническое разнообразие разных народов и народностей, особенности их менталитета, существующие социальные и психологические процессы, а также уровень взаимоотношения и толерантности разных народов и народностей. Как было отмечено выше, основой многих этнических эпитетов в английском языке служат имена собственные или антропонимы. К примеру, шотландцы в английском языке именуются Mac(k), поскольку это имя-самое распространенное в Шотландии. Шотландцы также имеют этнические эпитеты Mack Tavish и Saunders (3, chap 3). Жители Уэльса именуются Taffy (или Taffy Mouth) от уэльского Daffydd, m. e. английского David (Davy), взятого от имени святого, почитаемого здесь St. David. Следующие имена используются англичанами по отношению к другим народам и народностям с отрицательной коннотацией: Abe и Abie (от еврейского имени

Abraham), Ikey и Ike (от еврейского Ikey и Isaak), Ikey-Мо (сочетание еврейского Ikey и Moses-Моисей), Sol (от еврейского имени Solomon). Эти собственные имена денотируют низкий статус его носителя и анонимность. Для женщин-евреек используются антропонимы Rebetta и Sarah, которые служат этническими эпитетами. Этнический эпитет Dago из испанского и португальского языков произошло от имени Diego, используется и в отношении мексиканцев. Общие для итальянцев этнические эпитеты Carlo и Tiny, а также Antonio. Dino – уменьшительное имя от Constantino использовалось для итальянцев и мексиканцев (6, с. 250). Испанцы, а также мексиканцы и пуэрториканцы именуются также Pedro. Эмигранты из Германии в английском языке имеют этнические Fritz или Fritzie, Heiney (от имени Henrich) и Hans (5, с. 24-26).

Некоторые народы Европы и Азии имеют несколько этнических эпитетов, причём их коннотация очень часто отрицательна. Венгры именуется также Horvat; Stashu (т. е. Stanley) используется для деноминации поляков. Abdul – это деноминация тюрков. Русские именуются в английском языке Ivan и притворно формально Ivan Ivanovich. Суффикс itch (ич) во многих славянских фамилиях послужил деноминации сербов и хорватов Itch, Itchy, а иногда Itchy-soo (5, с. 27-28).

Несомненный интерес в свете вышеизложенных положений вызывает этнический эпитет black (черный). В данном эпитете ощущается связь между отношением к людям с тёмной кожей и отношением к чёрному цвету в общем: в английском языке, как и во многих языках мира чёрный цвет прежде всего ассоциируется с плохим (хотя следует оговориться, что в тюркских языках слово чёрный – qara имеет не только цветное значение, служа хроматонимом, но и значение «большой»). Согласно теории речевых актов, использование одной лексической единицы вместо другой каузально. Даже если говорящий не имеет цели оскорбить или задеть чувства собеседника (для представителей европеоидной расы слово black является ничем иным, как обозначением людей, принадлежащих к негроидной расе), оно может вызвать обиду и отрицательную реакцию в силу различных ассоциаций и других факторов.

Небезынтересно отметить, что этнические эпитеты с бинарной оппозицией *свой-чужой* присущи, по всей вероятности, многим языкам мира, но их коннотация обладает специфическими

особенностями. К примеру, в турецком языке русские женщины имеют деноминацию Наташа (причём их коннотация не положительная). В азербайджанском языке в следующем отрывке из стихотворения М.А.Сабира «Neylərdin ilahi?!» прослеживается определённая отрицательная коннотация:

Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış,
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin ilahi?! (7, с. 158-159).

В этом стихотворении женское имя, а точнее этнический эпитет Sonya олицетворяет женщин других наций, не азербайджанок, а Tükəzban – брошенных и обездоленных женщин – азербайджанок. В коннотации этих этнических эпитетов прослеживается не этноцентризм, а явно демонстрируется бинарная оппозиция *свой-чужой*.

Таким образом, лингвистический анализ английских этнических эпитетов позволил прийти к заключению, что они, что будучи результатом бинарной оппозиции *свой-чужой*, по сути являются отражением этноцентризма. Они, как зеркало отражают предубеждение, культурные и идеологические отношения и социальную дистантированность. Вместе с тем, современный этап исторического развития различных народов и народностей создаёт благоприятные предпосылки для развития культурного релятивизма во многих странах мира.

Литература:

1. Крысин Л.П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. Екатеринбург, 2003.
2. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. М.: ИКАР, 1997.
3. Allen I.L. The language of Ethnic Conflict. Columbia University Press, 1983, chap 2, 3.
4. Erdman B. Palmore. "Ethnophaulisms and ethnocentrism". American Journal of Sociology, 67 (1962).
5. Lee A. Pederson. Terms of Abuse for some Chicago Social groups, "Publication of the American Dialect Society, 42 (1964).
6. Fred Tarply. From Blinky to Blue John: A Word Atlas of Northeast Texas (Wolfe City, Texas: The University Press, 1970).

7. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Bakı: Turan Nəşrlər Evi, 2002.

Gülşən Axundova

**Müasir ingilis dilində etnik epitetlər və onların konnotasiyası
Xülasə**

Məqalə müasir ingilis dilində etnik epitetlərin linqvistik təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif zəngin faktik material əsasında o nəticəyə gəlir ki, ingilis dilindəki etnik epitetlər *özünkü-özgə* binar oppozisiyasının nəticəsi olaraq mahiyyətə etnosentrizmi əks etdirir. Onlar güzgü kimi xalqlar arasındakı mədəni, ideoloji əlaqələri və sosial cəhətdən uzaqlaşmanı əks etdirir.

Gülshen Akhundova

**Ethnic epithets in Modern English language
Summary**

The article is dedicated to linguistic analysis of ethnic epithets in modern English language. The author on the basis of rich factual material comes to the conclusion that ethnic epithets in the English language being a result of binary opposition own-another's are the reflection of ethnocentrism. They, as a mirror reflect cultural, ideological relations among peoples and social remoteness.

Lalə Qurbanova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lala.qedirova@mail.ru

**Cümləfövrü vahidlərin emosional-intonativ xüsusiyyətləri
(Eksperimental təhlilin nəticələri)**

Açar sözlər: cümləfövrü vahid, semantik uzlaşma, mətn semantikasi, aktual üzvlənmə

Key words: supersentational unity, semantic understanding, text semantics, actual membership

Ключевые слова: сверхфразовое единство, семантическое понимание, семантика текста, фактическое членство

Anatasya

Son illərdə dilçilikdə ən aktual sahələrdən biri mətn dilçiliyidir. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif dissertasiyalar və məqalələr yazılmışdır. Ancaq mətn dilçiliyində intonasiya məsələsi hələ də kölgədə qalmaqdadır. Bu məqalədə anlamda intonasiya və cümləfövrü vahidlərin rolu qeyd edilir. Bu məsələlər bu gündə ayrı-ayrılıqda dilçiliyimiz üçün aktualdır. Tədqiqatımızın əsas məqsədi isə canlı danışığda fikrin çatdırılmasında mətdaxili struktur-semantik əlaqələrlə birlikdə intonasiyanın anlamda roludur. Məlumdur ki, anlamda sadə bir cümlə o qədər də effektiv deyil. Araşdırmalar göstərir ki, morfe, söz, söz birləşmələr və ya cümlə vasitəsi ilə hər hansı bir məlumatı çatdırmaq mümkündür, ancaq məlumatın tam və geniş, təfətlə ilə çatdırılması üçün artıq sadalanan bu vahidlər öz həlqəsindən kənara çıxır. Bu zaman fikrin aydınlaşması üçün yeni cümlələr yaranır ki, bu cümlələr birliyi də cümləfövrü vahidin formalaşmasına gətirib çıxardır. Anlamanın tam olması üçün mətdaxili struktur-semantik bağlılıq olmalıdır və bu bağlılıq canlı danışığda intonasiya və onun komponentləri (vurğu, fasilə, melodiya) vasitəsi ilə ifadə edilir. Mətdaxili əlaqələr danışığ zamanı doğru olmasa və fonetik vasitələrdən düzgün istifadə edilməsə tam anlamdan danışmaq olmaz.

Məqalənin əsas vəzifəsi cümləfövrü vahidlərə nəzəri baxış etmək və nəzəri məsələləri auditorial-perseptiv eksperimentə cəlb edilməsi idi. Eksperiment üçün sorğu anketləri tərtib edərək respondentləri təqdim edildi və burada respondentlərə ingilis dilində səslənən mətnlərdə intonasiyanın xüsusiyyətlərini təyin edilməsi tapşırığı verildi.

Eksperimentdə söyləmin anlaşılmasında cümlə yoxsa cümləfövqü vahid? sualıda müzakirə edildi.

Eksperimentdə tutuşdurma metodu və müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Məqalədə əsasən psixoloji metodun aspektləri nəzərdə tutulmuşdur və bu üsullar eksperiment üçün əsas götürülmüşdür: proses, modellərin qoyuluşu, yaddaş, planlaşdırma, anlama.

Mətn dilçiliyinin obyekt müxtəlif janırlardan ibarət olan məndaxili struktur-semantik əlaqəli cümlələrdən ibarətdir. Mətn ilkin olaraq bir cümlədən artıq danışq parçasının vahididir (2, s. 293). M.A.K. Halidey və R.Hasan mətni şifahi və yaxud yazılı olaraq, istənilən uzunluqda bütöv təşkil edən danışq parçası adlandırmışdılar (15, s. 56).

Məndə məlumatın tam açılmasına, bir-birini izləyən və bir-birinə bağlı olan müxtəlif kommunikativ tipli cümlələr birliyini dilçilər müxtəlif terminlərlə adlandırılmışlar. Məsələn, V.Q.Kolşanski(10) abzas, İ.R.Qalperin(7), İ.O.Moskalskaya(11) diskurs, K.Abdullayev(1) mürəkkəb sintaktik bütöv, Ə.Abdullayev(2) frazafövqü vahid kimi müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. Biz isə bu məqalədə cümlələr birliyindən ibarət olan vahidi cümləfövqü vahid termini altında araşdırmağa çalışacağıq.

Ə.Abdullayev qeyd edir: “Cümlə yalnız mətn daxilində bütün struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilər. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin təşkili, qurulması isə ayrı-ayrı əlaqəli cümlələrdə aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır” (2, s. 6). F.Veysəlli isə “...mətni dildə ünsiyyətin əsas vahid kimi izah edir” (3, s. 346). Müəllif mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiyanında xüsusi rol oynadığını qeyd edir (3, s. 346). Mətn müxtəlif tipli cümlələrin bir-birini izləməsi ilə formalaşır və fikrin aydınlaşmasına xidmət edir və tam anlam yaradır.

Söyləmdə fikrin çatdırılması və dərk edilməsində seqmentüstü vahiddən-intonasiyadan istifadə edilir, yazılı nitqdə və ya yazılı məndə isə durğu işarələrindən istifadə edilərək fikir çatdırılır. İstər şifahi istərsə də yazılı məndə cümlələr arasında müxtəlif fasilələr olur, cümlələr bir-birinə tam və ya natamam fasilələrlə bağlanır və tam fasiləfasiləxəbərin tamlanması və natamam fasilə isə hələ xəbərin bitmədiyini göstərir. Fasilə söyləmdə xəbəri(remanı) üzə çıxardır, dinləyən tərəffasilə vasitəsi ilə xəbərin doğruluğunu və dəqiq dərk edir. Söyləmdəki sintaqmatik-semantik bağlılıq mütləqdir, bu bağlılıq canlı nitqdə intonasiya və onun komponentlərilə reallaşır.

Ə.Abdullayev mətn daxilində söyləmlər arasında sintaqmatik və paradiqmatik bağlılıq olduğunu yazaraq qeyd edir: “Sintaqmatik bağlılıq söyləmlərin ardıcıl düzülüşü ilə yaranır. Paradiqmatik əlaqə semantik bağlılıqdır və danışqda intonasiya ilə formalaşır” (2, s. 7).

F.Veysəlli mətnin

“bitmiş parçalara, abzaslara, cümləüstü sintaktik bütövlərə və mikrotekstlərə” bölündüyünü və “mətn daxilində arasıkəsilməz axın” kimi izah edir (4, s. 355).

Z.Həriz “Diskurs təhlili” məqaləsində cümlədən yox, cümlədən böyük, yəni cümlədən kənar vahidləri izah edir (16, s. 1-30). M.Levis cümləfövkü birliyi bu cür izah edir: “Cümləfövkü leksik birlik (vahid) - spontan danışqda mənanın (koheziya) açılması üçün çox mühümdür, struktur quruluşa malik, tələb olunan leksik vahidlərdən, praqmatik təsirli və daha çox təbii olan cümlələr birliyidir” (19, s. 137).

Aparılan auditorial-perseptiv eksperiment vasitəsi ilə dəqiqləşdirildi ki, danışqda semantik əlaqə və fonetik vasitələr, intonasiyadərək etmədə, anlamda əsasdır. Auditorial-perseptiv eksperiment zamanı danışqın qavraması fikirdə tutulan məlumatın tam və təfəsilatla çatdırılmasından asılıdır. Məlumatın yeri və səslənməsi əsasən onun işlənmə üsulları ilə əlaqədardır.(18,s.20)

L.V.Zlatoustova qeyd edir ki, “səsli mətnin avtomatik anlaşılmasının səmərəli (optimal) həlli məsələləri bizim onun (mətnin – L.Q.) seqment və prosodik təşkili haqqında biliklərimizin səviyyəsindən asılıdır” (9, s. 7).

V. fon Humboldtun qeyd edir ki, “səsi fikrin ifadəsinə çevirməyə can atan dil ruhun fasiləsiz fəaliyyətini təmsil edir. ...dilin mahiyyəti onun təkrarlanmasındadır. ... Təfəkkürün və dilin fəaliyyəti sarsılmaz vəhdət təşkil edir” (6, s. 70).

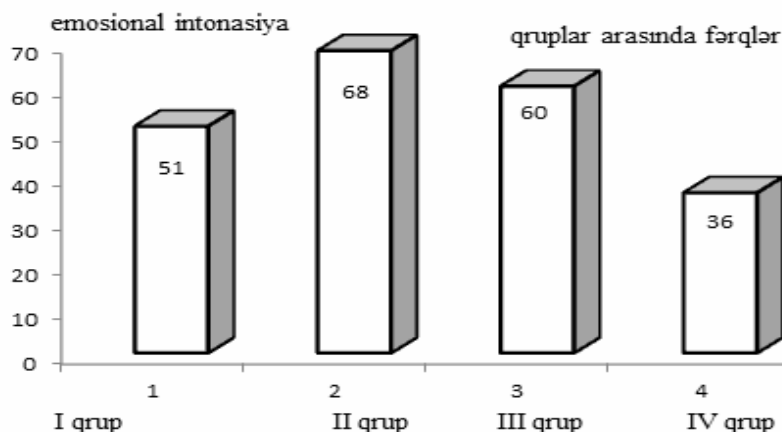
Eksperiment üçün seçilən dörd qrupda ingilis dilində eyni mətnlər səsləndirilmişdir. Dörd qrupun seçilməsində əsas məqsəd isə müxtəlif səviyyələrdə ingilis dilini bilənlərin(iki dil bilənlər(ikinci dil ingilis dili), müstəqil ingilis dilini öyrənələr, ingilis dili üzrə təhsil alan tələbələr və Azərbaycan dili mütəxəssisi) mətndə semantik əlaqəni və intonasiyanın xüsusiyyətlərini necə təyin etməsi idi. Eksperimentə ingilis dilini bilməyən Azərbaycan dili mütəxəssisləri də cəlb edilmişdir. Eksperimentin maraqlı məqamlarından biri məhz bu qrupda ingilis dilini bilməyərək intonasiya vasitəsi ilə əsas sözü seçilməsi idi.Bütün qruplarda resipiyentlərə ingilis dilində eyni(eksperiment üçün 10 mətn seçilmişdir) mətnlər səsləndirildi. Məsələn,

This afternoon my wife and I are going to the bank and then we're going to the post office. The bank closes early. It closes at half past three (3.30) on weekdays and it's not open on Saturdays or Sundays. Some banks are open until six o'clock (6.00) on Thursdays. The post office is open until six o'clock (6.00), too. On Saturdays some post offices close at one o'clock (1.00). They aren't open on Saturdays. I'm going to the bank to cash some traveller's cheques. Sarah's still got some Swiss money. She's going to the bank to change it for English money. She isn't cashing her traveller's cheques. Then she's going to the post office to post something to Geneva. I'm going to the post office to buy some stamps. I'm not posting anything. The bank and the post office aren't far from here. Sarah knows the way and she's got a map. We can't lose our way.(w.w.w.london.linga.com:The bank and the post office)(Bu mətn eksperiment zamanı səsləndirilən on mətindən biridir)

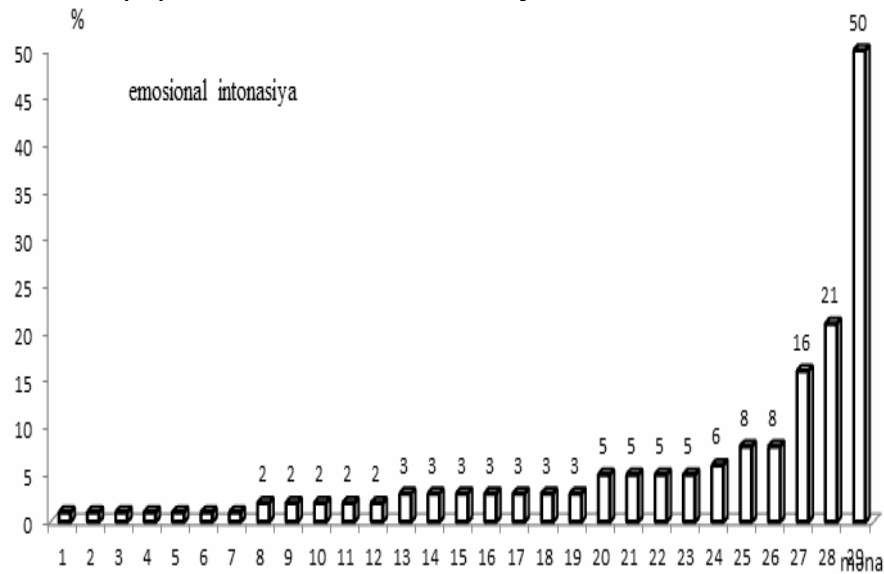
Auditorial-perseptiv təhlilin nəticələrinə istinadən belə nəticəyə gəlmək olar ki, səslənən mətni resipiyentlərin bir hissəsi emosional intonasiya kimi qiymətləndirib. Onlar emosional intonasiya ilə deyilən sözü əsas xəbər kimi qiymətləndirdilər və mətndə cümlələr arasında semantik əlaqəni və əsas xəbərin xüsusi vurğulandığını qeyd etdilər. Onlar qeyd etdilər ki, fasilələrlə deyilən cümlələr bir-biri ilə semantik cəhətdən bağlıdır vəbu semantik bağlılıq özək cümlənin ətrafında birləşmişdir.

Qruplar üzrə səslənmələrin intonasiyasının emosional olmasını iki dil bilənlərdən 68 nəfər, üçüncü ingilis dilini müstəqil öyrənənlərdən 60 nəfər, ingilis dili müəllimliyi üzrə təhsil alanlardan 56 nəfər, bir dil bilənlərdən isə 51 nəfər qeyd etdilər

Qruplar üzrə emosional intonasiyanın qavranılmasının nəticələri

Ümumi qruplar üzrə emosional intonasiyanın məna üzrə nəticələr

Resipiyentlər tərəfindən qeyd edilən emosional intonasiya çalarlıqları aşağıdakı kimidir:

Emosional çalarlıq:

1.Çaşqınlıq-1; 2.Şərt -1; 3.Ehtiyac-1; 4.Xoşagəlmə -1; 5.Kontrastiv vurğu -1; 6.Dostcasına -1; 7. Narahatlıq -1; 8. Nifrət -2; 9.Mübahisə -2; 10.Məzəmmət -2; 11.Xoşbəxt-sevinc -2; 12.Şübhə -2; 13. Emfatik intonasiya -3; 14. Xahiş-rica -3; 15.Razılıq -3; 16.Şikayət -3; 17. Müqayisə -3; 18.İzahat -3; 19. Yüksək emosional -3; 20.Narazılıq -4; 21.Heyranlıq -4; 22.Məmnunluq -4; 23. Marağ -4; 24. Təəcüb(həm mürəkkəb, həm də sadə cümlə) -6; 25. Həyəcanlı – 8; 26. Məntiqi vurğu -8; 27.Təsvir -16; 28.Xüsusi vurğu -21; 29. Emosional (çalarlıq qeyd edilməyib) -50.

R.K.Potapova prosodik hadisələrin mürəkkəbliyini və onların danışq axınında fərqləndirilməsinin çətinliyini nəzərə çatdırmağa çalışır: “Nitqin prosodik və səs aspekti sıx birləşdiyindən onları iki müxtəlif sahəyə ayırmaq çox çətinidir. Dərketmə aydın və etibarlı şərh oluna bilən istənilən informasiyanı istifadə etməyə cəhd edən fəal prosesdir” (12, s. 2).

Son illər əsas vəzifəsi adresata təsir etmək olan danışq aktı linqvistik tədqiqatlarda diqqət mərkəzindədir.İnformasiyanın ötürülməsi və qəbulundan ibarət ünsiyyət prosesi informasiyanın nisbətən kiçik hissələrə (kvantlar) üzvlənməsi olmadan mümkün deyildir.Kommunikasiya aktının əsas vahidi statusu isə mətnə aid edilir.Kommunikativ linqvistika mətnin

təşkili, onun formal və məzmun strukturu, habelə mətnin əsaslandırılmış sərhədlənməsi (delimitasiya) üçün məsələlərin həlli ilə yaxından məşğuldur. Mətnin diskret vahidlərə üzvlənməsi faktı şübhə doğurmur və üzvlənmə mətnin immanent əlaməti kimi çıxış edir. Üzvlənmənin əsas vahidi olan intonasiya mətnin, onun modal və emosional çalarlarının optimal başa düşülməsinə xidmət edir. Bu mənada mətnin üzvlənməsi və onun üzvlənmə vahidlərinin aşkar edilməsi son dərəcə aktualdır. Buna görə də R.K. Potapova “söyləmin mikro-, media- və makrosegmentasiya problemlərilə məşğul olan mütəxəssislərin söylərinin birləşdirilməsini” təklif edir (7).

İ.P. Qalperin cümləni frazafövqü vahidin konstituenti, frazafövqü vahidi isə mətnin konstituenti kimi şərh edir (7, s. 70).

Söyləm məzmun və intonasiya baxımından bitkin və qrammatik və mənə strukturuna malik ən kiçik kommunikativ vahid kimi başa düşülür. Söyləmin bütövlüyü mətnin fundamental istiqamətilə müəyyənləşdirilən funksiyaları ilə sıx bağlıdır.

Müasir tədqiqatlarda, məsələn, L.M. Jdanova öz araşdırmalarında belə bir qənaətə gəlir ki, mətnin minimal üzvlənmə vahidi sintaqmdır. Müəllif “məna, leksik-sintaktik və prosodik bütövlüyə malik olan, bütün xüsusiyyətləri və parametrləri mətnin özü tərəfindən müəyyən edilən” sintaqmı mətnin əsas vahidi kimi nəzərdən keçirir (8, s. 23). Onun fikrincə, mətnə sintaqm əsas sintaktik, minimal intonasiya-məzmun, minimal semantik vahid kimi çıxış edir.

Söyləm struktur-semantik baxımdan cümlədən fərqləndiyi kimi intonasiyası da sadə cümlədən tamamilə fərqlidir.

Məsələn,

As a boy I loved to wander over to a near by park and watch the older men play checkers. Bu cümlə ilk baxışdan nəyisə xəbər verir, ancaq fikir tam aydın deyil. Bundan sonra gələn cümlələr məlumatı tam çatdırmağa kömək edir və aşağıdakı cümlələr yaranır. - One day one of them invited me to play. At first it looked easy. I captured one, then another of his checkers. But then, suddenly, he took one checker and hopped and skipped right across the board to the border and yelled, "King me!" With that king, he proceeded to wipe me off the board. That day I learned about long-range vision. No one minds losing a few checkers if he's headed for king territory. (Howard Hendricks: Long Range Vision)

Göstərilən bu misalda cümlələr müxtəlif fasilələrlə birləşib. Əsas söz xüsusi vurğu ilə deyilərək diqqətə çatdırılır – “That day I learned about long-range vision”-bu cümlədə “long-range vision” birləşməsi

əsasdır. Bu söyləmədəvvəlki və sonda gələn cümlə məhz bu birləşmənin açılmasına xidmət edir.

Bu cümləfövqü vahid tam mətn yaratmağa xidmət edir və göründüyü kimi cümlədən böyükdür. Burada birinci cümlədən sonra gələn cümlələr məna və intonasiya baxımından bir-biri ilə bağlıdır və fasilələrlə deyilir. N. Enkivist mətn dilçiliyi ilə frazalararası dilçilik arasında terminoloji ayırma aparılmasını təklif etmişdir. O, birincini “əsasən mətnlərlə məşğul olan” elm kimi, ikincini isə “cümlənin onun xaricinə referensiya tələb edən xüsusiyyətləri ilə məşğul olan” elm kimi səciyyələndirir (15, s. 9-28).

Beləliklə, söyləmin anlaşılmasında sadə cümlə deyil cümləfövqü vahid relevantdır və söyləmin əsas məlumatını isə intonasiya üzə çıxardır. Cümlələr bir-birini izlədikdə cümləfövqü vahid yaranır, məlumatın tam açılması və dərk olunması üçün cümlələr arsında qrammatik, intonativ, semantik uzlaşma baş verir və bu uzlaşma fasilələrlə həyata keçirilir. Əgər cümlələr arasında bu kimi uzlaşma olmasa semantik-anlam yarımçıq qalar. Nəticə olaraq, aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki, xəbəri eşidən insan eşitdiyi xəbərin dilini bilməsə də (ingilis dilində eşitdiyi mətn) cümlədə və ya cümləfövqü vahid tərkibində olan xəbəri ifadə edən əsas sözü intonasiya və onun komponentləri vasitəsilə müəyyən edə bilir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K., Məmmədov A., Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti). Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Adullayev Ə. Aktual üzlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 272s.
3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, 2010, 141s.
4. Veysəlli. F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 2013, 420 s.
5. Dilçilik ensklopediyası. Prof. F.Y. Veysəllinin müəllifliyi və redaktorluğu altında. I cild. Bakı, Mütərcim, 2006, 516 s.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, 452 с.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: 1981, 139 с.
8. Жданова Л. М. Textoобразующая роль синтагмы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: 1983, 24 с

9. Златоустова Л.В., Потапова Р.К., Потапов В.В., Трунин-Донской В.Н. Общая и прикладная фонетика. Учебное пособие. 2-ое издание. М.: Издательство Московского Государственного Университета. 1997, 416 с.
10. Колшанский Г.В. Текст как единица коммуникации // Проблемы германского и общего языкознания. Изд-во Москов. гос. ун-та, 1978, с. 26-38
11. Москальская О.И. Текст как лингвистическое понятие // Иностранные языки в школе. 1978. № 3. С. 13-17.
12. Потапова Р.К. Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // Проблемы фонетики. – Москва, 1995, с. 7–20.
13. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – Москва, 1963, 308 с.
14. Danes F. Some thoughts on the Semantic Structure of the sentence. In *Lingua*, 1968, p.55-70
15. Enkvist N.E. Cohesion and Semantics: Publications of the Research Institute of the Abo Academic Foundation, 1978, 197p.
16. Harris Z.S. Discourse Analysis. *Language*, 1952, p.87-97
17. Halliday M.A.K. Hasan R. Cohesion in English. London : Longman, 1976, 374p.
18. Kathleen M.C. Auditory-visual speech perception across the Lifespan: University of Minnesota, 1999, Vol. 20-250
19. Lewis M. Lexis in syllabus. Routledge, 2001, 139p.
20. More stories for the heart. Multhomah Publishers, Inc. 1997
21. .w.w.w.londonlinga.com: The bank and the post office.

Лала Курбанова

**Эмоционально-интонационные характеристики сверхфразовых
единиц
(Результаты экспериментального анализа)
Резюме**

В данной статье рассматриваются минимальная семантико-синтаксическая единица членения текста - сверхфразовое единство, высказывания, синтагма, анализируются их смысловые и структурно-грамматические признаки. В статье также рассматривается роль интонации в образовании текста. Компоненты интонации, будучи непосредственно связанными с актуальным членением, играют релевантную роль в образовании текста.

В сущности, простое предложение не является ни одним реальным предложением. Когда простое предложение следуют друг за другом, создается сверхфразовое единца, в области предложений для грамматического, интонативного, семантического компромисса возникает полное раскрытие и понимание, и это согласование происходит через определенные промежутки времени. Если среди предложений нет такого консенсуса, семантическое значение останется равнодушным. Интонация является ключевым инструментом для пониманиясверхфразовое единца. Следовательно, согласно наблюдениям, его можно понять с помощью интонации и ее компонентов, которые могут быть использованы для выражения основного сообщения, содержащегося в одном предложении или сверхфразовое единца, даже если человек, который слышит новости, не является говорящим языком. В статье отмечены результаты эксперимента.

Lala Gurbanova

**The emotional-intonational characteristics of the
supersentational units
(The results of experimental analysis)
Summary**

This article deals with the minimal semantic-syntactic unit of text division - superfrasive unity, utterances, syntagma, their meaning and structural and grammatical features are analyzed. The article also examines the role of intonation in the formation of the text. The components of intonation, being directly related to the actual division, play a relevant role in the formation of the text. In essence, a simple sentence is not a single real offer. When a simple sentence follows one another, a superfrasive unit is created, in the field of sentences for a grammatical, intonative, semantic compromise, full disclosure and understanding arise, and this reconciliation occurs at regular intervals. If there is no such consensus among the proposals, the semantic value will remain indifferent. Intonation is a key tool for understanding the superfine unit. Consequently, according to observations, it can be understood by intonation and its components, which can be used to express the main message contained in one sentence or the superfrasive unit, even if the person who hears the news is not a speaking language. In the article are noted the results of the experiment.

Aysel Səfərova

ADU, müəllim

novruzova.099@gmail.com

**Elmi-kütləvi diskursun formalaşmasında metaforlaşma
tiplərinin funksiyaları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları
əsasında)**

Açar sözlər: elmi diskurs, metafor, metaforlaşma amili, metaforlaşma tipləri, məcazi məna.

Ключевые слова: научный дискурс, метафора, метафорические факторы, типы метафоризации, переносный смысл.

Key words: scientific discourse, metaphor, metaphorizing factors, metaphorizing types, figurative meaning

XX yüzilin 2-ci yarısında dilin aktiv və hərtərəfli öyrənilməsi üçün linqvistikada yeni nəzəri paradigmlər müəyyənləşir, nəticədə yeni termin və anlayışlar qrupu meydana gəlir. Bu terminlər psixolinqvistika, linqvokulturologiya, mətnin linqvistikası (mətn dilçiliyi), sosiolinqvistika, pragmalinqvistika və s. bu kimi sahələri əhatə edir.

Belə terminlərdən biri də «*diskurs*» termin-anlayışıdır. Diskurs-filoloji ədəbiyyatda geniş yayılmış termindir (frans. discours, lat. dis-curere- hərfi mənası: ora-bura, müxtəlif tərəflərə qaçmaq) fransız dilində ənənəvi olaraq, «mühakimə», «fikir yürütmə» mənalarda istifadə olunub. İngiliscə-discourse, fransızca-discours «Diskurs»- danışq, nitq praktikası, «dildən istifadə». 50-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsini hazırlayaraq diskursu nitqin xarakteristikası kimi müəyyənləşdirir: «Birincinin müəyyən şəkildə ikinciyyə təsir etmək cəhdi». Yaxud İ.Derrida diskursu «yazan və oxuyanların təcrübəsində canlı dərk olunmuş mətn təsəvvürü» adlandırır. X.Xerriyə görə diskurs verbal kommunikasiyada mətn, qrammatik formaların, bir-birinin ardınca cərgəyə düzülmüş frazaların sırasıdır. T.A.Van Deykə görə, diskurs «kommunikativ hadisədir».

Diskursun müxtəlif növləri olduğundan linqvistika elmində onun bütün aspektlərinə baxılır. Hətta sosial şəbəkələrdə (internet resursları) bu məsələ geniş işıqlandırılır. «İnternet-diskurs» termin anlayışının da formalaşması cəmiyyətdə elmlə insan arasında əlaqə və münasibətlərin, əlbəttə, qarşılığını, birliyini təşkil edir. Buna görə də son illər diskurs səviyyəsində linqvistik tədqiqatlar həqiqətən də çoxalmaqdadır. Bu məsələyə əvvəlcə Avropa ölkələrində, Rusiyada, indi isə son illər

Azərbaycanda da maraq artmaqdadır.

«Diskurs» paradoksol bir hadisə olduğu üçün bu termininin məna və mənşəyi bir qədər çətin şərh edilmişdir.

Diskurs praktika-dil baxımından müəyyən məna yaxın funksional alternativ dil vasitələrindən istifadə ənənəsidir. Burada gerçəklik variativ şəkildə şərh olunur.

Son illər diskurs terminin sərhədləri bir qədər genişlənərək, metaforlaşma prosesində istifadə olunmaqdadır. Metafora-hər hansı bir gerçəklik modelinə uyğun olaraq insan təfəkkürü ilə müəyyən olunan və alternativlərin hər hansı qərarların qəbulu prosesinə təsir edən dil fenomenidir. Metaforlaşma (mataforizasiya) isə sözün məna tutumunun, ondakı məcazi mənaların yaranmasına görə və onun ekspressiv xassələrinin genişlənməsi anlamındadır.

Qeyd edək ki, hər hansı bir diskursu «troplaşmış struktur»dan kənar təəvvür etmək olmaz. «Troplaşmış struktur»un özü elə metaforikləşmiş strukturudur. Bu «troplaşmış struktur» elmi, bədii, siyasi, publisistik və s. mətnlərdə özünə yer edə bilir və funksional mövqə qazanır. Məsələn, «Научный дискурс охватывает довольно обширное число сфер научных изысканий, объединяющихся при помощи терминов, которые обозначают определенные понятия, категория» (1, s.813-815.)

Elmi diskurslarda terminlərdən bol-bol istifadə olunur. Həm sahəyə dair terminlərdən, həm də terminin əsas mənasını məcazlaşdıravın metaforik terminlərdən. Ümumiyyətlə, termin-terminologiyanın elementidir (bu, terminlər sistemidir) Termin sistemdə terminlər mürəkkəb semantik əlaqələr yaradır. Elmi terminlər xüsusi anlayışları ifadə edir. Termin sistemdə terminlərin cəmi nəzəriyyə (konsepsiya) yaradır. Bunlar elm sahələrində, insanın fəaliyyət sferasında qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir. (2, s.225 (s.224-232). Bu prosesdə mühüm yer tutan xüsusi leksikanın yaranmasında metaforlaşma hadisəsi önə çəkilir.

Elmi dildə metaforikləşmə-bu, semantik prosesdir. Həmin prosesdə iki müxtəlif obyektin, predmetin, əlamətin və funksionallığın adı seçilir. Bunlardan biri terminoloji metaforlardır. Terminoloji metaforlaşma qanunauyğun hadisədir, bu hadisə yeni terminlər sisteminin yaranmasında mühüm yer tutur. «Metafora əsas koqnitiv əməliyyatdır, dünyanın fəsilərə bölünməsində və dərk olunmasında mühüm vasitədir. Ona görə də metaforlar elmi dilin bir hissəsidir» (3, s.19 (164 s.).

«Koqnitiv nəzəriyyə üçün metafora dilin ikinci vasitəsidir, bu zaman ayrılan məna (the mapping) əsas sayılır». Terminologiyada metafora dərk etmənin əks olunmasında, konseptual adlandırmada əsas

rol oynayır. Bu zaman nitqdə metaforik çevrilmələr (keçidlər) baş verir, linqvistik sferada linqvistik metaforalar formalaşır (4, s.208-209)

Metaforalar ayrı-ayrı diskurslarda açar rorunu oynayaraq dərkətmə müstəvisində həmin prosesi öyrənməklə yanaşı, dünyanın milli spesifikasını, universal obrazları da tədqiq edir. Metaforalar dərkətmənin üst və alt başlıqlar səviyyəsində dünyanın qavranmasını və konseptual-kateqorial olaraq öyrənilməsini şərtləndirir. Dünyanın dərki hadisəsi müasir koqnitiv elmdə tədqiq edilir. Dərkətmə prosesi isə təfəkkürdə öz əksini tapır. Bu prosesi koqnitiv linqvistika öyrənir. M.Musayev bu prosesi belə şərh edir: «Dil vasitəsi ilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyallaşdırılması koqnitiv linqvistikanın araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir» (5, s.18 (456 s.))

F.Veysəlli yazır ki, «Koqnitiv dilçilik mənə problemini araşdırarkən metaforaları və metaforlaşmanı xüsusi öyrənməlidir. Ənənəvi dilçilikdə bu problem üslub çalarlıqlarının ifadəsilə bağlı götürülürdü. Lakin metaforalar koqnisiyanın əsas konseptuallaşma nümunələri rolunu oynadığından onların tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Metaforik söyləmlərin konstruksiyası və işlənməsi insanın zahiri və daxili aləmi konseptuallaşdırması üçün əqlinin spesifik fəaliyyətinin ifadəsidir. Burada konseptuallaşma referentin və ya referens sahəsinin mental təzahürü və konfiqurasiyası kimi başa düşülməlidir, necə deyərlər, onlar nəyinsə haqqında əqli təsəvvürümüzdür. Bəziləri metaforlaşmanı ədəbiyyat üçün vacib sayır, halbuki dildə təsviri çətin olan fenomenlər üçün, xüsusilə əqli fəaliyyətin ifadəsi üçün metaforalar körpü funksiyasını yerinə yetirir. «Ruh işıqdır» konseptuallaşmasını aşağıdakı misallar aydın göstərir: O, qrupumuzun işığı idi; Onun gözlərində işıq saçırdı; Onun gözlərinə işıq gəldi. və s.

F.Veysəlli daha sonra belə bir təhlil də aparır: «Metaforalar konseptuallaşmanın dildə xüsusi ifadə variantlarıdır. Hiss, həyəcan, təəssüf, təəccüb, nifrət, sevgi və s. kimi insanın psixoloji vəziyyətini metaforalar çox dəqiq ifadə edirlər. Maraqlı bir filmə baxan adama sual verəndə «Necə idi?» o cavab verir ki, «Bomba». Bu ifadə filmin maraqlı olmasını bildirən böyük metafordur. Bu cür bənzətmədən bixəbər olanlar belə söyləmləri eşidəndə fikirləşə bilərlər ki, danışan həmsöhbətini ələ salır. Ancaq bu söyləmə müəyyən mənə bildirməklə danışanın həqiqət dəyərini yüksəltmək üçün mental modeldən istifadə etdiyini göstərir» (6, s.45-46).

Demək, insana xas hissi-emosional, ekspressiv kimi semantik sahələr (təəssüf, niyyət, istək, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, sevinc və s.) real prototipləri ilə təyin olunur. Bu kontekstdə insana məxsus olan bir çox linqvistik dərkətmə konkret olaraq diskursiv variantları ilə göstərilir. Bütün bunlar insan şüurunda və düşüncədə ilk pillədə təhtəşüür olaaq müəyyən edilir. Bu obrazlarla dünyanın ümumi dil xəritəsi və konkret dil kateqoriyaları arasında ierarxik əlaqələr yaranır. Beləliklə, söhbətləşən insanların arasında (istər elmi, istər siyasi və s.) diskurs amilləri gerçəkləşir və konseptual sxemlər qurulur. Bu sxemlərin qurulmasında konkret dil faktları mühüm rol oynayır. Həmin dil faktlarından biri də metafordur. Metaforlar da insan intellektinə söykənir və diskurslarda yeni dil gerçəklərini formalaşdırır. Buna görə də dilin bilavasitə gerçəkliyi və ya varlığı deyil, insan hafizəsindəki konseptual tablonu əks etdirdiyi də qeyd olunur (7, s.3-9)

Bu kimi faktlar göstərir ki, dil mənzərəsini, dil xəritəsini dilin məcazlar sisteminə əsaslanaraq da öyrənmək olur. Bu sistem elmi diskursda konseptual məzmun yaradır. İnsanın hafizə psixologiyasını, bilik-məlumat fenomenini, inlərin mənimsənilməsini və insanın hafizəsində yerləşdirilməsini təmin edir.

V.N.Teliya öz əsərində L.Q.Qoldun (Galda, 1984) fikrinə istinad edərək yazır ki, «метафоризация- это процесс такого взаимодействия указанных сущностей и операций, которое приводит к поличению нового знания о мире и к оязыковлению этого знания. Метафоризация сопровождается вкраплением в новое понятие признаков уже познанной действительности, отображенной в значении переосмысляемого имени, что оставляет следы в метафорическом значении, которое в свою очередь «вплетается» и в картину мира, аыражаемую языком. (8, с.186 (-216 с.)

S.Dudeskaya yazır ki, «metaforlaşma, başlıca olaraq, mücərrəd olmayan leksika vasitəsidir, eləcə də obrazlı leksikada yeni məna formalaşdırır. Metafora, demək olar ki, elmi-kütləvi diskursda terminologiyaya böyük təsir göstərir, müasir elmi dilin ayrılmaz hissəsidir. (9 s.4)

Metaforlar yeni terminyaradıcılığının əsasını təşkil edir. Məsələn, ingilis dilinə məxsus aşağıdakı diskursda eyni söz bir sıra mənaları əks etdirir: «Compelling arguments can be made that the Sun vvill provide our eventual, primary source of clean and renevvable energy, and so the scientific are to find costeffective vvays t harvest, store, convert and transprt this energy. The most important of these challenges are energy harvesting and conversion» (10, s.13 (346 p.)

Metaforanın bir növü konseptual metaforadır. «Konsept» termini ötən əsrin 90-cı illərindən koqnitiv linqvistikada istifadə olunmaqdadır.

F.Veysəlli konseptin müxtəlif müəlliflər tərəfindən verilmiş definitiv xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir: «Konsept yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin, dünya mənzərəsinin, biliklər kvantının operativ vahididir (11, s.90-92; Konsept təcrübənin insan yaddaşında saxlanılan mənaya malik, dərk olunan tipikləşmiş fraqmentlərin mental strukturudur (12., s.59; Konsept yaddaşın deyil, düşüncənin vahididir. Onun əsas vəzifəsi düşüncə, təfəkkür prosesini təmin etməkdir. Konsept informasiyanı saxlayır, ancaq onun yaddaş vahidi olmasını hələ sübut etmək lazımdır (13, s.35) (Sitatlar: F.Y.Veysəllinin «Koqnitiv dilçilik; əsas anlayışları və perspektivləri Bakı, «Mütərcim», 2015, s.31» kitabından götürülmüşdür.

Qeyd edək ki, metaforanın konseptual tipi elmi-kültəvi mətnlərdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Konseptual metaforun spesifik nəzəri əsasları mövcuddur. Xüsusi və adi, gündəlik biliklər konseptual metaforlar vasitəsi ilə diskursda cəmləşir. Konseptual metaforlar elmi-kültəvi diskurslarda funksionallaşır. Funksionallaşma prosesində koqnitiv-praqmatik metodologiya mühüm rol oynayır.

Elmi-kültəvi mətnlərdən biri tibbi verilişlərdir ki, bu mətnlərə dair verilişlərdə (radio və televiziya), həkim-mütəxəssis söhbətlərində, internet saytlarında müvafiq metaforlardan istifadə edilir.

V.Kalaşnikova bu xüsusda yazır: «Функция образа в научно-популярной литературе отличается от его функций в художественных произведениях. Это функция наглядно-конкретизирующая.(14, c.81-84)

Çox erkən dövrlərdə metaforlaşma alınma sözlərə aid edilmişdir. Alan dildə həmin metaforik ifadə dəyişərək yeni mənalara kəsb edərək dilin məna imkanlarına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Semantik sahədə adaptasiya olunmuş yeni dildə məna parametrləri dəyişmişdir.

Metafora elmi anlayışların özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir, həmin üslubun terminoloji sistemində mühüm rol oynayır. Metafora həmin üslubda elmi nitqi zənginləşdirir, elmi fikrin, anlayışın ən ümdə məzmun və mahiyyətini açır.

Bəllidir ki, elmi təfəkkürün başlıca funksiyası bizi əhatə edən dünyanın məntiqi kateqoriyalar vasitəsi ilə dərkidir. Elmi nitqdə sübut, argument, hipotez, nəticə və s. məntiqi kateqoriyalar təbiət və cəmiyyət hadisələrinin izahına, elmi məsələlərin dəqiq və sistemli biçimdə şərhinə və araşdırmanın yeni nəticələri barədə informasiya ötürməyə xidmət göstərir. Ş.Balliyə görə, «elmi təhkiyəyə aid olan ifadəlilik, obrazlılıq vasitələrinin iştirakı ilə həqiqətən mövcud olan şeylər və həqiqət təsvir olunur» (15, s.144

N.M.Razinkina yazır ki, elmi mətnlər başlıca olaraq mühakimələr və sübutlar üzərində qurulur. Elmi diskursun ideal əlaməti hesab edilən məntiqi möhkəmlik, obyektivlik, ardıcılıq və dəqiqlik» kimi ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq elmi dilin spesifik xüsusiyyətləri müəyyən olunur (16, s.27).

Digər müəlliflərin fikrincə, elmi təfəkkürdə, hər şeydən əvvəl, səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanan və təsadüfini, təki deyil, ümumini, qanunauyğunluğu əks etdirən məntiqi mühakimələrin ardıcılığı əsas yer tutur. Elmi təfəkkürün insanın mühakimə fəaliyyətini əks etdirdiyinə görə elmi əsərlərin dili də ona uyğun olaraq xüsusi məntiqi quruluşu ilə səciyyələnir, burada bədiilik vasitələri də iştirak edir (o cümlədən metaforik sistem), həm də bu zaman obyektiv və onun ifadəsi ayrılmaz bütövlük təşkil edir () Bu cəhət dilin başqa təbəqələrinə nisbətən üslubi-metaforik quruluşda da daha aydın nəzərə çarpır. (17, s.5).

Metafora elmi nitqin koqnitiv resurslarında çıxış edir, yəni «ehtiyatda dayanır», dərkətmə mexanizmində unikal rola malikdir. Bir dil söyləmi və ya ifadəsi kimi metaforalar insanın koqnitiv fəallığının və fəaliyyətinin izləri olaraq diskurslarda iştirak edir. Deyildiyi kimi, o cümlədən dünyanın dil mənzərəsi metaforalar vasitəsi ilə də dərk edilir. Dünya mənzərəsi dedikdə sosial şüurda reallıqlar barədə biliklərin nizamlı toplusunun yaranması dərk edilir. Dünya mənzərəsinin təməlində insanın əlaqədə olduğu ətraf aləmin onun təsəvvüründə formalaşmış modeli dayanır. Bu təməli elmi mətnlərin diskurslarında da görmək olur və bu diskurslar metaforsuz keçinə bilmir.

M.A.Zanina elmi-kütləvi diskurslarda metaforlaşma prosesini izləmiş və çox sambala malik məqalə ilə çıxış etmişdir (18)

Diskurs anlayışına müxtəlif şərhlər verilmiş, müxtəlif mövqelərdən yanaşılmış, bir-birinin ziddini təşkil edən fikirlər də meydana çıxmışdır.

Elmi diskurs üçün ciddi biçimdə gözlənilən ardıcılıq və ayrı-ayrı cümlələrin, mətnin hər bir parçasının bir-biri ilə bağlanması xarakterik cəhətdir. Elmi diskursun ayrı-ayrı cümlələri zəncir həlqələri kimi düzxətt boyunca bir-birilə əlaqələnir. Burada «hər sonra gələn cümlə və ya mətn parçası əvvəlki cümlədən və ya mətn parçasından asılı olur, yaxud da özündən sonrakı cümlə və ya mətn parçası üçün növbəti həlqə rolunu oynayır» (19, s.54)

Diskursun mədəni-situativ anlamı mətni əlaqələrdə müəyyənləşir və ekstralingvistik, pragmatik, sosiokultüroloji, psixoloji və digər amillərlə təyin olunur. Bu anlam koqnitiv proseslərlə birbaşa əlaqədar olur. Ünsiyyətin modeli- predmetlər və mahiyyətlər, onların metaforlarla

ifadə və təsviri də əsas yer tutur. Burada diskursiv məkanda iştirakçıların bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı təsir və nitqdə baş verən prosesləri (hadisələri) dərk etmə mexanizmi də nəzərə alınır. «Yüklənmiş həyat» bu mexanizmin əsasını təşkil edir.

Diskursun bir tipi- institusional diskurs status-sahə münasibətləri çərçivəsində təqdim olunur. Bu münasibətlər müəllim- şagird, tələbə, həkim-pasient, komandir-əsgər və s.arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdir, diskurslardır (20).

Diskursa sosiolinqvistik yanaşma sosiomədəni kontekstdə sosial qrupların və iştirakçıların ümumi söhbətini əhatə edir.

Linqvistik nitqdə diskursun mövqeyi-bu proses canlı verbal əlaqə, ünsiyyət, qarşılıqlı münasibət spontan dərəcədə, tematik əlaqə, danışmaq prosesində insanların bir-birini başa düşməsi, nitqin başa çatdırılması, axıra yetirilməsi məsələlərini əhatə edir (21, s. 37-64)

Diskursun psixolinqvistik mövqeyi daxili verballaşmada kodun dəyişməsi ilə, nitqin meydana gəlməsi və intepretasiyası (şərhi) prosesində sosial-psixoloji tiplərin qapalı əlaqələrin, münasibətlərinin açılması və inkişaf etdirilməsidir. Psixolinqvistikada, həmçinin meydana çıxan qüsurlar, nöqsanlar və kommunikativ (ünsiyyət) kompetensiyaları maraq doğurur.

Diskurs, həmçinin imkan verir ki, məndəki söyləmlərin ölçüsü, uzunluğu, məsafəsi, sahəsi və cəmi, yekunu da dərk edilsin, diskurs buna şərait yaradır. Bu «sosial fəaliyyətin verbal vasitəsi» sayılır (22, s.14 (400 s.))

Elmi-kütləvi diskurs elmi diskursdan törəyən və şəxsiyyətin profesional və kommunikativ kompetensiyasını aktuallaşdıran, onun pragmatik oriyentasiyasının verbal vasitələrini elmi idrak, bilik, məlumat baxımdan səciyyələndirir. Professional kommunikasiyada işlənmiş bir diskursda işlənmiş metafora diqqət edək: «*The bacteria in the bacterialconcrete precipitate the nanocrystals that fuse to each other and heal\ knit the pores or cracks. It was also observed that the activity of the bacteria gets arrested when pH gets altered. Alteration in the pH is caused by arresting the ingress of water in the concrete by the bacteria potential healing mechanisms*» (23, s.33)

M.P. Kotyurov yazır ki, «elmi idrak, bilik- solumun fəaliyyətinin idrak, dərk etmə prosesinin məhsuludur, xətti ardıcılıqla müəllif niyyətinin açılması, genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsidir (24, s.11 (281 s.)). Elmi bilik, məntiqi forma özündə mahiyyət, mühakimə, müzakirə, konsepsiya, nəzəriyyə, qanun kimi anlayışları ehtiva edir. Həmişə hərəkət və inkişafda olur.

Beləliklə, yüksək elmi dərkətmə, anlama bir tərəfdən müşahidə və düşüncəni təqdim edir, o biri tərəfdən də fəaliyyətin dərkətmə anlarını (moment) əks etdirir (təqdim edir). Həmçinin, diskursda ifadə olunan elmi informasiyanın həqiqəti, doğruluğu, gerçəklik dərəcələrini hesaba və nəzərə alır. Bu təsir müəllifin məlumatlarını, düşüncə hərəkətinin gerçəkliyini stimullaşdırır. Prosesin yeni anlamı linqvistik çərçivədə dilin funksional xüsusiyyətlərini mürəkkəb psixi proses kimi baxmağa imkan yaradır. Qarışıq, mürəkkəb fokus olaraq metaforanın bu sahə üzrə öyrənilməsi təfəkkürə müraciət, şüurun dərk edilməsi müasir linqvistikada ümumi ənənələri şərtləndirir. Bu zaman yeni elmi paradigma- koqnitiv-diskursiv paradigma formalaşır. Yeni yanaşma insanın mental dünyasını real şəkildə əks etdirir (25, s.519 2004, (560 s.)

S.L.Mişlanova göstərir ki, «metaforlaşmanın hər mərhələdə nəticəsi elmi-kütləvi diskursda koqnitiv-kommunikativ strukturdan ibarətdir, bu elmi diskursa münasibətdən törəyir, elmi bilik strategiyası kütləviləşir. (22, s.25).

L.M.Alekseyevin nöqteyi-nəzərincə, metaforlaşmanın koqnitiv potensialı yeni elmi nəzəriyyədən ibarət olur, yəni yeni elmi metafora konsepsiyası yaranır, yeni bilik formalaşır (26, s.13 (32 s.)

Beləliklə, metaforlaşma prosesi, hadisəsi yeni elmi nəticələri üzə çıxarır, onları fiksasiya (təsbit edir), qəti şəkildə müəyyənləşdirir, diqqəti bu yönə cəmləşdirir.

Bu gün *metafora professional markiləşmiş vahidlərin* yaranmasında geniş şəkildə qəbul edilir. Elmi dilin bir vasitəsi kimi metafora tədqiqat işlərində istifadə olunur, yeni elmi çıxışlar açır. Metaforadan ibarət elmi informasiyalar «bələdçi» əlaqə, qarşılıqlı münasibəti əvəzləyir. Müəllif öz fikir və düşüncələrini obrazlı şəkildə ifadə edir, koqnitiv hissi –emosional qiymətləndirməyə məruz qalır.

E.O. Opavrinin müşahidələri göstərir ki, tədqiqat obyektinin başlanğıc mərhələsində metaforanın xüsusi dəyəri, nə vaxt hipotezalar formalaşırsa üzə çıxır (27, s.65-77)

Elmi mətnin tarixi mütləq şəkildə elmlərin özünün tarixini də əhatə edir. Bu əlamət elmi mətnlərdəki fikirlərin inkişaf tarixi ilə bağlı şəkildə tədqiqatı tələb edir.

Elmi mətnlərə məxsus ifadəlilik vasitələri çoxdur. Qeyd edildiyi kimi, onlardan biri də metaforlardır. Metaforun ayrı-ayrı mətnə seçilməsi və işlədilməsi çətinlik yaradır. Metaforlar dilin üslub qatının ən başlıca vahidlərindəndir. Metaforaların ən ümdə funksiyası varlığın predmet və hadisələrini obrazlı biçimdə ifadə etmək olduğuna görə

cəmiyyət həyatında baş verən ekspressiv-hissi proseslər və dəyişmələr daha aydın şəkildə özünü göstərir. Konnotativ mənə belə ifadələrdə daha üstün olub emosional-ekspressiv çalarları ilə fərqlilik yaradır. Məlumatın əşyavi-məntiqi məzmunu əsas qəbul edilən elmi mətndə denotativ (əsas) mənə ön plana keçir, bədii mətndə (yaxud bədiiləşdirilmiş elmi mətnə) isə bunun əksinə olaraq konnotativ mənə qabarıqlaşır, üstünlük təşkil edir.

O.Mitrofanova qeyd edir ki, «metaforikləşmiş mətn-diskurslarda terminoloji vahidlərin varlığı elmi mətnin digər seçilən (fərqləndirilən) elementlərinin, hətta semasioloji cəhətlərin özünün belə meydana çıxmadığı ilk zamanlarda həmin üslubun səciyyəvi xüsusiyyəti sayılmışdır» (28, s.81)

Elmi mətn- bu yalnız intellektual informasiya daşımır, eyni zamanda elmi əlaqənin vasitəsi kimi çıxış edir. Ona görə də müəllif etalon (basmaqalib, şablon) mətn «qurur», beləliklə də, oxucu onu düzgün başa düşür. Nitqi təcəssüm etdirən elmi informasiya vasitələri adresat faktorundan ibarət olur.

Müasir elmi mətnlərdə metafordan istifadə genilənir, tədricən fərdi keyfiyyətlər çoxalır. Bu baxımdan elmi mətnlərdə metaforlar efristik səciyyə kəsb edir, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, professional markirləşmiş vahidlər və terminologiya formalaşır. Dünyaya yeni faktlar açılır, yeni terminlər törəyir. Məs.: *alqoritmik dilin qrammatikası*. Bu bir ifadəli terminoloji birləşmədir. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalka edilib. Bu cür ifadəli, metaforik terminlər müxtəlif vasitələrlə əmələ gəlir. Ən əlverişli yol- istifadə olunan terminin əsasında, bazasında metaforun olmasıdır. Belə terminlər *metaforik terminlər* adlanır (29, s.12)

Metaforik terminlərə misal olaraq ingilis dilində «*vehicle*» sözünü göstərmək olar. Bu sözün bir sıra mənaları göstərilir: 1) nəqliyyat vasitəsi, 2) əlaqə tipi, 3) raket, 4) metal aparat, 5) işıq dalğaları və s. Bu çoxsaylı mənalar arasında metaforik mənəni tapmaq üçün mütləq kontekstə müraciət etmək lazım gəlir. Müqayisə et: *Avtomobile is a vehicle for transporting people* (Avtomobil- bu nəqliyyat vasitəsi insanları aparmaq üçündür); *Gurrent manned spacecraft are the most complex aerosrace vehicles* (Müasir pilot kosmik aparatı- bu kompleks hava gəmisidir).

Metaforik söz birləşmələrinə bir sıra dillərdə çoxlu nümunələr vermək olar. Məs.: Azərbaycan dilində «dəniz cədvəli». Bu cür metaforları «*profesional-sənət, peşə metaforlar*» da adlandırmaq olar.

Müxtəlif fəaliyyətin peşə, sənət sferalarının öz metaforları mövcuddur. Diskursun mənə cəhəti real həyatda baş vermiş, baş verən və ya baş verə biləcək hadisələri və insanların bu hadisəyə olan

münasibətini əks etdirir. Bu hadisələr nə qədər rəngarəndirsə, diskursun məna cəhəti də bir o qədər müxtəlifdir. Çox mürəkkəb olan dil hadisələrini daha dərinə dərk etmək üçün də onu hissələrinə parçalayıb tədqiq etmək lazımdır. Məcazlaşma geniş mövzudur, məna əlaqələri bu sistemdə həddən artıq çoxdur

Sahə metaforları professional kommunikasiyada xüsusi yer tutur və professional diskursda koqnitiv funksiyaları yerinə yetirir.

Professional kommunikasiya- qarşılıqlı əlaqənin elə görünüşüdür ki, situativ məqsədlərlə, dərkətmənin, biliyin ümumi cəhətləri ilə, kommunikanın qavrama, dərkətmə, mənimsəmə dərəcələri ilə, əlaqə və münasibətin stereotip şəraiti ilə xarakterizə olunur (30, s.32-35)

Peşə, sənət metaforları söz birləşməsindən ibarət olan professional diskursda doğulur. Müasir neftqaz sahəsi ilə bağlı diskurslarda xarakterik çoxobrazlı metaforik modellərlə qarşılaşmaq olur; bunlar müasir insan fəaliyyətini əks etdirir. Məs.: ingilis dilində: baby tovver-kıçık qabaritli buxar kalonnu, doctor- adapter, Gerontimo line- qəza evakuasiyası üçün tros, smart pig-daxili truba silahı və s.

İngilis dilinin neftqaz terminologiyasında metaforik keçidlər müxtəlif assosiasiyalar yaradır: ball valve- şarvoy zadvişka, bridge-xomut, broovn field-razrabotnonoe mestorocdenie və s. (31, 334 s.)

Metaforik söyləmlər diskursları elmi-nəzəri və ifadəlilik baxımından səciyyələndirə bilər. Burada hər hansı bir elmə verilən obrazlı definisiya (tərif) nəzərdə tutulur: «Mathematics is not a careful march dovvn a vvell-cleared highvvay, but a journey into a strange vvilderness, vvhere the explores often get lost» (Riyaziyyatçı Enqlinə məxsus söyləm-metafor)

Beləliklə, metaforlaşma tarixi-semantik proses və elmi dilin də obrazlılıq blokunu zənginləşdirən bir vasitədir.

Göründüyü kimi, elmi-kütləvi diskursların formalaşmasında metafor tipləri mühüm rol oynayır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində elmi diskurslarda elmi informasiyanın verilməsi üçün başlıca metaforik vasitə kimi çıxış edir.

Tədqiq edilən və müqayisə edilən dillərdə yeni metaforların formalaşması prosesi lazım olan səviyyədədir. Elmi-kütləvi əsərlərin diskurslarında metaforik ifadə yaradıcılığı geniş semantik sahələri əhatə edir.

Elmi-kütləvi diskursların metaforik bazası mənbəyinə görə hər bir dilin (ingilis və Azərbaycan dilləri) spesifik qaynaqlarına əsaslanır. Elmi dilə və diskursa məxsus metaforlar mətnin üslubi çalarlarını möhkəmləndirir.

Metaforik funksiyada çıxış edən diskursiv proseslər yüksələn xətt boyunca inkişaf etməkdədir.

Beləliklə, hər bir elm sahəsinə aid metaforlar mental təbiətə malikdir. Elmi diskurs işığında mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar təmin olunur.

Beləliklə, təhlil nəticəsində metaforlaşmanın elmi-kütləvi diskurslarda özünəməxsus funksiyaları və vasitələri ortaya çıxır. Bunlar öz növbəsində lingvistik elmi əsaslar yaradır. Burada mümkün vasitələr üzə çıxarılır və təsvir edilir, terminoloji fondun zənginləşməsində metaforikləşmə faktorunun rolu təyin olunur.

Diskurs şəraitində metaforikləşmə prosesini əks etdirən bu qəbildən olan tədqiqatlar müəyyən strategiyaların (leksik, semantik, sintaktik və s.) öyrənilməsinə zəruriləşdirir. Bu cür strategiyalar öz dəyərini indi də saxlayır. Tədqiqatda bu işlərin praktik şərhinə də müəyyən qədər cəhdlər göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Шмыгленко Р.В. К проблеме метафоризации как способа терминообразования в научном дискурсе.- Филология. Молодой ученый № 21 (80) декабрь-2, 2014 г.
- 2.Хасанова З.С. Подъязык и терминосистема: корреляция и специфика терминологических единиц.- Молодой ученый-2013, № 2 (49)
- 3.Булычева В.П. Функционально-стилистическая характеристика средств образности в английских текстах экономической тематики: монография. Астрахань; Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2011
- 4.Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor Metaphor and Thought.- ed. A. Ortony.-Cambridge: Cambridge University Press, 1993
- 5.Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2012
- 6.Veysəlli F.Y. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, «Mütərcim», 2015
- 7.Гуреев В.А. Проблема субъективности в когнитивной лингвистике.- Известия РАН. Серия литературы и языка, М., 2005, т.64, № 1
- 8.Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988
9. Дудецкая С.Г. Метафоризация как способ терминообразования (на

- 27.Опаврин Е.О. Исследования метафоры в последней трети XX века.- Лингвистические исследования в конце XX века. Сб. Обзоров. М.: ИНИОН, 2000
- 28.Митрофанова О.Д. Язык научно-технической литературы. М., 1973
- 29.Александровна З.М. Метафоризация в научно-популярном дискурсе. Журнал. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия.9. Филология. Востокведение. Журналистика. Вып.3 2012
- 30.Голованова Е.И. Профессиональный дискурс, субдискурс, жанр профессиональной коммуникации: соотношение понятий.- Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Филология. Искусствоведение. Челябинск, 2013, Вып.73
- 31.Зубкова О.С. Метафора в профессиональной семиотике. Курск: Изд-во Курского гос.ун-та, 2011

Айсел Сафарова

**Функции типов метафоризации в формировании научного
массового дискурса
Резюме**

Метод метафорического выражения мысли находит свое отражение в научно-общественном дискурсе. Существуют специфические особенности научного дискурса в данном рассмотрении. Эта особенность отражается и на фоне других анализов в данной статье.

Отражающие метафорические процессы в условиях дискурса исследования такого типа делают важным изучение определенных стратегий (лексических, семантических, синтаксических и т.д.) Такого рода стратегии и сегодня сохраняют свою актуальность. В данном исследовании были сделаны определенные попытки приведения практических примеров. Результаты данного исследования доказывают, что метафоризация является одним из важных способов обогащающих историка - семантический процесс, а также образность научного языка.

Исследование данной проблемы является одной из важных задач лингвистики.

Aysel Safarova

**The function of methaphorizing types in the formation of
scientific – mass discourse**

Summary

The methaphoric style of idea is mentioned in the scientific discourse. The scientific discourse has specific peculiarities from this point of view. These peculiarities were analysed in this article.

Such kind of investigation demonstrating methaphorizing prosses in discourse make the learing of the strategies lexical, semantic, syntactic, etc. more important. Such strategies still keep their value. Certain attempts for practical comment of these items have been made in the research.

In conclusion methaphorizing is a historical – semantic prosses and the way of enriching expressiveness of the scientific language. To investigate thoroughly is the important goals of the contemporary linguistics.

Aytac Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aytac.hasanova11@gmail.com

Sozün semantik strukturunun inkişafında sosial amillərin rolu

Açar sözlər: sosial kontekst, sosiolinqvistika, semantik struktur, ekstralingvistik səbəblər

Key words: social context, sociolinguistics, semantic structure, extralinguistic reasons

Ключевые слова: социальный концепт, социолингвистика, семантический структур, экстралингвистические причины

Məlum olduğu üzrə dil sosial ünsiyyətin əsas göstəricilərindən biri, həmçinin xalqın mədəniyyətini, milli irsi qoruyub saxlayan və nəsildən-nəsilə ötürən vasitədir. Dil insanlar arasında sosial münasibətlərin və ünsiyyətin reallaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dil ictimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər dərəcədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğundan və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir [1. S. 96].

Dildən istifadəyə ictimai amillərin təsiri və bu zaman meydana çıxan dəyişikliklər daim dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Dilçilik elmində sosioloji cərəyanın və ya Fransa dilçilik məktəbinin adı İsreçrə alimi Ferdinand de Sössürlə bağlıdır. Onun konsepsiyası dilçilik tarixində ikinci inqilab hesab edilir. Bu məktəb bir digər adıyla psixoloji sosiologizm kimi də tanınır. Sosioloji cərəyana əsasən dil ictimai hadisə kimi qiymətləndirilir və başlıca olaraq bu cəhət önə çəkilirdi. F.de Sössür ilk dəfə olaraq dil və nitqi bir-birindən tamamilə fərqləndirərək göstərmişdir ki, nitqdə kollektivlik olmadığı halda, dil bütünlüklə kollektivə aiddir. Onun ən məşhur davamçılarından Antuan Meyenin sosioloji baxışlarının əsasını dil dəyişmələrinin məhz ictimai amillərlə bağlı olması təşkil edir.

“İctimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətlə bağlı olan dil öz inkişafına, təkmilləşməsinə və s. görə ilk növbədə, xidmət etdiyi cəmiyyətə borcludur” deyən Ağamusa Axundov dilin inkişaf mərhələlərini ictimai formasiyalarla, onlara uyğun ictimai-siyasi sistemlə əlaqələndirirək yazırdı: “Bütün bunlar dilin inkişafının cəmiyyətlə

bağlılığını, dil təkamülünün müxtəlif sosioloji istiqamətlərə malik olduğunu göstərir” [1. S. 104-106].

Dilçilərin böyük əksəriyyəti birmənalı olaraq dilin hər zaman cəmiyyətin tələblərinə tez və çevik reaksiya verməsi qənaətindədir. İnsanın beyin fəaliyyətinin məhsulu olan dil və nitq, həm də onun təfəkkürü haqqında müəyyən qənaətə gəlmək imkanı verir. Dil fərdi, ictimai, mədəni fərqliliklərə malik olmaqla cəmiyyətin məhsuludur. Demək həm də sosial-mədəni mənə daşıyır. Sosiolingvistik tədqiqatların məqsədi dil daşıyıcılarının müxtəlif kontekstlərdə dildən istifadəsini aydınlaşdırmaq üçün sosial və dil fərqlərini öyrənməkdir. Dil və cəmiyyət arasındakı əlaqələrdən biri də sosial strukturun lingvistik struktura təsir edib onu müəyyənləşdirməsidir.

Sosiolingvistika dilçiliyin dil və cəmiyyətin arasındakı əlaqələri və müxtəlif sosial situasiyalarda dildən istifadəni öyrənən bölməsidir. Cəmiyyət müxtəlif aspektlərdən, məsələn, mədəni normalar, dəyərlər və kontekst baxımından dildən istifadə üsuluna təsir edə və dildən istifadə də cəmiyyətə təsir edə bilər. Sosiolingvistika məhz dil və cəmiyyət arasındakı əlaqənin bu ikitərəfli xarakterini, müxtəlif sosial situasiyalarda dildən istifadəni və cəmiyyətin inkişafında dilin rolunu öyrənir. Belə ki, dildən istifadəyə gender, etnik və dini mənsubiyyət, yaş qrupu, təhsil, sosial təbəqə və s. sosial amillər təsir göstərə bilər.

Sosiolingvistika dildən sosial mənada istifadəni öyrənir və dil dəyişikliklərinin sosial nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirir. Qloballaşan dünyada müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyət artdıqca bu sahənin də əhəmiyyəti artır. Dili və onun cəmiyyətdəki rolunu sosial aspektdən öyrənən sosiolingvistika spesifik situasiyalarda işlənən, kommunikantlararası sosial münasibətləri göstərən dil xüsusiyyətlərini ayırd etməyə çalışır.

Tədqiqatlar müxtəlif etnik, dini, cins, təhsil səviyyəsi, yaş qrupuna aid olan sosial qrupların dil variantlarında müəyyən fərqlər üzə çıxarır, beləcə, dil qaydalarının yaradılması və onlara əməl edilməsi baxımından sosial qrupların birinin digərindən fərqləndiyini göstərir. Bildiyimiz kimi, danışanın nitqi özündə onun yaşı, təhsil səviyyəsi, sosial təbəqəsi və s. ekstralingvistik məlumatları əks etdirə bilər. Dildə olan variasiyalar, yəni fərqliliklər dil və sosial amillərin, məsələn yaş qrupu, təhsil, ictimai status, sənət-peşə və s. amillərin qarşılıqlı təsirindən törəyir.

Cəmiyyətin həyatında sosial-iqtisadi tərəqqi fonunda dildə bəzi dəyişikliklər baş verir ki, bunlardan biri də sözün mənasının inkişafıdır. Sosial faktorların dil sistemə, nitq ünsiyyəti prosesində dildən

funksional istifadəyə, dilin inkişafına təsiri danılmazdır. Məna dəyişikliklərinə səbəb olan amillər linqvistik, psixolinqvistik, sosial-mədəni amillər kimi qruplaşdırıla bilər.

Dil strukturunun başqa səviyyələrinə nisbətən leksik səviyyə sosial faktorların təsirinə daha çox məruz qalır. Sözü semantik strukturunun mürəkkəbləşməsi prosesində sosial faktorlar digər faktorlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Dilin sosial-sinfi, sosial-peşə, sosial-ideoloji və sosial-konseptual differensiasiyası onun leksik-semantik sisteminin inkişafına, sosial faktorların təsirinin güclənməsinə gətirir [2. S. 337-338].

Məlum olduğu üzrə diskursun minimal vahidi mahiyyətini daşıyan sözdə təkcə linqvistik səbəblərdən deyil, həm də ekstralingvistik səbəblərdən məna dəyişmələri müşahidə olunur. Leksikologiyanın predmeti olaraq söz, hər bir dilin özünəməxsus semantik, fonetik və qrammatik əlamətlərini özündə birləşdirən dil struktur vahididir. Sosial amillərin təsiri ilə sözlərin semantik strukturunda da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Bu proseslər cəmiyyətin, mədəniyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Semantik dəyişikliklərdə xarici faktorların rolu dövrdən, ictimai inkişafın səviyyəsindən və s. asılıdır. Sözlərin məzmunu tarixi-ictimai inkişaf prosesində müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

İlk baxışdan belə düşünmək olar ki, ictimai quruluşun dəyişməsi dilin qrammatik və sintaktik qatında böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Təxminən 50-70 il ərzində dildə baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən doğrudan da belə bir qənaətə gəlmək olar. Amma, müddəti 300-500 il qədər uzatmaqla həmin dildəki dəyişiklikləri araşdırsaq, görürük ki, burada da dəyişkənliklər kifayət qədərdir [3. S. 261].

İctimai-tarixi proseslərin təsiri ilə dilin lüğət fondunda baş verən dəyişikliklərdən əlavə zaman keçdikcə sözlərin mənasında da modifikasiyalar müşahidə olunur. Semantik dəyişikliklər 3 başlıca prinsip əsasında baş verir: bunlardan məna genişlənməsi – referensial mənaların sayının artması deməkdir. Bu prosesin əksi isə məna daralması, yəni – referensial mənaların sayının azalmasıdır. Digər bir qrup semantik dəyişiklik isə metaforik dəyişmə və ya məcazlaşmadır. Bu tip məna genişlənməsi dildə metaforaların yaranmasına səbəb olur. Sözlərin əksəriyyəti metaforik mənada işlənməklə yeni məzmun qazanır. Ümumi dildən daha çox sözlərin mənasına və işlədilməsinə görə fərqlənən jarqonların və arqoların yaranmasında da metaforik mənadan geniş istifadə olunur. Bu zaman söz öz ilkin referentinə bənzəyən

xüsusiyyətlərə malik olan başqa referentləri bildirməklə mənə genişlənməsinə uğrayır. Jarqon spesifik insan qruplarının arasında bir-birini asanlıqla anlamaq üçün işlənən dildir, əsasən buradakı sözlər müəyyən kontekstdən kənar işləndikdə mənasız görünür. Jarqon və arqo bu və ya digər ictimai qrupa xidmət edən ictimai dil hadisəsini bildirməklə təkcə mənanı çatdırmaq yolu deyil, həm də istifadəçilər arasında, qrup üzvləri arasında həmrəyliyin göstəricisidir.

Cəmiyyət özü dəyişdiyi kimi, həyat tərz, məişət də dəyişir. Bu cür dəyişmə prosesi sözlərdə və onların mənasında da gedir... Mənanın dəyişməsi üç cür olur: 1) mənanın genişlənməsi; 2) mənanın daralması; 3) mənanın məcazi işlənməsi. Sözü mənəsinin genişlənməsi dedikdə sözə baş verən semantik hadisə başa düşülür. *Yoldaş* sözü vaxtilə yol yoldaşı mənasında işlənirdisə, indi daha geniş mənada işlənir. Bu söz müasir dilimizdə həyat yoldaşı və rəsmi müraciət forması kimi işlənir [4. S. 145].

Hazırkı dövrdə isə kommunikasiya texnologiyalarında yeniliklərdən biri olan sosial şəbəkələrin geniş yayılması səbəbilə İngilis dilində izləmək, təqib etmək mənası daşıyan *to follow* felinin mənaları cərgəsinə daha bir mənə də qoşulmuş və semantik strukturu zənginləşmişdir. Webster izahlı lüğətində bu sözün mənalarından biri kimi *to subscribe to the feed of (someone or something) especially on social media* qeyd olunur, bu da sosial media hesabına abunə olmaq və ya yazılmaq deməkdir. Dərs keçdiyimiz müddətdə 1-ci kurs tələbələri arasında auditoriyada aparılan sorğu göstərir ki, hətta İngilis dilində bu sözün ilkin mənalarından xəbərsiz olan tələbələr yalnız sonuncu mənanı bildiklərini qeyd edirlər.

Cəmiyyətin inkişafı dildə inkişafı tapdığı kimi, cəmiyyət üzvlərinin ictimai şüurundakı fərqlər də dildə öz əksini tapır. Qeyd etdiyimiz kimi, söz hər bir sosial kontekstdə yeni və fərqli mənə kəsb edə, beləliklə onun semantik strukturu dəyişikliyə uğraya bilər. Mənanın açıqlanmasında kontekstin rolunu öyrənən pragmatikaya görə, mənanın dəyişməsi təkcə linqvistik səbəblərdən deyil, həm də nitqin kontekstindən, danışanın məqsədindən və s. ekstralingvistik amillərdən asılıdır. Sosial kontekst ətraf mühit, insanlar, bizim olanları qəbul etməyimizə, dərk etməyimizə, danışığımıza və davranışımıza təsir edən hadisələrdir. Məsələn, biz özümüzdən yaşca böyüklərlə həmyaşıdlarımızla və ya dostlarımızla danışdığımız kimi danışırıq. Bəzi hallarda kontekst bizdən müəyyən qaydada davranmağı tələb edir. Demək, yaşadığımız cəmiyyətin norma, dəyər, adət-ənənələri bizim sosial konteksti əmələ gətirir. Hansısa bir sosial kontekstdə normal kimi görünən danışiq, davranış digərində çox yersiz görünə bilər. Sosial kontekstdən asılı olaraq biz nəyi, nə zaman və

necə deyəcəyimizi müəyyənləşdiririk. Belə ki, sosial kontekstdən asılı olaraq fərqli söz və qrammatik konstruksiyalardan istifadə edirik. Sosial mənə isə qrup daxilindəki insanlar üçün və ya geniş mənada cəmiyyət üzvləri üçün ümumi qəbul olunmuş norma, dəyər və inanclardan irəli gəlir. Demək olar ki, hər bir cəmiyyətdə nitq müxtəlif formalar alır. Hər bir cəmiyyətin ünsiyyət modelləri üçün normaları vardır. Bu modellər heç də hər yerdə eyni deyildir. Onlar bir mədəniyyətdən digərinə əsaslı şəkildə dəyişir.

Başqaları ilə danışanda biz geniş söz lüğət fondundan istənilən vəziyyətdə fikrimizə daha uyğun olan vasitələri seçirik. Bu sosial mənalı seçimdir [5. S. 93].

Müxtəlif kommunikasiya şəraitlərində sözdən istifadə sözün semantik strukturunun və ayrı ayrılıqda mənaların zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Dildə sabit mənaya malik olan sözün təkrar başqa mənada istifadəsinə yol açan səbəblərdən biri ekstralingvistik səbəblərdir: cəmiyyətin və insanların həyatında müxtəlif tarixi, sosial, iqtisadi, texnoloji və s. dəyişikliklər bu yeni adlandırmalar üçün zərurət yaradır.

Beləliklə, ünsiyyət prosesi lingvistik, sosial və mədəni faktorların qarşılıqlı təsirini özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən biz hər hansı dili öyrənərkən, təkcə dilin strukturunu deyil, həmin dildən istifadəyə dair mədəni və sosial normaları da öyrənirik. Hər bir ictimai mühit özünəməxsusluğu ilə xarakterizə olunur ki, bununla da söz fərqli sosial, mədəni, peşə qruplarının nitqində yeni məzmun kəsb edir və nəticə etibarilə çoxmənalı sözə çevrilir. Demək, sözün semantik qatında baş verən bütün dəyişikliklər, təkcə lingvistik deyil həm də sosial səbəblərdən irəli gələn qanunauyğunluğun nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, “Şərq-Qərb”, Bakı 2011, s. 96; s. 104-106
2. Rəcəbli Ə. “Sosiolingvistika”. Bakı, “Nurlan”, 2004, s. 337-338
3. Əsgərov M.B. “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”, “Elm və təhsil”, Bakı 2011, s. 261
4. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”, Bakı 2015, s.145
5. Vəliyeva N. “Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı”. Bakı, 2017, s. 93

6. Qədirova R., Məmmədli İ., “Ünsiyyət psixologiyası” Dərs vəsaiti, Bakı 2016
7. Quliyeva V. “Azərbaycan dilinin sosiolinqvistik tədqiqi tarixinə nəzər”, AMEA Xəbərlər, Bakı, “Elm”, 2016
8. Məmmədov İ., “Azərbaycan dilinin semantikasi”, Bakı 2006
9. Rəcəbov Ə. “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix”. Bakı, “Nurlan”, 1993
10. Rüstəмова A. “İctimai inkişaf və dil”. Bakı, “Təknur”, 2012
11. <https://www.studopedia.info>
12. <https://www.englishfull.ru>
13. <https://www.languageavenue.com>
14. <https://www.linguisticsociety.org>

Aytac Hasanova

**Social factors and the development of semantic structure of a word
Summary**

The article is devoted to the effect of social factors on the changes and development of semantic structure of language. Communication process is indicated as a combination of interrelation of linguistic, social and cultural factors. The role of social context is specially emphasized. A word obtains a new meaning in the speech of different social, cultural and professional groups in various social contexts and eventually becomes polysemantic. Consequently, we come to the conclusion that all changes and modifications in the semantic structure of a word is brought about not only by linguistic, but also by social factors. Different extralinguistic factors, like historical, social, economic and technological changes bring about new meanings.

Айтач Гасанова

**Социальные факторы и развитие семантической
структуры слова
Резюме**

Статья посвящена воздействиям социальных факторов на изменения и развитие семантической структуры языка. Процесс коммуникации обозначен как комбинация взаимосвязи лингвистических, социальных и культурных факторов. Особенно подчеркнута роль социального контекста. Слово приобретает новое значение в речи различных социальных, культурных и профессиональных групп в различных социальных контекстах и в результате становится полисемантическим. В заключении мы делаем вывод что, все изменения и модификации в семантической структуре слова вызваны не только лингвистическим, но также и социальными факторами. Различные экстралингвистические факторы, как исторический, социальный, экономичный, технический прогресс рожают новые значения.

Aytən Bünyatova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aytendavudova@ymail.com

Linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Açar sözlər: linqvokulturologiya, dil və mədəniyyət, krosskulturologiya, mədəniyyətlərarası kommunikasiya.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык и культура, кросскультурология, межкультурная коммуникация.

Key words: lingvoculturology, language and culture, crossculturology, crosscultural communication.

Dilçiliyin müasir mərhələsində antropoloji sistemdəki məsələlərin təhlili zamanı krossmədəni yanaşma daha çox aktualdır. Bu yanaşmada bütün etnik mentalitetlərin və onların dil sistemlərinin tolerantlığı əks etdirilir. Məhz bu səbəbdən dil paradigmasının tolerantlığı dünyanın antropoloji elmi xəritəsində daha aktual səciyyə daşıyır. Dil dünyası və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan krossmədəni yanaşma dilin öyrənilməsində ən düzgün istiqamət hesab olunur. “Krosskulturologiya” termini XIX əsrdə yaranmışdır və ingilis dilindən tərcümədə “mədəniyyətlərin kəsişməsi” deməkdir. Müəyyən dövr ərzində bu termin amerikan fəlsəfəsi və sonra isə psixologiyasının müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Fəlsəfənin inkişafında krossmədəni tendensiya hər hansı bir müəyyən edilmiş mədəniyyətin konkretləşməsinə nəzərdə tutmur. Belə ki, metodoloji nöqteyi-nəzərdən krossmədəni yanaşma hər hansı bir sistemdə məhfumun oynadığı rolu təhlil etmir. Bu qənaətə P.Rikerin mədəniyyətin etnik-mifik əsasları ilə bağlı ideyalarını nəzərdən keçirdərkən gəlmək olar [9]. Tədqiqatlar onu göstərir ki, krossmədəni yanaşmada dünyada müasir vəziyyət mədəniyyətin, dinin və ideologiyanın yeni dialoqu şəklində müşahidə edilir.

Dil və mədəniyyət qarşılıqlı münasibətinin mürəkkəb və çox aspektliliyi, onların insanlar arasında ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti və təsiri yeni, bir-başa mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı olan kompleks şəkili elmi sahənin - linqvokulturologiyanın yaranmasına gətirir. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan dil və mədəniyyətin tədqiqi zamanı bir sıra metodlar ortaya çıxır. Belə ki, çoxaspektli sahənin təbiətini, funksiyalarını bir metodla araşdırmaq qeyri-mümkündür.

Linqvokulturologiyada linqvistik, kulturoloji, sosioloji və dil daşıyıcısı ilə açıq müsahibə metodlarından istifadə olunur. Bizə maraqlı olan odur ki, Avropa elmi cəmiyyətində mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemlərinə ilk müraciət pedaqoq-təcrübəçilər tərəfindən olunub. Onlar öz işlərində mədəniyyətlərin müxtəlif ölkəşünaslıq inkişafı aspektlərindən istifadə etmişlər. Xarici dillər müəllimlərinin eyni təşəbbüsü ölkəmizin elm və təhsil sistemində mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların öyrənilməsinə gətirdi. Məlum oldu ki, digər mədəniyyət nümayəndələri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün mütləq həmin mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərinin və krossmədəni əlaqələrin praktiki bacarıqlarını bilmək lazımdır. Qeyd edək ki, mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar nəzəriyyəsi çərçivəsində işləyən bir çox müasir tədqiqatçılar öz növbəsində qeyd edirlər ki, hələ mədəniyyətlərarası kommunikasiyaya aid bir çox məsələlər və problemlər indiyə qədər demək olar ki, elmin maraq predmetinə çevrilmişdir. Bizim fikrimizcə bu hal linqvodidaktika üçün tam xarakterikdir.

Müasir interkulturoloji fəlsəfənin tərəfdarları bir ünsiyyətin digəri ilə anlaşmasına nail olmağa can atırlar və həm fərd, həm də bütün mədəniyyət səviyyəsində istənilən mədəniyyətin konkretləşdirilməsinə etiraz edirlər. Bu yanaşma öz növbəsində gələcəkdə fəlsəfənin inkişafında yeni perspektivlər açır. Belə ki, tədqiqatın bu sahəsi yenidir, üzərində çox işlənilməyib və müəyyən nəzəri əsaslara malik deyil. Beləliklə, fəlsəfədə krosskulturologiya və interkulturologiya çoxfikirli proses olub, müxtəlif fikirlərin harmoniyasına əsaslanır. Krosskulturologiya fəlsəfədə müəyyən ictimai cəmiyyətin mədəniyyət varlığı problemlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Krosskulturologiyada qarşılıqlı əlaqə tarixi proseslər çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Müasir fəlsəfə bu istiqamətdə inkişaf edərək elmi üstünmilli, krossmədəni, ümumbəşər dəyərlərə söykənib bütövlükdə planetin insan cəmiyyətinin problemlərini həll edə biləcək mərhələyə çıxmağa çalışır. Planetimizdə məskunlaşan millətlərin mədəniyyətlərinin rəngarəngliyi şəraitində ümumbəşəri dəyərlər birmənalı qarşılana bilməz. Onlar hər dəfə özünəməxsus milli mədəniyyətlərin nəzərə alınması ilə nəzərdən keçirilməlidir ki, bunun üçün onların dəyəri fərqli mədəniyyət mühitində yaşayan insanlar tərəfindən dərk olunmalıdır. B.L Qubmanın qeyd etdiyi kimi: “Bu gün insanları narahat edən bütün problemlər təkidlə ümumhumanist dəyərlərin rolunu dərk etməyə çağırır ki, onların bazasında hermenevtik idrak tarixi-mədəni prosesi müasir vəziyyəti yenidən bərpa və yenidən dərk etməli və gələcəyin mümkün cizgilərini çəkməlidir [4].

Krossmədəni qarşılıqlı əlaqələrin vacibliyinin dərk olunması bugünkü Azərbaycan gerçəkləri şəraitində çox aktualdır, çünki çoxmillətli, multikultural cəmiyyətdə yaşayan insanlar sadəcə ölkənin bütün xalqlarının mədəniyyətinin dəyərli olmasını dərk etməməli, həm də krossmədəni pluralist çıxışlara əsaslanaraq qarşılıqlı əlaqələrini qurmalı və ən vacibi sayılan “yad” dəyərləri anlamağı öyrənməli və bu bilikləri, digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət qurmaq bacarığı kimi qiymətli təcrübəni nəsildən nəsilə ötürməli, bununla da Azərbaycanın siyasi mədəni vahidliyinə şərait yaratmalıdır. Fəlsəfənin krossmədəni əsasları bütövlükdə fəlsəfi fəaliyyəti üçün, xüsusən də milli fəlsəfi mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun dərk olunması prosesində çox məntiqli üsulun yaranmasında və inkişafında onların rolunu aydınlaşdırmaq üçün müasir fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən yeni imkanlar yaradır. Krossmədəni dialoq mədəniyyətlərin inteqrasiyası və qarşılıqlı əlaqəsi kimi müxtəlif mədəniyyətlərin və ənənələrin başa düşülməsi üçün vacibdir və nəticə etibarilə dünyanı dərk etmək üçün əsas olmalıdır.

Antroposentrik paradigmanın lingvistikada təzahürü yeni istiqamətin - lingvokulturologiyanın yaranmasıdır. Lakin bu sahə müasir dilçilikdə çox yenidir və kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu yeni sahənin predmeti dil və mədəniyyətin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edilməsidir. Belə ki, o, müəyyən şəkildə seçilmiş və təşkil olunmuş mədəni dəyərlər toplusunu öyrənir, nitqin yaranması və qavranmasının canlı kommunikativ proseslərini, dil şəxsiyyətinin təcrübəsini və milli mentaliteti tədqiq edir, sistemli şəkildə dilin dünyaya yayılması təsvirini verir və təhsilin maarifləndirici, tərbiyəvi və intellektual məqsədlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir [3]. Beləliklə lingvokulturologiya geniş mənada “Xalqın mədəniyyətinin dildə əks olunması və möhkəmlənməsidir” [8].

Lingvokulturologiya – dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin problemləri ilə məşğul olan dilin dünyada yayılması təsvirini öyrənən elmdir. Lakin o müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və bir-birinə inteqrasiyası məsələləri ilə məşğul olmur. Eyni zamanda etnopsixologiya diskursların milli xüsusiyyətlərini öyrəndikdə bizim üçün səciyyəvi olan krossmədəniyyətlik anlayışına müraciət edərək lingvokulturoloji tədqiqat üsullarından istifadə edir. Beləliklə V.V.Krasnıx qeyd edir ki, “dünya quruluşu və diskursun strategiyası koqnitiv dünya mənzərəsinin təsvirinə də əsaslandığından mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı problemlər yalnız formal “üst-üstə düşmə”, yəni verbal vahidlərin ekvivalentliyi kvaziekvivalentliyə çevrildikdə yarana bilər” [7].

Müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin ünsiyyət və bir birini anlama problemlərinin daha diqqətli araşdırılmasının zəruriliyi digər bir yeni elmi bilik sahəsinin - mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiya nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Onun ilkin adı (cross-cultural communication) onun krossmədəniyyətlilik anlayışı ilə sıx bağlı olmasının göstəricisidir. Bu istiqamətə uyğun olaraq bizi mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiya nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektinin linqvokulturologiya ilə nə dərəcədə oxşar olub-olmaması maraqlandırır. Çünki tədqiqatımızın mərkəzində məhz dil və nitq ünsiyyətinin krossmədəni xüsusiyyətləri dayanır. Qeyd edək ki, “ünsiyyət” və “kommunikasiya” anlayışlarını biz bir çox alimlərin fikrinə əsasən sinonim hesab edirik. Bununla belə, bu anlayışları fərqləndirən nəzər nöqtəsi də mövcuddur [6]. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin banisi kimi E.Hollun adını çəkmək olar. O “Kommunikasiya-mədəniyyətdir, mədəniyyət kommunikasiyadır” [1] ifadəsi ilə mədəniyyət və kommunikasiya arasında əlaqənin olmasını inamla sübut etmiş və dillərin qrammatik kateqoriyalar vasitəsi ilə öyrənilməsi prosesini göstərmişdir. Məhz Hollun ideyalarının elmi cəmiyyət tərəfindən müzakirə və qəbul edilməsi nəticəsində mənə fərqi olmayan və elmi tədqiqatlarda eyni, bərabər istifadə olunan “mədəniyyətlərarası”, “intermədəni”, “krossmədəni” və “mutimədəni” anlayışları meydana gəlir. Lakin “mədəniyyətlərarası” termini daha geniş yayılmışdır buna görə də yaranan yeni elmi istiqamət məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi adlandırılmışdır. E.Hollun və onun davamçılarının əsas ideyası digər xalqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənmək zəruriyyətinin qəbul edilməsidir. Əgər mədəniyyəti tədqiq etmək olarsa, onda deməli əldə olunan bilikləri tədris etmək də mümkündür, yəni mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın təkcə elmi tədqiqatlar predmeti yox, həm də müstəqil tədris kursu kimi istifadə olunması təklif edilir. E.Hollun fikrincə əsasən mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemlərinin başlıca məqsədi müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin bir-biri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün praktiki ehtiyaclarının öyrənilməsidir. Sonralar bu, “mədəni modellərin qarşılıqlı əlaqəsi” nəzəriyyəsinin inkişaf etdirmək imkanı vermişdir (cultural patterns of interaction) [1]. Həm linqvokulturologiya həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən sual belə səslənir: “Mədəniyyəti dil vasitəsi ilə niyə öyrənmək lazımdır?”. Bu sualın cavabı, bizim fikrimizcə, bir mədəniyyətin digər mədəniyyəti öyrənmək zəruriyyəti, bir-birinə bağlanma ehtiyacıdır. Əsas məqsəd isə digər tərəfi kənar mədəniyyət məkanında formalaşan, öz dünyasından fərqli olan bir dünyanı anlamaqdır. Buna görə də ümumi nəticəyə gəlmək olar ki,

krossmədəni əlaqələr müasir cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini əhatə edir və bu özünü dövlətin həyatında da göstərir.

Mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiya - çox mədəniyyətli dünya şəraitində müxtəlif mədəniyyətlər və etnosların qarşılıqlı əlaqələri proseslərini öyrənən elmdir. Lakin bu elm onları bir-birinə təsir etməsi və bir-birinə keçməsi məsələlərinə baxmır. Deməlik krossmədəniyyət iki elmin - linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası kommunikasiya elmlərinin sintezindən yaranır. Digər tərəfdən isə linqvokulturologiya və mədəniyyətlər arasındakı nəzəriyyə müasir inkişaf dövründə krossmədəniyyətin ideyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir. "Kross mədəniyyət" anlayışı "lingvokulturologiya" və "mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiya" anlayışından daha genişdir. O nəinki doğma dilin mədəniyyətini öyrənməyə və anlamaya çağırır, digər dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmağa köməklik edir. Bundan əlavə, dildə bütöv etnik rəngarəngliyi ilə dünyanı əks etdirməklə dil daşıyıcısının dil mədəniyyətini zənginləşdirir.

Krossmədəniyyətlilik anlayışı müasir dövrdə dünyanı dərk etmək üçün təyinedici elementlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Krossmədəniyyətlilik həm linqvistik, həm də linqvodaktik aspektlərdən baxılır. Təbiidir ki, krossmədəni linqvistika müasir dilçilikdə ən aktual istiqamətlərdən biridir. O, çoxetnikli dil və mədəniyyət məkanını şəraitində krossmədəniyyətlilik prinsiplərinin tətbiqi ilə krossmədəni linqvodidaktika nöqtəyi-nəzərindən dilin öyrənilməsidir. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların fikrinə əsasən krossmədəni əlaqələr haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, bu qarşılıqlı əlaqənin hər bir iştirakçısı öz adət ənənələrini, təqdimat və davranış qaydalarını nümayiş etdirməklə yanaşı, yad qayda və normalar ilə də yaxından tanış olur [10]. Krossmədəniyyət linqvistik və linqvodidaktik aspektlərdə dil haqqında elmi biliklərin kompleks sahəsi olub, çoxmədəniyyətli sferada dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi şəraitində şəxsin dil paradiqmasının formalaşmasıdır. Xarici dildə ünsiyyət qurmaq mədəniyyətinə yiyələnən "ikinci" dil şəxsiyyətinin formalaşması konsepsiyası antropoloji linqvistika ideyalarına [5] əsaslanır ki, onun təməlinə akademik V.V.Vinoqradovun ideyaları durur. Yeni elm və təhsil istiqamətinin bu cür inkişafı çox vacib hesab olunur. Krossmədəniyyət həm linqvistik, həm də linqvodidaktik aspektlərdə nəzərdən keçirilir. Beləliklə krossmədəniyyətin müasir dünyanı dərk etmə prosesinin əsas elementi kimi təzahürü araşdırıldıqdan sonra belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, krossmədəniyyət bir növ linqvofəlsəfi paradiqmadır. Krossmədəniyyətin metodoloji zəminlərindən biri kimi linqvokulturologiyanı hesab etmək olar. Linqvokulturologiya dil və

mədəniyyətin özlərinin ümumbəşər humanist dəyərlər sistemində yönəlmiş fəaliyyətlərində qarşılıqlı əlaqələrinin kompleks birləşdirici yanaşması kimi çıxış edir.

Krossmədəniyyətin digər metodoloji zamini kimi fikrimizcə mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi çıxış edir. Beləliklə, mədəniyyət həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də müəyyən mədəniyyət daşıyıcısı kimi fərdi şəxsin dəyərlər sisteminin istiqamətini təyin edən çox mürəkkəb fenomendir. Q.V.Yelizarova qeyd etdiyi kimi: "Mədəniyyətlərin müqayisəli tədqiqi yalnız o zaman mümkün olur ki, hər mədəniyyət onun daşıyıcısı olan dildə öz təkrarlanmaz əksini tapır" [6]. Məhz buna görə krossmədəni aspekt metodoloji tədqiqatın aktual obyektinə kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Hall E. T., Hall E. How cultures collide // Weaver G. R. (ed.) Culture, communication, and conflict: readings in intercultural relations. — Needham Heights, MA: Simon and Schuster Publishing, 1998. - P. 9-16.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 895 с.
3. Воробьев В. В. Лингвокультурологическая парадигма личности. М., 1996. 350 с.
4. Губман Б.Л. Западная философия культуры XX века. — Тверь: ЛЕАН, 1997. — 287 с.
5. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. — М.: Прогресс, 1985. - 465 с.
6. Елиарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. — СПб.: КАРО, 2005
7. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? — М: Гнозис, 2003. — 375 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. — М: Академия, 2004. — 208 с.
9. Рикер П. Время и рассказ. Конфигурация в вымышленном рассказе. -Т. 2. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 224 с.
10. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация.— М.: МГУ, 2005. — 264 с.

Буньятова Айтан

**Лингвокультурология и межкультурная коммуникация
Резюме**

В статье рассматривается лингвокультурология и ее предмет как новая область языкознания. В настоящее время в связи с процессами глобализации и интернационализации тесная взаимосвязь между различными народами становится неизбежным. С этой точки зрения анализируются особенности кросскультурных связей и место, которое она занимает в языкознании. Также рассматриваются связи между лингвокультурологией и теорией межкультурных коммуникаций выявляются их общие и отличительные особенности. Отмечается, что при изучении национальных особенностей дискурсов, обращаясь к понятию кросскультурности, используют лингвокультурологические методы исследования.

Ayten Bunyatova

**Lingvoculturology and crosscultural communication
Summary**

In the article the new field of linguistics lingvoculturology and its concepts are investigated. Related with globalization and internationalization in modern time communication of different nations becomes avoidable. From this point of view the features of crosscultural contacts and the place of this approach in modern linguistics are analyzed. Meanwhile relations between lingvoculturology and theory of crosscultural communication, their similar and distinctive characters are also mentioned in this article. In studying national peculiarities of discourse lingvocultural researching methods are used applying the notion of crossculturology.

Dilarə Kərimova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
yahyayeva77@mail.ru

**Azərbaycan və ingilis dillərində
idiomatik ifadələr**

Açar sözlər: idiomatik ifadələr, müxtəlif dillər, Azərbaycan və ingilis dilləri, leksik və qrammatik semantika, söz sırası.

Ключевые слова: идиоматические выражения, различные языки, азербайджанский и английский языки, лексическая и грамматическая семантика, особенности, порядок слов

Key words: idiomatic phrases, various language, the Azerbaijan an English languages, lexic grammar, semnatics, feature, word order.

Frazeologiya (yunan sözü olub, phrasis-ifadə və logos-təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir (6,s. 88)

Sabit söz birləşmələrində sözləri bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək mümkün olmur.

Sabit söz birləşmələrinə nisbətən idiomatik ifadələr daha konkret olur.

İdiomatik ifadələr müxtəlif sistemli dillərdə təkcə obrazlılığına görə yox, eyni zamanda bu ifadələrin quruluşundakı ümumi və fərqli xüsusiyyətlərə görə diqqəti cəlb edir. İdiomatik ifadələrin bu ümumiliyi tərkibindəki leksik vahidlərin transformasiyasının universallığına, tərkib daxilində onların funksional-semantik dinamikasını göstərən yaxın ifadələrin yaranmasına səbə olan qanunauyğunluqlarla izah olunur.

İdiomatik ifadələr mənaca bütöv, struktur cəhətdən sabit və dəyişməz leksik tərkibli modellər kimi başa düşülsə də, onların məcazlaşması və obrazlılığı üçün kontekst, başqa sözlə desək, müəyyən dil mühiti tələb olunur. İki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan idiomatik ifadələr tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin xüsusiyyəti və leksik tərkibinin kəmiyyətinə görə həm söz birləşməsi, həm də qrammatik cəhətdən formalaşmış, məzmunca, intonasiya, modallıq və predikativlik baxımdan bitmiş fikri ifadə edən cümlə kimi çıxış edə bilər. Belə ifadələr dil tərkibində həmişə digər dil vahidləri ilə məəyyən

münasibətdə olduğundan bir sıra hallarda müxtəlif formalara düşə bilər. Buna görə də onların bəziləri dildə dəyişiklikləri ilə işlədilir.

Digər bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də idiomatik ifadələrin leksik və qrammatik semantikasi onlarda forma və məzmun birliyi əmələ gətirir. Söz birləşməsi və cümlə strukturu idiomatik ifadələrdə onları təşkil edən sözlərdən biri qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edir. əsas komponentin qrammatik mənsubiyyətinə görə idiomatik ifadələrin iki növü vardır:

1. Feili idiomatik ifadələr
2. İsmi idiomatik ifadələr

Frazeoloji sistemin tədqiqində feillərin xüsusi rolu vardır. Bir çox dilşünas alimlər bu barədə öz əsərlərində qeyd etmişlər. Alman dilçisi V.Şmidt iki əsas kontekstdə-leksik və sintaktik mühitdə feillərin frazeoloji bağlılığını araşdırarkən qeyd etmişdir ki, frazeoloji cəhətdən mənə bağlılığı öz qradasiyasına malik olması ilə xüsusiləşir. Nəzərə alsaq ki, feillər semantik rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir, qrammatik kateqoriyaların çoxluğu və müxtəlifliyi onların semantik çalarlılığını bir az da artırır. Rus alimi V.Vinoqradov yazır ki, “bütün başqa kateqoriyalara nisbətən, feilin strukturu daha dolğun və zəngindir. Feilin bu xüsusiyyəti onun qrammatik quruluşunun özünəməxsusluğundan asılıdır” (4, 28).

Feillər idiomatik tərkibində digər nitq hissələri ilə, xüsusən isimlərlə birləşərək idiomların struktur özəyini təşkil edir, cümlədə onların semantikasına və sintaktik funksiyasına təsir edir. Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində feili idiomatik ifadələr ismi birləşmələrə nisbətən daha sadə quruluşa malikdir. Bu, feilin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsini – xəbər funksiyasını daşması ilə bağlıdır. Ona görə də feilin əlaqəyə girdiyi sözlərlə sintaktik münasibətləri kəmiyyət baxımından o qədər də çox deyildir. İdiomatik ifadələrdə feillər daha çox özlərinin funksional, semantik yükü ilə səciyyələnir.

İngilis və Azərbaycan dillərində feilin qrammatik strukturu bu dillərin qayda-qanunlarına uyğun formada qurulur, məhz buna görə də həmin ifadələrin komponentlərinin sıralanması daha çox feilin mövqeyindən asılıdır. Buna nümunə olaraq: to have borne in one's throat (boğazında sümükqalmaq), to twist somebody round one's little finger (kimisə barmağında dolamaq), to throw oneself into smb's arms (kimdənsəümidgözləmək), to give a free hand (əliniboşburaxmaq), to fall on one's feet (ayağınadışübyalvarmaq), to twiddle one's thumb (bekaroturmaq).

Azərbaycan dilində feili idiomatik ifadələrdə əvvəlcə ad komponenti, sonra isə feili komponenti gəlir. İngilis dilində fərqli olaraq “feil+ad” modelindən istifadə edilir. İngilis dilində feili idiomatik ifadələrin birinci tərəfi feil, ikinci tərəfi isə böyük çoxluqla isimdən ibarət olduğuna görə onlarda ümumi mənə komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik strukturundan asılı olaraq predikativ səciyyə daşıyır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində feili idiomatik ifadələrin ismi tərəfinin çoxu, feili komponentlərinin isə mütləq şəkildə hamısı dildə əsasən müstəqil işlənən leksik vahidlərdir: üstündə yük olmaq (to thread on smb's neck).

Azərbaycan dilində feili idiomatik ifadələrin feil komponenti feilin müxtəlif növlərində çıxış edə bilər. Məlu növdə olan feillərin sayı çox olduğu kimi, bu növdə işlənən idiomatik ifadələrin sayı da kifayət qədərdir. Məsələn: könül vermək, qulaq vermək, qol-qanad açmaq, meydan sulamaq, maq qalmaq, oda tutmaq, ömür sürmək, ömrünü başa vurmaq, səs düşmək, səsini kəsmək, saqqalı yüngül etmək, ağzına düşmək, acığı tutmaq və s.

Feili idiomatik ifadələr: Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də feili idiomatik ifadələr ismi idiomatik ifadələrə nisbətən daha çoxdur. Fikri bütün incəliklərinə doğru obrazlı və eyni zamanda emosional və yığcam şəkildə ifadə etməklə feili idiomatik birləşmələrin rolu daha çoxdur. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər işləndiyi yeni idiomatik birləşmədə başqa mənə kəsb edir və nəticədə təsirli ifadə vasitələrinə çevrilir.

İngilis dilində feili idiomatik birləşmələrin yaranmasında to be və to have feilləri mühüm yer tutur. Bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: to be at the end of one's rope (çıxılmaz vəziyyətdə olmaq) – I'm at the end of my rope. I don't see any way out just at present. I've sent for my father and my lawyer... (Th.Dreiser) \$ to be a chip of the old block (özqohumlarından birinə çoxoxşamaq); to have somebody in one's pocket (kimisə özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq) (4, 12).

Bəzi hallarda müəyyən idiomatik ifadələrə dəqiqləşdirici söz əlavə etmək mümkündür: to learn one's lesson (ibrət götürmək) – to learn good lesson from something (bir şeydən ibrət almaq). Bir sıra idiomatik ifadələrin tərkibində bu və ya digər komponent yaxınmənalı və ya sinonim sözlərlə əvəzlənə bilər. Məsələn: to hold one's tongue – to hold one's long (beautiful, sharp, bitter) tongue, with all one's heart – with all one's soul; belini qırmaq (sındırmaq), əl-ayağına düşmək (tökülmək),

əlinə fürsət düşmək (keçmək), özünü tülkülüyə qoymaq (vurmaq), yel olub yanından keçmək (ötmək). Bəzi idiomatik ifadələrin qısaldılmış formalarına da rast gəlmək olar. Məsələn: A friend in need is friend indeed (Dost dar günündə tanınar) – A friend is need. Belə ixtisarlar, nümunədən də göründüyü kimi, ifadənin mənasının dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan dilindəki göydən zənbillə düşmək – göydən düşmək, adını göyə qaldırmaq, a dını qaldırmaq, suya baş vurmaq (suya girmək/atılmaq), başq vurmaq (harayasa getmək / baş çəkmək) ifadələri də bu qəbildəndir.

Hər iki dildə əksər idiomatik ifadələr üçün söz sırasının sabitliyi səciyyəvidir. Lakin bəzi hallarda bu sıra pozula da bilər. Bu pozulma isə idiomatik ifadələrin özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Bunu ingilis dilindən gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdə görmək olar: a lay figure mannequn – the figure lay, to look full in the face of somebody – to look full in somebody's face. Azərbaycan dilində müəyyən ifadələrin tərkibindəki leksik vahidlərin yerini dəyişdikdə onların mənası tamamilə dəyişir: alt-üst evi olmaq (dəbdəbəli, zəngin evi olmaq) – evi alt-üst olmaq (evi dağılmaq, sökülmək) və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin komponentlərinin sabit qrammatik formaya malik olması onların əsas əlamətlərindəndir. İdiomatik ifadənin hər bir üzvünün dəyişməz və müəyyən qrammatik forması olur. Məsələn, kəmiyyət şəkilçilərini bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olmur. Lakin müəyyən hallarda idiomatik ifadələrdə qrammatik variantlıq müşahidə edilir. Məsələn, to gather up the threads (hər hansı bir işi yenidən başlamaq), to get into deep water (çətin vəziyyətə düşmək): gözü (gözləri) gülmək, gözün üstə (üstündə), əlində yağı daşa (da), əl (əlini) saxlamaq.

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin strukturunda olan ümumi cəhətlərdən biri də onların iki və daha çox leksik vahidlərdən ibarət olmasıdır.

İkikomponentli idiomatik ifadələr: the bottom line (son nəticə), black foot (elçi), Honest to God (Allah görür), vicious circle (tilsim, çıxılmaz vəziyyət), apple of discord (nifaqa səbə olan şey) və s.; ağzı qızıışmaq, ev yıxmaq, qol qoymaq, oduna yanmaq, acı söz, açıq ürək, şirin xəyal, döşünə döymək, özünə gəlmək və s.

Üç və daha artıq komponentdən ibarət ifadələr: to cock one's nose (burnunu yuxarı tutmaq), to see through somebody (iç üzünü görmək), to get down to earth (göydən yerə enmək). Have something in one's blood (varis olmaq), to be or not to be (ölüm ya olum). To foam at the mouth

(ağzı köpüklənə-köpüklənə sübut etmək) və s.; qəlbinə şeytan girmək, sözünü qəribliyə salmaq, ürəyinə yara vurmaq, göyün yeddinci qatı. Yaman yerdə axşamlamaq, Araz aşığından, kür topuğundan, nəfəsi gedib gəlməmək, yer üzündən nəslini kəsmək, ürəyi od tutub yanmaq, Əlinin papağını Vəlinin başına, Vəlinin papağını Əlinin başına qoymaq və s.

Frazeologiyanın müstəqil fənn kimi ayrılmasının vacibliyi hal-hazırda bir çox dilçilər tərəfindən qəbul edilir, lakin onun bəzi məsələləri hələ bu günə kimi müəyyən olunmayıb. İdiom adlanan söz birləşmələrinin frazeologiya obyektı olmaı ümumən qəbul edilmişdir. Lakin son zamanlar frazeologiyanın əhatə dairəsi getdikcə artır, frazeologiyanın əsas problemləri nəinki sözlərin bütün sabit söz birləşmələrini, həmçinin dildə tez-tez istifadə olunan söz birləşmələrini və nəhayət müstəqil mənalı sözlərin bütün mümkün birləşmələrini özündə əks etdirir. Hətta “idiom” sözünün özü qeyri-müəyyəndir, son vaxtlar isə bütün sabit birləşmələri və danışqda istifadə olunan söz birləşmələriniidiom adlandırmağa başlayıblar.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva A. İngilis atalar sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və cəmiyyət, 2006
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962
4. Əhmədov F. İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərin müqayisəli tədqiqinə dair. Bakı: 2007
5. Gözəlova K. Əsl ingilis mənşəli frazeoloji birləşmələr. Bakı: 2003
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

Dilara Karimova

The idiomatic phrases in the Azerbaijan and english languages Summary

Idiomatic phrases draw attention for their common and different features of structure in various languages. The lexis and grammar

semantics of idiomatic phrases in the Azerbaijan and English languages create the unity of structure and contest.

Having the constant grammar structure of idiomatic phrases in English and Azerbaijani is one of their main features. Word order of such phrases in both languages is necessary (typical).

Дилара Каримова

**Идиоматические выражения в Азербайджанском и английском
языках
Резюме**

Идиоматические выражения в языках с различной системой привлекают внимание общими и отличительными свойствами своей конструкции. Лексическая и грамматическая семантика идиоматических выражений в азербайджанском и английском языках образует в них единство формы и содержания. Наличие постоянной грамматической формы у компонентов идиоматических выражений в азербайджанском и английском языках является одним из основных их особенностей. Для обоих языков характерна неизменяемость порядка слов в идиоматических выражениях.

Elnurə Abbasova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnura_abbasova11@yahoo.com

Hal nəzəriyyələri

Açar sözlər: hal, ərqativ, adessiv, sosyativ, heterogen, multifunksional

Ключевые слова: падеж, эргатив, сосиатив, гетерогенный, многофункциональный

Key words: case, ergative, adessive, sociatif, heterogene, multifunctional

Müasir linqvistik nəzəriyyələr və nəzəriyyə sistemlərinin əksəriyyəti dünya dillərində hal, halların işlədilməsi və hal sistemlərini təsvir etməyə çalışır. Bu nəzəri sistemlər mütləq ümumi hal nəzəriyyələri deyil, əslində daha böyük sistemlərdə alt nəzəriyyələr (*subtheories*) hesab olunur. Bunlardan bir neçəsinin adını çəkmək istəsək, ilk növbədə ağıla N.Çomiski [1], Ç.Filmor [2] və S.Starostanın [3] nəzəriyyələri gəlir. Məsələn, N. Çomiski hesab edirdi ki, morfoloji hal dünya dillərində, sadəcə, sintaktik mexanizmdir. Hal termini də sintaktik əlaqələrin semantik təmsilçilərini təsvir etmək üçün istifadə edilir. Onun fikrincə, hal, həmçinin nominal elementlərin abstrakt xüsusiyyətlərini və onların xarakteristikalarını ifadə edir. Ç.Filmora görə, hal tematik rollarda ortaya çıxan sintaktik əlaqələrin semantik təsvirlərini kodlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bəzi dil nəzəriyyəçiləri bu termini nominal əlaqələr üçün bir etiket kimi istifadə edirlər. Göründüyü kimi, hal termininin işlənmə arealı çox genişdir.

S.Dik isə sübut etməyə çalışırdı ki, morfoloji hal həm sintaktik, həm də semantik fenomen sayıla bilər. Onun sintaktik və semantik hallar haqqındakı fikirləri aktiv, ərqativ və akkuzativ dillər arasındakı tipoloji fərqliliyə əsaslanır. S.Dikin sistemə görə, aktiv dillər semantik hallara, akkuzativ dillər isə sintaktik hallara malikdir. S.Starosta da hesab edir ki, morfoloji hal həm semantik, həm də sintaktik ola bilər. Lakin o, nominativi sintaktik, digər halları isə semantik hesab etməklə S.Dikdən fərqlənirdi. Bundan başqa, “morfoloji hal, əsas etibarilə, semantik fenomendir” deyən alimlər [4] də mövcuddur.

Lakin bir qrup dilçilər, xüsusən, R.Cekendofiddia edir ki, hallar sadəcə diakritik xarakter daşıyır və onlar bundan başqa heç bir dərin

funksiya və rollara malik deyildir (*To sum up, thematic relations are not like case-markers, that is, a system of diacritics*) [5, s. 49].

Təbii ki, R. Cekendofun halların “heç bir dərin funksiya və rollara malik olmaması” fikri ilə razılaşmaq o qədər də asan deyildir. Çünki hallar təkcə diakritik xarakterə malik olmayıb, həm də semantik əlaqələri və funksiyaları ehtiva edir. Bu zaman hal dərin sruktur əlaqələrlə təmasda olur və semantik əhəmiyyət kəsb edir.

Antik çağlara gedib çıxan çoxsaylı söylərə baxmayaraq, individual halların semantik təsnifatı yetərli deyildir. Fleksiya olunan sözlərin cümlədəki sintaktik funksiyasını göstərməyə xidmət edən qrammatik kateqoriya idarə və uzlaşmanı əhatə edir. Hal sistemi dildən dilə fərqlilik kəsb edir və mütəmadi dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalardan hesab olunan hal formaca morfoloji, funksiya cəhətdən sintaktik tələblərdən doğur. Bu dildə ismin halları qrammatik və məkani olmaqla iki qrupa bölünür. Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar xalis qrammatik ; yönlük, yerlik, çıxışlıq isə məkani hallar hesab olunur. Əlbəttə, bu bölgünün özü də nisbi xarakter daşıyır və halların heç biri qrammatik məzmunundan məhrum deyildir [6, s.46].

Ənənəvi olaraq hal termini nominativ, cənitiv, dativ, akkuzativ, ablativ, adessiv və s. kimi bir çox alternativ təsvirlərlə filektiv bir kateqoriyanı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu hallar özünü morfoloji cəhətdən müxtəlif şəkildə bürüzə verir. Belə ki, hal, ya kök dəyişmələri, ya da morfoloji şəkildə vasitəsilə özünü göstərir.

Qeyd edək ki, müxtəlif dillərə görə hal kateqoriyası müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqləndiyi kimi, say baxımından da fərqlilik təşkil edir. Məsələn, qədim yunan dilində beş, ərəb dilində üç, alman dilində dörd, latın və Müasir Azərbaycan dilində isə ismin altı halı mövcuddur [7, s.181].

Unutmamaq lazımdır ki, müxtəlif dillərdə tarixən halların sayı sabit olmamışdır. Məsələn, M.Kazımbəy türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yeddi halın olduğunu qeyd edir. J.B.Holderman (1730), J.V.Preindle (1789), K.Komidas (1794), M.Viqye (1790), P. A. Jober (1823 I və II nəşr 1833), L.Davids (1832), A. A.Fayzmayer (1847) və onlarla başqaları türk dilində altı halın olduğunu göstərmişlər. Göründüyü kimi, M.Kazımbəy 7-ci halı, yəni yerlik halı buraya əlavə etmişdir (المفعول فيه) [8, s.234].

Nominativ dillərdə hal, ümumiyyətlə, hind-avropa dillərindəki hallara uyğun olaraq adlandırılır: *nominativ, cənitiv, dativ, akkuzativ, ablativ, lokativ, instrumental, vokativ*. Digər dil qruplarında başqa hallar vardır: ərqativ dillərdə adlıq və təsirlik halların əvəzinə ərqativ və

absolyutiv hal işlədilir; fin-uqor dillərində partitiv, elativ, inessiv terminlərinə rast gəlinir. Müasir hind-avropa dillərində lokativ, ablativ, instrumental, o cümlədən dativ və ön qoşmalı ifadələrlə əvəz olunan bəzi cənitivlər (*genitives*) daxil olmaqla orijinal səkkiz halın əksəriyyəti itmişdir. Səs dəyişməsinə görə müxtəlif halların qovuşması sinkretizm adlanır. Flektiv dillərdə hallar, əksərən, cins və kəmiyyət kimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən qrammatik morfemlərlə ifadə olunur. Sintaktik funksiyaların ilk növbədə söz sırası, yaxud cümlə strukturu ilə ifadə olunduğu (məs., ingilis və fransız dillərində) hallanmanın zəif olduğu dillərdə (*non-inflectional languages*) halların spesifik sintaktik pozisiyalarla assosiasiyasına çalışılmışdır [9, s. 155-156]. Türk-Azərbaycan dilində vasitə, müşayiət, birgəlik bildirən sosyativ (*sociatif*) halın mövcudluğu təsbit edilmişdir [8, s.17].

Hüseyn Əbdürrauf problemə bir qədər fərqli aspektdən baxaraq ismi frazalarla feil arasındakı dərin struktur əlaqələri təqdim edən hal rollarını nominativ, akkuzativ, genitiv və s. halları bildirən fleksiya formaları ilə əlaqədar ənənəvi qrammatik hallardan fərqləndirir. Bəlkə də onun bu yanaşması, müəyyən dərəcədə, ərəb dilçiliyinin təsirindən irəli gəlir. Müəllif yazır ki, fleksiyalar (‘alāmāt al-‘irāb علامات الاعراب) səthi halları ifadə etdikdə səthi strukturlarla bağlı olur və qrammatik səciyyə daşıyır. Hal rolları semantik əlaqələri, yaxud funksiyaları bildirdikdə dərin struktur əlaqələrlə təmasda olub semantik səciyyə daşıyır. Başqa sözlə, leksik əlaqələr qrammatik əlaqələrlə müqayisədə hal əlaqələrinə qarşı daha çox həssasdır. Müəllifin fikrincə, ərəb dilində semantik funksiyaları nominal fleksiyalardakı müxtəlifliklər vasitəsilə fərqləndirmək olmaz [10, 343-344].

R.Robins qrammatik kateqoriyaların (nitq hissələrinin) semantik cəhətdən müəyyən edilməsinin uyğunsuz olduğunu bildirir [11, s. 228–255]. Digər tərəfdən, J. Teylor belə nəticəyə gəlir ki, semantik kriteriyalar qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar olub söz qruplarının hər hansı bir məqsədlə müəyyən edilməsində rol oynayır [12, s.196].

Ç.Filmor hal əlaqələrini semantik funksiyalar üçün istifadə edirdi. Hal rolları bu istifadəyə əsaslanan hal qrammatikası fərziyyəsinin bir hissəsidir. Cümlə feil və hal frazaları məcmuyundan ibarətdir və onların hər biri hal “bayrağı”nı (lat. *casus*) və ismi frazanı əhatə edir. Lakin hal rolları və onların xarakteri ilə əlaqədar, azca da olsa, razılaşma vardır. Hərdən bir, bəzi hal rolları bir-birini ziddiyyətli şəkildə əvəz edir və onların xüsusiyyətləri dilçidən dilçiyə fərqlənir. Ç.Filmorun hal qrammatikası N.Çomskinin transformasion qrammatikasına alternativ

olaraq inkişaf edirdi. Ç.Filmorun təklif etdiyi hal əlaqələri məcmuyu tərəddüdlü idi və mükəmməl olması şübhə altında idi. Nəticədə, hal rollarının təsbit edilmiş məcmuyu ətrafında qətiyyətsizlik və anlaşılmazlıq yaranmışdır. Anderson hesab edir ki, bu anlaşılmazlığın çoxu hal əlaqələrinin uyğun gəldiyi bölüşdürücü və real məhdudiyyətlərin müxtəlif interpretasiyaları əsasında başa düşülə bilər. Bu fikir daha əvvəl D.Nilsen və H. Somers tərəfindən ifadə edilmişdir[10, 343].

1965-ci ildə fransız dilçi L.Tenyer ‘valentlik’ anlayışını təqdim etmişdir. Bu, idarədən feillə ondan birbaşa asılı olan üzvlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni tədqiq edir. Kimyadan əxz olunmuş valentlik anlayışı cümlə elementləri arasındakı asılılığı (dépendance) öyrənir. Bu əlaqədə ən vacib komponent feildir. Beləliklə, hal rolları birlikdə mövcud olan feilin semantik xüsusiyyətləri ilə şərtlənmiş hal əlaqələridir. Ç.Filmor göstərir ki, feil üçün vacib olan şey onun semantik valentliyidir. Bu valentlik onun arqumentlərinin semantik rolunun təsviridir. Ç.Filmor, V.Çeyf, C.Anderson, V.Kuk kimi hal qrammatikləri iddia edirlər ki, feil tiplərinin alt təsnifatlandırılması üçün hal rolları çox mühümdür. Nominal konstituentlər müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif hal rolları ilə təmasda olurlar. C.Teylor haqlı olaraq iddia edirdi ki, sözlər onlarla yanyana olan predmet növlərinə münasibətdə daha çox qeyri-selektivdir. Feil mərkəzli bir sistem formalaşmışdır. Bu zaman hal rolları feilin seçici xüsusiyyətləri vasitəsilə əvvəlcədən müəyyən edilir. C.Andersona görə, bu hallar isimlərin feillərə olan dərin struktur asılılıq əlaqələridir; onlar feilin semantik xüsusiyyətləri vasitəsilə təyin olunur və ismin feillə ifadə olunmuş vəziyyət, proses, yaxud hərəkətdə rolunu müəyyənləşdirir. Hal rolları feil vasitəsilə təyin olunur. Feil mərkəz rolunu oynayır və yalnız bir hal freyminə malikdir. Bu hal freymi feilin mənası ilə sıx bağlı olan halların aşkar massivini təqdim edir. Cümlədəki isimlər ikincidərəcəlidir; onlar hal deyildir, amma hal olmağa namizəddirlər. Eyni isim mənsub olduğu feildən asılı olaraq müxtəlif kontekstlərdə *agens*, *experiencer*, *benefactive* və s. kimi işlənə bilər. Hal rolunun özü ismə feildən məna yükləyir. Feil mərkəzli yanaşmanın tərəfdarları Ç.Filmor, V.Çeyf, C.Anderson, V.Kuk kimi linqvistləri əhatə edir. H.Əbdürrauf aşağıda Ç.Filmor, V.Çeyf və V.Kuk tərəfindən hal rolları və onların məna kəsb edən xarakteristikasının sadələşdirilmiş məcmuyunu təqdim edir:

“*Agens* hərəkətin səbəbini müəyyən edən hərəkət feili vasitəsilə tələb olunan haldır. Bu hal, adətən [+ Human], [+ Animate] nominalları ilə təzahür edir; *Experiencer* – empirik feillə müəyyən olunmuş bir haldır.

O, sensasiya, emosiya, yaxud koqnisiya ilə bağlı psixoloji hadisənin subyektinə işarə edir. Empieik feilin mövcudluğu psixoloji hadisə ilə bağlıdır; *Benefaktiv* – benefaktiv feil vasitəsilə təyin olunmuş haldır. O, malik olma vəziyyətində və ya obyektin (yəni predmetin) ötürülməsi zamanı xeyir, yaxud itki əldə edən kəsi müəyyən edir; *Experience feillərlə obyekt* – təcrübə üçün məzmunu, yaxud stimulu təyin edən haldır; *Benefaktiv feillər vasitəsilə 'obyekt' halı* nəyin qazanıldığını və nəyin transfer edildiyini dəqiqləşdirir. Lokativ feillərin köməyi ilə o, obyektin yerləşdiyi pozisiyanı müəyyənləşdirir. Obyekt halı feil tərəfindən təyin olunmuş hərəkət və ya vəziyyətin təsirinə məruz qalmış canlı, yaxud cansız isim (frazə) vasitəsilə təqdim edilmişdir” [10, s.343-347].

Nominativlə vasitəli hallar (genitiv, dativ, akkuzativ və s.), eyni zamanda sintaktik və semantik hallar arasında ümumi fərqləndirmə aparmaq olar. Nominativ və akkuzativ tipli sintaktik hallar, ilk növbədə, subyekt və obyekt kimi sintaktik funksiyaları müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən, ablativ, instrumental və lokativ kimi hallar daha çox semantik tutuma malik zərfləri təqdim edir. Bəzi dillərdə (məs., Türk-Azərbaycan, fin, rus və s.) halların işlədilməsi dil komponentlərinin müəyyənliyinə və ya canlılığına xidmət edir. Yuxarıda da gördüyümüz kimi müxtəlif nəzəriyyələrdə morfoloji hal haqqında alternativ fikirlər vardır. Buna görə də biz deyə bilmərik ki, morfoloji hal mütləq homogen kateqoriyadır. Görünən odur ki, əksinə, o, heterogen və ya multifunksional kateqoriyadır. Başqa sözlə, hal bir çox funksiyalara malikdir.

Nəticə etibarilə, müxtəlif dilçilər tərəfindən morfoloji halların sintaktik, semantik, aspektual, diakritik və s. xarakterə malik olduğu fikrinin irəli sürüldüyünün şahidi oluruq.

Müxtəlif nəzəriyyələrdə morfoloji hal haqqında alternativ fikirlər vardır. Buna görə də biz deyə bilmərik ki, morfoloji hal mütləq homogen kateqoriyadır. Görünən odur ki, əksinə, o, heterogen və ya multifunksional kateqoriyadır.

Ədəbiyyat:

1. Chomsky N. Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures. 7th ed. Mouton de Gruyter, 1993, 371 p.
2. Fillmore Ch. The Case for Case. Eric Document Service, 1968, 88 p.

3. Starosta S. The Case for Lexicase. Bloomsbury Academic, 2015, 304 p.
4. Dik, Simon C. Functional Grammar. North-Holland, 1978, 230 p.
5. Jackendoff, Ray. Semantic Structures. The MIT Press, Cambridge. 1990, 322 p.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
7. Abbasova E. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyası //Dilçilik İnstitutunun əsərləri, № 1, 2016, s.181-189.
8. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı, "Zərdabi LTD", MMC, 2017, 1007 səh.
9. Jóhanna Barðdal. Case in Icelandic: A Synchronic, Diachronic and Comparative Approach. Department of Scandinavian Languages, Lund University, 2001, 279 p.
10. Hussein Abdul-Raof. Case roles // Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics. General Editor Kees Versteegh, 3206 p.
11. Robins R. General Linguistics: An Introductory Survey. Longman, 1971, 398 p
12. Taylor J. Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory. Oxford, 1995, 328p.

Ельнура Аббасова

**Теории падежа
Резюме**

В заключении, считается, что морфологические падежи являются синтаксическими, семантическими, аспектными и модальными явлениями. Из этого видно, что мы не можем считать, что морфологический падеж обязательно является однородной категорией.

В статье указывается, что можно провести общее различие между номинативными и косвенными падежами (родительный, дательный, винительный и т. д.) а также синтаксическими и семантическими падежами. В синтаксических именных и винительных падежах выражаются первичные синтаксические функции, такие как субъект и объект. На мой взгляд, случай может быть разнородной или многофункциональной категорией.

Elnura Abbasova

**Case theories
Summary**

In conclusion, it is considered that the morphological cases are syntactic, semantic, aspectual and modal phenomenon. From this it is shown that we cannot assume that morphological case necessarily is a homogeneous category.

In the article it is indicated that a general distinction can be made between nominative and oblique cases (genitive, dative, accusative, etc.), and syntactic and semantic cases. The syntactic nominative and accusative cases express primary syntactic functions such as subject and object. In my opinion, the case can be a heterogeneous or multifunctional category.

Günəl Bayramova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelf@mail.ru

R ritorik fiqurlar koqnisiyanın başlanğıcı kimi

Açar sözlər: ritorik sahə, təfəkkür, mental dil, universali, trop, məntiqi əlaqə

Key words: rhetorical field, thought, mental language, universal, trope, logic connection

Ключевые слова: риторическое поле, мышление, ментальный язык, универсалии, троп, логический связь

Klassik ritorikada *ornatus* (zinətləndirilmiş ifadə) növlərindən sayılan troplar və fiqurların araşdırılması xüsusi önəm daşıyır. Aristotel, Mark Kvintilyan, Pyer Fontanyer, Sezar Şeno Dümarse və s. kimi ritorika müəllifləri, qədim dövrdən XVIII əsrin sonlarına qədər ritorik fiqurları və tropları ədəbi dil, gözəl yazı qaydaları və tənqidi təfəkkür elementləri kimi təhlil etmişlər. Lakin, ritorika haqqında araşdırmaların uzun tarixi burada mövcud anlayış və ifadələrin xaotik keçidlərindən də məhrum olmamışdır. Bəzən bu təhlillərdə hədsiz yayınmaların, bəzən isə sərt çərçivələrin müşahidə olunması diqqəti cəlb edir. Qədim ritorikada fiqurativ nitq, demək olar ki, mühüm və eyni zamanda ikimənalı xarakter daşıyırdı. Ritorik fiqurlar dil ornament, üslubi vasitə rolunu oynayırdı. M. Kvintilyan tropların on dörd, S. Dümarse isə on doqquz növündən bəhs edirdi [1, səh.7].

XVIII əsrin ilk yarısında ritorik fiqurlar Cambattista Vikonun romantik dilçilik görüşləri sayəsində yeni baxış bucağı altında təhlilə cəlb edildi. C.Viko ritorik fiqurların (tropların) sayını metafora, ironiya, sinekdoxa və metonimiya olmaqla dördə endirərək onları nitq ornament, üslubi vasitə yox, məhz “dil və təfəkkürün həqiqi və danılmaz verbal sütunu” hesab edirdi [2, səh.12]. C.Vikonun fikrincə, primitiv insan anadangəlmə poetik məntiqə malik olub onu əhatə edən dünyanı və yad anlayışları adlandırmaq üçün “nitq”dən, yəni metaforadan istifadə edir.

Gördüyümüz kimi, C.Viko burada metaforanın özünü nitqlə eyniləşdirir. Daha sonra bu məntiq (poetik məntiq-G.B.), zaman keçdikcə, bizim mücərrəd və analitik düşünmə bacarığımıza çevrilir.

Nəticədə troplar bu poetik məntiqin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Vikonun fikrincə, insan təbiətinə bütün millətlər üçün ortaqlıq olan “mental dil” xarakterikdir və bu dil insan cəmiyyətində mövcud olan şeylərin mahiyyətini oxşar şəkildə dərk edir və həmin şeylərin nə qədər müxtəlif aspektləri mövcuddursa, onları bir o qədər fərqli modifikasiyalarda ifadə edə bilir [3, səh 62]. Bu isə o deməkdir ki, Viko dil oyunu, dilin ornamenti, düşünülmüş strategiya hesab olunan ritorik fiqurları insan təfəkkürünün ayrılmaz hissəsi kimi görürdü. Bunlardan ən parlaq, ən əhəmiyyətli olanı da, Vikonun fikrincə, metaforadır. O, metaforanı cansız və mənasız şeylərə məna verərək canlandırmaq xüsusiyyətinə görə *ən dəyərli mental bacarıq* (kursiv bizimdir-G.B.) hesab edirdi. Vikonun fikrincə, bütün troplar “ilk millətlərin özünü ifadə etməsi üçün mühüm vasitə” rolunu oynamışdır.

Deməli, troplar və ritorik fiqurlar insan təfəkkürünün başlanğıcının əsasını təşkil edir. Metaforanı insan təfəkkürünün yaratdığı başlıca anlayışların mənbəyi hesab edən Cambattista Viko özünün *Yeni təlim* əsəri ilə XX əsrin aparıcı təmayülünə çevrilmiş koqnitiv linqvistikanı qabaqlamışdır. Lakin, nitq fiqurlarının (metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya və s.) üslubi ornament hesab olunması bundan sonrakı mərhələdə də davam edir. Yalnız XX əsrdə koqnitiv dilçilik görüşlərinin formalaşması sayəsində ritorik fiqurlara yeni yanaşma formalaşır. C.Vikonun *Yeni təlim* əsərindəki bəzi aksiomalara diqqət edək:

Əsərin XIII aksiomasında Viko qeyd edir ki, bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan millətlərdə mövcud olan vahid ideyalar vahid həqiqətlərə əsaslanmalıdır. Bu aksioma nəticəsində o, belə qərara gəlir ki, müxtəlif artikulyasiyalı dillərin hər birinin əsasında dayanan mental lüğət mövcuddur. XXXVI aksiomada deyilir: “İdrak nə qədər zəifdirsə, təxəyyül bir o qədər güclü olur” [3, səh.66]. Buradan da növbəti aksioma ortaya çıxır: “Poeziyanın ən mühüm nailiyyəti hissiyatsız şeylərə hiss və can verməkdir. Uşaqların təbiəti də belədir – onlar cansız oyuncaqla oynayarkən onunla canlı kimi rəftar edirlər. Bu yanaşmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlar təbiətə böyük şairlər olmuşlar” (*gli uomini del mondo fanciullo, per natura, furono sublimi poeti*) [4, səh 95]. Uşaq təbiəti elədir ki, o ilk tanıdığı qadın, kişi, əşya əsasında bütün qadın, kişi və əşyaları oxşar şeylər kimi qəbul edərək adlandırır. Beləcə, ilk insanlar da şeylərə uşaq kimi aydın adlar verə bilmədiklərindən, təbii olaraq poetik işarələr, yəni fantastik formalar, universalilər yaratmalı olmuşlar və bu formalara vahid nümunə kimi digər ayrı-ayrı növləri aid etmişlər [3, səh 70].

Viko göstərirdi ki, insan təbiəti öz-özlüyündə hər hansı bir fəaliyyətə meyilli olmadığından o hər bir fəaliyyətin sənətini öyrənməklə ona nail olur, lakin poeziya sənətinə təbiətən malik olmadan onu öyrənmək mümkün deyildir. Bu aksioma göstərir ki, poeziya nəcib cəmiyyəti yaratmış və digər incəsənət növləri də bundan yaranmışdır. Deməli, ilk şairlərin təbiətə şair olmaları fikri təsdiqlənir. Uşaqlar (kiməsə nəyisə) təlqin etməkdə daha mahirdirlər. Onların öz tanıdıqları şeyləri necə təlqin etdiklərini aydın görə bilərik. Buna görə də, uşaq dünyası poetik təbiətə malikdir, çünki poeziya imitasiyadan (təlqindən) başqa bir şey deyildir. Bu, bir daha onu sübut edir ki, insan cəmiyyətinin ehtiyaclarını ödəyən bütün incəsənət növləri poetik əsrdə, yəni filosofların meydana gəlməsindən əvvəlki mərhələdə yaranmışdır: axı incəsənət təbiətin təlqinidir. Uşaqlarda yaddaş hədsiz dərəcədə güclü olduğundan təxəyyül də güclü olur. Əslində təxəyyül yaddaşdan başqa bir şey deyildir [3, səh.71]. Bu isə sübut edir ki, poetik obrazlar uşaq dünyasının ilk məhsuludur. İnsanlar ilk olaraq anlamadan hiss edirlər, sonra təlatüm və həyəcanla anlayır, daha sonra açıq beyinlə düşünürlər. Bütün bunlar, refleksiya (*öz təəssüratını təhliletmə*) və idrakla bağlı olan fəlsəfi hikmətdən fərqli olaraq hiss və ehtirasdan yaranan poetik hikmətin əsasını təşkil edir. İnsan beyni, təbiət etibarilə, hisslərin köməyi ilə özünü görməyə qadirdir və o, refleksiya vasitəsilə özünü çox çətinliklə anlaya bilər. Bütün dillərin etimologiyasının əsası məhz bu aksiomadan əldə olunur. Burada sözlərin mənası bədən və bədən üzvlərinin xüsusiyyətlərindən əxz olunaraq ruhun və əqlin predmetlərinə köçürülüb. İdeyaların ardıcılığı şeylərin ardıcılığına tabe olmalıdır. Poetik dil dilin ilk primitiv forması olmuşdur. Hər kəs istisnasız olaraq bu dildə ifadə etmişdir. Lakin bir vaxtlar şair olan insan bu gün, Vikonun “tempo propriamente storico”- “məhz tarixi dövr” adlandırdığı dövrdə özünü süni nitqlə ifadə edir. Və insan həmişəlik öz poetik ifadə tərzinin orijinallığını itirmişdir.

Kitabın *Troplar, nəhənglər və poetik çevrilmələr haqqında korollari* (corollari - nəticə deməkdir) hissəsində Viko poetik məntiqin nəticəsi kimi ilk tropları görür. Şairlər daha çox hiss etdikləri və daha tez-tez bağlı olduqları ideyalara görə əşyaları və predmetləri adlandırırdılar. Metonimiya və sinekdoxanın əsas mənbəyi məhz buradan qaynaqlanmışdır. Məs: əsərin yerinə onun müəllifinin adının ifadə olunması ilə yaranan metonimiya məhz ona görə yaranır ki, müəllifin adı daha tez-tez çəkilirdi. Eynilə forma və ya xüsusiyyət əvəzinə onun subyektinin (obyektinin) adının ifadə olunması da subyektin və ya obyektin tutumu və ya formasının abstrakt nominasiyasını verə

bilməməkdən irəli gəlirdi. Yeni təlimin troplar haqqında hissəsində metonimiya ilə bağlı digər maraqlı fikirlər də mövcuddur. Nəticənin əvəzinə onun səbəbinin göstərilməsi ilə yaranan metonimiyanı da Viko mif adlandırır. Bu tip metonimiyaların yaranmasının səbəbi o idi ki, insanlar qadın obrazını “...con le quali le cagioni s’immaginarono esser donne vestite de’ lor effetti...” ‘nəticə libası geymiş səbəb şəklində təsəvvür edirdilər’ [4, səh.175].

İlk şairlər canlı substansiyanı, yəni onların malik olduğu hiss və həyəcanı bədənə aid edirdilər. Şairlər bədənəldən miflər yaratdığı üçün hər bir metafora kiçik bir mif demək idi. Viko hesab edirdi ki, bədənlə analogiya vasitəsilə beynin abstrakt işini ifadə edən bütün metaforalar fəlsəfənin cılandığı dövrə təsadüf etməlidir. Bu da onu sübut edir ki, bütün millətlərdə elm və incəsənət üçün lazım olan sözlər “kəndli” mənşəlidir [4, səh.173].

Qeyd: Ritoriklər iddia edirdi ki, nitq fiqurları natiqlərin strategiyasıdır. Lakin Vikonun təhlilləri sübut edir ki, troplar natiqlərin mövcud olduğu dövrdən əvvəl, yəni necə deyərlər “mağara insanı”nın yarandığı dövrdən mövcud olmuşdur.

Bir çox dillərdə cansız əşyalara verilən adların böyük əksəriyyəti insan bədənini və hissələrinə aiddir. Məs: *braccio* ‘qol’ – istənilən çıxıntı, ayrılma, şaxələnməni təsvir etmək üçün, məs: *braccio del fiume* ‘çayın qolu’; *capo* ‘baş’ bir şeyin başlanma və ya ən yüksək nöqtəsini göstərmək üçün, məs: *andare in capo al mondo* ‘dünyanın o tayına (başına) getmək’; *collo* ‘boğaz’ dar keçidi ifadə etmək üçün *collo di bottiglia* ‘butulkanın boğazı’; *cuore* ‘ürək’ əsas, mərkəzi nöqtəni göstərmək üçün, məs: *cuore della città* ‘şəhərin ürəyi’ (mərkəzi anlamında); *corno* ‘buynuz’ dağın iti zirvəsi anlamını ifadə etmək üçün *corno della montagna* ‘dağın başı’; *seno* ‘sinə’ *seno del mare* ‘dənizin qoynu’; *piede* ‘ayaq’ hər hansı əşyanın qurtaracaq, son nöqtəsini bildirmək üçün, məs: *piede del tavolo* ‘stolun ayağı’ və s. kimi insan və ya heyvan bədən hissələrinin müvafiq nominasiyalarından istifadə edərək yeni ifadə və anlayışlar yaranmışdır. Oxşar nominasiya hallarını insana aid fəaliyyət və ya hərəkət adlarının təlqini vasitəsilə yaranan polisemantemlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məs: *ridere* ‘gülmək’ felinin *ride il cielo* ‘göylər gülür’; *fischiare* ‘fit çalmaq’ felinin *fischia il vento* ‘külək fit çalır’ (vıyıldayır mənasında); *mormorare* ‘donquldanmaq’ felinin *mormora l’onda* ‘dalğa donquldanır’ (uğuldayır mənasında) və s. kimi bənzətmələr müxtəlif xalqların yaşadığı mühitlə bağlı təcrübələrindən asılı olaraq ortaya çıxmışdır.

Klassik nəzəriyyələrə görə, metafora *similitudo brevior*, yəni qısaldılmış bənzətmə (təşbeh – *G.B.*) hesab olunurdu. Bu fikirləri yeni dövrdə də paylaşanlar mövcuddur. Ş.Balli qeyd edirdi ki, “metafora iki müxtəlif təsəvvürün assosiasiyası ilə aldanan təfəkkürün müqayisə elementi kimi götürülən həssas obyektə səciyyəvi anlayışı bir ifadədə qarışdırması ilə aparılan müqayisədən başqa bir şey deyildir”. Buradan da belə çıxır ki, “*quest'uomo è come una volpe*” (bu adam canavar kimidir) ifadəsi analitik baxımdan “*quest'uomo è una volpe*” (bu adam canavardır) ifadəsi ilə eyniyyət təşkil edir [1, səh. 63].

S. Ulmannın təhlillərində də metaforanın “qısa müqayisə” olması ilə bağlı fikirlər yer alır. H.Morier-in *Dizionario di poesia e di retorica* adlı lüğətində də eyni fikirlər səslənir. G. Esnault metaforanın “qatılaşıdırılmış (sıxlaşdırılmış) müqayisə” olduğunu qeyd edir.

H. Adank iddia edirdi ki, metaforada bənzərliklər əsasında yaranan assosiasiyalardan söhbət gedirsə, metonimiya, sinekdoxa, allüziya hadisələrində məntiqi əlaqə; ironiya və antifrazisdə isə ziddiyyət əsasında yaranan assosiasiya mövcuddur. Psixoloji baxımdan metaforanın ideyalar assosiasiyası olması ilə bağlı məsələdə demək olar ki, tədqiqatçılar yekdil fikir irəli sürürlər. Hər bir ideyanın assosiasiyasında bu və ya digər dərəcədə müqayisənin olması da həqiqətdir. Lakin analogi təhlillərlə çox da uzağa getmək mümkün ola bilməzdi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, metafora nitq ornamenti hesab edilərək XIX əsrin sonuna qədər tədqiqatçılar tərəfindən diqqətdən kənarda qalmışdı. Lakin XX əsrin gəlişi ilə bu ritorik fiqur çoxsaylı tədqiqatçıların diqqətini cəlb edərək yeni maraq obyektinə çevrilir. Əsrin əvvəllərindən artıq belə bir fikir yaranır ki, “metafora nə linqvistik, nə də vahid fenomen (*fenomeno unitario*) deyil, çünki o ümumilikdə, digər simvolik representasiya sistemlərində də meydana çıxır..”. Buradan belə bir fikir hasil olur ki, “metaforik elm, mahiyyət etibarilə, metafora, konsept və sözün qarşılıqlı əlaqəsi olan fənlərarası elm olmalıdır” [2, səh 13.]. Buna görə də, metaforanın vahid nəzəriyyəsini qurmaq mümkün deyil. Əslində, elə XX əsr fiqurativ dilin oxşar fenomenləri haqqında saysız-hesabsız təkliflərlə çıxış etmişdir.

M.Conson 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında dilçilikdə baş verən üç elmi inqilabdan bəhs edirdi: N.Çomskinin karteziyan tezlərinə əsaslanan “qeyri-maddi təfəkkür” inqilabı; 60-cı illərin ortalarından karteziyan tezlərini inkar etməyə başlayan və “maddi təfəkkür”ə əsaslanan koqnitiv dilçilik inqilabı; və struktur modellərə əsaslanan neyroelm inqilabı [5, səh. 49]. M. Tomasello bu bölgüyə

mədəniyyət inqilabını da əlavə etmişdir. Ritorika sahəsində də oxşar inqilablar 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən Arduini, G. Berrio, Bottirolu və s. kimi dilçilərin təhlillərindən sonra baş verdi. Bu kimi müəlliflərin ritorikaya yanaşması öncəki mərhələdə S.Dümarş, P.Fontanyer və digərlərinin görüşləri ilə təzad təşkil edirdi. Ritorika ilə bağlı U.Eko da maraqlı fikirlər səsləndirir. O müasir cəmiyyətdə ritorikanın əvəzsiz rola malik olduğunu hesab edir. Ritorika artıq inandırma bacarığı kimi deyil, insanın hər bir fəaliyyətinin bioloji, psixoloji, tarixi şərtlənməsinin təsirinə məruz qalan insan təfəkkürünün texnikası kimi qəbul olunur [6]. Ümumi tekstual Ritorika (*Ritorika Generale Testuale*) ilə bağlı araşdırmalar dövrün µ Qrup-unun təhlillərindən fərqli olaraq ritorikanı bizim *sub specie retorica* (ritorik alt növ) kimi qəbul etdiyimiz və hər şeydən öncə dünyanın dərkini olan şərh etmə forması, antropoloji xüsusiyyət kimi təqdim edirdi. Tekstual ritorika müəlliflərinin fikrincə, istənilən mətn hər hansı bir mədəniyyət və ya fərdin dünyagörüşü və ideologiyasını əks etdirir. Bu baxımdan ümumi tekstual ritorika koqnitiv xarakter daşıyır. Və µ Qrup-unun qeyd etdiyi kimi, metafora dildə “sıfır dərəcədən” yayınma yox, əslində dünyanın dərkini özünəməxsus forması olub təkcə *elocutio* və *dispositio* kimi ritorik mexanizmlərlə yox həm də ən vacib əməliyyat olan *inventio* və *intellectio* –ya tabedir.

Qeyd edək ki, µ Qrup-u 70-ci illərdə qələmə aldığı *Ümumi ritorika* əsərində ritorik deviasiyaları dil “qüsuru” (scarto- hərfi tərcümədə “tullantı”, “qüsür”) adlandırmışdır. Belə ki, dil normaya tabedirsə, bu “norma”dan istənilən yayınmanı “qüsür” hesab etmək olardı (G.B.). µ Qrup-u dildə normanı “sıfır dərəcə” kimi təsvir edirdi. Sıfır dərəcə dedikdə “saf, mexanizmlərsiz, daxili mənanın olmadığı nitq” nəzərdə tutulur [7, səh 50]. Lakin real dildə və xüsusilə də nitqdə belə “sıfır dərəcə”lər demək olar ki, mövcud deyil.

Müasir koqnitologiya qeyri-standart tekstual modelləri müəllifin və ya dil daşıyıcısının yaradıcı fəaliyyəti, ümumi mədəni biliklərlə bağlı stereotiplər və orijinal assosiasiyalar ilə əlaqələndirir. Bu zaman yaranan ritorik fiqur və ya troplar kontekstə və ekstralingvistik faktorlara bağlı olur. Bu baxımdan troplar və ritorik fiqurlar vahid əsasın - təfəkkürün dil yaratma xüsusiyyətinin nəticəsi hesab oluna bilər [8]. Hər bir nitq aktı daxili ritorikliyə malikdir. Arduini qeyd edirdi ki, “metafora mürəkkəb ensiklopediyaya istinad edən mətndir...” [9, səh 139]. Bu baxımdan o, gerçəkliyin (del reale) şərh vasitəsi kimi ideoloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilə bilər. J.Lakan qeyd edirdi ki, ideologiya gerçəkliyin qeyri-adekvat simvolizasiyasından ibarətdir [10]. Gerçəkliyi tam əhatə edə bilməyən

simvolizasiyanın bu qeyri-adekvatlığından yaranan boşluqlar da məhz deviasiyalara yol açır.

R ritorik fiqurları koqnitiv təfəkkürün bir hissəsi kimi təsvir edən S.Arduini sinekdoxa (*intellectio*) ilə yanaşı digər ritorik əməliyyatlar, fiqurativ sahələr haqqında təhlillər apararaq *ritorik sahə* (*Campo Retorico*) anlayışını dilçiliyə gətirir. R ritorik sahə – ritorik həqiqəti (vahid ritorik-kommunikativ hadisəni) mədəniyyət, cəmiyyət və fərdin ritorik-kommunikativ davranışına çevirən geniş bilik və təcrübələr sahəsi kimi təqdim olunur [11]. S. Arduini invensiyanı (*inventio*) ritorik əməliyyatların ən üstünü hesab edirdi. O T.Albaladejo-nun “fatto retorico” (ritorik fakt/hadisə) və “testo retorico” (ritorik mətn) anlayışlarını təhlil edərək yazır: “R ritorik hadisə kommunikativ akt olub ritorik mətnin yaranmasına xidmət edir” [12]. Əgər ritorik fakt vahid ritorik-kommunikativ hadisə ilə bağlıdırsa, “ritorik sahə” bu hadisələri mümkün edən sahədir. R ritorik sahə insan cəmiyyətinin və mədəniyyətinin ritorik-kommunikativ yaddaşdır və o dünyanın dərkilə əlaqədardır. R ritorik sahə anlayışının koqnitiv xarakterini müəyyən etmək üçün onun ritorik əməliyyatların təşkilindəki rolunu nəzərə almaq lazımdır. Tekstual ritorikada isə bu əməliyyatlar yalnız dil deviasiyası və ya ornamenti kimi *elocutio* çərçivəsində deyil, daha geniş əməliyyatlar, yəni *inventio*, *dispositio*, *actio*, *memoria* çərçivəsində təhlil olunur. Və bunlar içərisində *inventio* yeni ideyalar yaratma baxımından ən mühüm ritorik əməliyyat hesab oluna bilər. Bu yaradıcı proses keçmişə aid olan mənbə və ya əvvəlki biliklər əsasında yeni ideyalar yaradır. Bu zaman yaranan ritorik fiqurlar nitq fiquru olmaqla bərabər koqnitiv xarakterə malik olur. Deməli, ritorik fiqur ifadə üsulu yox, reallığı dərk etmə üsuludur. R ritorik sahə anlayışı ritorik fiqurların sadə dil ornamenti, nitq üsulu (*verborum exornatio*) olmayıb, hər hansı bir mədəniyyətin öz dili ilə və dili daxilində formalaşmasını təmin edən müxtəlif ritorik prosesləri cəlb edən mürəkkəb prosesdir [9, səh 77].

R ritorika yalnız danışaraq inandırmaq sənəti deyil. O bizim düşüncə tərzimiz və gerçəkliyi dərk etməyimizdir. R ritorik fiqurlar başqa bir mənanın ifadə vasitəsi yox, bizim dünyanı təsəvvür etməyimizin bir vasitəsidir. R ritorik fiqurlar mövcud interpretasiyanın fəvqündə duran şərh deyildir, o mümkün izahlara yol açan prosesdir. Deməli, ritorik fiqurlar əslində deviasiya, kənaraçıxma, yayınma deyildir. Bu baxımdan Arduinin fikrincə ritorik fiqurlar kəsişmə, antiteza, birləşmə, məntiqi əlaqə və s. kimi konseptual vasitələrlə yaranır. O qeyd edir ki, standart dil yalnız qismən denotativ xarakter daşıyır. Söz, əslində, fiqurativ mənşəyə

malik olub dilin yaradıcı və innovativ tərəfidir. Ritorik fiqurlar olmadan standart dil yoxdur. Qeyd edək ki, Arduinin “standart” adlandırdığı dil “italiano standart” – yəni italyan ədəbi dilini ehtiva edir.

Ritorik fiqurların koqnitiv əsasa malik olması ilə bağlı təhlillərdə S.Arduini Cambattista Vikonun təklif etdiyi taksonomik bölgünü altı fiqurativ sahə çərçivəsində təqdim edir: metafora, metonimiya, sinekdoxa, antiteza, təkrar və ellipsis. Bu sahələr antropoloji universalini əhatə edir. Beləliklə, ritorika təfəkkür üsulu kimi universal bacarıq olub öz sapmalarını müxtəlif ritorik sahələrdən əldə edir. Viko ritorikaya zidd olan və onun ictimai dəyərini duymayan mental konsepsiyanı aşmağa ehtiyac duyaraq onun əksinə insan ağılının strukturunda maddiliyi diqqət mərkəzinə qoyur. Bu məqsədlə o özünün “Orazioni Inaugurali”(1699) əsərindən başlayaraq Siseronun ritorikasının fəlsəfi müəlisəsini müqayisə edib burada təfəkkürlə yanaşı bədənə də rolunu qeyd etməyin zəruriliyini vurğulayır. İnsan ağılının gücü öz-özlüyündə deyil, sensorial sahələri və digər bədən üzvlərini cəlb edərək xarici aləmlə əlaqədə olmaqla zənginliyini üzə çıxara bilir. Ağıl ilahiliyi məhz onun bədənə qarşılıqlı təsirinin mürəkkəbliyində ortaya çıxır. Bununla da, fantaziya, yaddaş və idrak kimi bacarıqların əhəmiyyəti ortaya çıxır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, riyaziyyat da geniş məzmununda dillə bağlı olduqda ritorik hikmətdən məhrum olmur. Çünki, o da təbii dil kimi, müəyyən sərhədlərə malik insan zəkası ilə yaradılmışdır [13]. Viko dilin mürəkkəbliyini tədqiq edərək onu semiotik tədqiqata cəlb edir. Bu zaman riyazi dillə təbii dilin eyni xəyali kökə mənsubluğu aşkar olur. İnsan təfəkkürünün zəif və ya qüsurlu olması ontoloji çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün empirik xarakterli işarə sisteminin hazırlanmasına ehtiyac duyulması ilə bağlıdır. Müasir dillərin sinifikantları müxtəlif adət-ənənələr və mühitə uyğun olaraq dəyişsə də, bu bir həqiqətdir ki, onların köklərində analoji mental proseslərin yaratdığı eyni ehtiyaclar dayanır.

Koqnisiya yeni və original əlaqələrin yaradılmasına kömək edən təcrübənin yeni aspektlərinin fərqləndirilməsində beyinin funksiyasından asılı olaraq qismən metafora, qismən də sinekdoxanın nəticəsidir. Təfəkkürümüzdə məcazların üstünlük təşkil etməsi belə düşünməyə əsas verir ki, insan idrakı (*cognition*) lap başlanğıcdan ritorik fiqurlarla, xüsusən, metafora, metonimiya və sinekdoxalarla sıx bağlı olmuşdur və bir az da dəqiqləşdirsək, deyə bilərik ki, ritorik fiqurlar koqnisiyanın başlanğıcı olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. Henry “Metonimia e metafora”, traduzione e cura di Pier Marco Bertinetto, Ledizioni, Milano 2014, p. 211.
2. K. Bačíková, “Una crisi raccontata attraverso le metafore”, Magisterská diplomová práce, Brno 2011, p.82
3. Джамбаттиста Вико, «Основания новой науки об общей природе нации», Москва-Киев 1994, с.369.
4. Giambattista Vico, “La Scienza nuova”, a cura di Paolo Rossi, Rizzoli Milano, 1959, p.546
5. M. Damiani, “La retorica generale e testuale nella prospettiva cognitiva e culturale, p.49-69
<http://www.rhetorike.ubi.pt/03/pdf/Rhetorike03-la-retorica.pdf>
6. <http://www.pieropolidoro.it/metafora/metafora2.pdf>
7. Group μ- Retorica generale. Le figure della comunicazione, Studi Bompiani, Milano, 1976, p.320.
8. <https://cyberleninka.ru/article/v/vzaimodeystvie-ritoricheskikh-figur-i-tropov-s-makrostrukturoy-i-superstrukturoy-hudozhestvennogo-diskursa>
9. S. Arduini, “Retorica e traduzione”, Orso edizione, 1996, p.168.
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-realnogo-voobrazhaemogo-i-simvolicheskogo-v-kommunikativnoy-modeli-strukturnogo-psihoanaliza-zh-lakana>
11. http://retorica_it.enacademic.com/224/campo_retorico
12. http://retorica_it.enacademic.com/591/fatto_retorico
13. Gaetano Antonio Gualtieri, “La concezione del linguaggio del Giambattista Vico e l’opposizione alla cultura francesi”
http://www.bibliomanie.it/concezione_linguaggio_giambattista-vico_gaetano_antonio_gualtieri.htm

Гюнель Байрамова

**Риторические фигуры как начало когниции
Резюме**

В древней риторике образная речь была важна и в то же время имела двусмысленный характер. В конце восемнадцатого века, благодаря романтическим лингвистическим взглядам, риторические фигуры анализировались с новой точки зрения. Риторическое поле это риторически-коммуникативная память о человеческом обществе и культуре и он делает возможным познание мира. Чтобы определить когнитивный характер риторического поля, необходимо учитывать его роль в организации риторических операций.

**Gunel Bayramova
Rhetoric figures as the beginning of cognition
Summary**

In ancient rhetoric, figurative speech was important and at the same time had an ambiguous nature. At the end of the eighteenth century, thanks to romantic linguistic views, rhetorical figures were analyzed under a new angle of view. Rhetorical field is a rhetorical-communicative memory of human society and culture and makes it possible for the cognition of the world. In order to determine the cognitive character of the rhetorical field, it is necessary to take into account its role in the organization of rhetorical operations.

Гюнель Мамедова
ведущий специалист Отделения гуманитарных наук
НАНА,
докторант Бакинского славянского университета
g.memmedova2010@gmail.com

**Особенности отражения субстантиватов без соотносительных
прилагательных в толковых словарях русского языка**

Açar sözlər: substantivləşmiş sifətlər, izahlı lüğətlər, semantikanın dəyişilməsi, struktur, frazeologizasiya, sadələşmə, göndərilmə, təsviri üsul.

Ключевые слова: субстантивированные прилагательные, толковые словари, семантическое переосмысление, фразеологизация, опрощение, отсылка, описательный способ.

Key words: substantivized adjectives, semantic rethinking, phraseology, interrogation, sending, descriptive method.

В данной статье рассматриваются субстантиваты (субстантивированные прилагательные), не имеющие соотносительных прилагательных, в толковых словарях русского языка.

Субстантиваты, не имеющие соотносительных прилагательных изначально появились как обычные существительные, т. е. образовались по образцу прилагательных, например *дневальный, городничий, вожатый, вагоновожатый, военнообязанный, звеньевой, больничный, вселенная, булочная, запятая, кладовая, справочная, столовая, приемная, докладная, животное, горячее, насекомое, мороженое, шампанское, парнокопытные, легкие, командировочные, отпускные, премиальные, чаевые* и т. д.

Данные слова можно называть просто существительными адъективного склонения, так как данные слова не прошли процесса субстантивации. Поэтому и в словарях они представляются как обычные существительные, имеющие один самостоятельный род, способность определяться другими словами и выполнять синтаксические функции существительного [6]. Сравним: Я люблю шоколадное *мороженое*. Налей ему стакан *шампанского*. Они отличаются от других существительных только окончаниями и склонением. Эти окончания совпадают с окончаниями прилагатель-

ных, их склонение совпадает со склонением прилагательных. Сравним: *подсудим-ый, подсудим-ого, подсудим-ому* и т. д.; *чайная, чайн-ой, чайн-ую* и т. д.; *насеком-ое, насеком-ого, насеком-ому* и т. д. Однако трудно представить их как прилагательные, приложенные к каким-то существительным. Сравним: *подсудимый человек, чайная комната, насекомое животное* и т. п.

Поэтому каждое из отмеченных существительных, в отличие от субстантиватов, имеющих соотносительные прилагательные, имеет свои отдельные словарные статьи. Например, слово *учительская* в «Большом толковом словаре русского языка» как существительное женского рода в значении «комната для учителей в школе» имеет отдельное место, а как прилагательное оно находится в словарной статье «*учительский*: *учительская, учительское*. 1. к Учитель (1 зн.). *Учительская деятельность, учительское звание. Учительское совещание. Учительский семинар. Учительские кадры. Учительская газета. Учительский стол.*

Такой, как у учителя, свойственный учителю; назидательный, поучающий. *Учительский тон. Учительские нотки в голосе. Учительские замечания*» [1, с. 1411].

е. его значение состоит из суммы значений его элементов: *учитель+ск (ая) газета*; а как существительное, его значение, кроме суммы значений его составляющих (производящей основы и словообразовательного форманта), имеет еще дополнительную сему *комната: учитель+ск (ая)+ комната*. Эта особенность производных в лингвистике называется «фразеологичностью» семантики [5]. М.В.Панов выразил ее таким образом: «Целое есть не только произведение частей, но и еще добавочно некая величина $A + B + (X)$ » [8, с. 146]. На эту особенность значения слов обратили внимания и другие исследователи [3; 4]. Все существительные адъективного склонения обладают этой особенностью. Сравним: «*булочная -ой, ж. Магазин, торгующий хлебом, булками и разными хлебными изделиями*» [7, с. 58]; *гостиная, -ой, ж. комната для приема гостей, а также комплект мебели для такой комнаты* [7, с. 126]; *дневальный, -ого. м. Рядовой суточного наряда, назначаемый в помощь «дежурному по подразделению для поддержания порядка, охраны помещений и имущества»* [7, с. 149]; «*приданое, -ого, ср. 1. Имущество, дававшееся родителями дочери при ее выходе замуж. Невеста с приданым. 2. Комплект белья для новорожденного*» [7, с. 523].

Как видим, в значениях всех приведенных существительных есть компонент, невыраженный ни производящей основой этих слов, ни словообразовательными формантами. Это *магазин* у булочной, *комната* у гостиной; а у *дневального* и *приданого* почти всё значение фразеологизованное, добавочное

Не знакомому с армейскими терминами человеку было бы сложно определить значение слова *дневальный*, так как в его морфологическом составе нет ни одного элемента, указывающего на то, что оно обозначает (сравним идиомы). Другое дело значение слова *дневной*, здесь всё объясняется через *день*, связано с *днём* – производимый в течение одного *дня*, получаемый за один *день* – Дневной переход. Дневной заработок. Слово *ночное* – это существительное среднего рода со значением «пастьба лошадей ночью в летнее время?» [7, с. 370]. Не думается, что оно когда-то было прилагательным. Значит, эти слова с момента появления со своими идиоматизированными значениями выступают обычными существительными, и совершенно справедливо разъясняются самостоятельно, а прилагательные, прошедшие процесс субстантивации, объединяющие в себе значения и признака, и предметности, т. е. субстантиваты, соотносительные с производящими их прилагательными, представляются внутри словарной статьи тех же прилагательных.

С точки зрения этимологии образования все субстантиваты данного типа производны, мотивированны; но с точки зрения живой, синхронной системы языка большинство из них подверглись опрощению, стали непроизводными, немотивированными. Эти слова по степени прозрачности своей семантики и по степени соотнесённости со своими производящими делятся на три группы и каждая из этих групп репрезентируется в толковых словарях по-разному. Первую группу образуют субстантиваты, значения которых равняется сумме значений их составляющих, т. е. слова с нефразеологизованными значениями. К ним можно отнести такие существительные, как *военнослужащий*, *военнопленный*, *вагоновожатый*, *млекопитающее*, *парнокопытные*, *подсудимый* и т. п.

Субстантиват *военнообязанный* тоже является существительным, не имеющим соотносительного прилагательного. Оно тоже было образовано по образцу прилагательных способом сложения как, например, *военнопленный*, *вагоновожатый* и другие. В толковых словарях этот субстантиват объясняется только ссылкой на свои производящие *военный* и *обязанный* [7, с. 6]. Семантическая структура

данного слова более прозрачная, чем у предыдущих. Поэтому его мы относим к третьей группе существительных адъективного склонения, не имеющих соотносительных прилагательных.

Ко второй группе относятся такие существительные адъективного склонения, лексические значения которых равняется сумме значений их составляющих и добавочному, приращённому значению. Хотя толкование их в словарях опирается на известные значения их компонентов, добавочные семемы в их семантической структуре являются опорными, определяющими. К таким словам можно отнести субстантиваты типа *приданое*, *рвотное*, *ночное*, *пирожное*, *мороженое*, *связной*, *закусочная*, *проходная*, *столовая*, *горничная*, *булочная* и т. п. Обратим внимание на толкование следующих слов:

«*Рвотное*, -ого, ср. Лекарство, вызывающее рвоту» [7, с. 597].

Как видим, в морфемном составе *рвотное* нет никакого намёка на «лекарство», однако именно этот компонент значения является опорным, делает это слово существительным. В прилагательном *рвотное* нет такого значения (Сравним: *рвотное чувство*).

Слово *пирожное* судя по «Словообразовательному словарю русского языка» А.Н.Тихонова является результатом лексикализации и субстантивации формы среднего рода прилагательного *пирожный*, который образовался от существительного *пирог*: *пирог* → *пирож* – *н(ый)* → *пирожн* – *ое* (сущ.) [10, т. 1, с. 749].

Ни в одном из толковых словарей *пирожное* не объясняется через *пирог*, как его производное. Казалось бы, оно не имеет никакого отношения к *пирогу*. *Пирожное* как существительное по значению намного отошло и от своего непосредственного производящего *пирожный* (прилагательное к *пирог*, *пирожное тесто*). Это значит, что оно окончательно оформилось как существительное в результате полного переосмысления, хотя исторически *пирожное* восходит к существительному *пирог* и прилагательному *пирожный*. Поэтому оно объясняется в словарях не отсылочным, а описательным способом и относится к первой по степени лексикализации группе субстантиватов, не имеющих соотносительных прилагательных. Полагаем, что и в словообразовательных словарях *пирог* и *пирожное* следует давать в самостоятельных словообразовательных гнездах.

В словаре имеется еще субстантиват *пирожная*, образованный лексикализацией формы женского рода слова *пирожный*: *пирог* →

пирож – *н(ый)* → *пирожн* – *ая* (*сущ.*) [10]. Но в толковых словарях это слово не дается.

От *пирога* образуется и субстантиват *пирожковая*, через его уменьшительно-ласкательную форму и прилагательное к этой форме:

пирог → *пирож* – *ок* → *пирожк* – *ов(ый)* → *пирожков* – *ая* (*сущ.*) [10, т. 3, с. 749].

Поэтому данное слово в толковых словарях объясняется через существительное *пирожок* (*закусочная с продажей пирожков*), хотя оно не является непосредственным его производящим. Но в словарях дается двоякое толкование данного субстантивата. Например, в «Словаре русского языка» оно толкуется как второе значение прилагательного *пирожковый* с пометой «в знач. сущ.» [9, т. 3, с. 749], а в «Словаре русского языка» С.И.Ожегова [7, с. 458] и «Большом толковом словаре русского языка» оно дается самостоятельной словарной статьей [1, с. 833].

Это можно объяснить тем, что последние словари отражают функционирование слова *пирожковая* самых поздних времен, когда оно употребляется совершенно отдельно со своим самостоятельным значением. Эти субстантиваты относятся ко второй группе существительных адъективного склонения, не имеющих соотносительных прилагательных.

К третьей группе относятся субстантиваты, лексические значения которых абсолютно не мотивируются и не объясняются значениями их составляющих. Это слова с высокой степенью фразеологизации семантики, слова подвергшиеся окончательному опрощению. К ним можно отнести все термины и другие субстантиваты, например: *запятая*, *согласный*, *сказуемое*, *подлежащее*, *прилагательное*, *лёгкие*, *дневальный*, *вселенная*, *шампанское* и т. п. Сравним форму и значение слова *шампанское*. В «Большом толковом словаре русского языка» читаем: «*шампанское*: высокосортное игристое виноградное вино, насыщенное углекислым газом. Пить шампанское. Бокал шампанского» [1, с. 1489];

«*Шампанское*, -ого, ср. Игристое белое виноградное вино, насыщенное углекислым газом в результате вторичного брожения. *Советское шампанское*» [7, с. 791]».

В русском языке есть два однокоренных субстантивата, образованных от глагола *жарить*: *жарко́е* и *жареное*. *Жаркое* образовалось от основы настоящего времени глагола *жарить* (*жар*)

при помощи словообразовательного суффикса -к- с ударным окончанием -о́е, *жареное* образовалось путем субстантивации формы среднего рода прилагательного *жареный* при помощи флексии -ое: *жарить* → *жар* – ен(ый) → *жарен* – ое; *жар* – к – ое [10, т. 1, с. 336].

Жаркое не имеет соотносительного прилагательного, оно изначально образовалось как полный субстантиват по образцу прилагательных только в среднем роде и только в единственном числе как вещественное существительное. Прилагательное *жа́ркое*, мотивированное словами *жара*, *жаркий* не имеет никакого отношения к субстантивату *жарко́е*, хотя исторически все они восходят к одному производящему *жар* [2, т. 1, с. 526].

В словаре В. И. Даля *жаркое* и *жареное* даются и объясняются вместе как синонимы в значении «изжаренное мясо» [2, т. 1]. В остальных толковых словарях *жареное* имеет отдельную словарную статью и передается почти одинаково; *кушанье*, *обычно мясное, приготовленное жареным* [7, с. 169; 8, т. 1, с. 473; 11, т. 1, с. 847]. Данный субстантиват также относится ко второму типу существительных адъективного склонения, не имеющих соотносительных прилагательных, и, несмотря на идиоматичность значения (*кушанье*), объясняется ссылкой на свое производящее (*жарить*).

В словаре В. И. Даля имеется и субстантиват *жарка́я*, в значении «летний рыбный лов» (Ушли в море на *жарку́ю*), чего нет в других толковых словарях. Этот субстантиват, видимо, не имеет никакого отношения к *жарить*, *жаренье* и т. д. Он сильно идиоматизирован и относится к третьему типу субстантиватов без соотносительных прилагательных.

По-разному представляют лексикографы субстантивированное прилагательное *жареное*. «Толковый словарь русского языка» под редакцией Д. Н. Ушакова посвящает ему отдельную словарную статью и объясняет его как слово что *жаркое* [11, т. 1, с. 847]. «Словарь русского языка» в 4-х томах представляет его как второе значение прилагательного *жареный* с пометой «в знач. сущ.». также как *жаркое* [9, с. 472].

«Словарь русского языка» С. И. Ожегова демонстрирует его в словарной статье прилагательного *жареный* в одном и том же значении и как существительное. Там же в скобках дается и переносное значение этого слова [7, с. 169].

Авторы «Большого толкового словаря русского языка» этому слову не придает никакого значения и в самом конце словарной статьи прилагательного *жареный* представляет его и как существительное без какой-либо пометы [1, с. 300].

Мы полагаем, что правы авторы «Толкового словаря русского языка» под редакцией Д.Н.Ушакова, поскольку *жареное* как существительное ассоциируется не только с *жаркое*, но и со всеми жареными продуктами питания – картошкой, пирожками и другими.

В «Словообразовательном словаре русского языка» А. Н. Тихонова оно дается как производное при помощи субстантивации прилагательного: *жарить* → *жар* – *ен(ый)* → *жарен* – *ое* (сущ.) [10, т. 1, с. 336].

При лексикографической разработке субстантиватов, не имеющих соотносительных прилагательных, следует учесть особенности данных слов: значение слов первой и второй группы следует объяснить, как и другие производные существительные, через мотивирующие их слова, а значение третьей группы передать описательным способом с указанием на основной, стержневой компонент выражаемого ими понятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой толковый словарь русского языка. Российская Академия наук. Институт лингвистических исследований. СПб.: Норинт, 2001
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. М. Русский язык, 1981.
3. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981.
4. Лопатин В.В. Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке // Русский язык. Грамматические исследования. М.: Наука, 1967, с. 205-233.
5. Милославский И.Г. Производное слово как фразеологическая единица // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. М.: Наука, 1978, с. 40-48.
6. Михалев Г.И. Субстантивация прилагательных русского языка как предмет лексикографического описания // Сборники конференций НИЦ Социосфера, 2014, № 62, с. 5-16.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.; Русский язык, 1983.

8. Панов М.В. О слове как единице языка // МГПИ. Т. 51. Вып. 6, 1956. с. 15-29.
9. Словарь русского языка. В 4 т. М.: Русский язык, 1981-1984.
10. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2 т. М.: Русский язык, 1985.
11. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н.Ушакова. М., Астрель, АСТ Хранитель, 2007

Günəl Məmmədova

**Müvafiq sifətləri olmayan substantivatlارın rus dilinin izahlı
lüğətlərində əks edilmə xüsusiyyətləri**

XÜLASƏ

Leksikoqrafiyanın aktual məsələlərindən biri substantivləşmiş sifətlərin izahlı lüğətlərdə əks edilmə xüsusiyyətləridir. Məqalədə müvafiq sifətləri olmayan substantivatlارın rus dilinin izahlı lüğətlərində əks edilməsi, onların semantik strukturu və bu baxımdan tətbiq olunan leksikoqrafik üsullar öyrənilir. Bu substantivatlar leksik mənaların şəffaflıq dərəcəsinə və əmələ gələn sözlərin müvafiqliyinə görə üç qrupa bölünür: 1. Leksik mənaları onların tərkib hissələrinin cəminə bərabər olan, yəni məna baxımından frazeologiləşməmiş substantivatlar. 2. Leksik mənaları onların tərkib hissələrinin cəminə artırılmış mənaya bərabər olan substantivatlar. 3. Leksik mənaları onların tərkib hissələri ilə izah olunmayan və motivlənməyən substantivatlar. Üçüncü qrupa daxil olan substantivatlar semantikasы yüksək dərəcədə frazeologiləşmiş və morfoloji strukturu tam sadələşmiş sözlərdir. Buna görə də rus dilinin izahlı lüğətlərində birinci və ikinci qrupa daxil olan sözlərin tərkib hissələrindəki baş sözə istinad etməklə, üçüncü qrupa daxil olan sözlərin isə təsviri yolla izahı önəmlidir. Substantivləşmiş sifətlərin struktur, semantik və funksional xüsusiyyətləri dil və nitq əlaqələri əsasında şərh edilir. Substantivləşmiş sifətlərin sistemli şəkildə tədqiq edilməsi rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gunel Mammadova

**Peculiarities of reflecting substantivates without relevant
adjectives in icon dictionary of the russian language
Summary**

One of the actual issues of lexicography is the reflection of the substantiated features in the explanatory text. In the article it is studied to reflect essences of non-essential subjects in Russian language dictionaries, their semantic structure and the lexicographic methods studied in this respect. These references are divided into three groups according to the lexical meanings of the transparency and the relevance of the resulting words: 1. The lexical meanings are those that are equal to the sum of the tenths of the tenth, meaning that they are not fraised. 2. The substantial meanings of the lexical meaning to the sum of their composition. 3. Definition of lexical meanings which are not explained or explained by their fragmentary parts. The semantics of the substantiated included in the third group are frazeologically fraught, and the morphological structure is simply simplified. Therefore, in the explanatory dictionaries of the Russian language, the words of the first and the second group refer to the original word, and the explanation of the words included in the third group is descriptive. Structural, semantic and functional features of subtle features are interpreted on the basis of language and speech abilities. Systematic investigation of subordinate attributes is of particular importance in learning Russian as a foreign language.

İlhamə Sadıqlı
Gəncə Dövlət Universiteti
ilhame.haci@mail.ru

Entonim komponentli frazeologizmlərin emotiv səciyyəsi

Açar sözlər: frazeologizm, emotivlik, entonim, ambivalentlik, leksem.

Ключевые слова: фразеологизмы, эмотивность, энтонимы, амбивалентность, лексемы.

Key words: phraseological units, emotions, entomies, ambivalence, lexemes.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dünyagörüşü, davranış, ətraf aləmin dərk, insanların münasibətlərinin qabarıq şəkildə əks olunduğu frazeologizmlərin təhlili zamanı daha aydın görünür. Frazeoloji vahidlərin milli-mədəni özünəməxsusluğunun araşdırılması müasir dilçilikdə diqqət mərkəzində dayanan aktual problemlərdəndir. Bu məsələyə hərtərəfli yanaşma frazeologizmlərin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi və onların komponentlərinin daha həssaslıqla təhlil olunmasına zəmin yaradır. Linqvokulturoloji, koqnitiv və müqayisəli yanaşma frazeologizmlərin məna tutumundakı obrazlılıq, eləcə də insanın psixoloji durumu ilə bağlı əks olunan elementlərin aşkarlanması baxımından faydalıdır. Belə elementlərdən biri frazeologizmlərin daxili formasının mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edən emotivlikdir.

İnsanlar dil vasitəsilə yalnız fikir və düşüncələrini deyil, eyni zamanda hiss və həyəcanlarını da ifadə edirlər. Dildə emotivlik kateqoriyası müxtəlif vasitələrlə ifadə olunsun da (fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və s.), leksik vasitələr bu məsələdə xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. İnsana məxsus hisslərin ifadəsi baxımından leksik vahidlər linqvistik ədəbiyyatda müxtəlif şəkildə təsnif olunur: hissləri ifadə edən sözlər və onlar haqqında məlumat verənlər (Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1998), emotiv leksika və hisslərin leksikası (Бабенко Л.Г. Русская эмотивная лексика как функциональная система: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Свердловск, 1990) kimi söz qruplarının fərqləndirilməsini müşahidə etmək mümkündür. L. Babenkonun fikrincə, emotiv leksika emotiv semantikalı sözlərin toplusudur, hisslərin leksikası isə birbaşa hissi ifadə etməyən, onu adlandıran vahidlərdən

ibarətdir (1, s.32). Emotiv semantikalı sözlərdən bəhs edərkən V. Şaxovskiy onları ifadə imkanları baxımından affektiv sözlər vasitəsilə danışanın emosional vəziyyətini çatdıran emotiv mənə və danışanın müəyyən obyektə emosional münasibətinin ifadə olunduğu emotiv konnotasiya olmaqla statuslara ayıraraq qruplaşdırır (2, s.20-24). Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, ikinci halda konnotasiya sözün məcazi mənası ilə bağlı olmaqla yanaşı, köməkçi vahidlərin (köməkçi nitq hissələri, şəkilçilər və s.) üzərində də cəmləşə bilər. Leksik vahidlərin semantikasındakı emotivliyin ifadəsi iki planda təzahür edə bilər: dərin qatda “gizlənmiş”, virtual emosemlərin aşkarlanması və sözün özündə emosem olmadığı halda kontekstdən çıxış edərək onun semantikasına situativ emotiv mənanın əlavə olunması (3, s.168). Emosiyanı adlandıran sözlər potensial olaraq emotivliyə malikdir. A. Novikov bu tipli sözləri bütöv mətnə və söyləmə çərçivəsində emotivliyin ifadəsində “açar element”lər, “dayaq nöqtələri” adlandırır. (4, s.147).

Emosional konsepti ifadə edən leksemlərə A. Vejbitskaya emosional situasiya ilə bağlı qısa təsvirərin çatdırılma üsulu kimi yanaşır (5, s.337). Emotivliyin leksik üsulla ifadə imkanlarından biri frazeologizmlərlə bağlıdır. Emotiv çalara malik frazeologizmlər nəinki obrazlılığın güclənməsinə, həm də lazımi üslubi tonallığın yaradılmasına xidmət edir. Frazeologizmlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərinin təhlili onların insanın hiss və həyəcanını, düşüncə tərzini çatdırması, mədəniyyəti əks etdirməsi, emotiv konseptin formalaşması ilə əlaqəsi kimi məsələlərin araşdırılması emotiv komponentin frazeologizmin işləkliyində, eləcə də ümumilikdə nitq prosesində çəkisini müəyyənləşdirməyə xidmət edə bilər. frazeoloji vahidin pragmatik və koqnitiv istiqaməti onun daxili semantikasındakı əks olduğundan “məhz semantika birləşmənin leksik tərkibini və qrammatik strukturunu möhkəmləndirərək bir arada tutur” (6, s.26). Geniş anlamda götürdükdə, semantika – “dil ifadələri ilə ətraf aləm, reallıq və ya təxəyyül arasındakı münasibətlərin təhlili, eləcə də belə münasibətlərin məcmusudur” (6, s.41).

Emotivliyin semantik sahəsinin təsnifi vəziyyət ifadə edən emotivlər, hiss-həyəcan ifadə edən emotivlər və münasibət ifadə edən emotivləri fərqləndirmək imkanı verir. Hər bir emotiv məzmunlu leksem daxili məzmununda emotiv semantika və onu digər qruplardan fərqləndirən “emosional vəziyyət”, “emosional münasibət” və ya “emosional həyəcan, hal” elementini əks etdirir.

Frazeologizmlərin funksional-kommunikativ və ya kommunikativ-pragmatik yanaşma tətbiq olunmaqla araşdırılması bu söz

qrupunun semantik imkanlarının hərtərəfli tədqiqi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə yanaşma funksional şəraitdə semantikanın səciyyəvi xüsusiyyətləri, insanın emosional tərəfinin frazeoloji vahidlərdə əksi, dildənkənar konsept kimi emosiyaların leksik vahidlərdə ifadə imkanları, emotivliyin milli mədəni səciyyəsi ilə bağlı məqamların müəyyən olunması üçün də zəmin yaradır. Dildə emotivliyin tədqiqi affektiv mədəniyyətin, leksik vahidlərin emosional mənasının üslubi imkanlarının öyrənilməsi, bu dəyərlərin həm milli-mədəni aspektdə, həm də mədəniyyətlərarası kontekstdə araşdırılması üçün zəmin yaradır. Son dövrlərdə emotivliyin semantik-koqnitiv aspektdən araşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmaqdadır (7).

Emotiv makrokomponent frazeoloji vahidlərin semantikasının aparıcı elementini təşkil edir. Bu element frazeoloji vahidin daxili formasını əks etdirən motivasiya komponenti ilə sıx əlaqədə olur – məhz daxili forma frazeologizmin emotiv səciyyəsinə müəyyən edir. Bu isə frazeologizmin üslubi işləklilik imkanlarını təyin edən amillərdəndir. Daxili formaya aid olan elementlər vahid məzmun ətrafında birləşir, emotiv makrokomponent frazeologizmdə toplanan “xüsusi məna tutumunun kuliminasiyası”dır (8, s.43).

Frazeoloji vahidlərdə emotivliyin təhlilinin funksional-kommunikativ yanaşma əsasında aparılması insan təfəkküründə mövcud olan çox mürəkkəb bir koqnitiv vəhdətin – frazeologizmdəki emotiv makrokomponentin tədqiqi, hissi çalarların müəyyən olunması, insanın obyektiv aləmə subyektiv münasibəti şəklində təzahür edən emotivliyin dildə reallaşma xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün şərait yaradır. Emotivliyin ifadə ovunmasında koqnitiv-praqmatik göstəricilər milli təfəkkürdəki dünyanıdərək, mədəni baxışlar və milli-psixoloji baxışlardan asılı olaraq fərqləndiyindən müxtəlif dillərdə frazeologizmlərin emotiv ifadə imkanlarının araşdırılması maraqlı faktların aşkarlanması ilə nəticələnir. Ümumbəşəri səviyyədə ümumi olan emosiyalar milli təfəkkür və ənənələrdən asılı olaraq fərqli, hətta ambivalent formaların meydana çıxması şəklində təzahür edir. Frazeologizmin daxili mənasında mövcud olan obrazlılıq – daxili formanın komponentləri uyğun emotiv çaların təzahür etməsi ilə nəticələnir. Frazeoloji vahidlərin məna tutumunda obrazlılığın xüsusi çəkisi olduğundan müəyyən dəyərləndirmə və ya münasibət məzmunu daşıyır ki, bu da emotivliyin yaranasında təməl element kimi qiymətləndirilə bilər.

Frazeoloji vahidlər vasitəsilə çox mürəkkəb hiss və münasibətlər qamması çatdırılır. Adətən emosiyanın konseptual məzmun daşıması,

yalnız hisslərlə bağlılığı ilə bağlı fikirlər söylənilsə də, C. Lakoff qeyd edirdi ki, “Hisslər müxtəlif məxsusi nəticələr çıxarmaq üçün əsas verən çox mürəkkəb konseptual struktura malikdir” (9, s.491). Müəllifin fikrincə, emosiya sadəcə amorf hisslər demək deyil, dəqiqliklə işlənmiş, inkişaf etmiş koqnitiv struktura malikdir. C. Lakoffun gəldiyi maraqlı nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, emosional konseptlər yaşananları təcəssüm etdirdiyindən “konseptin real məzmunu bədənin fiziki təcrübəsi ilə birbaşa bağlıdır” (9, s.258). Məhz bu şəkildə yanaşma emosiyaların, eləcə də dildə emotivliyin öyrənilməsində antroposentrik aspektin tətbiqinin mühümlüyünü göstərən amillərdəndir. Obrazlılığın yüksək olduğu frazeologizmlərin tədqiqində insan təfəkkürü və təxəyyülünün diqqət mərkəzində saxlanması frazeoloji vahidin daxili formasında nəzərdə tutulan emosional çalar və münasibətlərin aşkarlanmasına şərait yaradır. Deməli, emosiyalar dildə dünyagörüşü, milli-mədəni baxışlar nəzərə alınmaqla xüsusi konseptlərin formalaşmasında həlledici rolə malik amil kimi çıxış edir. frazeoloji vahidlərin semantikasi praqmatik statusuna uyğun olduğundan emotiv komponent frazeoloji vahidlərin praqmatik istiqamətdən formalaşmasında birbaşa əhəmiyyət daşıyır.

Frazeoloji vahidlər dildə emosional konseptual baxışın aktuallaşma qanunauyğunluqlarını təhlil etmək üçün dəyərli mənbədir. İnsanın gündəlik həyat təcrübəsi, ətraf aləmi dərkilə bağlı baxışlar obrazlı şəkildə həm insan, həm də əşya və heyvanlara köçürülərək dildə məhz frazeoloji vahidlərdə ifadəsini tapır ki, entonim komponentli frazeologizmlər də məhz bu tipli leksik vahidlərdəndir. Ümumilikdə müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlər fərqli məzmun və formada təzahür etdiyi kimi, frazeologizmlərin emotiv komponenti də maraqlı məzmun çalarının meydana çıxmasına səbəb olur. Müxtəlif dillərə məxsus frazeologizmlər semantik baxımdan denotativ, dəyərləndirici, motivasiyaedici, emotiv, üslubi makrokomponentlərinin xüsusiyyətləri baxımdan təsvir olunur. Frazeologizmin daxili forması ilə bağlı olan emotivlik bu komponentlərin hər biri ilə əlaqəli şəkildə təzahür edir və frazeologizmin semantikasının ən mühüm layını emotivlik təşkil edir. Müxtəlif dillərə məxsus frazeologizmlərin emotiv komponentini müqayisə etdikdə semantikadakı bu müxtəliflik mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, “frazeoloji obrazlar vasitəsilə dünyanın dərkilə tam milli səciyyə daşıyır və dil sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən hesab olunə bilər” (10, s.50). Emotivlik ifadə edən frazeologizmləri semantik baxımdan müxtəlif qruplara ayırmaqla təsnif etmək mümkündür:

1. Münasibətlə bağlı hiss bildirənlər: qanını qaraltmaq, damarına basmaq...

2. Vəziyyətlə bağlı hiss bildirənlər: göyün yeddinci qatında olmaq...
3. Xüsusi emosional vəziyyəti ifadə edənlər: Aman Allah!

Amerika psixoloqu U. Ceyms emosiyaları insanın təbii tələbatı ilə şərtlənən aşağı və təfəkkürün mürəkkəb prosesləri ilə bağlı olan yüksək olmaqla iki qrupa ayırır. Təəccüb, maraq, heyrət, qorxu, qəzəb kimi hissləri standart emosiya adlandıran psixoloqun fikrincə, emosiyalar “kobud formalar” (güclü fiziki həyəcan zamanı), “incə hisslər” və “təsadüfi hisslər” (sinir sisteminin mürəkkəbliyindən doğan hissər) (11, s.142) olmaqla da qruplaşdırıla bilər.

Fransız psixoloq T. Ribo emosional vəziyyətin beş tipini fərqləndirir: xoş, xoş olmayan, qorxu hissi, həyəcan və hər bir tipin variantlılığı və müxtəlifcəhətli olmasından qaynaqlanan qarışıq tip (11, s.145).

İnsanın psixi durumunun dil vasitələri ilə ifadəsi məsələsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətli və xüsusi maraq doğurur. İnsan hissləri dildə reallaşmaqla hər hansı linqvomədəni mühitin emosional dünyagörüşünü əks etdirir. Bununla da “emosiyaların öyrənilməsinin həm obyekt, həm aləti kimi çıxış edir” (12, s.4).

Hisslərin dildə ifadəsi ilə bağlı başlıca nəzəri baxış ondan ibarətdir ki, şüura təsir edən emosiya sözün semantikasında və dilin digər vahidlərində mütləq əks olunmalıdır. “Dildə emosianın varlığını inkar etmək – tamamilə aydın fakta qarşı çıxmaq deməkdir” (13, s.40). Hər bir dil bu hisslərin ifadəsi üçün əsasında milli obraz və təsəvvürlərin dayandığı dil vasitələrindən istifadə edir.

Emosiyalarla bağlı müasir dilçilik ədəbiyyatında affektiv və koqnitiv istiqamətlər fərqləndirilir. Belə ki, emosiyalar təfəkkürlə, insanın rəşional davranışı ilə də bağlıdır. (14, s.138).

Hissi durumu ifadə edən dil vasitələrində emosiyalar özü yox, onlar barədə fikir əks olunduğundan burda koqnitiv aspektin rolu da qeyd olunmalıdır. Emotivlik frazeoloji vahidlərin məna tutumunda xüsusi element kimi xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti çəkir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бабенко Л.Г. Русская эмотивная лексика как функциональная система: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. Свердловск, 1990
2. Шаховский В.И. Типы языковых значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. 1994. № 1. С. 20—26.

3. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987
4. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. М., 1983.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996.
6. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь. М.: Аквариум, 1995.
7. Шаховский В.И. Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен. // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. Ответственный редактор В.Н.Телия. М., 2004.
8. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении. // Фразеография в Машинном фонде русского языка. М. 1990. с. 32-46.1990
9. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении / перевод с англ. И.Б.Шатуновского. -М.: Языки славянской культуры, 2004. 792 с. (Язык. Семиотика. Культура)
10. Тиктинская Е. О. Национальное и типологически сходное в языковой образности (на материале глагольных фразеологизмов немецкого и английского языков): дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» .– М., 1993
11. Витт, Н. В. Об эмоциях и их выражении : (к проблеме выражения эмоций в речи) / // Вопросы психологии. – 1964. – № 3. – С. 140-153. 1964
12. Шаховский В. И. Лингвистика эмоций / В. И. Шаховский // Филологические науки. – 2007. – № 5. – С. 7-13. Шаховский 2007
13. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В. В. Виноградов // Труды Института русского языка АН СССР. – М.; Л., 1950. – Т. 2. Виноградов 1950
14. Вольф Е. М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний / Е. М. Вольф // Функциональная семантика : оценка, экс-прессивность, модальность : [сб.] / РАН, Ин-т языкознания; ред. Н. Д. Арутюнова, И. И. Чельшева. – М., 1996. – С. 137-168. Вольф 1996

Ильхама Садыхлы

**Эмотивная характеристика фразеологизмов с энтонимным
компонентом
РЕЗЮМЕ**

Проблема репрезентации эмоций в тексте уже долгое время привлекает внимание лингвистов. Актуальность данной работы обусловлена растущим интересом к рассмотрению эмотивности как текстовой категории современной лингвистики, направленной на изучение специфики представления эмоциональных состояний и отношений в тексте. Изучение данного аспекта помогает студентам, изучающим иностранный язык лучше понимать иноязычные высказывания, улавливать оттенки и характер высказывания. Объектом исследования в данной статье является эмотивность производных фразеологических единиц.

Ilhama Sadyhly

**Emotional Characteristics of Phraseologisms with an Entonent
Component
SUMMARY**

The problem of the representation of emotions in the text has attracted the attention of linguists for a long time. The relevance of this work is due to the growing interest in the consideration of emotiveness as a text category of modern linguistics aimed at studying the specifics of the representation of emotional states and relationships in the text. Studying this aspect helps students learning a foreign language better understand foreign language statements, catch the shades and character of the utterance. The object of research in this article is the emotiveness of derivatives of phraseological units.

Sədaqət Cumayeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sedaqet.aytacli@mail.ru

**Müasir alman dilinin sait fonemlərinin kombinator
variantlarının nəticələri**

Açar sözlər: fonemlərin kombinator variantları, kombinasiya, prevokal və postvokal konsonant birləşmələri

Key words: combinatorial variants of the phoneme, combination, prevokal und postvocal consonant compounds

Ключевые слова: комбинаторные варианты фонемы, комбинация, превокальные и поствокальные консонантные сочетания

Belə fərz edilmişdir ki, V və K simvollarının əvəzinə nəzəri olaraq alman dilinin 17 sait və 23 samitinin hər biri işlənə bilər. Vəzifə ondan ibarətdir ki, müəyyən edilsin ki, verilmiş modellərdən hansı dildə faktiki olaraq təmsil olunmalıdır. Alman saitlərindən hansının kombinasiya qabiliyyəti necədir. **Leksem** adı altında burada həmin səviyyədə olan başqa vahidlərə istər öz mənası, istərsə də formal əlamətlərinə görə qarşıya qoyulmuş leksik vahid başa düşülür. Lüğət üzərində iş zamanı tələb olunan (axtarılan) birləşmə sözlə birlikdə yazılmışdır. Kombinasiya tək bir sözdə də qarşıya çıxsın belə, o yol verilə bilən hesab edilir. Əgər bu və ya başqa birləşmə yalnız əcnəbi adlarda, coğrafi adlarda aşkar edilmişsə, o hesaba alınmır. Təhlil zamanı isimlərin hal şəkilçiləri və feillərin şəxs formaları da nəzərə alınmışdır. Aşağıda əldə olunmuş nəticələr verilir.

1. Alman dilinin struktur modelləri ilə uyğun gələn birləşmələr müəyyən edilmişdir ki, onların bəzi məhdud cəhətləri var. Məsələn, sözün əvvəlində və ortasında qısa saitlərin özlərindən sonra gələn samitlərlə birləşməsi tamamilə mümkündür. Amma auslaut mövqeyində samitdən sonra onlara rast gəlinmir.

2. Elə birləşmələr aşkar edilmişdir ki, onlar dildə mümkün deyil, belə ki, iki və daha artıq saitin bir əsl alman morfemi həddində birləşməsinə yol verilə bilməz, ona görə də onları yolverilməz birləşmə adlandırmaq olar.

3. Elə birləşmələr aşkar edilmişdir ki, onlar dildə qarşıya çıxır, amma onun struktur modellərinə tabe olmur. Məsələn, fransız dilindən alınma sözlərdə fransız burun saitlərinin reallaşmasını göstərmək olar.

4. Elə birləşmələr aşkar edilmişdir ki, dilin struktur modellərinə uyğun gəlir və deməli, onda qarşıya çıxırlar. Belə birləşmələri faktiki olaraq mümkün ola bilən adlandırmaq olar. Nəzəri olaraq onlara mümkün birləşmələr qarşı qoyulur ki, belə birləşmələr struktur modellərə müvafiq gəlirlər, amma real olaraq dildə onlara rast gəlmək olmur.

Saitlər anlautda. Saitlər anlaut mövqeyində aşağıdakı yarımqruplarda reallaşır. a- saitlər VK mövqeyində modeli üzrə kombinasiyalarda, b- saitlər VKK modeli üzrə kombinasiyalarda; c- saitlər VKKK modeli üzrə kombinasiyalarda və saitlər VKKKK modeli üzrə kombinasiyalarda. Bu modellərin onlarda saitlərin reallaşması nöqtəyi-nəzərindən bir neçə yarım tipi var. Burada aşağıdakı qarşılaşdırmalar əksliklər mövcuddur (göz qabağındadır).

1. VK :KV
2. VKK: KKV
3. VKKK: KKKV
4. VKKKK: O

Birinci appozisiyanın üzvlərinin variantları:

VK KV

VK V : K V.K VK KV : K V.

İkinci appozisiyanın üzvlərinin variantları:

VKK KKV
VKK V: KK' VKK VKK KKV : KK' V

Üçüncü appozisiyanın üzvləri nəzəri olaraq bir sıra variantlara malikdir.

VKKK KKKV
VKK V : KKK V.KKK VKKK KKKV :
KKK V.

Dördüncü appozisiyada VKKK modeli sıfıra qarşı durur, belə ki, anlaut mövqeyində üç üzvdən artıq birləşmə mümkün deyil. Bu modelin variantı yoxdur, belə ki, vurğusuz saitlər kimi, uzun saitlər də belə kombinasiyada iştirak etmir.

Mütləq qurtaracağında sait olan bütün modellər onunla xarakterizə olunur ki, onlarda saitlər ya uzun və qapalı, ya da yarımuzun və qapalı ola bilər. Bu modellərdə qısa saitlərin görünməsi istisna edilir.

Saitlər VK (VKK, VKKK və VKKKK) modeli üzrə kombinasiyalarda, hər şeydən əvvəl, onunla səciyyələnir ki, onlarda saitlər iki variantla reallaşır – bir tərəfdən, uzun və yarımuzun, o biri tərəfdənsə, vurğulu və vurğusuz; bu isə hecanın keyfiyyəti və

vurğululuğu ilə şərtlənir. Klassik fonetika sübut etmişdir ki, vurğulu heca açıq, yaxud şərti qapalıdırsa, ondakı sait uzun olmalıdır, əksinə, açıq və ya şərti-qapalı vurğusuz hecada sait həmişə uzun olmur (yəni, qısa olur). Biz mütləq qapalı vurğulu və vurğusuz hecalarda tamam başqa bir mənzərə müşahidə edirik: onlarda saitlər, bir qayda olaraq, qısaadır.

Alman dilində daha bir xarakter xüsusiyyət var ki, o da VK (VKK, VKKK və VKKKK) tipli modellərə xasdır. Bu modellərdə saitlər güclü (qüvvətli) başlanğıcla başlayır ki, onun sırf fonetik xarakteristikası olub, fonoloji əhəmiyyəti olmur. (Л.Р.Зиндер, 1960). Saitlərin konkret birləşmə modellərinin təhlili göstərir ki, nəzəri olaraq mümkün 332 (14x23) birləşmədən cəmi 172-si yol verilə biləndir. Uzun saitlər anlautda (ʃ)-dən qabaq, demək olar ki, qarşıya çıxır. |o| fonemi yalnız iki sözdə |ʃ|-dən qabaq gəlir. Müq. et: “Oschatz”; “Oschima”. “Eschulus” sözündə |e| |ʃ|-dən qabaq gəlir. |a:| fonemi istisna olmaqla, “Aja” və “Ajaks”da uzun saitlər |j|-dən qabaqda reallaşır. Onlar |ç|-dən qabaq da reallaşır. “Achen” və “Üchtland” istisna təşkil edir. Uzun saitlərin sonra gələn (h)-la kombinasiyası “Oheim”, “Uhu”, “Aha”, “Aham” və “Ahaus” sözlərindən başqa mümkün deyil. Anlaut mövqeyində (x)-dan qabaq yalnız (a:) mümkündür, (ts) afrikatından qabaqsa |o:| və |ü:| mümkündür. Müq. et: “Aachen”, “Aachenpaßsee”, “Otz”, “Ozean”, “Utz”. Uzun fonemlər anlautda (ŋ)-lə birləşməyə yol vermirlər. |a:| |o:|, |e|, |u| və |i| saitləri bütün samitlərlə birləşirlər. Doğrudur, yalnız |i:| |p|-dən qabaq reallaşa bilmir. Anlautda |y:| fonemi hər şeydən az işlənir, özü də o, əsasən |b|-dən qabaq yaranır (peyda olur), o, bir dəfə (ç) və |r|-dən qabaq, iki dəfə |m| və |l|-dən qabaq qarşıya çıxır, amma İsveç mənşəli sözlərdə anlautda |ø|-nün |f|, |t|, |z|, |s|, |d|, |l|, və (R)-dən qabaq göründüyü sözlər də azdır. Saitlərin VK modeli üzrə birləşəbilməsi 1-ci cədvəldə əksini tapmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, |a:|, |e:| və |o:| ən çox birləşəbilməyə malikdir (18 və 23), halbuki, |y:|, |y| və |œ| –də ən azdır (23-dən 2, 3 və 4). Qısa saitlərə gəldikdə isə, biz burada başqa mənzərəni görürük. |œ| və |y| “Örter”, “ortlich” və “üppig” sözlərində |R| və |p| ilə kombinasiyalarda qarşılaşırlar, “Ülen” və “Ünset” sözlərində isə (y) saiti |n| və |l|-indən qabaq müşahidə olunur. |a|-nın |v|, |z|, |d|, |j|, |ç| və |h| samitləri ilə anlaut birləşməsi yolverilməzdir, |ɔ| saitininsə |b|, |v|, |z|, |ʃ|, |j|, |g|, |h|, (ts) və |ʧ|. |v| samitinin |b|, |v|, |t|, |s|, |d|, |ʃ|, |j|, |ç|, |x|, |h|, |pf|, |ts|, |ʧ|, |z| və |g| ilə samitləri ilə birləşmələrə yol vermir. |v| samitinin |b|, |v|, |f|, |s|, |d|, |ʃ|, |d|, |s|, |j|, |ç|, |x|, |h|, |pf|, |ts|, |ʧ|, |z| və |g| samitləri ilə birləşmələri yoxdur. Təhlilin gedişində |e|-nin |j|, |h|, |ts| samitləri ilə birləşməsi aşkar edilməyib. |i| saiti |b|, |d|, |t|, |v|, |ʃ|, |j|, |x|, |h| |pf|, |ts| və

[ʃ] samitləri ilə birləşmələrə yol vermir. Bütün qalan hallarda başlanğıcda olan qısa fonem samitlərlə birləşməsi baş tutur (bax: 1-ci cədv.).

Anlaut mövqeyində sait reallaşmasının ümumi qanunauyğunluğu odur ki, nadir istisnalarla, qısa saitlər sonra gələn cingiltili samitlərlə birləşməyə yol vermirlər. Sonantlar bura aid deyil. Kombinatorika nöqtəyi-nəzərindən onlar özlərini tamamilə başqa cür aparır (bax: 1- ci cədv.).

Saitlərin VKK modeli üzrə kombinatorikasının təhlili göstərir ki, nəzəri olaraq yol verilən $7084 (14 \cdot 23^2 = 14 \cdot 22 \cdot 23 = 14 \cdot 506 = 7084)$ başlanğıc (başda gələn) saitlərin sonrakı ikiüzlü samitlərdə birləşməsindən cəmi 368 kombinasiya lüğətdə göstərilmişdir (təsbit olunmuşdur). Əgər 7084-dən VKK modeli üzrə yol verilməyən kombinasiyaları çıxsaq (onlarsa cəmi 150-dir), onda 6934 ($7084 - 150$) kombinasiya əldə edərik. Bu o deməkdir ki, alman dilinin istənilən samitinin VKK kombinasiyasında ikinci olan istənilən samitlə birləşməsi şərti ilə 6934 kombinasiya gözləmək olardı. Lakin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, saitlərin bu model üzrə kombinasiyalarının S ayı 368-ə bərabərdir.

Saitlərin sonra gələn ikiüzlü samit birləşməsi ilə birləşəbilməsinin təhlili göstərir ki, saitlərin VKK modeli üzrə kombinasiyası onların VKK modeli üzrə kombinasiyasından fərqlənir. Əgər onlar, (e:) istisna olmaqla, müvafiq qısa saitlərdən həmişə böyük birləşmələri ilə fərqlənirsə, VKK modeli üzrə müvafiq uzun saitlərə nisbətən qısa samitlər həmişə böyük birləşməyə malikdir (ayrı-ayrı hallarda hətta bir neçə qat artıq). Cədvəllərdə saitlərin VKK modeli üzrə kombinasiyaları təmsil olunmuşdur.

Cədvəl 1

ait- lər	Samitlər																		
																		f	s/tf

Cədvəl 2

aitlər	V + (K + K + K)						
		Son	Son	So	K	k	k+S
		3	4	5	6	7	8
/		1	43	45	11	2	1
/		7	25	36	12	4	1
/		-	34	15	-	2	-
/		-	10	5	8	1	-
/		-	17	12	3	2	-
/		—	1	2	3	—	—
/		—	—	—	1	1	—
/		—	2	1	-	-	—
/		—	1	2	—	—	—
/		—	1	1	1	-	-
/		—	1	—	—	1	-
/		-	1	1+	2	-	-
/		—	—	—	1	—	—
/		-	-	-	1	-	-

Cədvəl 3

Sai	İkiüzvlü samit birləşmələr
/a:/	m, sr, dm, tm, rt, rts, sg, rf, lb, fr, pr, dl, dr
/a/	tb, tn, tm, rb, rl, rm, m, rp, rd, rt, pg, nm, p _f , rg, r _f , rk, rts, rr, rz, rs, rç, lm, pf, nz, pv, ln, lb, lp, ld, lt, lg, lk, lts, lv, lf, nr, pl, pts, ls, mb, md, lz, mt, mf, mpf, mz, nf, pm, m _f , nd,

/a/	nt, nz, nk, pr, pn, ps, kt, nl, pp, kts, kn, kr, ks, kʃ, xt, xts, sp, st, sk, pk, ph, nts, ɲk, ns, nb, ɲg, nv, nʃ, pd, nh, np,
/o:/	sp, st, fr, dr
/ɔ/	rx, rb, rm, tn, m, rl, rd, rt, rg, rç, rf, rz, lr, rs, rʃ, lm, ln, lb, lp, pd, lf, lt, lz, lç, mn, mr, mf, nt, ɲk, pt, pl, ps, kt, ks, kf, xt, st, sk, sv, ft, fr, br, rk
/u:/	rb, m, rg, rf, fg, gr, lh, lm, rm, nk, rk, rz, rv, tg, tr
/V/	rb, rm, m, rd, rt, rg, rf, rz, rs, rç, rl, lr, lm, ln, lb, lt, lk, lf, mb, nt, nz, ng, xt, sl, kr, kl, tsn, mh, mn, mr, sb, tsv, md, mj, mn, ms, zb, tm, mf, mk, mp, mz, ʃk, gl, mg, ml, st, mpf,
/e:/	rp, rts, nl, lts, ls, md, mt, bn, dl, dr, kv, lç, kl, km, kr, kd, lr
/ɛ/	rb, rm, m, rl, rp, rd, rt, rg, rk, rts, kv, rf, rz, ʃ9, rf, rv, rpf, lr, lm, lb, lp, ld, lt, lg, lk, lv, lts, lf, lz, ls, lʃ, l9, mb, ml, mt
/o:/	ld, gl, st, sl
/ce	lz, rt, ld, lʃ, fn, gn
/y:/	br, çt, pl, rç
/y/	rts, lts

/i:/	kt, sk, ft
/l/	rb, rm, rl, m, rd, rt, rg, rts, rç, lm, lb, Id, It, lz, If, lg, Its, nk, ps, kt, st, sk, sl, sr, fl, nz, nt, ns, mr, mpf, ng, mp, mv, pte, rz, ry, mb, se, sa, sm, sn, zm, ph, ly, mh, nk, nl, nm, nn,

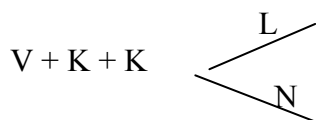
VKK modeli üçün xarakter olan odur ki, saitlərin 368 ikiüzlü samit birləşməsi ilə faktiki yol verilə bilən kombinasiyalarından 221 halda samit birləşməsinin üzvlərindən biri sonantdır. Aşağıdakı cədvəl konsonant birləşməsinin hər iki üzvünün keyfiyyəti nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4

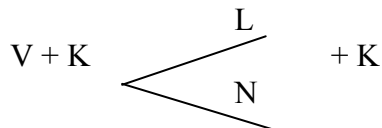
aitlə r	ərf birləş	V + (K + K)						
		K +Son.	S on.+K	Son. +Son.	C M.+CM.	C M.+IM.	II +CM.	II +IM.
		3	4	5	6	7	8	
		1	3	7	3	5	7	
		1	4	6	3	4	3	
		3	1	4	2	1	3	
		2	2	7	2	3	4	
		3	1	6+1	-	-	+	
		—	2	—	-	—	—	
		1	4	—	—	—	—	
		9	4	1	—	—	1	
		6	7	1	—	2	—	
		1	—	—	—	+	1	
		2	—	—	—	—	—	
		1	4	2	1	—	1	
		2	1	—	—	—	1	
		1	1	-	-	-	1	

Cədvəldən göründüyü kimi, ən böyük birləşməyə (a) və (ε) saitləri malikdir. Əgər (a)-nın “an” və “ab” morfemlərinin başlanğıc ünsürü kimi çıxış etdiyi və orada onun zübur etməsinin morfemlərin birləşəbilməsi ilə şərtləndiyi kombinasiyaları nəzərə almasaq, |a| və |ε|-nin birləşmələrinin miqdarı, demək olar ki, eynidir. Üçüncü və dördüncü yerləri (a) və |ε|

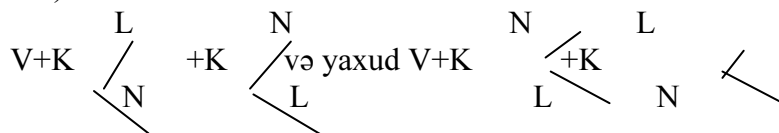
saitləri bölüşür. |v| saiti çox vaxt “un” və “ur” morfemlərində qarşıya çıxır. Ən az birləşəbilməyə |i: |, |y: |, |ø: |, |o: |, |œ| və |y| saitləri malikdir. Maraqlıdır ki, saitlərin anlaut mövqeyində çıxış etdiyi 368 mümkün birləşmədən 62-si aşağıdakı fonotaktik modellərə təmsil olunur.

VKK modelinin bütün yol verilən mümkün kombinasiyalarının, demək olar ki, yarısı, yəni, 176-sı, belə fonotaktik modelə malikdir.

32 kombinasiyada postvokal konsonant birləşmələrinin hər iki üzvü ya sonantdır, ya da (v). Onların fonotaktik modeli bu şəkildə təqdim (təsəvvür) edilə bilər.

Anlaut saitli 15 kombinasiya (onlardan 5-i “ab” morfemi sayəsində) fonotaktik modelə malikdir ki, onlardan hər iki samit “sürtünən-partlayan”dır $V+K_{[ps]} + K_{[ns]}$. (partlayan samitlər+novlu samitlər)

Anlautda olan saitlər yalnız 21 kombinasiyada “sürtünən-partlayan+novlu” birləşməsindən qabaq qarşıya çıxa bilər. Onların fonotaktik modeli belədir:

$$V+K_{[ps]} + K_{[ns]}.$$

Qeyd olunmalıdır ki, 10 halda buna “an” və “ab” morfemləri kömək edir. 25 kombinasiyada saitlər “novlu+ sürtünən-partlayan” birləşməsindən qabaq qarşıya çıxır. Bu birləşmələrin fonotaktik modelini aşağıdakı kimi təqdim təsəvvür (etmək) olar:

$$V+K_{[ns]} + K_{[ps]}.$$

Və, nəhayət, $V+K_{[ns]} + K_{[ns]}$ modeli üzrə cəmi bir kombinasiya tərtib olunmuşdur.

Qeyd etmək lazım gəlir ki, VKK tipli birləşmədə hər iki samit elə halda homogen (yekcins) ola bilər ki, onların arasından morfoloji sərhəd

keçsin. Belə bir vəziyyəti, görünür, alman dilində struktur qanunların fəaliyyətinin bilavasitə nəticəsi hesab etmək lazımdır. [rr], [nn], [ff] tipli birləşmələr yalnız morfemlərin təmasda olduğu yerdə mümkündür, özü də onların sayı olduqca azdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. F.Y. Veysəlli. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild, Bakı: 2014, 524 s.
2. Veysəlli F. və b. Eksperimental fonetika. I cild, Bakı: 1980, 84 s., II cild, Bakı: 1981, 100 s.
3. Богомозов Г.М. Статистическая и фонетическая характеристика двухчленных сочетаний согласных в русской речи. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Л.: 1970, 29 с.
4. Вейсалов (Вейсәлли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы). ДД. "Сечilmiş әсәrlәri", с. 212-522.
5. Вейсалов Ф.Я. Интерпретация некоторых фонетических терминов // Тез. докл. IV Респ. конф. по актуальным вопросам обучения русскому языку в азербайджанской аудитории. Баку, 1973, с. 19-20
6. Вейсалов Ф.Е. О дифференциальных и интегральных признаках фонем // "Учён. зап." вузов МВ и ССО АзССР (яз. И лит.). Баку, 1975. №2, с. 40-45.
7. Вейсалов Ф.Е. Варьирование фонем и проблема обучения правильному произношению // Тез. докл. VIII Респ. конф. «Актуальные проблемы преподавания иностранных языков», посвящ. 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Алма-Ата, 1977, с. 52-53.
8. Вербицкая Л.А., Зиндер Л.Р. К вопросу о сочетаниях согласных в русской речи // Филологические науки, 1969, № 3, с. 43-54.
10. Зиндер Л.Р. Фонология и экспериментальная фонетика. - Вестник АН Каз. ССР, 1975, с. 63-68
11. August G. Über die Kombination der Phonemsequenzen bei Monemen // LB. 1971, №11, 34-47 S.
12. Vejsalov (Vejsalli) F. Zur Kombinatorik deutscher Vokalphoneme. Zeitschrift für Phonetik, allg. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Band 34, Heft 6, Berlin, 1981, 733 p.

Sadaqat Jumayeva

**The results of combinatory versions of vowel phonemes in modern
German
Summary**

The article deals with the models of vowel phonemes combinations and their abilities in the word. The combinations of vowel phonemes can be in the word.

That phonemes combinations are not typical for foreign and geographic names. The article is based on the material of the Azerbaijan and German languages. The results of the research are noted in the article.

**Садагат Джумаева
Комбинатор гласных фонем современного немецкого языка
результаты вариантов
Резюме**

Статья имеет дело с комбинациями гласных фонем и их способностями в слове. Комбинации гласных фонем могут быть в слове.

Эти комбинации фонем нетипичны для иностранного языка и географических названий. Статья основана на Азербайджанском и немецком языках. Результаты исследования отмечены в статье.

TÜRK DİLLƏRİ

İslam Sadiq
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru
islamsadiq1953@yahoo.com

Şumer və türk dillərində hecaların təkrarlanması yolu ilə söz yaradıcılığı

Açar sözlər: Şumer, türk, heca, təkrar, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: шумерский, тюркский, слог, повторение, словообразование

Key words: Sumerian, Turkic, syllable, repetition, word creation

Türk dilində söz yaradıcılığının müxtəlif yolları var. Onlardan ən çox istifadə olunanı söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılmasıdır. Türk dilində sözlərin böyük əksəriyyəti bu yolla yaranmışdır.

Şumer dilində sözdüzəldici şəkilçilər bugünkü qədər geniş nəzərə çarpmır. Şumer dilində *li, li, lu, lü, çı, çı, çu, çü, mış, miş, muş, müs* şəkilçiləri ilə düzələn sözlərə rast gəlinə də, hazırda dilimizdə bəlli olan sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyətindən istifadə edilmədiyini söyləmək olar. Bu da onu göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə edilməsi dilin inkişaf prosesi ilə bağlı olaraq tədricən genişlənmişdir.

Şumer və türk dillərində ilk sözlər bir hecadan, hətta bir sait səsdən ibarət olmuşdur (1,s.345). Müşahidələr göstərir ki, hər iki dildə söz yaradıcılığının ən qədim, bəlkə də ilkin yollarından biri söz köklərinin təkrar edilməsidir. Burada söhbət bir hecalı sözlərdən getdiyinə görə, ona hecaların təkrarı da demək olar.

Şumer dilində hecaların təkrarı yolu ilə bir neçə tanrı adı yaranmışdır:

Ba+ba=Baba. Baş tanrı Anın Qatumduqdan olan qızıdır. Enlilin oğlu Ninurtanın arvadıdır. Ləqəbi “Yeddi qız anası”dır.

Ad +ad=Adad. Onun bir adı da İşkurdur. Şumer panteonunda yağış və ildırım tanrısıdır.

Tur+tur=Turtur. Tanrı Dumuzinin anasıdır (2,s.24,34,27).

Şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə şəxs adları yaranmışdır:

Şumer dilində: *Du+du=Dudu*, *Da+da=Dada*, *Zu+zu=Zuzu*. *Şaq+şaq=Şaqşaq*. Sonuncu Şirpurlu şəhərinin xaqanı Urukaginanın arvadının adıdır (3,s.328).

Türk dilində: *Ba+ba=Baba*, *Tu+tu=Tutu*, *Lə+lə=Lələ*.

Şumer yazılarında rast gəlinən *Şuşu-Qəşəm* və *Adad-Mumusur* (3,s.300,301) adlarının tərkibindəki *Şu+şu=Şuşu* və *Mu+mu=Mumu* adlarının da hecaların təkrarı yolu ilə yarandığı aydın görünür.

Türk dilində qohumluq bildirən terminlərin bir çoxu söz kökünün təkrarı yolu ilə əmələ gəlmişdir: *ba+ba=baba*, *nə+nə=nənə*, *bi+bi=bibi*, *ci+ci=cici* (bəzi şivələrdə anaya cici deyilir), *bə+bə=bəbə* (körpə uşağa bəbə deyilir), *lə+lə=lələ*, *qa+qa=qaqa/qağa*, *mə+mə=məmə* (anaya məmə də deyilir), *də+də=dədə*. Ataya, bəzən də babaya *dədə* deyilir. Bu söz həm də ağıllı, müdrik, böyük, ağsaqqal, ustad anlamlarında işlənir: *Dədə Qorqud*, *Dədə Qasım*, *Dədə Yadiyar* və s.

Türk dilində çoxlu toponimlər var ki, onlar bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə alınmışdır:

Xar+xar=Xarxar, *Mor+mor=Mormor*, *Gər+gər=Gərgər*- hər üçü Gədəbəy rayonunda kənddir. *Tər+tər=Tərtər* həm rayon, həm də çay adıdır. *Çin+çin=Çinçin* Gəncə quberniyasının Qazax mahalında, Şəmsəddində kənd adıdır. O.T.Molçanovaya görə, *çin* sözü qədim türk dilində *sıldırım dağ*, *dik dağ yarğanı* mənası bildirmişdir (4,s.200). *Her+her=Herher* İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalındakı Paşalı rayonunda kənd adıdır. Onun adına qaynaqlarda *Hərher* şəklində də rast gəlinir. Paşalı rayonunda *Herher* adlı bir çay da var. Bəzi alimlər *Herher/Hərher* toponiminin qədim türk tayfası olan qarqarların adından yarandığını söyləyirlər. *Qam+qam=Qamqam* Quba rayonunda, *Vay+vay=Vayvay* Şəki rayonunda, *Heh+her=Herher* Ağdərə rayonunda, *Xal+xal=Xalxal*, *Kü+kü=Kükü* Naxçıvanda kənd adlarıdır. *Şır+şır=Şırşır* Gəncə quberniyasının Zəngəzur mahalında, indiki Mehri rayonunda qışlaq adıdır. Çox güman ki, bu söz *Şırşır* bulaq adı ilə eyniköklüdür. Həmin yaylaqda *Şırşır* adlı bulaq olub və yaylaq da ona görə *Şırşır* adlandırılıb.

Bakının Digah kəndinin yaxınlığında bir dağ var. Bu dağın adı *Şaxşaxdır* (3,s.328). Azərbaycanın digər bölgələrində, həmçinin başqa türk ölkələrində də *Şaxşax* toponimləri vardır. Bu adın etimologiyası haqqında heç bir fikir yoxdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şirpurlu şəhərinin xaqanı Urukaginanın arvadının adı *Şaqşaq* idi. *Şaxşax* dağ adının həmin qadın adıyla bağlılığı göz qabağındadır.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı kənd, bulaq və çay adlarının hamısı iki eyni hecadan ibarətdir ki, bu da həmin sözlərin hecaların təkrarı yolu ilə yarandığını söyləməyə əsas verir.

Heyvan adlarının yaranmasında da bu üsuldən istifadə olunmuşdur:

Bül+bül=bülbül, *qu+qu=ququ* (quş adları), *Dül+dül=Düldül* (at adı).

Türk dilində bir hecadan ibarət söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə çoxlu sözlər yaranmışdır: *la+la=lala* (bitki adı), *kü+kü=kükü* (yemək adı), *çi+çi=çiçi* (xalça adı), *mər+mər=mərmər* (daş növü), *çax+çax=çaxçax* (həyətin girişinə qoyulan və seyrək çubuqlardan düzəldilən qapı), *ya+ya=yaya* (piyada), *xal+xal=xalxal* (yayda heyvanları saxlamaq üçün yanları bağlı, üstü aşiq yer. Ona arxac da deyilir), *cü+cü=cücü*, *sır+sır=sırsır*, *bər+bər=bərbər*. Şumer dilində bir qabı doldurmağa və qabın ağzına qoyulan parçaya *si*, qabı ağzına kimi qoldurmağa isə *si+si=sisi* deyilirdi. Məsələn: *barag-ga nam-mu-un si-si-ig-de*. Onun tərcüməsi belədir: *qoy o mənim zənbilimi siləbəsila taxilla doldursun* (5,s.64). Azərbaycan dilində bu gün *silə* və *siləbəsila* sözləri var. *Silə* şumer dilində olduğu kimi, qabın ağzına qoyulan parçadır. *Siləbəsila* isə qabı ağzına kimi doldurmağı bildirir və şumer dilindəki *sisi* sözü ilə eyni anlamlıdır.

Şumerlər nəğməyə, mahnıya *bal+bal=balbal* deyirdilər. Qədim türk dilində indi layla dediyimiz lirik janr balu-balu adlanmışdır. Mahmud Kaşğarlı da bu sözü ninni, layla anlamlarında balu-balu şəklində yazmışdır (6,s.218). Türklər xaqanın, sərkərdənin qəbrinin yanında öldürdükləri düşmənin sayı qədər daş heykəllər qoyurdular və həmin heykəllər *bal+bal=balbal* adlanırdı. Orxon-yenisey abidələrindən iki nümunə: 1). Atam xaqana başda Baz xaqanı *balbal* qolymuş; 2). Başda qırğız xaqanını *balbal* qoydum (7,s.79,80). Belə sözlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Yuxarıdakı yolla hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilir, çünki hər söz bir dəfə təkrar olunur. Yazıda istifadə olunmuş bir hecalı sözlərin söz kökü adlandırılması ilk baxışda şübhə doğura bilər. Lakin bu şübhəyə heç bir əsas yoxdur. Bu hecaların hər biri qədim dildə müstəqil anlamda işlənmiş, sonrakı mərhələlərdə semantik yuvaya çevrilərək çoxlu yeni sözlərin yaranmasında kök funksiyası daşımışdır. Məsələn, *baba* sözünün yarandığı *ba* kökünü götürək. Şumer və qədim türk dillərində *ba* sözü *bağır*, *bağışlamaq*, *barxana* və s. anlamlar bildirmişdir. *Ba* kökündən *bala*, *bacı*, *baca*, *bayır*, *badam*, *balaq* kimi onlarla yeni sözlər alınmışdır. Bilmək lazımdır ki, *ba* kökündən əmələ gəlmiş bütün sözlər hecalara bölünərkən *ba* heca kimi öz ilkin şəklini qoruyub saxlayır. Hansı söz

hecalara bölünərkən *ba* öz ilkin şəklini saxlaya bilmirsə, deməli, həmin söz *ba* kökündən yox, başqa kökdən yaranmışdır. Məsələn, *balta* sözündə ilk heca *bal* olduğuna görə, sözün kökü *ba* deyil, *baldır*. *Balta* sözü şumer dilində *bal* şəklində yazılmışdır. Ona görə də bu gün *balta* sözü *bal+ta* şəklində hecalara bölünür ki, burada onun *bal* kökü olduğu kimi saxlanır. Hecaların təkrarlanması hər kökdən yalnız bir yeni söz yarada bilər.

Bu gün bir çox sözlərin ilk hecaları bizə mənasız görünür. *Ba, də, nə, bi, tu, cü* sözlərini götürək. Onlar hazırda heç bir məna daşımır. Halbuki qədim dildə bunların hər birinin bir və ya bir neçə mənası olmuşdur. *Cü* sözü qədim türk dilində *kiçik, xırda, balaca* anlamlarında işlənmişdir. Sonra bu kökdən kiçiklik, balacalıq bildirən çoxlu sözlər yaranmışdır. Məsələn, *cücü* (xırda həşərat), *cücə* (quşların balası), *cürə* (balaca saz), *cüyür* (balaca keyik), *cücərti* (xırda bitki), *cücərmək* (təzəcə inkişafa başlamaq), *cücük* (xırda kartof), *cüllüt* (balaca quş), *cürdək* (balaca su qabı) və s. Buradakı *cücü* sözü də *cü* hecasının təkrarı hesabına əmələ gəlmişdir. “Dədə Qorqud” dastanında bu deyilənlərə aid gözəl nümunələr var. Bunlardan biri *sı* köküdür. Qədim dildə *sındırmaq* feili *sı* şəklində bir hecadan ibarət olmuşdur. *Sı* kökündən feilin əmr forması olan *sındır*, ondan da *sındırmaq* məsdəri alınmışdır. “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda qırx namərd Dirsə xanın əl-qolunu bağlayıb əsir aparır. Buğacın anası bunu bilir və oğluna deyir: “Qırx yigidin boyuna alğıl. Babanı ol qırx namərddən qurtarğıl, yürü oğul! Baban sənə qıydısa, cən babana qıymağıl!”-dedi.

Oğlan anasının sözün *sımadı*” (8,s.28).

Göründüyü kimi, bu gün *sındırmadı* kimi işlətdiyimiz söz dastanda *sımadı* şəklindədir ki, onun da kökü *sı* hecasıdır. Orxon-Yenisey abidələrində də *sındırmaq* sözü *sı* şəklində yazılmışdır (7,s.71,131; 9,s.263). Qaynaqlar göstərir ki, *sı* feili türk dillərində ən qədim söz köklərindən biridir (10,s.64; 11,s.282; 12,s.422; 13,s.502). Gültəkin abidəsindəki *Mənim sabımın sımadı/mənim sözümü sındırmadı* (7,s.71), Küli Çor abidəsindəki *Karlukıg keçigin t... sımadı/karluqları keçidlə... sındırmadı* (7,s.131), M.Kaşğaridən götürülmüş *Ol süni sıdı/o qoşunu sındırdı* (6,s.234) və *Tokum yüzüp kudrukta biçək sıma/dərinə üzüb bıçağı quyruqda sındırma* (11,s.459) cümlələrində bunu aydın şəkildə görmək olur.

Yenə “Dədə Qorqud”dan başqa bir sözə baxaq. Bu da *qu* sözüdür. Bu gün *qu* sözü dilimizdə ayrılıqda işlənmir. Ancaq bu söz Şumer və qədim türk dillərində səs, xəbər, soraq, söz gəzdirmək anlamları daşımışdır. Onun “Dədə Qorqud”da da bu anlamda işləndiyini görürük:

“Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxı gəldi və bir *qu* onlar dəxi gətirdilər, ayıtdılar” (8,s.23). Burada *qu* sözü xəbər, soraq anlamı bildirir. Qədim türk dilindəki yazılı abidələrdə bu gün yalnız ayrı-ayrı sözlərin kökündə saxlanmış bir hecalı sözlər müstəqil mənələrdə işlənmişdir. *Qu* hecasının təkrarından *ququ* quş adı yaranmışdır. Ona *qu* quşu da deyirlər.

Şumer dilində də *sındırmaq* sözü *sı*, səs sözü *qu*, bağır sözü *ba* şəkillərində olub, bir hecadan ibarətdir.

Zamanı dəyişmək, onu tezləşdirmək və ya ləngitmək məqsədilə zaman bildirən bir hecalı sözlərin təkrarından istifadə etməklə yeni sözlər alınmışdır. *Tez* sözü bir şeyi tələsdirmək, sürətləndirmək üçün işlədilir. *Tez-tez* əvvəlkindən daha tez olmağı bildirir. *Gec* sözü də belədir. *Gec* gəlmək ləngiməyi, gecikməyi bildirirsə, *gecgec* gəlmək bu zamanın ondan da uzun çəkdiyini göstərir. Bu qəbildən olan, yəni bir hecanın təkrarı ilə düzələn sözlərin çoxu şişirtmə bildirir. Məsələn, *zarzar* (ağlamaq), *dığdığ* (deyinmək), *bizbiz* (tükləri bizbiz durmaq), *gicgic* (danışmaq), *bicbic* (gülmək), *qasqas* (“Dədə Qorqud”da *qasqas* gülmək var), *bolbol* (lap çox), *azaz* (lap az) və s.

Bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə yeni sözlər yaranarkən bəzən araya başqa bir heca da daxil olur. Məsələn, *vurhavur*, *qovhaqov*, *qaçhaqaç*, *pıçhapıç*, *günbəgün*, *yərbəyer*. Dilimizdə bu cür yaranmış sözlər də yetərinə çoxdur. Göründüyü kimi, bu cür sözlər də eyni hecanın təkrarlanması yolu ilə yaranır və əvvəlkilərdən yalnız araya başqa bir hecanın artırılmasına görə fərqlənir.

Türk dilində iki və daha çox hecalı sözlərin təkrarı hesabına da çoxlu sözlər yaranmışdır. *Gülə-gülə*, *bilə-bilə*, *yana-yana*, *ağlaya-ağlaya*, *baxa-baxa* kimi onlarla sözlər var ki, onların da hamısı söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə əmələ gəlir.

Türk dilində hecaların yerdəyişməsi yolu ilə də çoxlu sözlər yaranmışdır. Burada söhbət yalnız iki hecalı sözlərdən gedir. Həm də eyni hecanın təkrarı ilə yaranmış iki hecalı sözlər bura aid edilmir.

Hecaların təkrarında olduğu kimi, hecaların yerdəyişməsində də hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilər, çünki bu zaman hecaların yerini cəmi bir dəfə dəyişmək olur. Həm də dildə belə sözlər o qədər də çox deyil. Onlardan bir neçəsinə baxaq: *kətə* bir yemək adıdır, *kə+tə* hecalarından ibarətdir. Hecaların yerini dəyişdikdə *tə+kə=təkə* sözü alınır. Deməli, hecaların yerdəyişməsi nəticəsində yemək adı heyvan adına çevrilir. *Kələ* sözü də iki hecalıdır: *kə+lə=kələ*. Hecaların yerini dəyişdikdə yeni bir söz yaranır: *lə+kə=ləkə*. *Gündüz* sözü də belədir:

gün+düz=gündüz. Hecaların yerini dəyişdikdə *düz+gün=düzgün* sözü alınır. Ancaq bu sözlərin çoxunda sonuncu heca sözdüzəldici şəkilçidir. Məsələn, *kil+kə=kilkə*, *kə+kil=kəkil*, *ki+sə=kisə*, *sə+ki=səki*, *kə+sir=kəsir*, *sir+kə=sirkə* sözlərinin ikinci hecası olan *kə*, *kil*, *sə*, *sir* hazırda sözdüzəldici şəkilçilərdir. Ona görə də bu sözlərin hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranması şübhə doğura bilər. Ancaq burada bir məsələni mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, həmin hecalara qədim dildə şəkilçi kimi yox, söz kökləri kimi rast gəlinir. Deməli, bir çox sözlərin hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yarandığını qəbul etmək olar.

Şumer və türk dillərində Heca qanunu (14) var və hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə onun tələbləri mütləq şəkildə gözlənməlidir. Çünki hər iki dildə gedən bütün proseslər Heca qanununun tələbləri çərçivəsində baş verir. Məsələn, *ələk* sözündə hecaların yerini dəyişdikdə *ləkə* alınır: *ə+lək=ələk*; *lək+ə=ləkə*. Ancaq *ləkə* sözünü təzədən hecalara bölərkən *ələk* sözündəki bölgü pozulur. Ona görə belə hallarda hecaların yerdəyişməsindən danışmaq olmaz.

Son vaxtlar söz yaradıcılığında güzgü oxunuşundan da bir üsul kimi istifadə olunduğundan danışılır. Məsələn, *ələk* sözünü güzgü vasitəsilə tərsinə oxuyanda *kələ* alınır. Bu cür hallara əsaslanıb bəzi sözlərin güzgü üsulu ilə yarandığını iddia edirlər. Ola bilsin ki, türk dilində güzgü üsulu ilə müəyyən sözlər yaranmışdır. Bunu sübut etmək üçün, birinci növbədə, türk dilində Heca qanununun mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Heca qanunu tələb edir ki, güzgü üsulu ilə yaranmış yeni sözdə heca bölgüsü mütləq onun ilkin formasındakı kimi olmalıdır. Yəni əgər *ələk* və *kələ* sözlərində heca bölgüsü pozulursa, burada güzgü üsulu ilə söz yaradıcılığından söhbət gedə bilməz: *ə+lək=ələk* və *kə+lə=kələ*. Göründüyü kimi, burada heca bölgüsü pozulur. Deməli, bu sözlərin güzgü oxunuşuna uyğun gəlməsi bir təsadüfdür. Dildə isə təsadüflər yoxdur, qanunauyğunluqlar var.

Bəzi araşdırıcılar *Novruz* sözünün güzgü üsulu ilə *zurvan* sözündən yarandığını yazırlar. Bu sözdə Heca qanunu da gözlənilir: *zur+van=zurvan*; *nav+ruz=navruz* (novruz). Bu da bir təsadüf ola bilər. Ona görə də burada bir qanunauyğunluğun olduğu sübut edilməlidir.

Beləliklə, şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı və hecaların yerdəyişməsi yolu ilə xeyli yeni sözlər yaranmışdır.

QAYNAQLAR

1. Sadıq İ. Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı//AMEA Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. Bakı. 2018. № 1. səh. 344-354
2. Sadıq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnəşr”, Bakı, 2013.
3. Sadıq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, Bakı, 2008.
4. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов. Из-во Саратовского Университета. 1982. 256 с.
5. Ahmet Cevat. Alfabenin menşei eski türk yazısıdır. İstanbul. 1993.
6. Kaşğari Mahmud. Divanü Lüğat-it Türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). 4 cildə. III c. Bakı. 2006.
7. Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, “Yazıçı”, Bakı, 1993.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib edəni: Həmid Araslı). “Gənclik”!. Bakı. 1978.
9. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, “Maarif”, Bakı, 1993.
10. Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı haqqında// Azərbaycan filologiyası məsələləri. II kitab. “Elm”. Bakı. 1984. S.59-66.
11. Mahmud K. Divanü-luğat-it türk (tərcümə edəni: Ramiz Əsgər). IV cildə. I c. Bakı. 2006.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, Москва,1951.
13. Древнетюркский словарь. Москва.1969.
14. Sadıq İ. Türk dilində heca qanunu//”Sivilizasiya” jurnalı. Bakı. 2016. № 1. səh. 27-33; “Kaspi” qəzeti. 27-29 fevral 2016. Səh.21.

Ислам Садыг

**Словообразование в шумерском и тюркском языках
с путем повторений односложных корней
(Резюме)**

Одно из основных способов словообразование в шумерском и тюркском языках было повторение односложных корней. В обоих языках с этим путем образовались многочисленные слова. Например, ba+ba=baba (дедушка), nə+nə=nənə (бабушка), bi+bi=bibi (тетя) и др.

В данной статье исследовано образование новых слов с повторением односложных корней в шумерском и тюркском языках, приведены примеры подобных слов, образовавшиеся с этим путем в обоих языках.

Islam Sadig

**Word creation on the basis of repetition syllables in the
sumerian and turkic languages
(Summary)**

One of the main ways of the word creation was the repetition the roots of the monosyllabic word in the turkic and sumerian languages. On the basis of this way many new words has been created in the each two languages. For example, ba+ba (grandfather), nə+nə (grandmother), bi+bi (aunt) etc.

In the article was investigated new words creation on the basis of repetition the roots of the monosyllabic word in the Sumerian and Turkic languages, even was shown samples about creation the origin of same words in this way.

Айнель Мешадиева
НАНА, Института Языкознания имени Насими,
Доктор философии по филологическим наукам, доцент
aynel.meshadiyeva@mail.ru
УДК 811.512.1

**Историческое развитие некоторых деепричастных аффиксов
прошедшего времени в тюркских языках и диалектах**

Ключевые слова: Историческое развитие, деепричастный аффикс на *-gach/-gech*, прошед-шее время, тюркские языки, диалект, сравнительный метод.

Açar sözlər: Tarixi inkişaf, *-qaç/-qeç* şəkilçili feili-bağlama, keçmiş zaman, türk dilləri, dialekt, müqayisəli metod.

Keywords: Historical development, past tense adverbial participle affix ending in *-gach/-gech*, Past Tense, Turkic languages, dialect, comparative method.

Известно, что посредством сравнительного метода выявляются общие и дифференциальные черты сравниваемых языков и изучается история формирования и развития родственных языков в разных исторических этапах.

При изучении тюркских языков и их диалектов сравнительно-исторический метод считается основным методом. Сравнительное исследование различных тюркских языков является довольно важной задачей современной тюркологии. Необходимость данного исследования, в первую очередь, диктуется тем, что лишь посредством сравнительного метода можно более глубоко проникнуть в суть языковых фактов и их связей.

В данной статье нами предпринята попытка изучить историческое развитие деепричастного аффикса прошедшего времени на *-gach/-gech* в тюркских языках и их диалектах, а также выявить фонетические, морфологические, синтаксические особенности и этимологию данного деепричастия.

Тюркские деепричастия представляет собой важнейшую грамматическую категорию и преимущественно, выражают допол-

нительное, зависимое действие, характеризующее обстоятельственный признак главного действия, а также обозначают действие, одновременное, последующее или предшествующее с действием главного глагола – сказуемого.

Наряду с этим, тюркские деепричастия образуют аналитические формы глагольного вида в сочетании с другими глаголами или вспомогательными глаголами, принимают участие в создании аналитических глаголов, выражающих различные оттенки модальности действия, а также являются средством связи придаточных предложений в составе сложных предложений.

Основные признаки тюркских деепричастных форм были освещены в научных исследованиях тюркологов В.Г. Алиева [2], Б. А. Серебрянникова, Н. З. Гаджиева [20], Д. Г.Тумашевой [25], Ф.Хисамовой [28], А.Э. Мешадиевой [12, 13], Ф. Ю. Юсупова [29] и др.

В тюркских языках деепричастная форма на *-gac/-gеч* характеризуется как общими, так и отличительными признаками.

Впервые деепричастный аффикс на *-gac/-gеч* был зарегистрирован в хорезмско-тюркском (среднетюркском, XIII-XIV вв.) и чагатайском языках (XIII-XIV вв.): *yir öpgäç aydı* (HŞ 11v:15) – как только поцеловал землю, сказал [30], *hecring karanggusida giriftâr egeç köngül, könglüm évini pür-şerer étting 'aceb 'aceb* (G Div.104b:6) – Моя душа будучи пленницей тьмы разлуки с тобой, окуталась пламенем [32, с.131].

В известном письменном памятнике старокыпчакского языка начала XIV в. (1303 г.) *Кодексе Куманикусе* (Словарь кыпчакских языков) деепричастие на *-gac/-gеч* передавало значение деепричастий на *-ынджа, -икен* (как только, когда): *anlar egeç* (130,I,14) – как только понял [30, с.97].

Как известно, деепричастная форма на *-gac/-gеч* встречается в татарском, башкирском, узбекском, уйгурском, тувинском, крымско-татарском, караимском, сарыуйгурском языках. В тюркских языках огузской группы и древнетюркском языке эта форма не зарегистрирована.

Несмотря на это, в Дрезденском экземпляре рукописи героического эпоса огузов *Китаби Деде Коркут* наблюдается использование деепричастного аффикса *-gac/-gеч* с глаголом *-di* и передает значение - как только, когда: *digeç* (D 19,13) – как только сказал и т.д. [33].

Следует отметить, что деепричастная форма прошедшего времени на *-gach/-geç* зарегистрирована также в произведениях выдающегося азербайджанского поэта 16 века Физули.

Рассмотрим примеры: *Değildim ben sana mâ'il sen ettin aklımı zâ'il / Bana ta'n eyleyen gâfil seni görgeç utanmazmı* – как только увидел [31].

По мнению некоторых тюркологов, деепричастная форма на *-gach/-geç* имеет позднее происхождение.

«В языке орхоно-енисейских памятников, как отмечает Л.М.Хасанова, она не встречается. Что может свидетельствовать об относительно позднем ее возникновении» [27, с.8].

В тюркологической литературе существуют различные гипотезы относительно этимологии деепричастного аффикса прошедшего времени на *-gach/-geç*.

Форма на *-gach/-geç* сопоставлялась Г.И. Рамstedтом с деепричастным аффиксом прошедшего времени *-gad* в монгольском языке и рассматривал его в качестве сложного аффикса, состоящего из двух элементов [35].

Аффикс *gach/-geç*, по воззрению А.Н. Кононова, образовался из аффикса *-γan*, к которому присоединилось слово *ṣaq* – время [6, с. 148].

В отличие от других деепричастий, форма на *-gach/-geç* в татарском языке образуется от любой глагольной основы. Эта форма в татарском языке передает значение действия, непосредственно предшествующего действию другого глагола. Деепричастие на *-gach/-geç* принимает усилительную частицу *-ta/та, да/да*, которая придает данной форме значение непосредственного предшествования другому действию.

Приведем примеры: *күргәч әйтү* – увидел, сказать; *әйткәч та анлау* – понять сразу, как было сказано и т.д. [22, с.229].

Исследуемая деепричастная форма в татарском языке выражает также причинно-следственные отношения (1) и условия для выполнения другого действия (2): *Газизә апа, чыгып, Габдулланы дәште. Жавап булмагач, ул да аны эзли башлады* – Газиза апа вышла и позвала Габдуллу. Не получив, ответа, она пошла его искать(1); *Эшләгәч, намус белән эшләргә кирәк, дип кырт кисә*(2) – Если работаешь, нужно работать по совести, - говорит он резко [22, с. 229-230].

В татарском языке отрицательная форма на *-гач/-геч* образуется посредством отрицательного аффикса на *-ма/мә*: *эшләгәч – эшләмәгәч - работаю – не работаю*.

Деепричастие на *-гач/-геч* в отдельных диалектах татарского языка принимает аффиксы исходного падежа *-тан/-тән*, *-тын/-тен*, *-нан/-нән* и частицу *-ук/-үк*.

Например, в мишарском диалекте татарского языка данная деепричастная форма, в отличие от татарского литературного языка, сочетается с аффиксами исходного падежа и частицей *-ук/-үк*: *Карабодай элгергәцтән, бал булырга тийеш – Мед должен появиться, когда поспеет гречиха* и т.д. [11, с. 184].

Форма на *-гач/-геч* в отмеченном выше диалекте татарского языка, сочетаясь с частицей *-ук/-үк*, передает значение местонахождения предмета: *Бер күпер цыккац ук безнен ызба – Как только пройдешь мост, (будет) наш дом* и т.д. [там же, с.184].

Небезынтересен тот факт, что в диалектах татарского языка отрицательный аспект деепричастной формы на *-гач/-геч*, при выражении ею значения времени или условия выполнения действия, образуется посредством аффикса *-мый/-мий*, *-мыйча/-мичә*.

Деепричастие прошедшего времени на *-гач/-геч* в языке сибирских татар встречается редко и выступает в фонетических вариантах *-гац/гәц*, *-кац/-кәц*. Это деепричастие в языке сибирских татар иногда выступает в фонетическом варианте *-гацын*, *-гасын*.

Приведем примеры: *Кейәү гөл, көн тугац цәцәгә зойылып төшәтә – Жених-цветок, когда наступает день, его цветы осыпаятся*; *Койаш цыккасын та торатык – Как только восходит солнце, мы встаем* [24, с. 85].

Из примеров следует, данная деепричастная форма в языке сибирских татар, подобно другим тюркским языкам, обозначает действие, предшествующее основному действию.

В уйгурском языке деепричастие на *-гач/-геч*, подобно татарскому языку выражает действие, предшествующее другому действию: *Шәхәргә кайткач көрдүм – Я увидел это после того, как вернулся в город* [15, с. 90]; *yer yüzige işiki keñ éçilgac – Когда его дверь откроется миру* [34, 108].

В современном уйгурском языке исследуемая форма употребляется в составе некоторых сложных глаголов. Например: *алгач кәлдим - я принес* и т.д. [там же, с. 90].

В некоторых тюркских языках кыпчакской группы деепричастие на *-гач/-геч* имеет фонетический вариант *-гаш/-геш*, *-каш/-кеш*.

Так, в языке желтых уйгуров деепричастие на *-гач/-геч* выступает в фонетическом варианте *-җаш/-геш*, *-каш/-кеш* – *йагмыр йаккаш* – как только полил дождь [23, с. 34].

В тофаларском языке форма на *-гач/-геч* также выступает в фонетическом варианте *-каш/-гаш*. Подобно другим тюркским языкам это деепричастие также обозначает действие, непосредственно предшествующее действию основного глагола. Например: *Он келгеш соодады* – он пришел и рассказал [18, с. 178].

Отрицательный аспект деепричастия на *-каш/-гаш* в тофаларском языке образуется посредством аффикса *-пааш/-пәәш*, *-бааш/-бәәш*, *-вааш/-вәәш*: *аннавааш* – не охотившись, *гелбәәш* – не придя и т.д. [19, с.144].

Деепричастная форма на *-гач/-геч* в узбекском языке выступает в функции сказуемого в придаточных времени: *Камтир йиглаб юборгач, Асроркулнинг аччиги келди* – Когда старуха заплакала, Асраркул рассердился [3, с. 23].

В староузбекском языке также зарегистрировано исследуемое деепричастие – *аны көргәйч* – увидев его и т.д. [10, с.31].

В отличие от современного узбекского языка, в староузбекском языке форма на *-гач/-геч* в основном употреблялась в придаточных причины.

В башкирском языке форма на *-гач/-геч* в фонетическом варианте *-кас/-кәс*, *-гас/-гәс*.

Деепричастие на *-кас/-кәс*, *-гас/-гәс* довольно широко распространено в современном башкирском языке и образуется от любой глагольной основы. Эта форма в основном обозначает относительное время. Деепричастная форма на *-кас/-кәс*, *-гас/-гәс* в башкирском языке выражает предшествование как условие, при котором совершается последующее действие. Исследуемая деепричастная форма, выражая предшествование, нередко сочетается с усилительной частицей *та/тә* или *гына/генә* (ограничительной).

В отрицательном аспекте это деепричастие выражает причинно-следственную обусловленность предыдущего или последующего действий.

Рассмотрим пример: *Үз куззәрем менән курмагәс, ныкышманым – Раз не видел собственными глазами, не стал настаивать* [1, с.12].

Как известно, деепричастные формы в башкирском языке не сочетаются с аффиксами числа, лица, времени. В отличие от литературного башкирского языка, в восточном диалекте данного языка деепричастие на *-кас/-кәс, -гас/-гәс*, как в положительной, так и в отрицательной формах, принимает аффиксы лица и числа: *алгасым-я получив, алгастары - они получив* и т.д.

В связи с этим, небезынтересно воззрение Н.Х. Максютовой: «Данная особенность возводится к древнейшей форме племенного языка тамьян и кыпчаков» [9, с. 279].

В караимском языке рассматриваемое деепричастие наблюдается в фонетическом варианте *-гъачох, -гячох, -качох, -кячох* и также выражает действие, предшествующее действию основного глагола: *чыхкачох - как только вышел, эшиткячох - как только услышал* [14, с. 61].

Форма на *-гач/-геч* в чулымско-тюркском языке употребляется лишь в значении условия совершения действия основного глагола: *Мене алгач алгыл тайга – Если меня берете, то берите в тайгу* [4, с. 92].

Несколько иначе обстоит дело в якутском языке. В якутском языке деепричастию на *-гач/-геч* соответствует деепричастие на *-аат*.

Некоторые тюркологи придерживаются гипотезы о монгольском происхождении якутского деепричастия на *-аат*, другие же связывают его с тюркским деепричастным аффиксом *-гач/-геч*.

Монгольское происхождение деепричастного аффикса *-аат* отмечалось Н.П.Поп-пе, В.Л.Котвич и др. [16, 8].

Указывая на монгольское происхождение якутского деепричастия на *-аат*, Н.Н. Поппе отмечал, что в связи с заимствованным характером аффикса язык не успел окончательно образовать отрицательную форму данного деепричастия [16, с. 64].

Аффикс *-аат* якутского языка, по В. Радлову, не имеет ничего общего с аффиксом *-гач*, так как, общетюркский *-č* в якутском соответствует *-s*, а не *-t* [21, с. 480]. Аналогичного мнения придерживается также и Г. Рамstedт [35, с. 107-108].

В частности, в монгольских языках существует деепричастие, именуемое разделительным. В бурятском языке разделительное

деепричастие также образуется посредством аффикса на *-aad* (*-ood*, *-өөд*, *-ээд*) и т.д. [17, с.127].

Данные деепричастные формы в монгольских языках семантически обозначают действие, предшествовавшее действию основного глагола. С якутским деепричастием на *-aam*, как видно, полного совпадения не наблюдается, но прослеживается некоторая семантическая близость.

Общеизвестно, что якутский язык долгое время контактировал с монгольскими языками, вследствие чего большинство фонетических, лексических и грамматических признаков этих языков перешли в него. С этой точки зрения вполне реально монгольское происхождение якутского деепричастного аффикса на *-aam*.

Е.И.Убрятова интерпретирует происхождение якутского аффикса на *-aam* следующим образом. Так, Е.И. Убрятова связывает это деепричастие с тюркской деепричастной формой на *-gach/-gech*.

В связи с этим, приведем следующее высказывание Е.И. Убрятовой: «Фонетически такое сопоставление вполне оправдано. В якутском языке имеются и другие аффиксы: с начальным *б*, которое выпало и дало долгий гласный (ср., например, аффиксы *-бах*, *аах*), конечное *-с* аффиксов, образовавшееся из *-и*, *-з*, *-ч*, во многих случаях перешло в *-т* (*-быт* из *-мыш*, *-бат* из *-маз*, *-быт* из *-быз* и т.д.)» [26, с. 44].

Общность якутского деепричастия на *-aam* и тюркского деепричастия на *-gach*, по-мнению Е.И.Убрятовой, подтверждается их способностью принимать падежные аффиксы [там же, 43-44].

Деепричастие на *-aam* в якутском языке принимает аффикс родительного падежа, сочетаясь при этом с послелогом *кытта* (*кытары*).

Форма на *-gach/-gech* в некоторых тюркских языках и их диалектах также принимает падежные аффиксы.

Так, в мишарском диалекте татарского языка рассматриваемая деепричастная форма сочетается с аффиксами исходного падежа *тан/-тән*, *-тын/-тен*, *-нан/-нән* и частицей *-ук/-үк*: *Карабодай элгергәцтән, бал булырга тийеш – Мед должен появиться, когда поспеет гречиха* и т.д. [11, с. 184].

Деепричастие на *-gac* в башкирском языке также принимает аффиксы исходного падежа: *уйлагастан – подумав*, *күргәстән – увидев* и т.д.

В тувинском языке рассматриваемая форма сочетается не только с аффиксами исходного, но и местного падежей: *келгеиш* – *придя*, *келгеиште*, *келгеиштен* и т.д.

Исследуемая форма, по Н.К.Дмитриеву «...очевидно, сохранилась от той эпохи, когда деепричастие еще могло склоняться, т.е. не окончательно превратилось в отглагольное наречие» [5, с.186].

«...Тунгусский суф. *-ksa~kso~kse*, который выражает то же самое, как отмечает Э.Р. Тенишев, является как бы промежуточной формой, особенно если предположить, что *-ksa* мог иметь вариант **kas*». Далее он подчеркивает: «... Не менее часты явления чередования в исходе слова согласного *č* с *s* в тюркских языках и *t* с *s* – монгольских. Таким образом, все наз- ванные суффиксы (тюрк. *-qač*, монг. *-Yad*, як. *-a:t*, тунг. *-ksa*), вероятно, могут быть включены в состав одной группы» [21, с. 480-481].

В якутском языке форма на *-aam* обозначает действие, предшествующее дейст- вию основного глагола: *бараам* – *как только ушел* [26, с. 44].

В отличие от тюркских языков, в якутском языке деепричастие на *-aam* не имеет отрицательной формы.

Компаративный анализ якутского деепричастия на *-aam*, тюркского на *-gach* и монгольского на *-aad* показывает, что эти аффиксы семантически не совпадают полностью. Так, доминирующим значением формы на *-gach* в тюркских языках является обозначение предшествования данного действия другому. Деепричастие на *-gach*, сочетаясь с усилительной частицей *-ma/-mэ*, передает значение, семантически близкое к якутской деепричастной форме на *-aam*. В данном случае форма на *-gach* передает действие, вслед за которым сразу же следует действие, выраженное основным глаголом.

Касательно монгольского деепричастия на *-aad* отметим, что оно выражает общее предшествование основному действию, без оттенка быстротечности, который характерен для формы на *-aam* в якутском языке: *Муур удаад дьэжээ* – *кошка ушла, насытившись* [7, с. 64].

Подытоживая результаты сравнительного анализа тюркского деепричастия прошедшего времени на *-gach/-geч*, отличающегося общими и дифференциальными фонетическими, морфологическими и синтаксическими свойствами, можно отметить, что исследуемая форма функционирует в основном в тюркских языках кыпчакской, карлукской и уйгуро-огузской групп. В огузской группе тюркских

языков и в древнетюркском языке деепричастие на *-gach/-geç* не зарегистрировано.

Однако, в Дрезденском экземпляре рукописи героического эпоса огузов *Китаби Деде Коркут* зарегистрированы случаи использования деепричастия на *-gach/-geç* с глаголом *-di* со значением - *как только, когда*: *digeç (D 19,13) – как только сказал* и т.д.

Наряду с этим, деепричастная форма прошедшего времени на *-gach/-geç* наблю-дается также в произведениях выдающегося азербайджанского поэта 16 века Физули.

Исследуя факты тюркских языков и их диалектов, можно прийти к выводу, что деепричастие прошедшего времени на *-gach/-geç* характеризует действие во временном, причинно-следственном отношении, а также действие, предшествующее действию основного глагола, а также сочетается с аффиксами исходного и местного падежей. В якутском языке данная деепричастная форма принимает аффиксы родительного падежа.

Отметим, что во всех привлеченных к комплексному анализу тюркских языках деепричастие прошедшего времени на *-gach/-geç* функционирует в различных фонетических вариантах (*-каш/-гаш, кас/-кэс, -гас/-гэс, -гъадох/-гядох/-кадох/-кядох, гац/-гэц/-кац/-кэц* и др.).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдуллина Г.Р. Категория неличных форм глагола башкирского языка // Научный журнал Томского государственного университета. Г. № 321. Томск, Апрель 2009 г. - с. 7-13
2. Алиев В. Неспрягаемые формы глагола в азербайджанском языке: Автореферат кандидатской диссертации по филологическим наукам, Баку, 1989. - 57 с.
3. Аскарлова М. Деепричастие в современном узбекском языке // Труды Ташкентского государственного педагогического института имени Низами. Том.2. Ташкент; Государственное образовательное Издательство УзССР, 1954. - с. 16-28
4. Бирюкович Р.М. Морфология чулымского тюркского языка. П. П. Саратов; Изд-во Саратовского университета, 1981. - 184 с.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.; Издательство Академии Наук СССР, 1948. - 276 с.

6. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.-Л.; Академия Наук СССР Изд., 1960. - 446 с.
7. Коркина Е.И. Деепричастия в якутском языке. - Новосибирск; Наука, 1985. - 204 с.
8. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. – Москва; Издательство иностранной литературы, 1962. – 373 с.
9. Максютлова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка (в сравнительно-историческом освещении). – Москва; Наука, 1976. - 292 с.
10. Матгазиев А. Исследование по морфологии староузбекского языка (конец XVIII - до семидесятых годов XIX века): Автореферат кандидатской диссертации по филологии, Ташкент, 1979. - 41 с.
11. Махмутова Л.Т. Опыт изучения тюркских диалектов (Мишарский диалект татарского языка). - Москва; Наука, 1978. - 271 с.
12. Мешадиева А.Э. Структурно-семантические и синтаксические особенности деепричастных форм на *-dikça⁴* в современных тюркских языках // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. Номер 2 (23). Иркутск, 2013. - с. 161-168.
13. Мешадиева А.Э. К вопросу о деепричастной форме на *-gali/-geli* в тюркских языках // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. № 1. Пятигорск, 2014. - с. 71-75.
14. Мусаев К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. – Москва; "Наука", 1977. - 100 с.
15. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. - М.; Издательство Восточной литературы, 1960. - 133 с.
16. Поппе Н.Н. Учебная грамматика якутского языка. – Москва; Центральное Издательство народов СССР, 1926. - 120 с.
17. Поппе Н.Н. Грамматика письменного монгольского языка. – М.-Л.; Издательство Академии Наук СССР, 1937. - 198 с.
18. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – Москва; Наука, 1978. - 287 с.
19. Рассадин В. И. Тофаларский язык и его место в системе тюркских языков. - Элиста: Издательство Калмыцкого университета, 2014. - 218 с.

20. Серебренников Б. А., Гаджиева Н.Г. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - М.; Наука, 1986. - 285 с.
21. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва; Наука, 1988. - 558 с.
22. Татарская грамматика. Морфология I. II. - М.; Татарское книжное издательство, 1993. - 397 с.
23. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. - Москва; Наука, 1966. - 84 с.
24. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. П. 2. - Казань; Издательство Казанского университета, 1968. - 182 с.
25. Тумашева Д.Г. Татарский глагол: (опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий): учебник. - Казань; Издательство Казанского университета, 1986. - 189 с.
26. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Ч. II. - Новосибирск; Наука, 1976. - 214 с.
27. Хасанова Л. М. Система деепричастных форм глагола в башкирском языке: Автореферат кандидатской диссертации по филологии, Уфа, 2010. - 21 с.
28. Хисамова Ф. М. Морфология татарского языка. – Казань, "Мағариф" 2006,. - 335 с.
29. Юсупов Ф. Я. Морфология татарского диалектного языка: Категория глагола. - Казань; Фен, 2004. - 592 с.
30. Akalın M. *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: 1988, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
31. Akyüz K. ve diğerleri (eds), *Fuzûlî Divanı*, Ankara: 1990, Akçağ yayınları, 500 s.
32. Eckmann J. (Çeviren: Günay Karaağaç), *Çağatayca El Kitabı*, Ankara: 2003, Akçağ yayınları.
33. Ergin M. *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: 1989, TDK yayınları.
34. Öztürk R. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: 1994, TDK yayınları.
35. Ramstedt G. Über die konjugation des Khalkha-Mongolischen. - MSFO, Suomalaie-ugrilaisen Seuran toimituksia XIX. - Memoires de la Soaibte Finno-ougrienne XIX. – Helsinki; Osnabrock Otto Zeller, 1968 - 126 p.

Aynel Məşədiyeva

**Türk dillərində və dialektlərində bəzi keçmiş zaman
feili-bağlama şəkilçilərinin tarixi inkişafı
Xülasə**

Bu məqalədə türk dillərində və onların dialektlərində *-qaç/-qeç* keçmiş zaman feili bağlama şəkilçisinin tarixi inkişafı öyrənilir. Tədqiqat bu feili bağlamanın müxtəlif fonetik variantlarını, oxşar və fərqli cəhətlərini və onun işlənmə xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Türk dillərində və onların dialektlərində *-qaç/-qeç* şəkilçili keçmiş zaman feili bağlama formasının müqayisəli təhlili göstərir ki, araşdırılan feili bağlamanın spesifikasiyası türk dillərinin qrammatik sisteminin formalaşmasının tarixi şərtlərindən asılıdır. Məqalənin nəticələri türk dillərinin morfolojiyasının təsviri zamanı və araşdırılan mövzu üzrə dərs vəsaitlərinin tərtibində istifadə oluna bilər.

Aynel Meshadiyeva

**Historical development of some Past Tense adverbial participle
affixes in Turkic languages and dialects
Abstract**

The paper examines historical development of past tense adverbial participle affix ending in *-gach/-gech* in Turkic languages and their dialects. The research demonstrates the different phonetic variants, similar and differential features of this past tense adverbial participle form and peculiarities of its usage. The comparative analysis of past tense adverbial participle form ending in *-gach/-gech* in Turkic languages and dialects shows that the specificity of this form depends on historical conditions of functioning and formation of grammatical system of Turkic languages. The results of this study can apply in description of the morphology of Turkic languages, and in the preparation of textbooks on the subject.

Baba Məhərrəmli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
baba_magerramli@mail.ru

İlkin sözlərin yaranma mexanizmi haqqında

Açar sözlər: söz, ilkin, dil, səs, kök, fonosemantika

Ключевые слова: слова, праязык, звук, корень, фоносемантика

Key words: word, protolanguage, sound, root, phonosemantics

İlkin sözlərin yaranma mexanizmi hər zaman dilçiləri düşündürmüşdür. Dünya dilçiliyində ilkin söz qatının hansı nitq hissələrindən ibarət olması məsələsi hələ də mübahisəlidir. Fikrimizcə, hər bir dildə ən qədim morfemlər isim, feil və əvəzlik kökləridir. Dilçilər arasında isimlərin və yaxud da feillərin ilkinliyi haqqında fərqli fikirlər var. V.Pizani qeyd edir ki, dildəki kök sözlər ad və feillərə bölünür. M.Miller ilkin sözlərin feillər olduğunu ehtimal edir. O, hind-Avropa dillərinin faktlarına əsaslanaraq həmin fikri irəli sürür. E.Benvenist və H.Hirtə görə, qədim hind-Avropa dillərində bütün feillər isim köklərindən yaranmışdır (18, s.160). A.Fisk dilin ad yarada bilmədiyi vaxtda feil köklərinin mövcud olduğunu qeyd edir. A.Meye də ilkin köklərin hərəkət bildirdiyini iddia edir. N.Y.Marr isə yazır ki, qədimdə feillər müstəqil nitq hissəsi olmamışdır. Onlar yalnız frazada, ifadədə ad bildirən sözün feil kimi işlənməsi nəticəsində yaranmışdır, bir sözlə, bütün feillər isim köklərindən təşəkkül tapmışdır (19, s.21-22). Q.Şuxardt, A.Trombetti, Q.Royne, K.Herman və bir çox digər dilçilərin fikrincə, adlarla müqayisədə, feillər daha qədim söz qruplarıdır (15, s.131).

Türkologiyada da bu problem haqqında ziddiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. A.M.Şerbak göstərir ki, türk dillərində bütün kök morfemlər kiçik istisna ilə ad və feillərdən ibarətdir. Y.V.Şeka yazır ki, türk dillərinin təkamülü mərhələlərində nidalar ilk köklərdir, əvəzlilər onlardan törəmiş gövdələr kimi təşəkkül tapmışdır. Həmin mərhələ Ural-Altay dövrü idi (21, s.127). Əlbəttə, bu məsələ ilə əlaqədar subyektiv mülahizələr çoxdur. B.M.Yunusəliyev ən qədim kök morfemlər sırasına isim və feillərlə yanaşı, təqlidi sözləri də aid edir (22, s.6-9). Türkologiyada nitq hissələrinin mənşəyi haqqında məsələdə sinkretizmlilik nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edir. Sinkretizmlilik nəzəriyyəsinə görə, qədim türk dilində

ad və feillər eyni zamanda yaranaraq, korrelyativ köklər kimi mövcud olmuşdur.

B.Atalay isimlərin ilkinliyi qənaətinə gəlir. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, vaxtilə insanlar əvvəl öz ətraflarındakı konkret məfhumları adlandırmağa başlamışlar. Feillərin semantikasındakı iş, zaman, şəxs kimi üç anlayışın eyni anda nəzərə alınması, dərk olunması gərəkdir. Bundan başqa, feillərdə məna təcrid edilmə var. Bu cür abstraktlaşma isə dil inkişaf etdikdən və düşünmə qabiliyyəti yüksəldikdən sonra meydana gəlmişdir (2, s.110). F.A.Cəlilovun fikrincə, türk dillərində ilkin sinkretik kökləri isim, sonra feil, yaxud əvvəlcə feil, sonra isim olmuşdur şəklində izah etmək bu problemin həllinə aydınlıq gətirmir. Problemin həlli amorf quruluşdan iltisqi quruluşa keçidlə bağlı məsələlərin şərhilə bağlıdır (6, s.87). Q.K.Bağırov bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənən feillərin kəmiyyət təhlili göstərir ki, onların köklərinin isim və başqa nitq hissələrinə nisbətən sayca məhdudluğuna baxmayaraq, insan cəmiyyəti hal-hərəkət məfhumlarını ifadə etmək tələbini ödəmək üçün əvvəlcə feil köklərindən istifadə etmişdir (3, s.25).

Bəzi tədqiqatçılar feillərdə təkhecalılığın daha çox mühafizə olunduğuna əsaslanaraq, feilləri qədim hesab edirlər. Lakin bu fakt əsas sayıla bilməz, çünki türkologiyada dəfələrlə sübut edilmişdir ki, monosillabik feillərin bir qismi etimoloji cəhətdən düzəlmədir. Biz əvəzlik köklərini ən qədim söz qruplarından biri hesab edirik, çünki dildə ilkin sözlərin yaranışında konkret anlayışların ifadəsi birincidir, sonra isə mücərrəd anlayışların adlandırılması baş vermişdir. Əvəzlik kökləri də (xüsusilə şəxs və işarə əvəzlilikləri) dildə konkretlik ifadə edən söz qruplarındanıdır.

Dildə ilkin söz qruplarına əvəzliliklərin də aidliyini F.Boppun söz kökü haqqındakı nəzəriyyəsi də isbat edir. Həmin nəzəriyyəyə görə, ilk dəfə təkhecalılıq əsasında yaranan sözlər feil və əvəzlik köklərindən ibarət olmuşdur. F.Boppun fikrincə, hind-Avropa dillərində ilk yaranan təkhecalı köklər iki yerə bölünür: 1) feil kökləri; 2) əvəzlik kökləri. Birincilərdən feillər və adlar (yəni isimlər və sifətlər); ikincilərdən isə əvəzliliklər və bütün ilkin önlüklər, bağlayıcılar və ədatlar yaranmışdır (1, s.25). Vaxtilə V.fon Humbolt yazırdı: “Mən burada müxtəlif nitq hissələrinin əmələ gəlməsi haqqında söyləmələri xatırlatmaq istəyirəm ki, gah isimlər, gah da feillər daha qədim olub, guya əvəzliliklər çox gec yaranıb. Bununla bağlı deməliyəm ki, ilk dövrlərdə isim və feil qrammatik baxımdan fərqlənməyib və feil əvəzliliklə əlaqədə olandan sonra ikinci dərəcəli söz kimi yaranıb (9, s.37). Bəşəriyyət yarananda insanların leksikonunda əvəzliliklərin işlənməsini dilin psixoloji mahiyyəti

də təsdiq edir. M.B.Əsgərov psixolinqvistik mövqedən çıxış edərək yazır ki, əvəzliliklərin insanın, bəlkə, dil açdığı gündən müraciət etdiyi ən ilkin sözlərdən olması şübhə doğurmamalıdır. İlkin nitqin *o, sən, mən* əlifbasından başlamış olması artıq dilçilik elminin sübuta ehtiyacı olmayan aksiomalarındandır (7, s.141). Türkologiyada ənənəvi fikrə görə, ilkin sözlər sinkretik köklər, yəni ad-feil omonimliyi olan morfemlər kimi təşəkkül tapmışdır. Ancaq dünya dillərində əvəzliliklərin homogenliyi faktı onların da ilkin kök sözlərə aid olması gümanını möhkəmləndirir.

Problemin şərhı yazıyaqədərki dövrlə bağlı olduğuna görə isimlərin və ya feillərin və yaxud da əvəzliliklərin daha qədimliyini müəyyənləşdirmək çətin və mübahisəlidir. Yəni bu məsələnin şərhində ancaq ehtimallar irəli sürmək olar. Buna görə də biz hər üç söz qrupunu kök morfemlərə aid edirik. Bizim fikrimizcə, ilkin sözlər isim-feil (yəni sinkretik) və əvəzlilik köklərindən ibarət olmuşdur.

Dilçilikdə kök sözlərin yaranması haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Tədqiqatçılar dilin ilkin yaranış mexanizmi ilə bağlı real faktlar olmaması səbəbindən ya tədqiqatçı təxəyyülünə, ya da analogiya prinsipinə əsaslanmışlar. Mövcud tədqiqatlar gerçəkliyi şübhə altına alsalar, yalnız düzgün məntiqə əsaslanmaqla dil və ya nitqin ilk əvvəl yalnız leksik formalardan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. Yəni ulu əcdadlarımızın nitqinin ilkin variantının yalnız leksik vahidlərdən ibarət olması fikri heç bir şübhə doğurmamalıdır (7, s.114, 149).

Qədimdə kök sözlərin, əsasən, kar samitlə başlaması məhz kar samitlərin öncə yaranması ilə bağlıdır. Kar samitlərin cingiltili samitlərə nisbətən qədim olması fikri daha realdır. Dildə ilkin sait və samit səslər dil arxasından, qırtlaqdan önə doğru inkişaf etmişdir. Ona görə də ilkin dildə kar samitlər və qalın saitlər əvvəl yaranmışdır. İlkin səslər qırtlaq səsləri olmuşdur. Bu fikri hind-Avropa dilçiliyində irəli sürülən larinqal nəzəriyyə də sübut edir. Qıpçaq qrupu türk dillərində qədim dil elementi kimi qırtlaq samitləri mühafizə edilmişdir. Məsələn, qazax dilində spesifik dilarxası, qırtlaq *k`* samiti işlənir: *k`ız, k`an* və s. a

Kök sözlərin, ilkin morfemlərin yaranması probleminin şərhı dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir. Problemin çətinliyi ondadır ki, ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə söykənir, çünki ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Alimlər yalnız məntiqin gücünə əsaslanıb fərqli fərziyyələr irəli sürürlər. Kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə edir. Səsin fonematik funksiyası və fonosemantik qanunauyğunluq-

lar bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Səs simvolizmi nəzəriyyəsinə görə, ilkin səslərlə onların yaratdığı mənalar arasında əlaqə var.

Türkologiyada söz kökü haqqında olan nəzəri fikirlərdən ən önəmlisi çuvaş türkoloqu Q.E.Kornilovun ideofon nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyə türk dillərindəki etimoloji araşdırmalarda yeni metodların tətbiq olunmasının zəruriliyini sübut edir. İndiyə qədər etimoloji araşdırmalarda səs təqlidi faktının elmi əsaslara söykənmədiyini iddia edən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Q.E.Kornilovun araşdırması səs təqlidi amilinin etimoloji araşdırmada nəzərə alınmasının vacibliyini təsdiqləyir. Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, ilkin kök söz deyil, imitativdir. Onun fikrincə, ilkin söz kökünü təşkil edən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və onlar funksional baxımdan müasir söz modelinə uyğun gəlirdi. Vaxtilə ideofon səviyyəsində olan ilkin köklər hətta funksional baxımdan müasir dildə olan cümlənin funksiyasını da yerinə yetirmişdir (16, s.181). Fikrimizcə, ilkin söz kökləri ayrı-ayrı səs formalarında meydana çıxmışdır və həmin səslərin sayı müasir dillərdəki kimi o qədər də çox olmamışdır. Tədricən dil inkişaf etdikcə, samit və sait səslərin müxtəlif kombinasiyaları fərqli söz kökü modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müxtəlif sistemli dillərdə bəzi analogi köklər təsadüfən uyğunluq təşkil edə bilər. Biz həmin faktı heç də inkar etmirik, ancaq elə kök morfemlər mövcuddur ki, bunu dil universaliləri və ya insan təfəkkürünün eyni olması ilə bağlamaq düzgün deyil. Bu qrup sözlər protodildə səs təqlidindən yaranmış və bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış kök sözlərdir ki, müxtəlif dillərdə fərqli fonetik və semantik inkişafa məruz qalsalar da, ortaqlığı qorumuşdur. Əslində, ən qədim söz köklərinin mənşəyi məhz səs təqlidi ilə bağlıdır. Müxtəlif dillərdəki qohum sözlərdə uyğun gələn mənaların tutuşdurulması ilkin mənənin deyil, sadəcə arxetipin fonetik biçiminin bərpası üçün əsas yaradır. Yəni ilkin mənənin bərpası məsələsi çox nisbidir, amma səs uyğunluqlarına görə ilkin fonetik formanın bərpası daha realdır.

Dünya dillərində ortaq əlamətlər daha qədimliyi əks etdirdiyi halda, fərqli cəhətlər sonrakı dövrün məhsulu kimi ortaya çıxır. Məsələn, türk dillərində genetik qohumluğu təsbit edən kök sözlər qədim türk dilinin ilkin söz bazası haqqında təəssürat yaradırsa, əksinə, fərqli leksik-semantik amillər sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Adətən, dünya dillərində ortaq leksikanın bir hissəsini əhatə edən və ən qədim söz qrupuna aid edilən qohumluq bildirən sözlərin də mənşəyi imitativlərlə bağlanır. Buna

görə də ilkin köklərin etimoloji təhlilində səs təqlidi amilini nəzərə almaq lazımdır.

Səs simvolizmi nəzəriyyəsi bir sıra ilkin söz köklərinin yaranma səbəblərini izah etməyə imkan verir. Hətta qədim qaynaqlarda izini tapa bilmədiyimiz söz köklərinin əksəriyyətinin mənşəyini, əmələgəlmə prosesini səs təqlidi və səs simvolizmi ilə izah etmək mümkündür. A.M.Qazov-Qinzberqin, Q.E.Kornilovun və S.V.Voroninin əsərlərində səs təqlidinin və səs simvolizminin kök sözlərin yaranmasındakı rolu dərin elmi izahını tapmışdır. Bəzi alimlərin iddiasına görə, müxtəlif sistemli dillərdə oxşar sözlər fərqli situasiyalarda yaranan eyni assosiasianın nəticəsində oxşar vəziyyətləri əks etdirən köklər kimi birbirindən asılı olmayaraq formalaşır. Məsələn, E.Z.Kajibəyov **qar-* “lənətləmək” tipli sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini (ər. *qa:r* “lənət”, hind.-Avr. **gar* “qışqırmaq” və s.) təsadüfi hal hesab edir və səs təqlidi (imitativ) ilə müxtəlif dillərdə oxşar sözlərin yaranmasının birbirindən asılı olmadığını qeyd edir. Ancaq eyni zamanda E.Z.Kajibəyov araşdırmasında müxtəlif sistemli dillərdə təqlid əsasında yaranmış sinkretik kökləri homogen sözlər kimi təqdim edir (11, s.220, 221). Göründüyü kimi, türkoloqun bu məsələyə münasibətində ziddiyyətli məqamlar özünü göstərir. Müqayisə edək, sam.-ham. **gar* “acıqlı olmaq”, şum. *qir* // *qi* // *qe* “əsəbi, acıqlı olmaq” (8, s.41), Azərb. *qarğış*, *qarğımaq*, tat. *karqa-u* “lənətləmək”. Bu tipli qədim sözlərin uyğunluğu təsadüfi ola bilməz, çünki belə köklər ilkin insan təfəkkürünün məhsuludur və onlar ilk ulu dilin izlərini yaşadır.

Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar söz köklərinin bir qismi ilkin dövrdə səs təqlidi əsasında yaranmış, sonradan isə həmin köklərin allo-morfları müxtəlif dillərə yayılmışdır. Səs təqlidindən yaranan sözlərin fərqli statistikaları mövcuddur. G.J.Ramstedt Altay dillərinin əksəriyyətinin lüğət fondunun onomatopoetik səciyyəli olduğunu qeyd edir. A.Yohanneson 2200 hind-Avropa söz kökündən 530-nun səs təqlidindən yarandığını ehtimal edir. A.M.Qazov-Qinzberq sami dillərində 181 feil kökünün 115-nin səs təqlidindən yarandığını, 26-nın isə səs təqlidindən yaranması ehtimalının olduğunu göstərir (17, s.130-131). Bu statistik göstəricilər sübut edir ki, etimoloji araşdırmada səs təqlidi amili nəzərdən qaçırılmamalıdır. Etimoloji araşdırmalarla, tarixi-müqayisəli tədqiqatlarla məşğul olanlar mühafizəkarlıq edərək bu fikrin əleyhinə çıxma bilərlər. Ancaq səs simvolizminin mahiyyəti etimoloji araşdırmalarda səs təqlidinin, imitativliyin nəzərə alınmasını tələb edir. Türk dillərində səs təqlidi ilə yaranan sözlərin bir çoxu monosillabik quruluşa malikdir.

Araşdırmalarda qazax dilində 2000-dən 3000-ə qədər leksik vahidin səs təqlidi əsasında formalaşdığı göstərilir. Qədim hind-Avropa dillərindəki 203 söz kökünün 50-dən çoxu səs təqlidi əsasında yaranmışdır. K.Ş.Xusainovun qeydinə görə, səs təqlidindən formalaşmış *CVC* (*samit* + *sait* + *samit*) tipli təkhecalı sözlərin sayı qazax dilində 200-dür (10, s.159). Müxtəlif sistemli dillərdə bənzər söz köklərinin səs təqlidi əsasında yaranması səs təqlidinin kök sözlərin təməl mənbələrindən biri olduğunu sübut edir. Burada kök sözlərin fonosemantik mahiyyətini, funksiyasını unutmamaq olmaz. Dildə ilkin sözlər ayrı-ayrı səslər formasında təşəkkül tapmışdır, çox güman ki, həmin səslər də vaxtilə müəyyən semantik yük daşmışdır.

Araşdırmalar ideofonların ilk sözlərin təməlini yaratdığını, söz köklərinin tarixi-etimoloji strukturunu formalaşdırdığını təsdiqləyir. Məsələn, Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdə, o cümlədən türk və hind-Avropa dillərində *kap*- kökünün “tutmaq” anlamını ifadə etməsinin səbəbini *k*- ideofonunun prosesin qəfil baş verməsini əks etdirməsi ilə izah edir (16, s.8). A.M.Qazov-Qinzberq də sami dillərində *KPP* kökünün “*qapmaq*” semantikasını əks etdirdiyini göstərmişdir (17, s.56). Həmin kök qohum olmayan dillərdə oxşar semantikəli derivatlar üçün ilkin baza, təməl rolunu oynamışdır. H.İ.Mirzəyev yazır ki, *qa* forması ilə başlayan feillərdə “sıxmaq, bərkitmək, tutmaq”, *ba* ilə başlayanlarda isə bir-birinə “bağlamaq, keçirtmək, yaxın çəkmək” mənaları özünü mühafizə etməkdədir (20, s.44). Beləliklə, səs simvolizmini, imitativlərin mahiyyətini açmadan rekonstruksiya aparmaq dəqiq elmi nəticə vermir. Nəzərə alaq ki, müxtəlif sistemli dillərdə **ka*- morfemindən onlarla yeni söz kökü formalaşmışdır.

İlk sözlərin konkret və və ya mücərrəd mənalar bildirməsi haqqında dilçilikdə fərqi fikirlər var. Bəzi dilçilərin qənaətinə görə, ilkin mənə həmişə konkret olmuşdur və protodildə mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlər mövcud deyildi. Ancaq əksini düşünən alimlər də var. E.Benvenist hər iki fikrin əsassızlığını iddia edir. İlkin insan təfəkkürünün konkret anlayışlar bildirməsi fikrini S.S.Mayzel və E.Z.Kajibəyov da müdafiə edirlər. Əlbəttə, protodildə mücərrəd mənalı sözlərin tamamilə yoxluğunu iddia etmək də düzgün deyil, çünki məhz protodildə ilkin mifoloji anlayışlar, sakral məfhumlar yaranmışdır. Ən qədim insanların nitqi birhecalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olmuşdur. Onlar əksərən başqa canlılar kimi kəsik-kəsik qışqırıqlarla danışmışlar. Birgə fəaliyyət tədricən eşidilən səsin mahiyyətini anlamaq

imkanı yaratmışdır. Lazımi mənalara bu cür müəyyən səslərlə mənimlənilmişdir (14, s.16).

E.Z.Kajibəyovun fikrincə, ilk sözlərin məzmunu konkret, sadə, elementar, monosemantik olmuşdur, çünki qədim dövrdə insanın təfəkkürü elə də dərin deyildi ki, onu əhatə edən dünyanı tam dərk edə bilsin. Buna görə də ilkin sözlərin səs tərkibi də sadə idi (12, s.96). E.Z.Kajibəyovun bu fikri ilə razılaşırıq ki, guya qədim dövrdə insanın təfəkkürü dərin olmamışdır. Əgər mifoloji leksikada sakral anlayışların ifadəsi əsas yer tutursa, deməli, ibtidai insan təfəkkürü abstrakt məfhumları da müəyyən dərəcədə inikas etdirmişdir. Təbii ki, ilkin təqlid əsasında yaranan köklərin abstrakt məfhum bildirdiyini iddia etmək məntiqli deyil. Ancaq sonradan həmin köklər tədricən abstrakt anlayışları da ifadə etmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərdə səs təqlidi ilə oxşar sözlərin yaranmasını bəşər təfəkkürünün eyniliyi ilə də izah etmək mümkündür. Bəzi bu tipli sözlərin analogi formalaşması və məna daşması təsadüfi ola bilər. Belə sözlər sonradan yaranmış leksemlərdir. Məsələn, Azərbaycanca *çat*, *çatlamaq*, ing. *chapped* (çəpt) “çatlamış”, Azərbaycanca *tappılı*, *tappıldamaq*, ing. *tap* “tap-pıldamaq” və s. Bu cür misalların sayını daha da artırmaq mümkündür. Qədim türk dilində *çağ-çuğ* və *çak* sözləri “səs” anlamını ifadə etmişdir. Təqlid əsasında yaranmış sözlərin bir qisminin isə tarixi qədimlərə gedib çıxır. Məsələn, *çağır*- və *çığır*- sözlərinin kökündə məhz **ça* kök morfemi dayanır. Qədim türkcədəki *sab* // *sav* “söz”, *çav* “şan-şöhrət, səs”, *çavuş* “hərbi rütbə” sözləri də bu kökdəndir. Hazırda dialekt və şivələrimizdə işlənən *söz-sav* qoşa sözündə *sav* kökü mühafizə olunmuşdur. Müqayisə etmək, Yenisey yazılarında: *çab* “şayiə, xəbər, söhbət”, *sab* “söz”, qırğ. *çuu* “səs-küy”, *çır* “qışqırıq”, qaz. *şuv* “çığırtı”, qədim.uyğ. *çav* “söhbət, danışmaq”. M.Kaşğari *çağı* sözünü “gurultu” mənasında izah edir. Deməli, dilimizdəki *çağır*- feilinin də kökü buradandır. Qədim qaynaqlarda bu kökdən yaranmış *çavıkmak* feili “şöhrət qazanmaq” mənasında işlənmişdir: *er çavıktı* “Adam şöhrət sahibi oldu” (13, c.2, s.117). Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *çavımaq* “çalışmaq, vurnuxmaq, qaçmaq” (sözü də bu kökdəndir. Azərbaycan dilindəki *qax*- “vurmaq” - *çax*- “çaxmaq” feillərinin eynimənşəlliliyini səs simvolizminə əsasən izah etmək mümkündür.

Etimoloji təhlildə səs simvolizmini, səsin fonosemantik mahiyyətini, imitasiyanı nəzərə almadan rekonstruksiya aparmaq mümkün deyil. Çünki səs təqlidi kök sözlərin əsas yaranma mənbələrindən biridir. Məsələn, əksər qədim qaynaqlarda **ka*- “bağlamaq, örtmək, qutu, qab” morfemi işlənmişdir. Həmin kök mənşə baxımından **k* səsinin fonosemantik mahiyyəti ilə bağlıdır. Türk dillərinin ilkin mənbələrində **ka*- morfemi

müstəqil şəkildə qeydə alınmışdır və onu bərpa etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bəzi türk dillərində bu kökün ilkin forması mühafizə edilmişdir: dolq. *kaa* “qutu”. Müqayisə edək: qəd.Mis. *gu* “qutu” (5, s.805). Ancaq B.Ç.Budayev kalmık dilindəki *kaa*- “bağlamaq”, qədim monqol dilindəki *xaqa* “bağlamaq” sözlərinin kök morfeminin **kava* “bağlamaq” olduğunu ehtimal edir (4, s.97). Halbuki türk dillərinin ilkin yazılı qaynaqlarında bu kök morfem *ka* // *qa* biçimində işlənmişdir. Yəni bu kökün arxetipinin ikihecalı formada bərpasının heç bir elmi əsası yoxdur.

Azərbaycan dilindəki *öküz*, monqol dilindəki *uxer* “öküz” sözlərinin səs təqlidindən formalaşmasını bürat, monqol dillərindəki *üxer*-, qazax dilindəki *ökir*-, türkmən dilindəki *öqir*-, başqırd dilindəki *üker*-feillərinin “nərildəmək, böyürmək” mənasında işlənməsi sübut edir. Müqayisə edək: ing. *ox* “öküz”. Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdəki *buğa* // *buğu* // *buka* // *bull* sözlərinin **bu* // **mu* // **mı* “böyürmək” ideofonundan yarandığını iddia edir (16, s.73). Müqayisə edək: türk.dial. *buhur* “dəvə”, türk.dil. *buğa* “öküz”, *buğu* “maral”, manc. *buxa* “yırtıcı heyvan”, “qoyun, erkək keçi”, mon. *buqa* “maral”, *buur* “erkək dəvə”, mord. *buka*, mac. *bika* “öküz”, mar. *muka* “inək”, ər. *bakr* “körpə dəvə”.

Qədim türk abidələrində *buğra* sözü “keçi” mənasında işlənmişdir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *bi* sözü “at, aygır” anlamını ifadə etmişdir. Bu kök digər dillərdə də mövcuddur: ing. *bull* “öküz”, rus. *бык* “öküz”, irl. *bo* “inək”, yun. *bous* “öküz”, bask. *behi* // *bei* “inək”, proto-kelt. **bow* “inək”, **bukko* “keçi”, rom. *buke* // *bouk* // *bok* “erkək keçi”, lat. *bukula* “inək balası, dana”, kartv. **pur* “inək”, oyr. *boq* “xırdabuy-nuzlu qaramal”, *buha* // *buhu* “maral”, hind. *bakra* “keçi”, yap. *buta* “donuz”, ər. *bair* “dəvə”, ing. *boar* “qaban”, qəd.isl. *baka* “it”, Sib.tat.dial. *buar* “at”. Müxtəlif türk dialektlərində, ləhcələrində də həmin kökün diferensiallaşması müşahidə edilir: uyğ.dial. *boğı* // *bodı* “maral”, *boda* “sürü, qaramal”, qar.-balk.dial. *bu* “maral”, sam.-ham. **bogur* “quş”, mon. *bar* “pələng”, *boda* “iri qaramal”, soy. *beə* “madyan”, qəd.isl. *bokkr* “keçi”.

Müxtəlif sistemli dillərdə bəzi heyvan adları eyni kökdən səs təqlidi əsasında yaranmışdır. Məsələn, türk. *mal* “qaramal”, qəd.tunq. **mul* “maral, sığın”, mon. *mal* “iribuynuzlu ev heyvanı”. *Mal* sözü əksər mənbələrdə ərəb mənşəli hesab edilir. Ancaq bu tipli sözləri konkret bir dilə aid etmək düzgün deyil. Altay etimoloqları bu sözün arxetipini protoaltay dili üçün **mula* şəklində bərpa edirlər. Türk dillərindəki *bulan* (*bu+lan*) “maral” sözünün də *b* // *m* refleksinə əsasən *maral* (*ma+ral*) sözü ilə eyniköklü olması güman edilir. Fonoloji qanunauyğunluğu da

nəzərə alsaq, *ma // mu // bu* kök morfemi ilə mövcud olan bütün bu heyvan adlarının səs təqlidi ilə yaranması şübhəsizdir. Müqayisə edək: kor. *mal* “at”, qəd.slav. *малъ*, qot. *smals*, lat. *malus*, yun. *melon* “xırda-buynuzlu qaramal”, ing. *mule* “qatır”, mon. **mok* “ikiyaşlı erkək maral”, protoalt. **muk* “öküz”, çin. *ma* “at”, *mi* “maral”, s.uyğ. *ma* “at”, akk. *mūr*, mac. *marha* “öküz”, qəd.isl. *marr* “at”, vax. *məd* “madyan”, qəd.hind.-Avr. **mel* “varlıq, heyvan”, hind.-ari. *mallu* “ayı”. Yuxarıda sadaladığımız analogi faktlar sübut edir ki, səs təqlidindən yaranan kök morfemdən tədricən morfonoloji yolla yeni heyvan adları törəmişdir. Deməli, bir çox söz köklərinin rekonstruksiyasında səs təqlidi amili nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif dillərdə müşahidə edilən analogi leksik faktlar ilkin sözlərin bir çoxunun səs təqlidindən yarandığını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 267 s.
2. Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1941, 382 s.
3. Bağirov Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1974, 160 s.
4. Будаев Б.Ц. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении. Новосибирск: Наука, 1978, 302 с.
5. Budge Wallis E.A. Egyptian Hieroglyphic Dictionary. London: J.Murray, 1920, 1511 p.
6. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 286 s.
7. Əsgərov M.B. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməsinin linqvopsixoloji problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
8. Halloran J.A. Sumerian Lexicon. Version 3.0. 1999, 159 p. // www.sumerian.org/sumerian.pdf
9. Humboldt fon V. Dillərin milli xarakteri haqqında. Bakı: Prestij, 2014, 138 s.
10. Хусаинов К.Ш. О причинах количественного различия звуко-образительных слов в разносистемных языках // Проблемы этимологии тюркских языков, 1990, с. 158-163
11. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата: Наука, 1986, 272 с.

12. Кажобеков Е.З. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня // Проблемы этимологии тюркских языков, 1990, с. 95-102
13. Kaşgari M. Divanü Luğat-it Türk Tercümesi. I-IVc. (Çeviren B.Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I c., 1985, 530 s.; II c., 1985, 366 s.; III c., 1986, 452 s.; IV c., 1986, 885 s.
14. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 583 s.
15. Климов Г.А. Типология языков активного строя. М.: Наука, 1977, 320 с.
16. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1984, 183 с.
17. **Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней). М.: Наука, 1965, 183 с.**
18. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М.: Наука, 1970, 287 с.
19. Марр Н.Я. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1926, 74 с.
20. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı: API-nin nəşri, 1984, 126 s.
21. Sheka Y.V. Rekonstruksiyon Prensipleri // Dil Araştırmaları, 2009, Sayı 4, s.125 -134.
22. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (Развитие корневых слов). Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959, 248 с.

Баба Магеррамли

О механизме образования первичных слов

Резюме

В настоящей статье рассматриваются вопросы образования первичных корней слов. В исследовании именные, глагольные и местоименные корни интерпретируются как самые древние группы слов. В статье автор доказывает, что в образовании первичных корней слов звукоподражание и фоносемантические особенности звуков являются важными фактами. В мировом языкознании в основном придерживаются точки зрения, согласно которой первичные корни слов являются аморфными и синкретичными.

Baba Magerramli

On the mechanism of primary words' formation

Summary

This paper considers the issues on formation of primary roots of words. The study interprets nominal, verbal and pronominal roots as the most ancient group of words. In the paper the author proves that onomatopoeia and phonosemantic features of the sounds are the important facts in the formation of primary roots of words. The world linguistics holds the opinion that the primary roots of the words are amorphous and syncretic.

Vüsalə Ağayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
vagayeva905@gmail.com

Akademik Tofiq Hacıyev və türk xalqları üçün ortaq dil problemi

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk dili, ortaq türkcə, Türkiyə türkcəsi, Tofiq Hacıyev

Ключевые слова: азербайджанский язык, турецкий язык, общий тюркский, Тофик Гаджиев

Key words: Azerbaijan language, Turkish language, common Turkish, Tofiq Hajiyeu

Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında ortaq türk dili məsələsi xüsusi önəm kəsb edir. Türk xalqları arasında ortaq dil məsələsi yeni olmasa da keçmiş SSRİ-nin dağılmasından sonra bu məsələ yenidən gündəmə gəldi və hazırda olduqca aktual məsələlərdən biri sayılmaqdadır. “Bu gün türk xalqları arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr gündən-günə yüksək səviyyəyə çatır. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün türk xalqları arasında səmərəli ünsiyyət vasitəsinin, ortaq dilin yaradılaraq tətbiq edilməsi olduqca zəruridir ki, bu da öz növbəsində, türkdilli dövlətlərin və cəmiyyətlərin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına səbəb olacaq” (1, s.108).

Şübhəsiz, türk xalqlarının bir hissəsinin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi və rus imperiyasının şovinist dil siyasəti tarixən türk xalqları arasında olan ümumi tarixi və mədəni əlaqələr kəsilməsinə səbəb oldu. Nəticədə türklər arasında ümumi ünsiyyət problemi yarandı. Bununla bağlı olaraq, T. Hacıyevin yazdığı kimi, tarixən ədəbiyyatlarının və yazılarının (əlifbalarının) ümumiliyi və iqtisadi-ticari əlaqələrinin sıxlığı zəminində türk xalqları arasında anlaşma problemi olmamışdır. Rusiyanın türk ölkələrini Rusiya işğalına qədər onlar arasında rahat anlaşma var idi (2, s.251).

İlk dəfə türk xalqları üçün ortaq türk ədəbi dili yaratmaq ideyası məhz Rusiya İmperiyası dövründə yarandı. Bunu İsmayıl bəy Qaspiralının əsərlərində də aydın görmək olur. “Dil, dil, dil”, “Bizim mətbuat” (3 fevral 1906, № 9), “Dil bəhsi” (1 mart 1906, № 20), “Can alıb can verəcək məsələ” (18 may 1907, № 41), “Azad” rəfiqimizə açıq

məktub (27 mart 1906, № 31), “Dil ili” (18 dekabr 1906, № 142), “Rəfiqlərimə açıq məktub” (25 may 1907, № 42), “Rossiya” qəzetinə cavab” (20 aprel 1907, № 37), “Bizlərdə dil və ümumi məslək ola bilərmə, ya yox?” (21 noyabr 1908, № 76), “Əfəndilər, dil gərək, dil!” (9 dekabr 1911, № 50) kimi məqalələrdə ortaq türk dili, bu problemlə bağlı “Tərcüman”da, digər mətbu orqanlarda məsələnin müzakirəsi, müxtəlif mühərrirlərin, qəzetlərin mövqeyi, ortaq dilin formalaşmasına mane olan amillər, ortaq dilin ümumtürk düşüncəsinə, ümummilli tərəqqiyə təsiri, əhəmiyyəti barədə İ.Qaspiralı bu gün də aktual səslənən, həlli vacib mövzularla bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür (3, s.134).

İsmayıl bəy Qaspiralının bu məsələyə dair əsərlərində dilin, elmin və dinin vacibliyini dəfələrlə təkrarlayırdı. “Din birliyi necə müqəddəs bir işdirsə, ədəbi dili birləşdirmək də tərəqqi üçün bir o qədər mühümdür” (3, s.135).

İsmayıl bəy Qaspiralının ideyaları sonralar Əli bəy Hüseynzadənin və Ziya Göyaltın əsərlərində davam etdirilir. “Türk dilinin parçalanıb müxtəlif qollara ayrılmasında iqlim şəraitini, coğrafi mühiti, başqa xalqlarla münasibəti, müxtəlif məzhəblər və onlar vasitəsilə gətirilən xətt və “lisanidini” də səbəblərdən biri hesab edən Əli bəy bütün türklərin ortaq bir dildən istifadəsini nəzəri baxımdan əsaslandırır və türk dilinin islah olunması məsələsini qətiyyətlə irəli sürürdü” (4, s.13).

Bu dövrdə ortaq türkcə tərəfdarları “Füyuzat” jurnalı ətrafında toplaşmışdılar. “Füyuzatçılar “Türkləşmək!” şüarını irəli sürərkən türklərin bütün sahələrdə soy-kök qayıdışının zəruriliyini göstərir və onların dil birliyi vasitəsilə yüksək inkişafa və mədəniyyətə nail olacaqlarına inanırdılar. Xalqın mənəviyyəti hesab edilən dil birliyi türklərin mənəvi birliyi deməkdir” (5, s.125).

Sonralar bu məsələyə Ziya Göyaltı qayıdır və o öz əsərində dildə türkcülük adı altında ümumi türkcənin on bir prinsipini sadalayır (6, s.109-110).

Maraqlı cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda da bu məsələ yenidən gündəmə gəlir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu məsələ son illər yenidən elmi şəkildə araşdırılmağa başlanıb və bu özünü akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə göstərir. Təsadüfi deyil ki, Tofiq Hacıyevin bu məsələyə həsr etdiyi ayrıca monoqrafiya alimin “Seçilmiş əsərləri”nə də daxil edilmişdir.

Müxtəlif coğrafiyadan olan türkün türklə türkcə danışmasında xüsusi bir mənəvi-psixoloji hissiyyat doğmalığı duyulduğunu qeyd edən alim, türk xalqlarının mədəni (ədəbi, elmi tərəflər də daxil olmaqla) siyasi, iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün bu gün son dərəcə əlverişli şərait yarandığını qeyd edir. Əslində, tarixin bizə bir şans verdiyini qeyd edən alim yazır: “Daşkənddə, Ankarada, Astanada, Aşqabadda, Bakıda, Ufada, Qazanda, Naxçıvanda, Nukusda, Çimkənddə, İstanbulda keçirilən beynəlxalq mədəni tədbirlərdə, iş adamlarının bir araya gəlməsində, türk dövlət başçılarının sammitlərində hamının anlayacağı ortaq bir dil işlənsə, gözəl olar, ürəkaçan bir atmosfer yaranar.

Həqiqətən də bu ideya indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Yeni beynəlxalq tədbirlərdə türklərin hamısının anlayacağı və qəbul edəcəyi bir dilə ehtiyac duyulur. Bununla bağlı isə iki fikir mövcuddur: Birinci fikir ondan ibarətdir ki, bütün türk dillərinin əsas xüsusiyyətlərindən yeni bir dil yaradılsın. Digər fikir isə bundan ibarətdir ki, türk dillərindən biri ortaq bir dil kimi qəbul edilsin. Bu dilin hansı olması isə çox vaxt mübahisəyə səbəb olur.

Birinci fikirlə bağlı onu bildirmək olar ki, dünyada bu cür ideyalar həmişə olmuşdur və bu süni dillərin yaradılması ideyasıdır. Bu ideya isə həmişə uğursuzluqlanəticələnmişdir. Məlum olduğu kimi, bu tip dillərin ən məşhuru esperantodur. Bu dilin yaranmasından xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq bu dil ümumi ünsiyyət dilinə çevrilmədi. Hələ 1887-ci ildə ilk esperanto dili dərsləri buraxılır. Müəllif isə öz imzasını “Esperanto” ləqəbi ilə qeyd edirdi ki, bu da tərcümədə “ümidli” mənasını verir. Tezliklə bu ləqəb yeni dilin adına çevrilir. Maraqlıdır ki, esperanto tezliklə dünyada populyarlıq qazanır və artıq 1905-ci ildən başlayaraq esperantistlərin beynəlxalq konqressləri keçirilir (7). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türk dilləri üçün də belə bir süni dilin yaradılması ideyası heç də məqsədəuyğun deyil. Deməli, ikinci fikir daha məqsədəuyğundur. Lakin bu halda türk dilləri üçün hansı dilin əsas götürülməsi məsələsi ortaya çıxır. Əlbəttə, bununla bağlı yekdil fikrə gəlmək heç də asan deyil.

Bu barədə danışarkən E.İbrahimov yazır: “Dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi və informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının hansı ümumi dildə ünsiyyət quracaqları ilə bağlı məsələ böyük aktualıq kəsb etməkdədir. Qohum xalqlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi yaratmaq onların inkişafına da öz təsirini göstərəcək. Ortaq ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Cəmiyyət tarixində

qohum xalqların öz ana dili ilə yanaşı ortaq dildən istifadə etməsi təcrübəsi çoxdan məlumdur. Dünya xalqlarının bəziləri, o cümlədən ərəblər ortaq ədəbi dil yaradaraq ondan müxtəlif sahələrdə geniş şəkildə istifadə etməkdədirlər” (1, s.114).

Tofiq Hacıyev isə haqlı olaraq yazır: “Ümumi türk dili formalaşa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib, təzə dil yaratmaz. Sadəcə müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dili yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə işlətdiyin ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq (uluslararası) tədbirlərdə işlətməlisən, o sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şərikin sayılır. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, bildiyimiz kimi, şərikin sevməz” (2, s.254).

Göründüyü kimi, Tofiq Hacıyev bu məsələyə çox gözəl aydınlıq gətirir və ümumi ünsiyyət dili ilə ana dili arasında dəqiq sərhədləri müəyyənləşdirir, ana dilinin və ümumi ünsiyyət dilinin işlənmə məqamlarını olduqca gözəl şəkildə şərh edir. Fikrimizcə, məsələnin bu şəkildə açıq izahı Tofiq Hacıyevə qədər heç bir müəllifdə rast gəlinmir. Bu barədə fikirlərini davam etdirən müəllif yazır: “Dil əlifba deyil ki, gündə dəyişək, imla qaydası deyil ki, mütəxəssislər yığıb yaxşı pis bir norma təklif etsinlər. Dil xalq yarananda yaranır, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni şəraitlə bağlı inkişaf edərək, təbii surətdə dəyişir. Dillərin ayrılması təbii prosesdir və bütün dil ailələrində belə olur; ilk insan cəmiyyətlərində bu qədər dil olmayıb” (2, s.254).

Alim haqlı olaraq artıq bir-birindən kifayət qədər ayrılan türk dillərinin yenidən bir yerə toplanaraq bir dil halına salınmasının mümkünsüzlüyünü qeyd edir və haqlı olaraq sual verir. Onda bəs nə edək? Cavabı isə konkret və məntiqlidir. Türk dillərindən biri bütün türklər üçün ortaq bir dil kimi qəbul edilməli və türk xalqlarının hamısı öz ana dilləri ilə yanaşı bir-birləri ilə ünsiyyət qurmaq, beynəlxalq konfranslarda rus, ingilis və s. dillərdən deyil özlərinə doğma olan bir dildən istifadə etməlidirlər. Bu halda digər bir sual meydana çıxır. Ortaq dil üçün hansı dil əsas götürülməlidir və bu dil niyə Azərbaycan türkcəsi olmasın?

Əslində Azərbaycan dilinin zənginliyi, şirinliyi ortaq ünsiyyət dili olmağa ən ideal dildir. Amma Tofiq Hacıyev ortaq ünsiyyət dili olmaq üçün başlıca səbəbi olduqca aydın və konkret müəyyənləşdirir və buna yalnız Türkiyə türkcəsinin iddia edə biləcəyini qeyd edir. “Bunun üçün

dövlətin iqtisadi, siyasi gücü olmalıdır. O güc ancaq Türkiyədədir” (2, s.254). Etiraf etmək lazımdır ki, bu fikrə qarşı qoyulacaq fikir yoxdur və alim bunu olduqca dəqiq ifadə etmişdir. Onun fikrincə, türk dilləri ailəsini digər ailələrdən fərqləndirən başlıca amil budur ki, türk ailəsinə daxil olan xalqların nümayəndələri bir-birilərini anlayırlar. Ancaq bu anlaşma qismən anlaşmadır; ideya da bundan ibarətdir ki, bu qismən anlaşma bazasında bir ümumi, ortaq dil yaradılsın. Bu fikrin mümkünsüz olduğunu qeyd edən alim yazır: “Bu yaradılış necə ola bilər? Bu birləşmə tayfa dillərində olub – tayfalar birləşib xalq birliyinə və tayfa dilləri birləşib xalq dilinə çevrilib. İndi xalq türkcələri, milli türkcələr necə birləşə bilər – hamısı aşağı-yuxarı eyni səviyyədə türkcələrdir. Hətta bir anlığa belə bir əsasız fərziyyə etsək ki, Turan imperiyası yaradılsa, bütün türk xalqları – ulusları bir dövlətdə birləşsə, yenə mövcud xalq türkcələri birləşə bilməz. O halda bu türkcələrdən biri dövlət dili olacaq, hər ulus öz ailəsində, öz coğrafiyasında özünün dilində danışacaq və bununla yanaşı, dövlət dilini də öyrənib ümumi ünsiyyət üçün onu işlədəcək. Bu dialektlərdən birinin ədəbi dilin əsasında durması, yaxud bir dövlətin tərkibində azsaylı xalqların öz dilini saxlamaqla dövlət dilini də bilməsi, onunla ölkədəki bütün etnik qruplarla ünsiyyətdə olması kimi bir hadisə olur. Deməli: imperiya yaradılması boş xəyal olduğu kimi, həmin yolla ümumi dil yaratmaq da bir heçdir.

Halbuki heç bir türkcənin hüququna toxunmadan, hər birinin tarixi inkişaf yolunu davam etdirməsi şərtilə elə bir məxrəcə gəlmək olar ki, bütün türklər bir dildə danışsınlar” (2, s.256).

Göründüyü kimi, alim bütün türk dilləri əsasında bir ümumi dilin yaradılma ideyasını, haqlı olaraq, “boş xəyal”adlandırır və Türkiyə türkcəsini ümumi ortaq dil kimi qəbul edilməsini məqsədəuyğun sayır. Əslində bu ideya heç də yeni deyil. Bu ideyanın ilk müəlliflərindən olan İsmayıl bəy Qasıralının əsərlərində biz bu ideyanı görürük. Bu ideya indi də öz aktuallığını saxlayır. Bəzi müəlliflər isə Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı Azərbaycan türkcəsinin də bir yerdə ortaq türkcə üçün əsas ola biləcəyini qeyd edirlər. Bu tədqiqatçıların fikrincə, türkcəsi kifayət qədər yad təsirlərə məruz qalmışdır. “Bu gün Türkiyə Cümhuriyyətində türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dili kimi türk dilini təklif edən dilçilər bu dili gözləyən təhlükələrdən onun xilas olması üçün konkret tədbirlər həyata keçirilməsində yaxından iştirak etməlidirlər. Türkiyədə bu vəzifələri Türk Dil Qurumu yerinə yetirir. Türk Dil Qurumu tərəfindən mütəmadi olaraq keçirilən qurultaylarda türk dilinin bugünkü nöqsanları geniş şəkildə qeyd edilir. Açıq şəkildə bildirilir ki, Türkiyə türkcəsi bu

gün alınma və dilə yad sözlərin əsarəti altındadır. Bundan başqa, qurum tərəfindən mütəmadi olaraq orfoqrafiya lüğətinin tez-tez dəyişməsinə, dil siyasətinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, türk dilinə qarşı təhlükə aradan qalxmır” (1, s.129).

Tofiq Hacıyev də bu məsələdə Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilindən xeyli fərqləndiyini qeyd edir və bu məsələnin hələ Atatürk dövründə aktual olduğunu vurğulayır. “Türkiyə türkcəsi Avropa sözlərini əndazəsiz alır. Ulu Atatürk deyirdi ki: “Ölkəsini, yüksək istiqlalını qorumağı bilən Türk milli dilini də yabançı dillərin boyunduruğundan qurtaracaqdır”. Bu necə qurtarmaqdır ki, “*fürsət*” əvəzinə “*şans*”, “*hücum*” əvəzinə “*atak*”, “*maraqlı*” əvəzinə “*interesən*”... Bu boyunduruqdan qurtarmaqdır ki, dədələrin, nənələrin işlətdiyi minillik ərəb sözlərini atıb, nəvələr ingilis, fransız, alman, rus sözləri işlətsinlər. Hələ təmiz, gözəl türk sözləri yerində Avropa sözləri işlədilir: “*sıxıntı*” yerinə “*depresyon*”, “*sarsıntı*” yerinə “*stres*”, “*üz-üzə*”, “*qarşı-qarşıya*” yerinə “*direkt*”, “*görüş*” yerinə “*randevu*” və s. (2, s.431).

Şübhəsiz, bu məqamlar nəzərə alınmalı Türkiyə türkcəsinin özündə də müəyyən islahatlar aparılmalıdır. Bu məsələdə bütün alimlər həmfikirdirlər və bu fikirlərlə böyük ölçüdə Türkiyə alimləri də razılaşırlar.

Bu barədə danışarkən Tofiq Hacıyev yazır: “Bu gün Azərbaycanda Türkiyənin keçən əsrin 20-40-cı illərindəki bədii əsərlərini oxuyub rahat anlayırlar. Ancaq onlardan çəkilmiş indiki serialların dilini zorla başa düşürlər. Televiziyada kəndlilərin söhbətini dinləyib anlayır, ancaq bugünkü qəzetlərinin dilini zorla oxuyurlar. Türkiyə televiziyasında xalq şeirlərindən ibarət konsertləri, folklor proqramlarını vurğunluqla dinləyir və anlayırıq. Çünki ortaq türkcədir, bizdəkilərlə eyni dildədir. Köylünün, yaşlı nəslin dilinə dönək, onda ümumünsiyyət türkcəsinə keçmək işi sürətlənəcəkdir. Biz demirik ki, dilimizi yeniləşdirməyə, inkişaf etdirməyə, biz deyirik ki, bütün türklərin bildiyi sözlərdən, dədələrimizin danışdıqlarını dilimizdən uzaqlaşmayaq, dilimizi süni şəkildə dəyişməyə, onu siyasiləşdirməyə. Ortaq türkcənin, ümumanlaşma türkcəsinin seçilməsi də siyasi məsələdir. Dil siyasəti ilə maraqlanıırıqsa, gəlin diqqətimizi bu siyasətə də verək” (2, s.384).

Göründüyü kimi, alim Türkiyə türkcəsini ortaq türkcə kimi qəbulunu məqbul saysa da onda islahatların olmasını vacib sayır, xüsusən də son illər Türkiyə türkcəsinə əcnəbi təsirin həddindən artıq pis təsir etdiyini və bunun ümumi anlaşmanı pozduğunu qeyd edir. Bu iradlar isə haqlı olaraq digər tədqiqatçılar tərəfindən də vurğulanır. Fikrimizcə, akademik Tofiq Hacıyevin bu ortaq türkcə haqqındakı bu fikirləri

gələcəkdə də bu problemlə məşğul olacaq tədqiqatçılar üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov E. Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili. B., Mütərcim, 2017, 184 s.
2. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. B., Elm, 2017, s.250 – 476
3. Tahirli A.H. Bütün türklərin tərcümanı. B., Ozan, 2011. 240 s.
4. Həsənova S. Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri. B., 2006, 100 s.
5. Həsənova S. "Füyuzat" jurnalı və dil problemləri. B, 2006, 298 s.
6. Ziya G. "Türkçülüyn Əsasları" Azərbaycan türkcəsində hazırlayan, ön söz və açıqlamaların müəllifi: Elman Mustafa, B., Xəzər Universiteti, 2010, 208 s.
7. <http://banker.az/esperanto-dili-nec%C9%99-yaranib/>

Vusala Aghayeva

**Academician Tofiq Hacıyev and the common language problem
for Turkic peoples**

Summary

Historically, the issue of a common language among Turkic peoples has always been in the attention of linguists and specialists. In this regard I.Gaspirali, Z. Gogalpin, A.Huseynzade have their own opinions. When this issue was raised again at the First Turkological Congress, and the issue of establishing a common language for the Turks living in the territory of the former USSR was brought up. Many of the contemporary Azerbaijani scholars are aware of this issue. Taking into account the urgency of the issue, the academician Tofiq Hacıyev devoted a separate monograph to this problem. The scientist rightly calls the idea of creating a common language based on all Turkic languages, an "unreal dream" and considers it desirable to accept Turkish as a common language. Some authors point out that together with Turkish, Azerbaijani can be the basis for common Turkish. According to these researchers, Turkish has a lot of foreign influences.

Tofig Hacıyev believes that it is important to accept Turkish as a common Turkish language, and but it is necessary to have reforms, especially in recent years there are foreign influences on Turkish language and that it violates the common understanding. The article summarizes the views of the scientist on this issue.

Вусала Агаева

**Академик Тофиг Гаджиев и проблема общего языка для
тюркских народов
Резюме**

Исторически сложилось так, что вопрос об общем языке среди тюркских народов всегда был в центре внимания лингвистов и специалистов. В этой связи у И. Гаспирали, З. Гогальпина, А.Гусейнзаде свое мнение. Когда этот вопрос был вновь поднят на Первом тюркологическом конгрессе, был поднят и вопрос об установлении общего языка для тюрков, проживающих на территории бывшего СССР. Многие современные азербайджанские ученые знают об этом вопросе. Принимая во внимание актуальность вопроса, академик Тофиг Гаджиев посвятил отдельную монографию этой проблеме. Ученый справедливо называет идею создания общего языка на основе всех тюркских языков, «нереальной мечтой» и считает желательным принять турецкий язык как общий язык. Некоторые авторы отмечают, что наряду с турецким, азербайджанский язык может стать основой для общего тюркского языка. По мнению этих исследователей, в турецком языке много влияний иностранных языков.

RESENZIYA

Türkoloq alimin növbəti uğuru

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynel Məşədiyevanın (*“Türk dillərində məsdərlər və feili isimlər”/“Инфинитивы и имена действия в тюркских языках, Bakı, «Red N Line» nəşriyyatı, 2018, 136 s.)* monoqrafiyası uzunmüddətli və hərtərəfli axtarışlarının uğurlu yekunudur.

Monoqrafiyada türk dillərində və onların dialektlərində məsdərlərin və feili isimlərin struktur-semantikasının və onun morfoloji-sintaktik funksiyalarının müqayisəli-tarixi aspektdə sistemli təhlili aparılmışdır. Araşdırmada problemin yeniliyi, nəzəri ümumiləşdirmələrin orijinallığı, elmi argument və tezislərin inandırıcı və əsaslı faktlara istinadı, tədqiqat obyektinin mahiyyətinə dərinlən nüfuzetmə və geniş təhlili onun dilçiliyimizdə olduqca vacib məsələləri yerinə yetirmək əzminin birbaşa nəticəsidir.

Monoqrafiya ön söz, giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Aynel Məşədiyevanın monoqrafiyasının məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada geniş etimoloji təhlillər aparılmış, türk dillərinə və onların dialektlərinə aid zəngin qaynaqlar, bədii mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsində mövzunun öyrənilməsi, dil materialı işıqlandırılır, tədqiqatın əhəmiyyəti, nəzəri və praktiki planda müəyyənləşdirilir. Burada həmçinin türk dillərində məsdərlərin və feili isimlərin əsas anlayışları, terminləri və onların təsnifat prinsipləri geniş təhlil edilir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsində müəllif türk dillərində məsdər və feili isim terminlərinin işlənmə dərəcəsini araşdırmış, onların yaranması haqqındakı mövcud mülahizələri saf-çürük edərək öz dəqiq fikirlərini irəli sürmüşdür.

Aynel Məşədiyeva türkologiyada və dünya dilçiliyində, məsdərlərin və feili isimlərin öyrənilməsinin tədqiqi tarixinə nəzər salmış, indiyə qədər bu mövzu haqqında yazılmış əsərlərin geniş şərhini vermişdir. Zənnimizcə, monoqrafiyada istifadə olunan türk dillərinin və onların dialektlərinin zəngin materialları araşdırmanın elmi dəyərini daha

da artırır. Bu faktlara daha çox aludə olmaq gələcəkdə bu problemin daha dərindən işlənməsi üçün perspektiv istiqamətlər yaradacağına əminik.

Monoqrafiyanın ən müsbət cəhətlərindən biri də odur ki, burada Azərbaycan, türk, ingilis, alman, fransız, rus dillərində olan etimoloji və qrammatik mənbələrdən istifadə olunaraq məsdərlərin və feili isimlərin təhlili sistemli şəkildə aparılmış, türkologiya üçün çox mühüm və zəngin faktlar ortaya çıxarılmışdır.

Müəllif monoqrafiyanın giriş hissəsində görkəmli türkoloq alimlər A.A.Axundov, V.H.Əliyev, Q.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, M.Şirəliyev, F.Zeynalov, M.Əsgərov, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, V.M.Nasilov, A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, L.A.Pokrovskaya, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva, A.Q.Qulamov, V.D.Arakin, B.K.Kutlimuratov, Q.Ş.Borukulova, N.E.Hacıəhmədov, D.M.Murzayeva, V.Q.Quzev, A.M.Miziyev, M.Z.Jamyanova, E.D.Saidova, L.A.Şamina, L.M.Ulmezova, N.R.Xarisova, D.Y.Akbaba, Y.Alkaya, K.Eraslan, F.Gökçə, C.Turqunbaer, Y.Yılmaz, D.Q.Tumaşeva, F.M.Xisamova, F.Y.Yusupovun və başqalarının hipotezlərinə söykənmiş, onların nəzəri fikirlərini geniş şəkildə təhlil etmişdir.

Tədqiqatçı onların türk dillərində məsdər və feili isimlərin öyrənilməsi ilə bağlı elmi əsərlərini təhlil edərək, onlar haqqında öz rəyini bildirmişdir.

Müəllifin monoqrafiya boyu əsaslandığı elmi-obyektiv arqumentlər aydın, anlaşıqlı və konkret olduğu üçün təhlil predmetinə doğru-dürüst mövqedən yanaşaraq hər cür polemikaya dəmir məntiqlə aydınlıq gətirir, elmi dəlil və sübutları ilə öz konsepsiyasını əsaslandırır.

Aynel Məşədiyeva konkret dil faktlarını lingvistik elmi fikrin predmetinə çevirmək qabiliyyətinə malikdir, onun irəli sürüb sübut etdiyi hər bir müddəə həqiqi elmi düşüncələrə söykənir. Çoxkateqoriyalılığı, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən türk dillərinə məxsus feillərin, xüsusən də məsdərlərin tədqiqi, onların mahiyyəti, predmeti və formaları bu araşdırmada öz nəzəri-praktik təsdiqini tapmışdır. Feilin əlamətdar cəhətlərini təşkil edən kateqoriyaya, xüsusilə, növ, təsirlilik və başqa kateqoriyaları kompleks şəkildə və hərtərəfli tədqiq edilərək çox dəyərli elmi qənaətlərə gəlinmişdir.

Türk dillərinin milli orijinallığını qoruyub saxlayan nitq hissəsinin – feillərin, obyekt kimi götürülən məsdərlərin öyrənilməsi fonunda türk dillərinin tarixi, onların inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm problemlərə aydınlıq gətirilmişdir. Əsaslı, təkzibedilməz faktlarla müəyyənləşdirilmişdir ki, “Türk dilləri məsdərlərinin arasında formalaşma mərhələsində “keçid” mövqeyi tutan formalar vardır ki, onlar hələ də

feilin şəxssiz formalarının bu və ya digər kateqoriyalarına keçməmişdir. Belələrinə *-ıŝ, -uv* şəkilçilər aiddir”. Bu mülahizə olduqca maraqlı dil materialları ilə əsaslandırılmış, saysız-hesabsız nümunələrlə sübuta yetirilmişdir.

Monoqrafiya məhsuldarlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq məsdərləri və feili isimləri düzəldən şəkilçilər mənşəyinə, etimologiyasına, tarixi inkişafına və işlənmə tezliyinə görə mükəmməl şəkildə şərh edilmiş, bu problemlə bağlı polemika doğuran fikir və mülahizələrdən yayınmadan mövcud elmi qənaətlərə prinsipial mövqedən yanaşılmışdır. Olduqca dəyərli məziyyətlərdən biri də budur ki, türk ədəbi dillərinə məxsus feillər bütün türk dillərindən, dialekt və şivələrdəki mövcud feillərlə, müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, tədqiqat həm diaxronik, həm də sinxronik aspektdə istiqamətlənmişdir.

Əsərdə məsdər və feili isimlərin oxşar və fərqli cəhətləri barədəki fikirlərə münasibət bildirilir. Bu məsələ ilə bağlı elmi mülahizələrə toxunulub və bu kimi orijinal fikirlər yürüdüldü: “Türk dillərində məsdərlər eyni fəallıqla fəaliyyət göstərmir. Başqa sözlə desək, bir sıra türk dillərində bu və ya başqa məsdər forması yeganə formadır və kifayət qədər geniş yayılmışdır, qalan türk dillərində məsdər qismində başqa formalar çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində məsdər qismində adətən yalnız *-maq/-mək* şəkilçili məsdər çıxış edir. Qıpçaq və karluq qrupları türk dillərində (*-ıŝ, -ma/me, -uv*), *-arqa, -ərqə, -ırqa, -irqə* şəkilçili formalar məsdər və feili isim qismində müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edir. Bir sıra türk dillərində məsdərlərin inkar aspekti mövcud deyildir (məsələn, qumuq dilində *-maq* şəkilçili məsdərin inkar forması yoxdur)” və s.

Müəllifin “Bəzi türk dillərində və onların dialektlərində “feili isim” və məsdərlər eyni feil formasının sinonim terminləri ilə çıxış etmələrinə baxmayaraq, bizim fikrimizcə, feili isimləri məsdərlərdən ayırmaq zəruridir və onlara ayrıca feil forması qismində baxmaq lazımdır” kimi obyektiv arqumentlərə söykənərək söylədiyi mülahizələr də razılıq doğurur.

Monoqrafiyanın “*Türk dillərində və onların dialektlərində məsdərlərin semantik və morfoloji-sintaktik funksiyaları*” adlı birinci fəslə türk dillərində və onların dialektlərində məsdərlərin leksik-semantik mahiyyətinin və morfoloji-sintaktik əlamətlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Tədqiqatçı bu fəsildə hər bir məsdər formasının müfəssəl təhlili vermiş, onların həm oxşar, həm də diferensial morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinin aşkar etmişdir. Bu fəsil maraqlı faktlarla zəngindir. Aynel Məşədiyeva məsdərlərin həm müasir türk dillərində, həm də onların müxtəlif dialektlərində oxşar və fərqli cəhətlərini dəqiqliklə

müəyyənləşdirmişdir. Burada məsdərlər müqayisəli-tarixi, analogiya və ümumiləşdirmə metodlarla araşdırılır, onların etimologiyası geniş şəkildə tədqiq olunur.

Təqdirəlayiqdir ki, monoqrafiyanın birinci fəslində türk dillərində və onların dialektlərində hər bir məsdər formasının tarixi inkişaf gedişi izlənilir. Bundan əlavə, tədqiqatçı məsdərin tədqiqi tarixini ətraflı izləmiş, türk dillərində məsdərlərin daha yayılmış növlərini müəyyənləşdirmişdir.

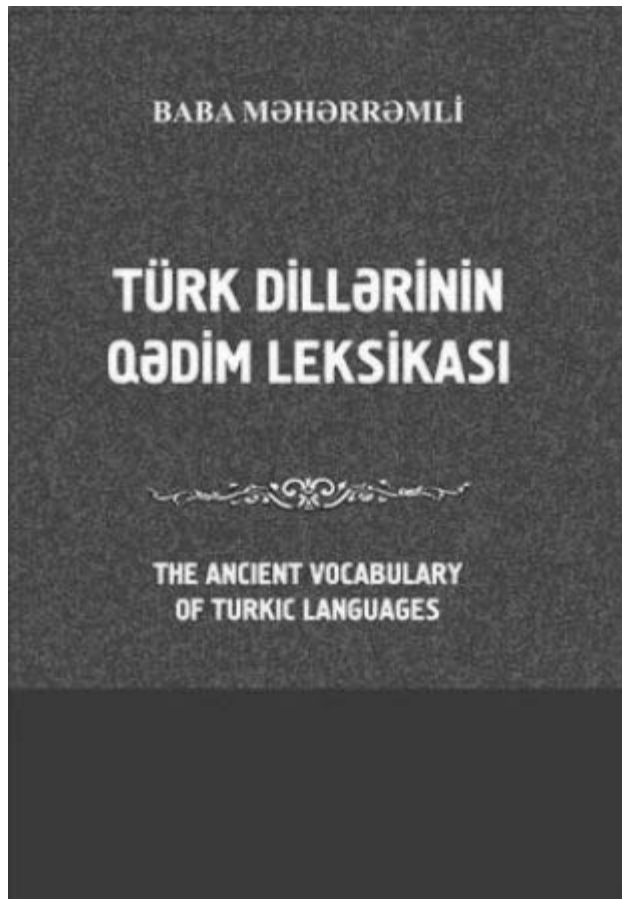
Monoqrafiyanın *“Türk dillərində və onların dialektlərində feili isimlərin semantik və morfoloji-sintaktik funksiyaları”* adlı ikinci fəslində türk dillərində və onların dialektlərində birincili və ikincili feili isimlərin semantik və morfoloji-sintaktik funksiyalarının müqayisəli-tarixi təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı ikinci fəsildə türk dillərində feili isimlərin oxşar və fərqli funksional-semantik və fonetik xüsusiyyətləri ustalıqla aşkarlamışdır.

Bu fəsildə müəllif türk dillərində birincili və ikincili feili isim şəkilçilərinin mənşəyini böyük peşəkarlıqla araşdırmış, türk dillərində onların başqa formalarla genetik qohumluğunu izləmişdir.

Aynel Məşədiyevanın *“Türk dillərində məsdərlər və feili isimlər”* adlı monoqrafiyası məhsuldar və gərgin əməyin dəyərli bəhrəsidir. Fikrimizcə, elmi-nəzəri səviyyəsi ilə, mövzunun genişliyi ilə öyrənilməsi baxımından Aynel Məşədiyevanın monoqrafiyasının nəzəri dilçilikdə, türkologiyada elmi dəyəri təqdir olunmalıdır.

Dosent Aynel Məşədiyevanın monumental əsərinin işıq üzə görməsi türkoloji dilçiliyin inkişafına çox sanballı bir töhfədir. Zənnimizcə, monoqrafiya türkoloqlar, dilçi-alimlər, şərqşünaslar üçün faydalı elmi mənbə olacaqdır.

İsmayıl Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu, Tətbiqi dilçilik
şöbəsinin
müdiri, filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor

“Türk dillərinin qədim leksikası” monoqrafiyası haqqında

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Baba Məhərrəmlinin **“Türk dillərinin qədim leksikası”** (Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 2017, 272 s.) monoqrafiyası öz elmi tutumu və zəngin dil materialları ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin elmi mənbələri müxtəlif dilləri: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərini əhatə edir. Baba Məhərrəmli kitabın əvvəlində tanınmış dilçi-alim O.N.Trubaçevdən belə bir epigrafla vermişdir: **“Sinxroniya donmuş diaxroniyadır”**. Həqiqətən də, müasir dillər min illər ərzində tarixi inkişaf keçmiş dillərin bugünkü mənzərəsini əks etdirirlər. Yəni hər bir dil fonetik, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik quruluşunu indiki vəziyyətə çatdırınca müxtəlif tarixi dövrlərdən keçmiş və həmin dövrlərdəki dil təsirlərinə məruz qalmışdır.

Baba Məhərrəmlinin “Türk dillərinin qədim leksikası” monoqrafiyası türk dillərinin ilkin söz xəzinəsinin öyrənilməsi baxımından çox dəyərli əsərdir. Məlumdur ki, türk söz kökünün qədim formaları, fonetik tərkibi haqqında türkologiyada ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Baba Məhərrəmli bu monoqrafiyada həmin fikirlərə bir aydınlıq gətirmiş, düzgün elmi nəticələr əldə etmişdir. Monoqrafiyanın I Fəslində rekonstruksiya məsələlərinə toxunan Baba Məhərrəmli yazır ki, ilkin söz köklərinə əvəzlilik, isim və feil kökləri aiddir. Onun fikrincə, müxtəlif dil kontaktları, səs keçidləri, arealların dəyişməsi, sinkretikliyin parçalanması, fuziallaşma, şəkilçiləşmə tarixən türk dillərində kök morfemlərin inkişafına, fonoloji, morfonoloji, semantik dəyişmələrə gətirib çıxarmışdır. Müasir türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda leksem var ki, onlarda *kök+şəkilçi* sərhədini və ya münasibətini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə baş verən fonetik və morfoloji inkişaf proseslərini izləmək lazımdır.

Vaxtilə türk dillərinin amorfluq mərhələsində morfemlərdə suprasegment formalar daha aktiv olmuşdur. İltisəqilik mərhələsində isə onların funksiyaları zəifləmişdir. Türk dillərinin tarixində şəkilçiləşmə sonrakı hadisə olsa da, kök morfemlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Müasir türk dillərində kök sözlərin morfoloji strukturunun formalaşması onların amorfluqdan iltisəqi quruluşa keçməsi ilə sıx bağlıdır. Tədricən baş verən fonetik hadisələr kök sözləri yeni leksemlərə çevirmiş, həm də onların allomorfları və derivatları yaranmışdır.

Baba Məhərrəmli, düzgün olaraq, qeyd edir ki, etimoloji araşdırmada analogiya prinsipi, məna yaxınlığı, söz yuvası meyarı, mümkün səs keçidləri önəmli amillərdir. Son dövrlərə qədər bir çox türk dilinə aid etimoloji sözlüklər tərtib edilsə də, hələ də bu sahədə bəzi problemlər öz həllini tapmamışdır. Türk dillərinin etimologiyası ilə bağlı problemlər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Əksər türk dillərinin etimoloji sözlüyü hazırlanmamışdır, halbuki buna böyük ehtiyac vardır. Məsələn, indiyə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması yolunda səylər göstərilərsə də, hələ də bu iş başa çatdırılmamışdır.

2) Türk dillərinə aid bəzi etimoloji lüğətlər çox bəsit, səthi hazırlanmış, bir çox halda etimoloji prinsiplər gözlənilməmişdir.

3) Etimoloji lüğətlərdə türk mənşəli hesab edilən sözlərin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan köklər kimi şərh edilməlidir.

4) Etimoloji lüğətlərdə mənşəyi türk dilləri ilə açıq-aydın bağlı olan sözlərin kökünü qeyri-türk dilləri ilə bağlamaq cəhdlərinə rast gəlinir ki, bu da yolverilməzdir.

5) Türk dillərinə aid etimoloji araşdırmalarda məhdud cəhətlərdən biri odur ki, aparılan tədqiqatlarda qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilmir. Halbuki arxetiplərin bərpasında müxtəlif sistemli dillərdəki leksik paralellər, analogi faktlar böyük rol oynayır. Bir sözlə, müasir dövrdəki etimoloji araşdırmaların əhatəsi daha geniş olmalı, tipoloji müqayisələrə üstünlük verilməlidir.

Etimoloji tədqiqatlar zamanı leksik paralellikləri, semantik uyğunluqları, sözün quruluş modellərini nəzərə almaq, dili tədqiq edilən xalqın hansı xalqlarla təmasda olduğunu, etnolinqvistik xüsusiyyətlərini, etnopsixologiyasını bilmək lazımdır. Diqqətəlayiq haldır ki, Baba Məhərrəmli monoqrafiyada Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin yazılmaması məsələsinə həssaslıqla yanaşır və Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğətinin yazılmasının dilçiliyimizin zəruri məsələlərindən biri hesab edir.

“Kök sözlərdə derivatoloji proseslər” adlanan II fəsildə müəllif ən qədim söz yaradıcılığına toxunur və müasir dövrdəkindən fərqli olaraq qədim dövrdə fonetik üsulla söz yaradıcılığının dominantlıq təşkil etdiyini göstərir. Müəllif burada qeyd edir ki, tarixən türk dillərində söz yaradıcılığı bir neçə istiqamətdə getmişdir. Bəzi ilkin söz kökləri tarixi inkişaf nəticəsində fonetik qanunauyğunluqlardan yaranan səbəblərlə bağlı olaraq yeni leksemlərə çevrilmiş, bir qrup köklərdə şəkilçiləşmə nəticəsində yeni derivatlar yaranmış, digər bir qrup söz kökləri asemantikləşməyə məruz qalmış, rudiment şəklində digər sözlərin tərkibində izlərini saxlamışdır. Bu cür çoxşaxəli söz yaradıcılığı prosesi türk dillərinin lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Şəkilçiləşməyəqədərki dövrdə fonetik yolla sözyaratmanın müxtəlif istiqamətləri mövcud olmuşdur. Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edərkən, təkhecalı söz köklərindəki variantlılığın da derivatoloji mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Söz kökündəki fonovariantlar tarixən semantik diferensiallaşmaya təkan vermiş faktlardan biridir. Bu prosesdə türk dillərindəki dialekt fərqləri də mühüm amil olmuşdur.

Baba Məhərrəmli türkologiyada N.A.Baskakov, E.Z.Kajibəyov, M.A.Çerkasski, E.V.Sevortyan və Q.Sadvakasovun fonoloji yolla söz yaradıcılığı prosesini araşdırdıqlarını göstərir. Müəllif bu fəsildə ilkin söz yaradıcılığının bütün istiqamətlərini nəzərdən keçirmiş və kompleks

şəkildə ilkin derivatoloji prosesin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa nail olmuşdur.

Baba Məhərrəmli, çox doğru olaraq, qeyd edir ki, pratürk dövründə morfonoloji və fonetik üsullarla baş verən söz yaradıcılığı prosesləri aşağıdakılardır: fuziya-asemantikləşmə, sinkretiklik, fleksiya-ablaut, ilkin uzanma, metateza, reduksiya, proteza. Müasir türk dilləri üçün səciyyəvi sayılmayan fonoloji yolla söz yaradıcılığı qədim dövrdə, əksinə, çox aktiv olmuşdur, çünki o zamanlar türk dillərinin sözyaratma ehtiyacı, əsasən, bu üsulla ödənilmişdir. Türk dillərinin amorfluq mərhələsində dilin sözyaratma imkanları məhdud idi, hələ qrammatik formalar yaranmamışdı, ilkin dil daha çox söz səviyyəsində idi. Müəllif burada fuziya və fleksiyanın qədim türk sözlərində yeni düzəltmə sözlər yaratdığını təsbit etmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, fleksiya və fuziya hadisəsi çox zaman hind-Avropa dillərinin kök sözlərinin inkişafına aid edilən terminlər kimi işlədilir. Baba Məhərrəmli isə sübut etmişdir ki, dünya dillərinin morfoloji, yəni tipoloji cəhətdən müxtəlif qruplara bölünməsi nisbi mahiyyətlidir, bütün dillər bir ulu dildən yaranmışdır, ona görə də bütün dillərdə universal tipoloji əlamətlər mühafizə olunmuşdur.

Müəllif qeyd edir ki, müasir türk dillərində indi də müşahidə edilən səs əvəzlənmələri vaxtilə ilkin söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri idi. Çoxsaylı dil faktları sübut edir ki, qədim söz köklərində fonetik dəyişmə yolu ilə yeni leksemlərin yaranması üsulu daha məhsuldar olmuşdur. İlkin söz köklərinin sinkretikliyi məsələsinə toxunan Baba Məhərrəmli bildirir ki, ilkin söz köklərində ad-feil quruluşu dilin amorfluq mərhələsinə aiddir. Yəni şəkilçiləşmənin hələ yaranmadığı bir mərhələdə sinkretik köklər dildə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirmiş, sözün çoxfunksiyalılığını təmin etmişdir. Bu fikir həm hind-Avropa dilçiliyində, həm də türkologiyada daha çox müdafiə olunur. Çox müsbət haldır ki, Baba Məhərrəmli bu məsələdə obyektiv mövqe tutmuş və ilkin sözlərin sinkretikliyi müddəasını müdafiə etmişdir. Baba Məhərrəmli bu ehtimalını elmi cəhətdən aşağıdakı kimi əsaslandırır:

“Dilin ilkin mərhələsində omonimliyin, homogen köklərin olması labüd proseslərdən biri idi, çünki o zaman dildə hələ morfoloji-sintaktik zənginlik, sözyaratma üsullarının təşəkkülü çox zəif idi, dilin lüğət fondu “yoxsul” idi. Ehtimal ki, bu qədim hadisə ilk dilin sözyaratma ehtiyacından yaranmışdır”. Əlbəttə, hər bir araşdırmaçını, tədqiqatçının bu tipli elmi mühakimələr irəli sürməsi, öz fikrini məntiqi cəhətdən, dil faktları ilə əsaslandırması olduqca önəmlidir. Müəllif bu fəsildə əksər türkoloqların inkar etdikləri ilkin uzanma məsələsinə də aydınlıq gətirir

və hətta bu hadisənin prototürk dönməində söz yaradıcılığına xidmət etdiyini sübut edir. Halbuki bir çox türkoloq qədim türk sözlərində ilkin uzanmanın varlığı fikrini təkzib edirlər.

Baba Məhərrəmli yazır: “İlkin uzanmanın söz yaradıcılığı vasitəsi kimi çıxış etməsi türk dillərinin qədim dövrdə amorf quruluşa malik olması ehtimalını bir daha təsdiqləyir. Müasir qaqaüz, yakut və türkmən dillərindəki ilkin uzanma faktları məhz prototürk dövrünün əlamətləridir. İndi də həmin dillərdə bu hadisə bəzi hallarda sözləri fərqləndirir. Faktları nəzərdən keçirək: qaq. *ara* “məsafə” - *aara*- “axtar”, *aaz*- “azmaq” - *az* “az bir şey”, *kaar* “qar” - *kar*- “palçıq qarışdırmaq”, tof. *sarı* “yuxarı” - *saarı* “çay qalığı”. Əlbəttə, bu tipli nümunələrdə ilkin uzanmanın məna fərqləri yaratması söz yaradıcılığı kimi düşünülə bilməz. İlkin uzanma o sözlərdə söz yaradıcılığı üsulu kimi çıxış edir ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir. Məsələn, tuv. *kat* “qayınana” - *kāt* “arvad”, yak. *bay* “varlı” - *baay*- “varlanmaq”. Yəni müəllif məhz eyni köklərdə semantik diferensiallaşmanın yaranmasını söz yaradıcılığı kimi qəbul edir.

“Türk dillərində qədim söz formaları” adlanan III Fəsildə müəllif ilkin söz formalarının tarixi morfonoloji inkişafına nəzər salır, onların morfoloji cəhətdən formalaşması məsələlərini izah edir. Müəllif qeyd edir ki, türk dillərində ən qədim söz köklərindən biri *CV (samit+sait)* quruluşlu köklərdir. Müasir türk dillərində bu cür köklərin sayı azdır. Ancaq qədim yazılı qaynaqlarda belə strukturlu köklər daha çox işlənmişdir. Dilçilikdə praformaların bərpasında *CV* biçimi üstünlük təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil ki, belə köklər ən qədim, yəni prototürk dövrünün izlərini əks etdirir. Türk dillərində bir qrup söz kökü var ki, onların ilkin formalarını müəyyən etmək üçün Ural və Altay dillərinin analoji faktlarının müqayisəsi kifayət etmir. Daha dərin etimoloji araşdırma üçün digər qohum olmayan dillərdəki analoji faktların müqayisəsinə ehtiyac var. Dilçilikdəki statik rekonstruksiya nəzəriyyəsinə görə, pradil dövrü üçün yalnız bir kök modeli əsas götürülür və digər söz modellərinin həmin kökdən yarandığı iddia edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün qərbi Qafqaz dillərindəki söz kökləri yalnız bir söz modelindən – *CV (samit+sait)* modelindən yaranmışdır.

Türk dillərinin erkən dövrlərində işlənən ən qədim söz formalarından biri də *V (sait)* quruluşlu köklərdir. Bəzi türkoloqlar bu tipli köklərin qədim dövrdə varlığını inkar edirlər. Qeyd edək ki, yalnız bir saitdən ibarət heca forması müasir türk dillərinin əksəriyyətində arxaıkləşmiş, aseman-tikləşərək digər sözlərdə izlərini saxlamışdır. Bu kök forması türk dillərində ən çox daşlaşan, arxaıkləşən söz modelidir. Bu tip köklərin

müasir türk dillərində azlığı qədimdə onların mövcudluğunu heç də inkar etmir. Dünya dillərində yazıyaqədərki dövrlərdə *V (sait)* quruluşlu kök morfemlər kifayət qədər çox olmuşdur. Sonradan isə onlar morfonoloji və fonosemantik inkişaf nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalaraq öz ilkin formalarını itirmişdir. Türkologiyada qədim söz strukturlarından biri kimi adı hallandırılan köklərdən biri də *CVC (samit+sait+samit)* heca tipidir. Statistika əsaslanaraq, çağdaş türk dillərində təkhecalı morfemlər içərisində *samit+sait+samit* tipli köklər üstünlük təşkil edir. Müasir türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda leksemlər var ki, onlarda kök+şəkilçi sərhədini və ya münasibətini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonetik və morfoloji inkişaf proseslərini izləmək lazımdır. Kökü, mənşəyi bir olan çağdaş türk dillərində *CVC* heca tipli söz köklərinin say nisbəti fərqlidir. Bunun da səbəbi çoxəsrlik inkişafın, türk dillərinin parçalanmasının nəticəsidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dillərinin kök morfemləri ilə uyğunluq təşkil edən şumer dilinə aid söz köklərinin əksəriyyəti monosillabikdir.

Baba Məhərrəmli, düzgün olaraq, ilkin söz köklərinin təkhecalılıq üzərində qurulduğunu göstərir. Doğrudur, dünya dilçiliyində əks mövqedən çıxış edən alimlər də var. Yəni bəzi dilçilər qədim sözlərin çoxhecalılığı fikrini müdafiə edirlər. Ancaq inkişaf sadədən mürəkkəbə doğru olduğuna görə monosillabizmin ilkinliyi fikrini biz də dəstəkləyirik. Monoqrafiyanın “Türk dillərində söz yuvaları” adlanan IV Fəslində müəllif ən qədim söz yuvalarından törəyən etimoloji cəhətdən düzəltmə sözlərin homogenliyini sübut edir. Etimoloji araşdırmalarda söz yuvası metodikasının uğurlu olması monoqrafiyada təsdiqini tapır. Yəni ilkin söz yuvalarını müəyyənləşdirməklə müasir dövrdə onlarla sözün eyniköklülüyünü təsbit etmək mümkündür. Baba Məhərrəmliyə “Türk dillərinin qədim leksikası” əsərində qoyulan problemlər dilçiliyimizin mühüm məsələləridir və əsərdə onların həlli yolları göstərilmişdir. Fikrimizcə, Azərbaycan dilçiliyi üçün “Türk dillərinin qədim leksikası” əsəri çox qiymətli mənbədir.

Sənubər Abdullayeva
Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi”
kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Lüğətçiliyimizə yeni töhfə

Lüğət hər hansı bir dilin, demək olar ki, leksik tərkibini, söz xəzinəsini göstərən güzgüdür. Məhz dilin zənginliyi də tərtib olunmuş lüğətlərin tükənməzliyi ilə nəzərə çarpır. Lüğətçiliyin tarixi ümumi dilçilikdə bir elm kimi qədim olsa da, Azərbaycanda onun təməl daşlarının tarixi XIX əsrin sonlarına və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. S.M.Qənizadənin, Ü.Hacıbəylinin, Q.Qarabəyovun ikidilli lüğətləri buna parlaq misaldır. Deməli, Azərbaycan lüğətçiliyi ilk olaraq tərcümə lüğətləri ilə yaranmağa başlamışdır. Tərcümə prinsipi ilk rüşeym kimi əsas rol oynamışdır.

XX əsrin 20-ci illərindən sonra lüğətçiliyimiz inkişaf etməklə zirvəyə yüksəlmişdir. Latın qrafikalı əlifba ilə ilk orfoqrafiya lüğəti 20 min sözü əhatə etməklə 1929- cu ildə nəşr olunmuş, sonralar isə bu iş mərhələli şəkildə davam etdirilərək 6 dəfə nəşr olunmuşdur. Son 6-cı nəşr 2013-cü ildə çap olunmuşdur və 110 mindən artıq sözü əhatə edir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətlərindən, izahlı lüğətdən bir mənbə kimi istifadə edilməklə birdilli və ikidilli lüğətlər meydana gəlmişdir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti”, “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”, dəfələrlə təkrar edildiyi kimi, “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”, “İbtidai siniflər üçün orfoqrafiya lüğəti”, “Məktəblilər üçün izahlı lüğət”, “İşlək orfoqrafiya lüğəti” və s. Bu kimi onlarca lüğət nəşr edilmişdir. Sadalanan bu cür lüğətlərdən biri də 2017 - ci ildə işıq üzü görmüş “Türkmənşəli sözlər lüğəti”dir. Lüğətin müəllifləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri, filologiya elmlər doktoru, professor İsmayıl Məmmədli (həm də layihənin rəhbəridir), Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim Ənvər Abbasov və Təhsil Nazirliyinin Təhsilin inkişafı proqramları şöbəsinin böyük məsləhətçisi Hüseyn Mirzəyevdir. Rəyçilər: professorlar Təvəkkül Şükürbəyli, Buludxan Xəlilov, Fikrət Xalıqov və Nəriman Seyidəliyevdir.

Kitab Azərbaycan dilində uzun yüzilliklərdən bəri işlənən milli leksikanı özündə əks etdirən ilk sorğu lüğətidir. Lüğətdə 4400-ə yaxın xalis türkmənşəli sözlər verilmişdir.

Lüğətin ilk səhifəsi ümummilli lider Heydər Əliyevin “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” qızıl qiymətində olan kəlamı ilə başlanır. Kitabın “Ön söz”ündə

lüğət haqqında qısa məlumat verilir, sonra isə onun quruluşu işıqlandırılır.

Lüğət maddəsinin başlığını bütün nitq hissələrinə aid sözlər təşkil edir, zəruri hallarda yeri gəldikcə oxucular tərəfindən mənası çətin anlaşılan sözlərin qarşısında izahlar və qısaltma şəklində üslubi işarələri də göstərilmişdir. Məsələn: ağadayı, *üzüm*, ağac-ağac, *oyun*, ciyərotu, *bot*, danadışi, *zool* və s.

Lüğətlərdəki sözlər aşağıdakı qruplarda verilmişdir:

- dilimizdə mövcud olan milli terminoloji sözlər;
- vaxtilə bədii ədəbiyyatda işlədilən və hazırda dilimiz üçün köhnəlmiş sözlər;
- müxtəlif tarixi dövrlərə aid vəzifə, rütbə, titul və s. arxaik sözlər;
- defislə yazılan mürəkkəb sözlər;
- əzizləmə və kiçiltmə formalı sözlər;
- təqlidi sözlər;
- feili sifətlərdən isimləşən və ya sifət kimi işlənə bilən sözlər və s;
- arqotizmlər, jarqon sözlər lüğətə daxil edilməyib.

Lüğətin məziyyətlərindən biri də lüğət hissəsindən, lüğət mətnindən əvvəl Azərbaycan dilinin “Orfoqrafiya qaydaları”nın verilməsidir. Qaydalar 38 maddədən ibarətdir və onların hər birini bilmək oxucu üçün olduqca vacibdir. Maddədə sait və samitlərin yazılışı, şəkilçilərin yazılışı, sayların, mürəkkəb sözlərin, köməkçi sözlərin yazılışları, ixtisarlər, birinci hərfi böyük yazılan sözlər və s.

Lüğətə bəzi sözləri: *alt-üstolma*, *alt-üstgetmə*, *günüağlıq*, *dizin-dizinsürünmə* və s. kimi sözləri salmamaq da olardı.

Hər bir lüğət xalqın, dilin, mədəniyyətin, tarixini yaşadan ən qiymətli, dəyərli, əvəzsiz qaynaqlardır, salnamədir. Məhz bu mənada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə belə bir lüğətin tərtib edilib çap olunması lüğətçiliyimizdə yeni hadisə, böyük uğur sayılmalıdır. Kitabın auditoriyası isə genişdir: orta məktəb şagird və müəllimləri, ali məktəblərin magistrantları, tələbə və pedaqoqları, dilçi alimlər, mütəxəssislər, jurnalistlər, ümumiyyətlə, geniş oxucu kütləsi üçün çox dəyərli bir vəsaitdir.

Fidan Salayeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏQALƏ MÜƏLLİFLƏRİNİN NƏZƏRİNƏ

QAYDALAR

1. Jurnalda məqalələr iki dildə (Azərbaycan və rus) çap olunur.
2. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası Times New Roman – 12 şrifti, 1 intervalla yığılmalıdır.
3. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməlidir.
4. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olunmalıdır. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndə ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1. S. 20] işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
5. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
6. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir.
7. Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
8. Plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilməyəcək.

«*Elm və təhsil*» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Yədigar Bağirova

Çapa imzalanmış 17. 12 2018.
Şərti çap vərəqi 24,5 Sifariş № 2
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “**Elm və təhsil**” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.